2024

ACTA ALBARUTHENICA 24

Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego

Acta Albaruthenica

Rada Naukowa

Aleś Bielski (*Białoruski Uniwersytet Państwowy, Białoruś*)
Nina Barszczewska (*Uniwersytet Warszawski*, *Polska*)
Hienadź Cychun (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*, *Białoruś*)
Iryna Gaponenko (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*, *Białoruś*)
Fernando Presa González (*Uniwersytet Complutense w Madrycie*, *Hiszpania*)
Bronisław Kodzis (*Uniwersytet Opolski*, *Polska*)
Oleg Łatyszonek (*Uniwersytet w Białymstoku*, *Polska*)
Aliaksandr Makarevich (*Mohylewski Uniwersytet Państwowy*, *Białoruś*)
Arnold McMillin (*Kolegium Uniwersyteckie w Londynie*, *Anglia*)
Anżeła Melnikava (*Homelski Uniwersytet Państwowy*, *Białoruś*)
Dorota Michaluk (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*, *Polska*)
Igor Nabytowycz (*Uniwersytet w Drohobyczu*, *Ukraina*)
Larysa Pisarek (*Uniwersytet Wrocławski*, *Polska*)
Mikalai Pryhodzich (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*, *Białoruś*)
Tatciana Ramza (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*, *Białoruś*)
Liudmila Sinkova (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*, *Białoruś*)
Beata Siwek (*Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*, *Polska*)
Aliaksandr Smalianchuk (*Polska Akademia Nauk*, *Polska*)
Halina Tychka (*Białoruski Uniwersytet Państwowy, Białoruś*)
Halina Tvaranovich (*Uniwersytet w Białymstoku*, *Polska*)

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

Acta Albaruthenica

Tom 24

Warszawa 2024

Redakcja
prof. dr hab. Mikałaj Chaustowicz (redaktor naczelny)
dr hab. Radosław Kaleta, prof. UW (z-ca redaktora naczelnego)
dr hab. Mirosław Jankowiak (*język polski*)
dr Katarzyna Drozd-Urbańska (*język polski*)
dr Nadzieja Czukiczowa (*język białoruski*)
dr Angela Espinosa Ruiz (*język angielski*)

Sekretarze redakcji
mgr Maryla Chaustowicz, dr Angela Espinosa Ruiz

Projekt graficzny okładki
Paweł Kurza

Na okładce: *Miadźviadka Domeyków (1864–1876).* Akwarela Napoleona Ordy (1807–1883).
Plik znajduje się w Wikimedia Commons – repozytorium wolnych zasobów

Adres redakcji
Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa
tel. (0 22) +48 22 55 34 252
http://www.albaruthenica.uw.edu.pl
e-mail: actaalba@gmail.com

Redaktor prowadząca
Dorota Dziedzic

Redakcja językowa
WUW

ISSN 1898-8091
e-ISSN 2720-698X

© Copyright © by Authors, 2024

Publication under the Commons Attribution 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
license (full text available at: https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0pl/)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
www.wuw.pl; e-mail: wuw@uw.edu.pl
Dział Handlowy WUW: tel. (48 22) 55 31 333; e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Skład i łamanie
Dariusz Górski

Druk i oprawa:
POZKAL

Да 100-годдзя з дня нараджэння Васіля Быкава

Z okazji 100. rocznicy urodzin Wasila Bykawa

On the occasion of the 100th anniversary of the birth of Vasil Bykaŭ

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Inesa Kuryan, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.1

Inesa Kuryan / Інэса Кур'ян

Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi /
The University of Humanities and Economics in Lodz
ORCID: http://orcid.org/0000-0001-8265-2149
e-mail: inesa.kuryan@ahe.email

"Войнакультура" і "фантомы гісторыі": да прачытання Васіля Быкава

"War Culture" and "Historical Phantoms": Learning to Read Vasil Bykaŭ
"Wojnokultura" oraz "fantomy historyczne": nauka czytania Wasila Bykawa

ABSTRACT: This article is dedicated to a new reading of the literary works of Vasil Bykaŭ (1924–2003), an eminent Belarusian prose writer, who is regarded as war combatant and known for his exceptionally realistic, tragic, and autobiographical depictions of the 1941–1945 war. Bykaŭ, a Nobel Prize nominee, has been the subject of numerous scholarly studies. However, the author of this article considers the established critical positions to be polemical and introduces several contemporary literary and social categories to present the creative complex of the writer from a completely different perspective. This perspective is not about war memory, but instead views war as an imagined, metaphorical turn, even concealing true authorial content. Unfortunately, many readers to this day do not recognize many of Bykaŭ's metaphors and allegories, thus his prose, even on the eve of his 100th anniversary, can be classified as "unread texts." Therefore, there arises a need for a new look at Bykaŭ, based on providing the reader with specific literary tools that the writer uses in one of his outstanding prose works – "The Alpine Ballad" (1963). The aim is to demonstrate, through some interpretive methods, how Bykaŭ reveals his profound knowledge of European culture and bases his own creative concept on it, utilizing varied and complex stylistics. The considerations in the article conclude that the main theme of Vasil Bykaŭ's work is the patriotic concern for the return path of his country from a repressive-camp zone with a forcibly imposed to the roots "war culture" and culture shared with Europe.

KEYWORDS: "war culture," historical phantoms, imagined history and geography, masterful text stylistics, literary plan of escape and returning home.

Уводзіны

У 2024 г. выдатнаму беларускаму празаіку Васілю Быкаву споўнілася б 100 год. Варта звярнуць на гэта асаблівую ўвагу не таму, што гэта прыгожая круглая дата, не таму, што мы жадалі б пісьменніку дажыць да гэтай слаўнай гадавіны, а таму, што ад гэтае даты нам давядзецца чытаць яго крыху інакш, на жаль, пасмяротна, што здараецца нязрэдчас, даказваючы аўтару, як мы яго нарэшце зразумелі дый напоўніцу ацанілі.

Канешне, у вялікай меры дадзены артыкул – гэта даследчыцкая інтэрпрэтацыя, але ж літаратуразнаўчыя высновы – тонкая справа, рамяство з вялікім наборам інструментаў і фактаў, сукупнае прымяненне якіх дае новыя абгрунтаваныя эфекты.

Літаратурная інтэрпрэтацыя ні ў якай меры не адносіцца да суб'ектыўнага погляду на твор, наогул, існуюць каноны інтэрпрэтацыі, якія вымагаюць актуалізацыі, каб не атрымалася так, што масавае паглынанне і ўжыванне прынцыпаў аналізу з папярэдняе культуры, якая атачала В. Быкава, а мы перш за ўсё кажам пра культуру савецкіх часоў, цягнецца доўгія гады за пісьменнікам неадчэпным шлейфам, ствараючы наступствы інфляцыі і нават адштурхоўвання ягонай творчасці ў савецкае мінулае.

Таму, перш за ўсё, гэтыя новыя назіранні за ідэйнай канцэпцыяй творчасці В. Быкава маюць аксіялагічны характар. Можна, відаць, прысвяціць іх 100-гадоваму юбілею выдатнага беларускага празаіка, але больш істотнай прычынай іх абвяшчэння з'яўляецца знак часу, калі беларуская літаратура адчувае патрэбу ў грунтоўнай рэвізіі; калі ж камусьці да душы даўнейшыя шаблоны, яны ўсё-ткі недарэчна састарэлі, паколькі, прымяняючы іх да яскравага еўрапейскага інтэлектуала В. Быкава, нехта ставіць яго выключна на канвеер савецкай ваеннай прозы.

Творчасць В. Быкава ў межах "войнакультуры"

Пачнем з вылучэння такога грунтоўнага паняцця, ад якога значная частка еўрапейскай прасторы дзесяцігоддзямі была спрэс узалежнена, але з тае пары, як мы самі апынуліся ва ўмовах ваеннага часу, узнікла патрэба яго акцэнтаваць асобна. Гэтае паняцце – "в о й н а к у л ь т у р а". Яно паўстала ў нашых нядаўніх размовах пра Васіля Быкава, і я ўдзячная свайму калегу з Лодзі, доктару філалогіі Веславу Пшыбылу, што ён яго стварыў[1] як назву пэўнага кантэксту, у якім мы звыкліся разглядаць творчасць В. Быкава.

[1] Падаецца ў перакладзе з польскага словаўтварэння „wojnokultura".

Паспрабуем раскрыць сэнс новага паняцця “войнакультура”, што з’яўляецца прыкладам зменена карціны свету, а ў сучасным стылі яна вельмі ўдала называлася б постпраўдай або заместпраўдай, хоць у тагачасным перыядзе гэта была не зусім хлусня ці фэйкавыя навіны, а спрактыкаванае маніпуляванне ваенным трагізмам і гераізмам паводле пасляваеннай савецкай мадэлі прапаганды, якая, нібы імгла, ахутвала кожнага грамадзяніна, уздзейнічала на яго эмоцыі ды перакананні, у тым ліку праз літаратурны матэрыял пра вайну.

Праблема палягае на тым, што “войнакультура” вызначае чытацкае ўспрыняцце творчасці тагачасных пісьменнікаў, бо з’яўляецца часткай свядомасці і пранікае ў тканку крытычнага матэрыялу. Менавіта “войнакультура” цалкам фармалізавала ацэнку творчасці В. Быкава і па інерцыі рухаецца наперад, паўтараючыся нават у найноўшых развагах пра аўтара.

Як “войнакультура” перадвызначае ацэнкі творчасці В. Быкава? Па-першае, мы абмяжоўваем яго творчасць умовамі савецкай айчыннай вайны 40-х гадоў XX ст. і пачынаем у іх шукаць праўду і галоўную думку пісьменніка. Меркамі “войнакультуры” мы вызначаем цану жыцця яго персанажаў, распрацоўваем катэгорыю здрадніцтва і даём за жыццё здраднікаў марную капейчыну. Нам не падабаецца слова “расчалавечванне”, але тэарэтыкі “войнакультуры” адразу нам давядуць, што вайна – не Венера з марской пены, у ёй няма месца жаноцкай пачуццёвасці, і мы пачынаем палымяна асуджаць усё, што не адпавядае мужным нормам “войнакультуры”.

“Вялікі В. Быкаў, што ўздымаецца па-над эпохай”, “вялікі творчы свет В. Быкава, у якім ён шмат прадчуваў і перадвызначыў”, “вялікая вайна В. Быкава, якая вяртае грамадства з комы” – такая прыхільнасць да этыкетачнага падыходу без семантычнай напоўненасці ў ацэнцы творчасці В. Быкава таксама адносіцца да свету “войнакультуры”, якая ахвотна практыкуе павярхоўныя ацэнкі і выгадоўвае ў атмасферы хлуслівага ідэйнага канструкту ўсялякія сурагатныя меркаванні. Таму пра В. Быкава стала звычна гаварыць, што гэта пісьменнік, які выйшаў па-за межы айчыннай літаратуры, займае асаблівае месца, трапляе ў сусветны пантэон, але пры гэтым агульначалавечая вартасць В. Быкава вызначаецца толькі межамі Вялікай Айчыннай вайны і агульначалавечымі вартасцямі Вялікай Перамогі над фашызмам. Застаецца ўражанне, што В. Быкаву пад гэтымі пафаснымі шыльдамі гатовыя дараваць нібыта прызнанне савецкіх ідэалагічных пазіцый, у чым яго таксама часам папракаюць. Звычайна багатая крытычная літаратура пра пісьменніка паўтарае як асноўны тэзіс, што В. Быкаў неяк асабліва піша пра вайну, што ён знайшоў “свой спосаб суадносін з тым трагічным

часам”[2] [Moskwin 2019: 124]. Сталай з’яўляецца адсылка ягонай творчасці да “тых гадоў”, да “франтавой сітуацыі”, да “поля бітвы”, дзе В. Быкаў бескампрамісна, не зважаючы на напады непрыхільных крытыкаў, праяўляе наватарства, бо піша пра вайну аўтэнтычна і трывожна, камеральна, а не эпічна, але ж тэматыка ўсё роўна застаецца “ваеннай”, у цэнтры ўвагі “жаўнерскі лёс” [Barszczewski 1994: 73–82] з усім яго падрабязным рэалізмам.

Традыцыя “войнакультуры” перадвызначае нават эмацыйную напоўненасць крытычных ацэнак – для В. Быкава гэта “разбуральная моц нялюдскіх ваенных абставінаў”, адкуль нараджаецца вызначнік “пісьменніцкай мужнасці” аўтара, яго “пакутніцкіх пісьменніцкіх рэфлексіяў” [Максимович 2018: 136].

Насамрэч важкага літаратуразнаўчага матэрыялу пра В. Быкава шмат, у тым ліку замежнага, з якога можна цытаваць у нечым падобныя, але каштоўныя выказванні, аднак з сумам даводзіцца канстатаваць, што ўвесь гэты шматстаронкавы даробак фактычна не выходзіць за межы “войнакультуры”, а гэта азначае, што мы самі яшчэ не выйшлі з яе магутнага ідэалагічнага ўздзеяння і не паспрабавалі вывесці аднаго з найлепшых нашых празаікаў з таго самага вузкага акопу, які В. Быкаў нам, чытачам, адным накідам, па-мастацку, намаляваў, як уласную класічную метафару ў адным са сваіх першых твораў *Трэцяя ракета* (1961).

Новы погляд на прозу В. Быкава наўпрост робіцца неабходным дзеля раскрыцця сапраўднага яе значэння, вяртання чытацкай цікавасці з разуменнем тэкстаў, без галаслоўнай прапановы вокладак новых выданняў В. Быкава, за якімі зноў і зноў паўтараецца “войнакультурніцкі” наратыў.

Як пазбавіцца ад ілюзіяў “войнакультуры” ў ацэнках В. Быкава? Адным з пастулатаў “войнакультуры” з’яўляецца меркаванне, што жахі вайны па факце могуць мець пазітыўны ўплыў на грамадства, унутрана паглыбляюць і прасвятляюць людзей, служаць незвычайным ачышчальным сродкам і лучвом для хаатызаванага соцыуму. Моц трагізму перараджаецца нават у свайго роду ваенную тэасофію, што ў крытыцы да творчасці В. Быкава цалкам увасобілася ў шматлікіх рэцэнзіях ягонай знакамітай аповесці *Сотнікаў* (1970), хоць сам пісьменнік першаснай назвай[3] твора (*Ліквідацыя*) выразна падкрэсліваў галоўныя матывы яго паўстання – чалавек на вайне ніякі не герой і не Езус на Галгофе, а “не больш, чым аб’ект вынішчэння”[4] [Максимович 2018: 138]. Таму

[2] У польскім арыгінале: „własny sposób relacji o tym tragicznym czasie”.

[3] Прынята лічыць, што назву аповесці *Сотнікаў* зацвердзіў да першай публікацыі ў «Новом мире» рэдактар часопіса, вядомы савецкі пісьменнік-франтавік Аляксандр Твардоўскі.

[4] У арыгінале па-руску: «не более, чем объект истребления».

да сакральнага ў вайне можна, мабыць, аднесці адно дамову са смерцю падчас ліквідацыі чалавека за чалавекам у ваенных умовах: хто загіне першы, а хто наступны, на якой колькасці жыццяў атрымаецца адкупіцца ад смерці. Нездарма ў аўтара быў намер назваць экранізацыю ўзгаданай аповесці *Двое ў начы*, без маралізатарскага антаганізму Сотнікава і Рыбака, бо і той, і другі – ахвяры, акрамя таго, яны складаюць улюбёны для В. Быкава здвоены персанаж як сімвал “некатэгарычнага” імператыву ў яго асабістай этыцы, без навязвання безумоўных прынцыпаў. Хоць і ўзнёсла, але няслушна гаварыць пра асаблівы максімалізм ды хрысціянскі апафеоз Сотнікава, хутчэй, пра яго экстрэмальную вычарпанасць, чым пра ўнутранае рэлігійнае азарэнне [Максимович 2018: 141]. Аднак канчаткова абраны праз рэжысёрку Ларысу Шапіцька тытул фільма *Узыходжанне* (1976) схіляе аповесць у “войнакультурніцкі” дыскурс; такім чынам, тыповы быкаўскі твор пра вынішчэнне ўсіх непадпарадкаваных паднявольнаму рэжыму пераўтварыўся па ўсіх правілах “войнакультуры” ў хрысціянізаваную апалагетыку вайны – маўляў, без яе мы б не дазналіся, хто сярод нас святы, а хто здраднік, і гэта дасюль вызначае наш погляд на знакавы твор В. Быкава *Ліквідацыя*. На жаль, “войнакультура” надзвычай любіць маніпуляваць хрысціянскай сімволікай і развешваць цэтлікі Юдаў, бо гэта таксама доказ перакручвання праўды дзеля прыхавання рэальнай невымяральнай па страшных наступствах грамадскай катастрофы для ўсіх без выключэння, каб трансфармаваная свядомасць была ўдзячная ініцыятарам вайны, а куды болей – героям ды пераможцам. Гераічная смерць чалавека не можа быць абавязковай грамадскай павіннасцю, кажа нам В. Быкаў, але ж да такой думкі схіляе чытача менавіта “войнакультура”.

З існуючых даследаванняў В. Быкава асабліва прадуктыўнай была спроба апісаць ягоны філасофска-маральны комплекс, але ж яго абмежавалі ваенным матэрыялам, тое ж сталася з быкаўскай экзістэнцыяльнай канцэпцыяй зняволенага квазісправядлівым грамадствам чалавека – тут таксама і цярпенне, і боль, і страты, і экзістэнцыяльны выбар пераважна перанесеныя крытыкамі ва ўмовы ваеннага часу, то бок на “войнакультурніцкую” прастору, дзе балючае для пісьменніка пытанне “а што далей?” пераквалiфікавалася на тэму без патрэбы, бо тая вайна нібыта шчасліва адкінута ў мінулае, мірныя часы даўно ўсё кампенсавалі. В. Быкаў нават асобным фонам дадае ў сваіх творах матыў няўпэўненасці, адсутнасці адказу на гэтае пытанне, уключае ў пейзажыстыку расповеду свой класічны “расплывісты туман невядомасці” або “непралазную багну”.

Што азначае “вайна” ў творчасці В. Быкава?

Няма ў вайне дабрадзейства, не трэба яго там шукаць. Сапраўды, экзістэнцыяльны дыскурс В. Быкава значна шырэйшы – даваенны, ваенны, пасляваенны. Па вызначэнні, вайна з’яўляецца ахоўнай рэакцыяй агрэсіўнай грамадскай сістэмы перад яе распадам, яна, безумоўна, накіраваная на ўзмацненне хісткіх дзяржаўных канструктаў, дзе наспявае бунт ці разлом тэрытарыяльнай цэласнасці. Паколькі ж распаду немагчыма пазбегнуць, бо ён з’яўляецца аб’ектыўным сацыяльна-гістарычным механізмам на грунце працяглых няўдалых сацыятворных працэсаў, што ўжо адбыліся, а не адбудуцца пасля вайны, таму ваенная фаза самагубна іх паглыбляе, адцягванне непажаданага фіналу не абыходзіцца без жорсткіх мераў стрымлівання, прыпраўленых пасляваенным пафасам і абавязковым актыўным выкарыстаннем прапаганды. Аналітыка твораў В. Быкава часта намацвае ключавую для пісьменніка тэматыку немагчымасці бясконцага існавання ў абставінах “гіпертрафаваных ваенізаваных зносінаў”, у “атмасферы гіпербалізаванафатальнай падазронасці”, унутранага рэжымнага знясілення страхам і пачуццём віны[5] [Максимович 2018: 140]. Чалавека наўмысна пераўтвараюць у “палоннага ваеннай сістэмы”[6] [Максимович 2018: 138], з якой натуральным з’яўлялася б жаданне вымкнуць на волю, “а калі ўжо не суджана вырвацца на волю, загінуць недарма”, – як пісаў В. Быкаў у *Альпійскай баладзе* (1963), што з’яўляецца адной з галоўных формул ягонай творчасці.

Кожны разважлівы чалавек, які прайшоў савецкую айчынную вайну 1941–1945 гг., а такім жывым сведкам падзей акурат быў В. Быкаў, вымяраў вайну як этап распаду савецкай дзяржаўнай сістэмы, якая спрабавала прыхаваць сваю даваенную негуманнасць, заступіўшы яе ваеннай кульмінацыяй, шукаючы выключна знешнія прычыны разнапланавых унутраных праблем. Менавіта ўсведамляючы гэты механізм, В. Быкаў узяўся за пяро, распавядаючы пра гэта чытачам у першых сваіх аповесцях *Жураўліны крык* (1959), *Трэцяя ракета* (1961), *Альпійская балада* (1963), размясціўшы Беларусь у бягучы працэс распаду, патрыятычна даючы знакі суайчыннікам, што каманда “не высоўвацца з акопу” або “акопу не здаваць” азначае, што “з акопу” трэба шукаць выйсце. Як бачна па датах добра асэнсаваных В. Быкавым дэбютных

[5] У арыгінале поўная цытата па-руску: «Герои Быкова постоянно, прямо или косвенно ощущают на себе атмосферу гиперболизированно-фатальной подозрительности, внутреннего режимного устрашения, гипертрофированных военизированных отношений, межвольно прививая себе комплекс несомненной виновности».

[6] У арыгінале цытавана па-руску: «пленник военной системы».

твораў, аўтар актывізуе матыў “беларускіх уцёкаў” пасля смерці Сталіна, амністыі і рэабілітацыі вялікай колькасці вязняў яго рэжыму, але ў гэтым плане літаратура В. Быкава не сістэматызаваная і да сёння “непрачытаная”, бо звычайна нават перыяд адлігі ўспрымаўся савецкім асяроддзем у поўнай згодзе з пасляваенным трыумфам, энтузіязмам аднаўлення ды ўдзячнасцю нашчадкаў.

Даўно няма таямніцы з таго, што беларуская сітуацыя ад пачатку выкарыстоўвалася дзеля стрымлівання распаду Расейскай імперыі. Праблема слушнасці прарасейскага беларускага выбару абвастрылася пасля завяршэння Першай сусветнай вайны. Хутказменлівыя пасляваенныя падзеі пачатку ХХ ст. не абышліся без першага ўсведамлення ідэалагічнага падману саветамі, якое неўзабаве праявілася ў беларускіх літаратурных творах. У адказ на галасы праўды з міжваеннага перыяду савецкая ўлада ў 1930-я гг. рэпрэсавала ўсіх таленавітых беларускіх “праўдалюбаў”, вызначала кола літаратурных куміраў, складаючы з іх канон у адукацыйных праграмах, ствараючы нязменна аптымістычныя погляды на рэальнасць, адсочваючы і забараняючы “інакшыя”, чым надзейны, жыццярадасны і прагрэсіўны сацрэалізм, спосабы мыслення і літаратурнай крытыкі.

Беларусь надоўга патрапіла ў савецкі палітычны палон, складаныя грамадска-палітычныя ўмовы былі паднявольнымі рамкамі для літаратурнага працэсу, таму не варта на ўсіх суайчыннікаў пазіраць з дакорам. Ва ўмовах абмежаванняў і цэнзуры пісьменнікі здагадваліся выкарыстоўваць своеасаблівую метафарычнасць, па сутнасці, прыстасоўваючы ідэалагічныя і пажаданыя ўладай псеўдапатрыятычныя сродкі, каб незаўважна, амаль па-партызанску, давесці праўду ўцямліваму чытачу. Напрыклад, у крытыцы прозы В. Быкава не аднойчы заўважалася, як часта пісьменнік звяртаўся да партызанскай тэмы, не маючы ваеннага партызанскага досведу, але гэтая заўвага прайшла без належных высноў. Нам жа без жартаў трэба прызнаць тут аўтарскую метафару. Уся літаратура пра вайну В. Быкава акурат з’яўляецца ўнікальным прыкладам выкарыстання падобнай метафарычнасці як формы супраціву з паўсюдным “прыхаваным” ворагам. Наша навуковая задача – раскрыць гэтую метафарычнасць.

Не будзем у “войнакультурніцкім” стылі ўзносіць В. Быкава да статусу літаратурнага героя-партызана або празаіка-падпольшчыка, бо на самай справе ён не першы вынайшаў літаратурны спосаб ґаварыць праўду ва ўмовах савецкай постпраўды, але ён планамерна выкарыстоўваў тэхніку сэнсавай шматслойнасці для ўсёй уласнай творчасці, што дазваляе нам назваць В. Быкава пісьменнікам, які працаваў у сваім літаратурным “падполлі”. Чытач мімаволі адчувае, што аўтар пісаў

смела, але В. Быкаў пісаў не пра вайну, а выкарыстоўваючы вайну як алегорыю рэчаіснасці зусім для іншых аўтарскіх пасылаў. У дачыненні да творчасці В. Быкава звычайна не гучаць словы, што вайна для яго – умоўная адзінка, што словам "вайна" ён мог назваць увесь антыгуманны канструкт дзяржавы, які трымае ў прымусе народы, як у цесным акопе ці ў лагеры. Вядома, аніякая савецкая ваенная прапаганда не была матывам для ягонай творчасці, адсюль бясплоднымі будуць меркаванні, якія выводзяць пісьменніка ўсяго толькі на ролю аднаго з лепшых савецкіх пісьменнікаў пра вайну, змяшчаюць яго ў стандарты "войнакультуры".

Магчыма, хтосьці дадасць: "Ну так, ён пісаў не пра вайну, а пра людзей на вайне". Думаецца, аднак, што яго больш за ўсё непакоіла, што столькі год акопамі і магіламі перарытая яго родная зямля. Гэты размыты маштаб вайны, несупынны ваенны стан, укаранелая прысутнасць вайны ў культуры, у свядомасці людзей, яе стыхійныя абвастрэнні, лакальныя крывавыя бітвы і ахвяраваныя чалавечыя жыцці не перасталі быць спосабам жыцця Беларусі і суседзяў, а прымусова рэкрутаваны на гэтую бясконца працяглую чужую вайну народ даўно хоча "вярнуцца дадому". Таму ў сваіх творах пра шырока зразумелую "вайну" В. Быкаў несупынна разважае пра тое, як беларусам "вярнуцца дамоў", што іх чакае на шляху. Ён у роўнай ступені прапануе не прамы, а свядомасны план уцёкаў, як разам з тым папярэджвае пра найгоршыя наступствы – пра тое, як уцекачоў разарвуць сабакі, расстраляюць або павесяць, наракуць дэзерцірамі ці здраднікамі, на самай жа справе будуць шукаць спосаб, як пазбавіцца людзей, што не прынялі формулу жыцця ў "войнакультуры", у фармаце якой яе прапагандысты нават прозе В. Быкава прызначылі ідэйную ролю дзеля падтрымання перакручанай карціны свету.

Рэнесансная топіка замест ваеннага сацрэалізму ў *Альпійскай баладзе*

Менавіта на ваенным грунце недасведчанаму чытачу В. Быкава падаецца, што ён мае ў руках твор цалкам рэалістычны, а нават па-франтавому аўтабіяграфічны, што В. Быкаў сам з ахвотай уваходзіць у кантэкст ваеннай прапаганды, толькі падае яе неяк больш нетыпова.

Аднак чамусьці ніхто яшчэ не напісаў, што разам з В. Быкавым мы трапляем у топіку рэнесанснай гуманістыкі, сакавітую стылістыку еўрапейскай культуры, яскравай, поўнай паэтычных параўнанняў, якія выквечваюцца толькі ў другім, схаваным пласце быкаўскага "падпольна-метафарычнага" твора, калі ўсё ваеннае, шэрае, цвілое, лагернае, савецкае, спаленае разам з надзеямі, мы саскрабем са скуры гэтай

парадаксальнай прозы, адмыем, як у славутым купанні Джуліі ў *Альпійскай баладзе*. Праз “расплывісты туман невядомасці” мы выйдзем на сонечную макавую даліну і зразумеем, што В. Быкаў не піша пра вайну, вайна з’яўляецца толькі фантомам у яго творчасці.

Вернемся да паняцця літаратурнай інтэрпрэтацыі твора, прымем некалькі інтэрпрэтацыйных аксіём і абазначым яшчэ адзін важны літаратуразнаўчы сродак, на якім грунтуецца стылістыка пісьменніка В. Быкава і на што павінна абапірацца крытыка яго творчасці, каб змяніць спосаб прачытання быкаўскіх тэкстаў. Гэтае паняцце – “фантом гісторыі”.

Літаратуразнаўчыя аксіёмы падказваюць чытачу, што добры пісьменнік заўсёды пакідае для яго “інтэрпрэтацыйную перспектыву”, таму ніколі не трэба кіравацца першым уражаннем ад прачытання. Інтэрпрэтацыя – гэта не псаванне непарушнай гатовасці твора да чытання, а форма неабходнага крытычнага падыходу да тэксту. У больш прафесійных разглядах інтэрпрэтацыя з’яўляецца формай навуковага даследавання, што мае як філалагічны, так і інтэрдысцыплінарны характар.

Аксіёмай з’яўляецца палажэнне, што літаратурная творчасць заўсёды з’яўляецца паэтычнай, хоць, канешне, і рацыянальнай, таму чытаць і крытыкаваць твор найлепей з багажом разумовых рэфлексій, суаднясеннем тэксту з рэаліямі, а таксама стасуючы фантазію, бо яшчэ ў антычнай тэорыі пазнання Арыстоцеля *poiesis* азначала “творчасць”. Чытаючы, мы пераносімся да спецыфічнага філасофска-літаратурнага дыскурсу, дзе трэба шукаць і думкі, і паэзію, хоць, магчыма, цэлым пакаленням пісьменнікаў з сацрэалістычнага і “войнакультурніцкага” асяроддзя шмат з гэтага было недазволена.

Пісьменнік не абавязаны тлумачыць чытачу, што ён хоча сказаць сваім творам, ён спадзяецца, што чытач зразумее, а крытык раскрые тэкст яшчэ паўней. Пра гэта В. Быкаў часта гаворыць у сваіх інтэрв’ю. Калі не навучыцца думаць пра літаратурны тэкст, то ён застанецца непрачытаным. Магчыма, твор будзе проста нечым падабацца, вылучацца іншасцю і наватарствам, але адказ на пытанне “ў чым?” будзе банальным.

Такім чынам, інтэрпрэтацыя тэксту – складаная і захапляльная штука, у той жа меры, што і яго напісанне для аўтара. Яна вымагае не толькі літаратуразнаўчых, але і дадатковых гістарычна-палітычных ведаў, бо для аналізу прыдасца як унутраны, так і знешні навуковы інструментарый, што выходзіць за рамкі філалагічных дысцыплін. А вось ад прапагандысцкага інструментарыю трэба адмовіцца.

Можна падзяліць інтэрпрэтацыю на культурную ці гістарычную, нярэдка твор вымагае, як сказалі б сёння, геакрытычнага аналізу [Rdzanek 2015: 141–150]. Культурнае, гістарычнае або прасторавае напаўненне

твора паказвае важныя суадносіны аўтара з гэтымі катэгорыямі і вымярае ёмістасць ягонай паэтычнасці і фантазіі. Вельмі добрым таму прыкладам з'яўляецца знакамітая *Альпійская балада* В. Быкава, і варта менавіта на ёй паказаць новае "неваеннае" прачытанне пісьменніка.

Як мы казалі вышэй, В. Быкаў усёй сваёй творчасцю малюе для чытача-суайчынніка план уцёкаў з ізаляванага, негуманнага, рэпрэсіўна-мілітарызаванага асяроддзя. Еўрапейская антычная літаратура даўно прапанавала для апісання вандроўкі з выпрабаваннямі класічны топас з назвай *homo viator*, што вызначае не толькі сцежку падарожжа галоўнага героя, але і сцежку часу з рознымі храналагічнымі перанясеннямі ў прасторы. Ужыванне гэтага топасу ў *Альпійскай баладзе* абсалютна невыпадковае: В. Быкаў, можна сказаць, абраў любімую літаратурную трасу – у Італію праз Альпы да асноў і крыніц еўрапейскай культуры, што адначасова складала вялікую мару савецкага чалавека за жалезнай заслонай, тым больш адоранага мастацкімі талентамі, што мы добра ведаем з біяграфіі В. Быкава. У аповесці *Альпійская балада* – гэта мара і вызначаны шлях сімвалічнага вязня Івана Цярэшкі да культуры, супольнай з Еўропай у доўгай і цяжкай перспектыве будучыні. У самым пачатку твора беларускі палонны зачаравана глядзіць праз створаную выключнымі абставінамі адтуліну ў бетоннай сцяне на недасяжны фантастычны альпійскі краявід і наважваецца рушыць у складанае падарожжа, пакідаючы канцэнтрацыйны лагер, "у самаволку". Вось такі сучасны *homo viator*, такі Адысей у пошуках дарогі да дому. Канешне ж, Іван Цярэшка імкнецца не ў Трыест да партызанаў, бо В. Быкаў, мабыць, таксама прыдумаў гэта метафарычна. Нагадаем, што *Альпійская балада* пісалася ў 1963 г., час адлігі і мройных спадзяванняў на перамены, што надзвычай важна ўлічваць.

"Уяўная гісторыя" і "ўяўная геаграфія" як стылістычны сродак твораў Быкава

Варта звярнуць увагу, колькі рознабаковых мастацкіх перспектыў адкрывае перад намі пісьменнік В. Быкаў: ілюзіяй становіцца акурат перспектыва гераічных уцёкаў савецкага вязня з нямецкага канцэнтрацыйнага лагера. Усё ў гэтай фабуле адпавядае класіцы "вайнакультуры", але В. Быкаў дае нам падказкі з першых радкоў, што чытаць яго тэкст трэба ў вымярэннях рэальнага і прыдуманага:

> Ён упаў, спатыкнуўшыся аб штосьці, і адразу ж ускочыў – адчуў: трэба хутчэй ад гэтага месца, ад забітага камандафюрэра; пакуль не спахапіліся, трэба недзе зашыцца, схавацца, а можа, і прарвацца з завода. Але ў віхурыстым пыле, які накрыў цэх, амаль

> нічога не было відаць, і ён ледзьве не сунуўся ў чорную прорву варонкі, дзе была бомба. Па краі аббег яму <…>[7].

Тое, што мы чытаем – гэта так званая “ўяўная гісторыя”, а рэальную падказвае суаднясенне падзей, якія звязваюць аўтара, твор і бег сапраўдных гістарычных здарэнняў. В. Быкаў не быў вязнем канцлагера ў часы вайны, не ваяваў на тэрыторыі Італіі, не наведаў гэтай краіны, толькі ў 1996 г. быў узнагарожданы італьянскім ордэнам “За заслугі перад Італьянскай Рэспублікай” у сувязі з напісаннем менавіта гэтага вядомага твора *Альпійская балада* пра каханне ваеннапалоннага і італьянскай партызанкі Джуліі. “Уяўная гісторыя” з’яўляецца распаўсюджаным літаратуразнаўчым інструментам, які паводле творчай задумы аўтара можа табуіраваць яго сапраўдныя думкі. Выбух на канцлагерным заводзе, смерць камандафюрэра, віхурысты пыл, што накрыў цэх, імаверна, пераносяць нас у канец эпохі сталінізму з масавым вызваленнем палітвязняў з іншых месцаў пазбаўлення волі пасля смерці правадыра. Мы не можам гэтай здагадкі пацвердзіць без самога аўтара, але ж ён і не абавязаны нам гэтага тлумачыць, зыходзячы з тых літаратуразнаўчых аксіём, калі добры пісьменнік заўсёды пакідае для чытача “інтэрпрэтацыйную перспектыву”. Паколькі мы працуем з тэкстам выдатнага празаіка, цалкам дапускаем, што аўтар вырашыў нас пацешыць літаратурна-стылістычным прыёмам, які ўзнікае пры суаднясенні “ўяўнай гісторыі” і “рэальнай гісторыі” ў творы і можа быць названы “фантомам гісторыі”.

Еўрапейскае літаратуразнаўства назірае “фантомы гісторыі” з XVIII ст. у першых ангельскіх гістарычных раманах, якія, дарэчы, з дзяцінства любіў чытаць В. Быкаў, у творчасці іншых вядомых аўтараў, да прыкладу, рамантыкаў Фрыдрыха Шылера ці Адама Міцкевіча [Gregorek 1995: 55–56]. Гэта выключна цікавая стылістыка літаратурнага тэксту палягае на стварэнні “нібы гісторыі”, ці, карыстаючыся сучасным выразам, крыпта-здарэнняў, каб абудзіць фантазію чытача або схаваць перад цэнзурай сапраўдныя падзеі, але паспрабаваць патлумачыць рэальнасць. Мы бачым, што В. Быкаў як дасведчаны майстра выкарыстоўваў “фантомы гісторыі”, і галоўным фантомам у яго была менавіта савецкая айчынная вайна. Польскім даследчыкам Леапольдам Грэгорэкам такое аўтарскае мысленне трапна названае “мысленнем пра сучаснасць праз несучаснасць”[8] [Gregorek 1995: 62].

---

[7] Тут і далей цытуецца з беларускай электроннай бібліятэкі *Беларуская палічка*: https://knihi.com/Vasil_Bykau/Alpijskaja_balada.html.

[8] У арыгінале па-польску: „myślenie o współczesności w nieteraźniejszości”.

Зразумела, што перанясенне ў іншую гістарычную прастору суправаджаецца і геаграфічным перанясеннем, таму побач з "уяўнай гісторыяй" мы, напэўна, знойдзем тэкставыя прыклады "ўяўнай геаграфіі"[9] [Rdzanek 2015: 141. 143, 146]. І *Альпійская балада* гэта шматкроць пацвярджае:

> Ён узбег на самы верх прасценка, тут ужо стала відаць наваколле; яго абдало ветрам, які хутка разганяў пыл. Па бетоннай рабрыне, утрымліваючы раўнавагу рукамі, каб не зваліцца, дабраўся да краю абвалу – наперадзе праз якія тры крокі была вышчарбленая сцяна знешняй агароджы, а далей за ёю, быццам нічога ў цэлым свеце не сталася, ціха тулілася ў зеляніне некалькі домікаў, і зусім блізка ўгары, на схіле, рукой падаць, зелянеў лес і Альпы: яго надзея, яго жыццё або смерць – яго лёс. Іван акінуў усё гэта кароткім позіркам, сунуў у зубы пластмасавую рукаятку пісталета і скочыў.

Мы пачынаем усё больш разумець, які рэальны сэнс побач з уяўным нясуць такія метафары В. Быкава, як цэментны пыл, бетонны мур, што нечакана атрымаў прабоіну. Нам нават цяжка паверыць, што ўжо ў 1963 г. В. Быкаў упэўнена казаў пра еўрапейскі лёс Беларусі ў вельмі непрыкметным сказе *Альпійскай балады*: "...зусім блізка ўгары, на схіле, рукой падаць, зелянеў лес і Альпы: яго надзея, яго жыццё або смерць – яго лёс". Ну канешне, пісьменнік прафесійна стварыў гэты італьянскі краявід такім падобным да беларускага, падкрэсліваючы іх блізкую культурную прыроду. Ягоную "ўяўную геаграфію" працяла мастацкая вастрыня настальгіі па беларускім доме, у які трэба вярнуцца, таму яго герой рашуча "скочыў" наперад. У такой вытанчанай прасторавай гульні, калі В. Быкаў сумясціў краявід беларускі, аўстрыйскі, італьянскі, які нясе ў сабе глыбокае культурнае напаўненне, мае месца не проста "ўяўная геаграфія", а геаграфія літаратурная, што можна таксама назваць геаграфіяй паэтычнай, культурнай і нават гуманітарнай [Rdzanek 2015: 146]. Яна з мастацкай мэтай уводзіцца ў тэкст, каб не толькі прадэманстраваць аўтарскі культурны досвед і гуманітарную свядомасць, яна служыць стварэнню літаратурнай карты[10] ўсяго твора [Rdzanek 2015: 147], тым больш на грунце топікі *homo viator*.

Літаратурныя пейзажы ў прозе В. Быкава вынікаюць з не да канца рэалізаваных ім здольнасцяў да выяўленчага мастацтва: у багажы пісьменніка аж два гады навукі ў віцебскім мастацкім вучылішчы на аддзяленні жывапісу. Часам выказаныя ў адным слове "дамалёўкі" дэталяў

[9] У арыгінале па-польску: „geografia wyobrażona".
[10] Можна сказаць таксама: *kartografia literacka*.

пейзажу нагадваюць мазок пэндзля, што змяняе оптыку карціны, і мы быццам пераносімся ў іншы пейзаж:

> Скакаць, аднак, памарудзіў, апусціўся нагамі, каб было ніжэй, і тады адарваўся. Ён упаў на быльнёг, перахапіў у руку пісталет і з усяе сілы кінуўся па бульбоўніку ўздоўж высокай драцяной загародкі.
> Наперадзе дамоў ужо не было, на касагорыне спакойна ляжаў някошаны лужок – у бязветранай цішы драмалі рамонкі, лагодна гойдаліся мяцёлкі нейкай травы.

Мы бачым, што не толькі “ўяўная гісторыя”, але і “ўяўная геаграфія”, “уяўная тапаграфія” з амаль фантастычным прасторавым пераносам сталіся свядома абраным аўтарам літаратурным сродкам і ключом для інтэрпрэтацыі яго твораў. Літаратурная аналітыка твораў В. Быкава не можа абысціся без асаблівай увагі да гэтага аўтарскага інструментарыю – ён мае агульнакультурную вартасць, а таксама свядомасную і звязаную з аўтарскай памяццю айчынных месцаў.

Новы погляд на вядомыя быкаўскія літаратурныя вобразы

Нават на гэтым этапе аналізу *Альпійскай балады* В. Быкава ўсё больш далёкім нам падаецца каментар да твора, складзены ў чыста “войнакультурніцкім” духу: маўляў, галоўнай з’яўляецца тэма знаходжання савецкіх воінаў у нямецкім палоне і барацьба з фашызмам, што радавы чалавек, сяржант Цярэшка праявіў мужнасць у складаных абставінах і, загінуўшы сам, ратаваў італьянскую партызанку. “Войнакультура” настолькі моцна ўкаранілася ў крытыку да гэтага выдатнага быкаўскага твора, настолькі далёка пашырыла свае межы, што агляд выказванняў пра *Альпійскую баладу* як “значную прапанову на польскім чытацкім рынку”[11] часоў ПНР [Moskwin 2019: 125] пацвярджае, наколькі нязначна ПНР-аўскія ацэнкі пра дасканаласць аповесці адступалі ад зададзенай “войнакультурніцкай” схемы, а яна па-старому трымаецца пазіцыі, што гэта гераічнае прысвячэнне тым, хто ваяваў і загінуў у часы вайны, пакутная дарога да партызанаў, бітва са злом у гонар жыцця і кахання [Moskwin 2019: 126–127]. Іншымі словамі, Іван і Джулія не выклікалі ў польскай крытыкі жадання паразважаць пра рэнесансавы дуэт Рамэа і Джульеты.

Таму, відаць, крытыкам будзе нялёгка пагадзіцца з нашым новым поглядам на постаць Джуліі, а дакладней было б сказаць, на “паласатую постаць” італьянкі, рымлянкі ў пары з беларусам Іванам Цярэшкам.

---

[11] У арыгінале па-польску: „znacząca propozycja Bykawa na polskim rynku czytelniczym”.

Справа ў тым, што ў гэтым уяўным ваенным сюжэце Джулія – гэта Фартуна, багіня лёсу і поспеху з рымскага пантэона. Джулія – яе незвычайная, наўпрост геніяльная персаніфікацыя.

Зноў пацвярджаецца тэзіс, што ваенная проза В. Быкава перапоўнена прамымі і празрыстымі алюзіямі да еўрапейскай культуры. Прысутнасць Фартуны ў літаратуры Рэнесансу была абавязковым стылістычным элементам – багіня лёсу была спадарожніцай чалавека і нават яго *alter ego*, з кім можна было паспрачацца на жыццёвым шляху.

Такім чынам, В. Быкаў увёў у культурны кантэкст Беларусі сімволіку бачання нацыянальнага поспеху беларусаў у іншым тыпе культуры, а таксама ў іншым тыпе культурнай прасторы, чым распаўсюджаная і дазволеная беларуская лакальнасць ці сямейнасць. Нельга сказаць, што чытачам *Альпійскай балады* не рабіліся аўтарскія падказкі, бо слова "Фартуна" некалькі разоў адкрыта агучана ў кантэксце аповесці:

> – Мі будэм мнёго-мнёго ф о р т у н а... Я очен хочу ф о р т у н а. Должен біть человек ф о р т у н а. Правда, Іваніо?
> – Так, так...
> – Нон ф о р т у н а Джулія. Фіна. Фіна вітта Джулія, – журботна казала яна.

Ужыванне тут слова *fortuna*, а не *felicita* невыпадковае. В. Быкаў творча развівае вобраз Фартуны, не малюючы яе крылатай, юнацкай постаццю, а постаццю "паласатай", карыстаючыся даўняй сімволікай зменлівасці лёсу з белымі і чорнымі палоскамі, адважна дадаючы да яе "сучаснага" строю чырвоны трохкутнік вінкеля, што азначаў палітвязня ў канцэнтрацыйных лагерах. Прысутнічаюць у аповесці і іншыя знакі падарожжа з пераменлівай Фартунай – гэта і змена надвор'я, і пейзажы, дзе горы і даліны падмяняюць класічнае "кола Фартуны", якое чалавечаму лёсу забяспечвае ўздымы і падзенні.

Мы не можам адмовіць В. Быкаву падглядання за характарам Фартуны ў сярэднявечнай паэзіі, хоць бы ў Дантэ[12], які малюе Фартуну неадчэпнай, абыякавай да слёз і агіды чалавека, які спрабуе яе пазбавіцца. Магчыма, В. Быкаў уступіў у спрэчку пра Фартуну з Макіявеллі, што застаецца адкрытым пытаннем, бо ніхто дасюль не бачыў у "паласатай постаці" Джуліі такі важны літаратурны вобраз. Прынамсі, сёння можна сцвярджаць, што беларускі дыялог з Фартунай адбыўся на старонках быкаўскай прозы, таму гэта варта даследаваць далей, сам жа аўтар з непрыхаваным замілаваннем "піша" сваю гарэзлівую Фартуну-Долю, што акурат можа мець вельмі аўтабіяграфічнае аднясенне:

---

[12] Знакаміты пераклад *Боскай камедыі* Дантэ на расейскую мову Міхаілам Лазінскім акурат выйшаў у 1946 годзе.

Урэшце на прагалак між дрэў унізе выбегла лёгкая паласатая постаць на выгляд быццам падлетка, азірнулася, жвава неяк кінула позірк угору і згледзела яго.

Жанчына?! Гэта яго здзівіла і збянтэжыла, ён ледзьве не вылаяўся ад прыкрасці.

<…> дзяўчына ў доўгай, не па росце куртцы з падкасанымі рукавамі і чырвоным трохкутнікам вінкеля на грудзях. Яна хутка зірнула па баках, і ён заўважыў, як пад шапкаю чорных, даўнавата не стрыжаных валасоў радаснай жвавасцю бліснулі гэткія ж чорныя, нібы дзве масліны, вочы.
– Чао!

<…> яна, здаецца, зусім безуважная да небяспекі.

<…> таропка сунула ногі ў калодкі, якія дагэтуль трымала ў руках, і, заляскаўшы імі, падалася да яго.

Яна падатна і лёгка, ледзьве не ўпаўшы, шырока матлянулася за ім.

<…> коратка, нібы вінавата, зірнула на яго, у яе вачах бліснуў азарт і неслухмянасць распешчанай зухаватай дзяўчынкі.

<…> з-пад локця зірнула на яго ўгору вачыма, поўнымі не гневу, а нейкага гарэзнага здзіўлення.

Пасля зноў зірнула на яго і, па-дзіцячы няўмела выгаворваючы словы, нібы картавячы, паўтарыла ягоную лаянку.

– Ого!
– Ого, – паўтарыла, быццам перадражніла, яна.

Чарнявая прыгажосць гэтай дзяўчыны і незвычайная яе адвага ў гэтым іх болей чым складаным становішчы збівалі яго з тропу.

– Ты куды бяжыш? – хутка і сурова кінуў ён, пазіраючы ў дол, на яе падцятыя ў калодках цыбатыя ногі.
– Вас?
– Вас, вас! Куды бяжыш?
– Руссо бежішь – іх бежішь.

Ён спадылба кальнуў яе злосным позіркам, аднак на ўсім яе твары адбіваліся ўвага і старанне зразумець яго <…>.

<…> нават, здалося яму, чмыхнула: маўляў, што мне вісельня. І гэтая яе безразважная легкадумнасць.
– Смялячка! Расхрабрылася! Ну і бяжы! Толькі без мяне.

На нашых вачах адбываецца магія перамены жорсткага ваеннага тэксту ў твор, поўны весялосці Адраджэння.

Чыстым літаратурным мастацтвам В. Быкава і чарговай адсылкай да еўрапейскага выяўленчага мастацтва ў *Альпійскай баладзе* з'яўляецца наступная сцэна:

> Але і яго ногі, паколатыя на камянях і суччы, аж гарэлі знізу, асабліва дакучала ў хадзе л е в а я н а г а. Цяпер міжвольна прадаўжаючы хвіліну адпачынку, ён вырашыў паглядзець, што там, зазірнуў на вымытую дажджом падэшву.
> <…>
> У п я ц е б ы л а с т р э м к а, х л о п е ц п а с п р а б а в а ў в ы ц я г н у ц ь я е, д ы м і з э р н ы к о н ч ы к н і я к н е д а в а ў с я ў п а л ь ц ы.
> <…>
> Ён усё не мог узяцца за канец стрэмкі, і яна лёгенька і надзіва проста, па-таварыску прыгнулася, сцюдзёнымі тонкімі рукамі ашчаперыла яго вялізную ступню, пакалупалася ў ёй пальцамі і, раней чым ён паспеў даўмецца навошта, зубамі шчыпанула падэшву. Ён нерашуча тузануў нагу, але яна ўтрымала, зубы яе казытнулі па тоўстай скуры пяты, і, калі яна неўзабаве выпрасталася, у белых раўнюткіх яе зубах тырчала маленькая чорная стрэмка.
> Іван не здзівіўся і не падзякаваў, а, п а д ц я ў ш ы н а г у, з і р н у ў н а п я т у, п а ц ё р, п а с п р а б а в а ў н а с т у п і ц ь – с т а л а, з д а е ц ц а, л е п е й. Тады ён з ужо большай прыязнасцю, чым дагэтуль, паглядзеў на дзяўчыну, на яе мокры, смуглы і зноў ажывелы твар. Яна не адвяла ўсмешлівага сустрэчнага позірку, п а л ь ц а м і ў з я л а з з у б о ў с т р э м к у і п с т р ы к н у л а я е н а в е ц е р.

Напэўна, шмат хто ўзгадвае ў апісаных элементах (*падцятая левая нага, стрэмка ў пяце*) рымскую бронзавую скульптуру сярэдзіны I ст. да н. э., растыражаваную ў мармуровых, а нават гіпсавых версіях, – “Хлопчык, што вымае стрэмку”. Найбольш каштоўныя яе копіі захоўваюцца ў славутых музеях свету. Твор цытаваўся ў барэльефах і жывапісных палотнах. Яго нават прабавалі назваць інакш – “Нявольнік, што вымае стрэмку з нагі”. Вымала са сваёй памытай нагі стрэмку і Венера, а з кропляў крыві паўставалі чырвоныя кветкі. У культуры ўзнік сапраўдны культ антычнага хлопчыка, традыцыйна называнага Спінарыё. Нават натуршчыкі ў мастацкіх школах сядалі ў яго класічную позу. Не без іроніі можна дадаць, што ў СССР скульптура таксама стала культавай і з міжваенных часоў паўтаралася ў зонах адпачынку працоўных[13]. Напэўна, адносіны В. Быкава да славутага вобраза Спінарыё былі сакралізаваныя, паколькі пісьменнік марыў стаць мастаком і скульптарам. Антычная легенда робіць стрэмку ў пяце хлопчыка сімвалам гераічнай вытрымкі і пагарды да болю, які перашкаджае на шляху, але толькі калі мэце нішто не пагражае, стрэмку можна выцягнуць. Выцягванне стрэмкі сімвалізавала таксама і пазбаўленне ад памылак, што перашкаджалі ісці далей. Думаецца, што аналагічныя сэнсы ўкладаў сам В. Быкаў

[13] Напрыклад, створаная ў майстроўні Таганрогскага Дзяржкамгаса ў 1937 годзе, копія выявы антычнага хлопчыка была транспартаваная і ўсталяваная ў Нікіцкім батанічным садзе на Крымскім паўвостраве, пра што пішуць https://jalita.com/big_yalta/nikita/monuments.shtml.

у паэтычную антычную сцэну ў сваёй аповесці. Магчыма, у яго былі на той момант вельмі аптымістычныя спадзяванні на перамены ў час палітычнай адлігі ў СССР. Цікавай з’яўляецца і ягоная інтэрпрэтацыя гэтага вобразу ў сцэне са стрэмкай у *Альпійскай баладзе*.

Мы бачым, як вытанчана ў адным толькі абраным творы сплятае В. Быкаў сучаснасць і мінулае з перспектывай на будучыню, беларускую лакальнасць з еўрапейскай гуманістыкай, ніякім чынам не сыходзячы ў “войнакультуру”, малюючы іншыя карціны, чым толькі “гераічнае змаганне савецкага народа”. Цяпер быкаўскае слова “вайна” набывае глабальную філасофскую напоўненасць з трагізмам нялёкага вяртання да мірнай культурнай Еўропы. Нават выхад з мілітарызаванай краіны смерці вартуюць аўчаркі-цэрберы, з якімі, як у антычнай легендзе, каб жыць, трэба змагацца голымі рукамі.

Пры новым уважлівым прачытанні В. Быкаў становіцца правадніком еўрапейскага беларускага лёсу, задае яму безальтэрнатыўны напрамак, піша пра тое, што перадвызначанасць беларускага лёсу не ў тым, каб з ім змірыцца, а ў тым, каб рухацца далей па пакручастых сцяжынах. А можа, гэтая беларуская сцяжына не такая пакручастая, як нам падаецца, а спадарожнікаў пужаюць грозныя скалы, як у чарговай краявіднай замалёўцы выдатнага мастака слова – В. Быкава:

> Яны ўбачылі вышэй ад сябе голы, круты камяністы масіў і зусім побач на схіле сцежку. Яна бегла не ўніз і не ўгору, а асцярожна між камянёў прабілася наўскос па схіле. Была яна не дужа прыкметная ў гэтым хаосе скал <…>.

Мы ж праз новыя падыходы атрымліваем магчымасць пераканацца на прыкладзе творчасці В. Быкава, што таленавіты сумленны аўтар нават пры палітычна ўзалежненых умовах кіруецца выключна высокімі агульначалавечымі крытэрамі мастацкага твора.

References

Barszczewski Aleksander. 1994. *Wasil Bykau – pisarz żołnierskiego losu*, W: *W kręgu kultury białoruskiej. Studia i rozprawy*. Olsztyn: 73–82.

Gregorek Leopold. 1995. *Hiszpański syndrom Adama Mickiewicza*. „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy: Studia Filologiczne”, z. 38: *Filologia polska* (16): 51–76.

Maksimovič Valerij. 2018. *Tvorczestvo Vasila Bykova: ekzistencialnyj dyskurs*. „Studia Rossica Gedanensia” 5: 135–146 [Максимович Валерий. 2018. *Творчество Василя Быкова: экзистенциальный дискурс*. „Studia Rossica Gedanensia” 5: 135–146].

Moskwin Andriej. 2019. *Literatury białoruskiej rodowody niepokorne*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Rdzanek Katarzyna. 2015. *O różnorodności kategorii przestrzennych*. „Teksty Drugie” 6: 141–150.

STRESZCZENIE: Artykuł poświęcony jest nowemu odbiorowi twórczości literackiej W. Bykawa (1924–2003), wybitnego prozaika białoruskiego, który jest uważany za kombatanta II wojny światowej piszącego o niej w sposób wyjątkowo realistyczny, tragiczny i autobiograficzny. O W. Bykawie, nominowanym do Literackiej Nagrody Nobla, napisano wiele solidnych prac naukowych. Autorka artykułu uważa jednak utrwalone w krytyce literackiej pozycje za polemiczne i wprowadza kilka aktualnych kategorii literaturoznawczych i społecznych, żeby pokazać twórczość pisarza zupełnie z innej strony, gdzie nie chodzi o pamięć wojenną, lecz o wojnę jako zwrot wyobrażony, metaforyczny, a nawet ukrywający prawdziwe treści autorskie. Niestety czytelnicy do dnia dzisiejszego nie rozpoznają wielu metafor i alegorii W. Bykawa, więc proza jego, nawet w przeddzień 100-letniej rocznicy pisarza, może być zakwalifikowana do „tekstów nieprzeczytanych". Właśnie dlatego powstała potrzeba nowego spojrzenia na W. Bykawa w oparciu na podanie czytelnikowi konkretnych środków literackich, które stosuje pisarz w jednym ze swoich wybitnych tekstów prozaicznych – *Alpejskiej balladzie* (1963), oraz za pomocą niektórych metod interpretacyjnych pokazać czytelnikowi, jak W. Bykaw ujawnia swoją głęboką znajomość kultury europejskiej i czyni to jako podstawę własnej twórczości, posługuje się rozmaitą i skomplikowaną stylistyką. Z rozważań w artykule wynika, że głównym tematem twórczości W. Bykawa jest patriotyczna troska o zmianę kierunku polityki państwa, w tym zaniechanie represji i powrót do wspólnych korzeni europejskich.

SŁOWA KLUCZOWE: „wojnokultura", fantomy historyczne, historia i geografia wyobrażana, mistrzowska stylistyka tekstu, literacki plan ucieczki i powrotu do domu.

АНАТАЦЫЯ: Артыкул прысвечаны новаму прачытанню літаратурнай творчасці В. Быкава (1924–2003), выдатнага беларускага празаіка, які ўспрымаецца як ветэран вайны 1941–1945 гг., што піша пра яе выключна трагічна, рэалістычна і аўтабіяграфічна. Пра В. Быкава, намінанта на Нобелеўскую прэмію, напісана шмат салідных навуковых прац. Аднак аўтарка артыкула лічыць прынятыя ў літаратуразнаўстве пазіцыі палемічнымі і ўводзіць некалькі актуальных літаратуразнаўчых і сацыяльных катэгорый, каб паказаць творчасць пісьменніка зусім з іншага боку, дзе гаворка вядзецца не пра ваенную памяць, а пра вайну ўяўную, выкарыстаную метафарычна, што хавае сапраўдны змест аўтарскага твора. На жаль, многія метафары і алегорыі В. Быкава чытачы і сёння не распазнаюць, таму яго прозу, нават напярэдадні 100-годдзя пісьменніка, можна аднесці да "непрачытаных тэкстаў". У сувязі з чым узнікла неабходнасць новага прачытання В. Быкава, каб паказаць чытачу спецыфічныя літаратурныя сродкі, якія пісьменнік выкарыстоўвае ў адным са сваіх выдатных твораў – *Альпійскай баладзе* (1963), а таксама з дапамогай некаторых інтэрпрэтацыйных прыёмаў патлумачыць чытачу, як В. Быкаў выяўляе сваё глыбокае веданне еўрапейскай культуры і робіць яе падставаю ўласнай творчасці. З развагаў у артыкуле вынікае, што асноўнай тэмай творчасці В. Быкава з'яўляецца патрыятычны клопат аб змене палітычнага кірунку дзяржавы, адмаўленне ад рэпрэсій і вяртанне да агульнаеўрапейскіх каранёў і вартасцяў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: "войнакультура", фантомы гісторыі, уяўная гісторыя і геаграфія, майстэрскі стыль тэксту, літаратурны план уцёкаў і вяртання дадому.

Data przesłania artykułu: 30.05.2024
Data akceptacji artykułu: 20.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Inesa Kuryan – Polska, AHE w Łodzi, doktor nauk humanistycznych; specjalność naukowa: językoznawstwo polskie i białoruskie; zainteresowanie naukowe: polszczyzna i kultura Kresów Północno-Wschodnich.

Wybrane publikacje (2023–2024)

1. Kuryan Inesa. 2023. *Powieść Voranca Prežihova Doberdob w nowej interpretacji literackiej* (133–140)*. Slovenska literatura in umetnost v družbenih kontekstih*. Obdobja 42. Ljubljana, Založba Univerze v Ljubljani.
2. Kuryan Inesa. 2023. *Badania topiki unionistycznej w polskiej literaturze* „Literaturoznawstwo” nr 14, AHE w Łodzi: 6–11.
3. Kuryan Inesa. 2024. *Powieści Tadeusza Dołęgi-Mostowicza jako teksty autobiograficzne: uzupełnienie życiorysu oraz kompleksu ideowo-twórczego autora* (193–204). W: *Egodokumenty – samoświadectwa – egodokumentalność. Teoria i praktyka*. Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

STUDIA i ARTYKUŁY

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Vieranika Bandarovich, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.2

Vieranika Bandarovich / Вераніка Бандаровіч

Badaczka niezależna / Independent researcher
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1985-1759
e-mail: litarcoffee@gmail.com

Самаідэнтыфікацыя і моўныя прыярытэты беларускай моладзі 20-х гг. XXI ст.

Self-identification and linguistic priorities of Belarusian youth in the 20s of the 21st century
Samoidentyfikacja i priorytety językowe białoruskiej młodzieży w latach 20. XXI wieku

ABSTRACT: This study is the third in a series conducted among students of non-philological specialities of the Belarusian State University in 2022–2023. The subject of the study was the attitude of modern Belarusian youth to the Belarusian language and its place in the lives of young people of the 20s of the 21st century, self-identification of Belarusian students. In connection with the processes that have been taking place in Belarusian society since 2020, the topics of the place of the Belarusian language in it and self-determination of youth seem extremely relevant and promising for development. The purpose of the study was to identify the level of proficiency in the Belarusian language of non-philological students of the BSU, their assessment of both their own knowledge and teaching in secondary educational institutions of Belarus. The emotional component was also important: how does a modern young person relate to everything Belarusian and Belarusian-speaking in his environment, whether he has such an environment at all, whether he applies knowledge of the Belarusian language in practice, whether he considers himself to be part of the Belarusian nation. The study was conducted through anonymous questionnaires. The questionnaire was prepared by the author of this work for a practical purpose (to know the level of the audience with whom it will be necessary to work) and for a scientific purpose (to formalize the results of the research in an article). The results of the analysis of the answers to the questions of the questionnaire showed that it is not necessary to be Belarusian by origin to consider oneself Belarusian. The respondents defined both their own level of proficiency in the Belarusian language and the general level of its teaching as average; noted the insufficient number of Belarusian-speaking environment; revealed a high degree of their own responsibility for the fate of the titular language of the nation.

KEYWORDS: Belarusian language, questionnaire, Belarusian youth, Belarusian-speaking environment, nation, self-identification.

Пачатак XXI ст. у сусветным маштабе надзвычай багаты на падзеі, выклікі ды пагрозы. Каб выяўляць тэндэнцыі і прагназаваць будучыню, навукоўцы розных галін ведаў, у тым ліку лінгвісты, уключаюцца ў разнастайныя даследаванні сучаснага грамадства. Прадметам іх становяцца не толькі палітычныя, эканамічныя з'явы ды пытанні, але і надзвычай актуальныя нацыянальныя, моўныя праблемы, самаідэнтыфікацыя сучаснай моладзі, задача якой – стварацца будучыню.

Лінгвісты на тэрыторыі Беларусі і беларусы за межамі краіны на працягу апошняга дваццацігоддзя праводзілі апытанні сярод насельніцтва, канферэнцыі, круглыя сталы, абаранялі навуковыя работы па тэмах, звязаных са стаўленнем да тытульнай мовы нацыі, яе ролі ў грамадстве, з прыярытэтамі сучасных маладых людзей. Адно з самых значных падобных даследаванняў – кандыдацкая дысертацыя Алены Лянкевіч *Беларуская мова і змешаныя коды ў сацыялінгвістычным і псіхалінгвістычным аспектах: катэгорыя адносін да мовы ў грамадстве* [Лянкевіч 2014]. Варта адзначыць і сацыялагічныя апытанні як дзяржаўных беларускіх (Інфармацыйна-аналітычны цэнтр пры Адміністрацыі прэзідэнта Беларусі, Цэнтр сацыяльна-гуманітарных даследаванняў БДЭУ і інш.), так і недзяржаўных інстытуцый (лабараторыя "НовАК" і інш.), вынікі якіх з розных бакоў акрэсліваюць у тым ліку і сучасную моўную сітуацыю ў Беларусі [*37% беларусаў 2010*, online; *Аналітык БІСД* 2021, online; *Вынікі* 2009, online; Нікалаева 2021].

У дадзеным даследаванні мелася на мэце выявіць стаўленне сучаснай моладзі да беларускай мовы і яе месца ў жыцці маладых людзей 20-х гг. XXI ст., таксама важна было даведацца, як яны сябе ідэнтыфікуюць, кім лічаць і жадаюць каб іх успрымалі з пункту погляду нацыянальнасці.

Даследаванне – трэцяе і заключнае з шэрагу намі праведзеных за час працы са студэнтамі БДУ (2022–2023 гг.), – як і папярэднія, засноўваецца на анкетаванні студэнтаў-нефілолагаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, гэтым разам толькі геаграфічнага факультэта з улікам студэнтаў ваеннага факультэта, якія (паводле вучэбнай праграмы) наведвалі заняткі па беларускай мове (курс "Беларуская мова. Прафесійная лексіка") разам са студэнтамі факультэта геаграфіі і геаінфарматыкі спецыяльнасці "геаінфармацыйныя сістэмы". Вынікі першага падобнага даследавання былі прадстаўлены на канферэнцыі кафедры беларусістыкі Варшаўскага ўніверсітэта „Język, literatura i kultura Białorusi. Z okazji 140. rocznicy urodzin klasyków literatury białoruskiej – Janki Kupały (1882–1942) i Jakuba Kołasa (1882–1956)" у чэрвені 2022 г. і апублікаваны ў зборніку да 65-годдзя гэтай кафедры *Спазнаючы Беларусь... Да 65-годдзя беларусістыкі Варшаўскага ўніверсітэта* (Warszawa, 2023) [Бандаровіч 2023а: 198–214]. Вынікі другога агучваліся на канферэнцыі "Wielokulturowość

Europy Środkowo-Wschodniej: doświadczenia przeszłości i wyzwania teraźniejszości. Z okazji 20. rocznicy utworzenia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej" (Warszawa, 13–14 października 2022), якую праводзіла кафедра міжкультурных даследаванняў у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе Варшаўскага ўніверсітэта, і апублікаваны ў часопісе "Przegląd Środkowo-Wschodni" за 2023 г. [Бандаровіч 2023b: 277–294].

Вынікі 3-га, апошняга, анкетавання прапануюцца далей у табліцы.

Зводная табліца з вынікамі анкетавання студэнтаў-географаў БДУ за 07.02–28.02.2023

усяго апрацавана 85 анкет

1. Хто Вы па паходжанні?	бел. **76**	небел. **8**	не ведаю **1**
2. Кім сябе адчуваеце?	бел. **78**	небел. **4**	не ведаю/ цяжка адказаць **3**
3. Ці вывучалі бел. мову раней?	так **85**	не **–**	**–**
4. Дзе вывучалі?	дома **16 = 18,8 %**	у дзіц. садку **12** у школе / гімназіі **84** у ліцэі / каледжы **5**	не пазначана **1**
5. Узровень выкладання б. мовы ў школе/гімназ.	вельмі нізкі **–** нізкі **7**	сярэдні **39** вышэй за сярэдні **23**	высокі **14** вельмі высокі **2**
6. Ці здавалі экз./ЦТ па б. мове?	так **35**	не **50**	няма адказу **–**
7. Як ацэньваеце веданне б. мовы?	нездав. **10**	здавальн. **47 = 55,2 %**	добра **27** выдатна **1**
8. Як выкарыстоўваеце б. мову ў жыцці?	усюды і заўсёды **1** толькі дома **8** у бел/моўным асяроддзі **52**	выбіраю бел. мову у банкамаце **15** раблю запыты ў інтэрнэце **9** чытаю бел. маст. літ. **27**	не разм., не чыт., не пішу, але ХАЧУ **2** не разм., не чыт., не пішу і НЕ ХАЧУ **3**

9. Ці важная б. мова ў навакольным жыцці?	вельмі важная **26 = 30,5 %** важная **33 = 38,3 %**	не важная **4 = 4,7 %**	усё роўна **22 = 25,8 %**
10. Ці трэба б. мовы больш у ВНУ?	так **52 = 61 %**	не **30**	цяжка адказаць **3**
11. Што для Вас бел. мова?	атрыбут асобн. дзярж. **43 (4) = 50,5 %** атрыбут асобн. народа **62 (16) = 80 %**	каштоўнасць, якую варта зберагаць **55 (7) = 64,7 %** проста традыцыя **8 (4) = 9,4 %**	прадмет у навуч. установе **7 (1) = 8,2 %** нічога **–**
12. Што рабіць, каб б. мовай карысталіся ўсе?	кожнаму карыстацца мовай **39 = 45,8 %**	залежыць ад кіраўніцтва **23 = 27 %** залежыць ад кіраўніцтва і ад кожнага (2 адказы разам) **11,7 %**	навошта гэта рабіць? **6 = 7 %** свой адказ (асобна або разам з іншым): **19** адказаў = **22,3 %**

На пэўныя пытанні анкеты можна было даваць па некалькі адказаў, чым і скарысталіся рэспандэнты. Варта асобна пракаментаваць некаторыя вынікі апытання.

2-е пытанне “Кім сябе адчуваеце?”: у параўнанні з адказамі на першае пытанне атрымліваецца цікавая сітуацыя – адчуваюць сябе беларусамі больш рэспандэнтаў, чым пазначылі сябе беларусамі па паходжанні.

4-е пытанне “Дзе вывучалі беларускую мову?”: некалькі адказаў пазначылі 28 апытаных. З іх мінімум 3 першыя пункты пазначылі 5 апытаных; без першага пункта – 10 адказаў. Толькі ў школе / гімназіі вывучалі 57 чалавек. Толькі дома – 1.

Адзін адказ НЕбеларускі, якая не ведае, кім сябе адчувае, такі: “Быў беларускамоўны малады чалавек, які дапамог больш усіх пры вывучэнні”[1].

7-е пытанне “Як ацэньваеце сваё веданне беларускай мовы?”: шмат выпадкаў (30), калі рэспандэнты пазначаюць “нездавальняюча” або “здавальняюча”, а расшыфроўкай адказу выбіраюць “успрымаю на слых беларускую мову і пішу *добра*”, што, магчыма, сведчыць пра пэўны перфекцыянізм беларусаў, неадэкватную, заніжаную самаацэнку. Пры гэтым пазначаюць адказ “добра” або “выдатна” і расшыфроўку “ўспрымаю

[1] Тут і далей арфаграфія і пунктуацыя арыгінальных адказаў захаваныя.

на слых беларускую мову і пішу добра" 26 чалавек. Ёсць і адваротныя прыклады (іх 2): калі пазначаюць адказам "добра", а расшыфроўку даюць "успрымаю на слых беларускую мову добра, а пішу з цяжкасцю".

Звяртаюць на сябе ўвагу і такія адказы:

* небеларуска, якая не ведае, кім сябе адчувае, вывучала беларускую мову ў школе з дапамогай беларускамоўнага маладога чалавека пазначае адказам на 7 пытанне "здавальняюча", расшыфроўвае як "успрымаю беларускую мову на слых добра, а пішу з цяжкасцю" і дадае "чытаю добра, таму што шмат добрых аўтараў" – на наш погляд, вельмі каштоўны каментар;

* беларус, які лічыць сябе беларусам і вывучаў беларускую мову, ацэньвае свае веды на "здавальняюча" выбірае наступныя расшыфроўкі: "успрымаю на слых беларускую мову добра, а пішу з цяжкасцю" і "не размаўляю, не чытаю і не пішу па-беларуску і не хачу гэтага рабіць";

* беларус, які не адчувае сябе беларусам, вывучаў беларускую мову і ў дзіцячым садку, і ў школе, ацэньвае сваё веданне беларускай мовы "нездавальняюча", аднак расшыфроўкамі выбірае "ўспрымаю на слых беларускую мову і пішу добра" і "не размаўляю, не чытаю і не пішу па-беларуску і не хачу гэтага рабіць" – тут бачацца супярэчнасці, мяркуючы па далейшых адказах, нелюбоў да беларускай мовы прывілі настаўнікі і чалавек не жадае выкарыстоўваць трасянку, каментуе: «Либо чистый русский, либо белорусский»;

* усяго адказаў, дзе выбіраюць расшыфроўку "не размаўляю, не чытаю і не пішу па-беларуску і не хачу гэтага рабіць" – 3; пры гэтым расшыфроўку "не размаўляю, не чытаю і не пішу па-беларуску, але хацелася б" выбралі 2 рэспандэнты.

8-е пытанне – "Як выкарыстоўваеце беларускую мову ў жыцці?". Вядуць інстаграмную сетку на беларускай мове – 2 рэспандэнты. Сістэмная мова тэлефона беларуская – у 3-х рэспандэнтаў. Часам з сябрамі размаўляюць па-беларуску – 5 апытаных. Толькі на вучэбных занятках па беларускай мове гавораць па-беларуску – 3 рэспандэнты. А вось ніколі / ніяк не карыстаюцца беларускай мовай у жыцці – 9 апытаных.

Найбольш рэспандэнтаў карыстаюцца беларускай мовай у беларускамоўным асяроддзі, а другі па папулярнасці адказ на гэтае пытанне – чытаю беларускую мастацкую літаратуру. Такім чынам, каб пачаць размаўляць па-беларуску сучаснаму маладому чалавеку ў Беларусі патрэбна, каб навакольныя таксама размаўлялі. Падобнае ўжо было заўважана ў даследаванні 2009 года Надзеі Яфімавай і Віталя Сіліцкага, напрыклад [*Вынікі* 2009, online], а таксама ў згаданай дысертацыі А. Лянкевіч [Лянкевіч 2014]. Такая з'ява носіць у сацыялогіі назву "спіраль маўчання"

[*Спіраль маўчання*, online]. Гэта значыць, калі чалавек бачыць, што большасць думае ці робіць інакш, чым ён, то гэты чалавек свой пункт погляду выказваць не будзе, а далучыцца да большасці. Так, людзі схільныя прыхоўваць свае альтэрнатыўныя меркаванні, калі адчуваюць, што асяроддзе думае інакш.

9-е пытанне – "Ці важная беларуская мова ў навакольным жыцці?". У параўнанні з вынікамі папярэдніх двух апытанняў з вялікім адрывам лідзіруюць адказы "важная" і "вельмі важная" і параўнальна няшмат тых, каму ўсё роўна. Гэта ўсяляе пэўныя надзеі на моладзь.

11-е пытанне – "Што для Вас беларуская мова?". У асноўным (52 рэспандэнты) адзначалі па некалькі адказаў. Таксама ў табліцы ў графах, што адносяцца да гэтага пытання, у дужках паказана колькасць рэспандэнтаў, якія выбралі толькі адзін пэўны адказ. Такім чынам, усе адказы БЕЗ "атрыбут асобнай дзяржавы" – 42. Усе адказы, якія ўтрымліваюць "атрыбут асобнай дзяржавы" і "атрыбут асобнага народа" – 34. Усе адказы – БЕЗ "атрыбут асобнай дзяржавы" і "атрыбут асобнага народа" – 14.

На 12-е пытанне "Што рабіць, каб беларускай мовай карысталіся ўсе?" можна было даць свой адказ.

Свае адказы:

1. "Варта пачаць з сябе, сваім прыкладам паказаць, што мова – гэта адно з найважнейшых прыняццяў сябе як беларуса. Размаўляць на мове ў сваім асяродзі".

2. "На мой погляд беларуская мова знаходзіцца ў вельмі [страшным?] становішчы, і на цяперашні час мы не маем комплекс мер, якія б зручна паўплывалі на карыстанне беларускай мовы".

3. "З малых гадоў вывучаць дзяцей беларускай мове. Рускую мову зрабіць менее (важнай) для вывучання".

4. "Перавесці сістэму адукацыі пачынаючы з дзіцячага садка на беларускую мову, тады новыя пакаленні будуць пераважна размаўляць па-беларуску спачатку ў сваім асяроддзі, а потым гэта перайдзе і на астатняе грамадства".

5. "Прыняць <...> закон аб скасаванні двухмоў'я і аб выключным выкарыстанні адзінай дзяржаўнай мовы афіцыйнымі асобамі, на ТБ і г. д.".

6. "Распаўсюджваць беларускую мову; карыстацца ёю ў ва ўсіх выпадках; перацягваць сваякоў, сяброў у карыстанне роднай мовай. Пазбавіць рускую мову статусу дзяржаўнай мовы".

7. "Забараніць рускую мову".

8. “Калі кіраўніцтва зробіць беларускую мову адзінай у дзяржаве, будзе лепей, шмат людзей пераходзяць і размаўляюць”.

9. “Палюбіць мову”.

10. “Зрабіць адзінай дзяржаўнай мовай, далучаць да роднай мовы з дзяцінства”.

11. “Больш ужываць беларускую мову ў жыцці. Рабіць больш рэкламы і інш.”.

12. “Правесці палітыку беларусізацыі. Вывучаць мову з дзяцінства. Размаўляць на роднай мове кожны дзень”.

13. “Адводзіць больш часу на вывучэнне роднай мовы ў школах, ліцэях і г. д. Уводзіць родную мову ў паўсядзённую жызнь”.

14. “Стварацъ беларускамоўнае асяроддзе”.

15. “Зрабіць беларускую мову адзінай ва ўсёй краіне”.

16. “Трэба зрабіць мову адзінай афіцыйнай, але, на пачатак, зрабіць навучанне (школы і ўніверсітэты) толькі на беларускай мове, крамы і іншая сфера паслуг толькі на мове”.

17. “Праводзіць мерапрыемствы па-беларуску, у краме размаўляць па-беларуску, а таксама, каб этыкеткі і ўсе другое было па-беларуску”.

18. “Я лічу, што беларускую мову трэба ведаць кожнаму чалавеку, які нарадзіўся ў цудоўнай краіне Беларусь. Гэта наша (мова) гісторыя, традыцыя, незалежнасць, адметнасць, прыгажосць Беларусі. Кожнага чалавека немагчыма завлеч (навязаць) гаварыць по-беларуску. Больш яе выкарыстоўваць (зрабіць яму патрэбную срэду, дзе будуць карыстацца мовай)”.

19. «Не стоит быть таким особым в языке, лучше разговаривать на всем понятном языке, а белорусский просто знать на слух».

Некаторыя, на наш пункт погляду, найбольш значныя вынікі 3-х апытанняў, праведзеных у 2022 і 2023 гг., былі параўнаны і зведзены ў табліцу.

Параўнанне вынікаў 3-х апытанняў

Час апыт. / **Важныя пыт.**	**Люты – травень 2022**	**Верасень 2022**	**Люты 2023**
Беларуская мова вельмі важная або проста важная для:	**50,4 %** рэспандэнтаў	**65 %** рэспандэнтаў	**69,4 %** рэспандэнтаў
Беларускай мовы трэба больш у ВНУ для:	**40,5 %** рэспандэнтаў	**57,5 %** рэспандэнтаў	**61 %** рэспандэнтаў

Час апыт. / Важныя пыт.	Люты – травень 2022	Верасень 2022	Люты 2023
Беларуская мова – атрыбут асобнага народа для:	**32,3 %** рэспандэнтаў	**72,5 %** рэспандэнтаў	**80 %** рэспандэнтаў
атрыбут асобнай дзяржавы для:	**25,4 %** рэспандэнтаў	**32,5 %** рэспандэнтаў	**50,5 %** рэспандэнтаў
каштоўнасць для:	**28,9 %** рэспандэнтаў	**57,5 %** рэспандэнтаў	**64,7 %** рэспандэнтаў
Што трэба, каб бел. мовай карысталіся ўсе і заўсёды? Навошта гэта? – для:	**19,8 %** рэспандэнтаў	**17,5 %** рэспандэнтаў	**7 %** рэспандэнтаў
Залежыць ад кіраўніцтва для:	**31,4 %** рэспандэнтаў	**27,5 %** рэспандэнтаў	**27 %** рэспандэнтаў
Залеж. ад кожн. з нас:	**52,8 %** рэспандэнтаў	**35 %** рэспандэнтаў	**45,8 %** рэспандэнтаў

Такое параўнанне выявіла наступныя тэндэнцыі: павышэнне значэння беларускай мовы ў жыцці маладых людзей; з часам усведамляецца ўсё большае значэнне беларускай мовы як атрыбута асобнай дзяржавы; у 2023 г. у параўнанні з 2022 аказалася нашмат менш абыякавых да беларускай мовы ў навакольным асяроддзі апытаных; і па-ранейшаму самы папулярны адказ на пытанне пра лёс беларускай мовы "залежыць ад кожнага з нас".

Па словах аднаго з рэспандэнтаў, у справе падтрымкі беларускай мовы "варта пачаць з сябе...". Вельмі важна, што гэтая думка, калі не гучыць літаральна, дык прасочваецца з апытання ў апытанне і сведчыць пра ўсведамленне адказнасці маладых беларусаў у Беларусі на пачатку XXI ст. за лёс беларускай мовы. Яшчэ 10–15 гадоў таму асноўная адказнасць ускладалася на кіраўніцтва краінай [Міхайлоўская 2015]. Хоць на практыцы карыстацца актыўна беларускай мовай маладыя людзі схільныя хутчэй у беларускамоўным асяроддзі (тое ж паказвалі вынікі папярэдніх даследаванняў), якога, з аднаго боку, бракуе на сённяшні дзень у Беларусі, але, з іншага, сама ж моладзь і сярэдняе пакаленне яго нават у складанай цяперашняй сітуацыі ствараюць самастойна, афлайн

і анлайн. Што матывуе? Усведамленне сябе адметнымі, імкненне больш ведаць пра сябе, пра Беларусь і яе гісторыю ў эпоху глабалізацыі нават сярод тых, хто ў анкеце пазначыў, што па паходжанні небеларус.

References

37% belarusaŭ ličac', što movy peravažna ne hapae ŭ sfery rèklamy. 2010. Marketing.by. 24 maâ [online] https://marketing.by/novosti-rynka/37-belarusa-lichats-shto-movy-peravazhna-ne-khapae-sfery-reklamy/ [доступ: 22.05.2024] [*37% беларусаў лічаць, што мовы пераважна не хапае ў сферы рэкламы*. 2010. Marketing.by. 24 мая].

Analìtyk BÌSD: u belaruskaj moladzì vyrazna sfarmìravana nacyânal'naâ ì gramadzânskaâ ìdèntyčnasc'. 2021. Belta, 3 snežnâ [online] https://blr.belta.by/society/view/analityk-bisd-u-belaruskaj-moladzi-vyrazna-sfarmiravana-natsyjanalnaja-i-gramadzjanskaja-identychnasts-107682-2021/ [доступ: 22.05.2024] [*Аналітык БІСД: у беларускай моладзі выразна сфарміравана нацыянальная і грамадзянская ідэнтычнасць*. 2021. БелТА, 3 снежня].

Bandarovìč Veranìka. 2023a. *Belaruskaâ mova ŭ nefìlalagìčnym studènckìm asâroddzì Belaruskaga dzâržaŭnaga ŭnìversìtèta* (198–214). U: *Spaznaûčy Belarus'... Da 65-goddzâ belarusìstykì Varšaŭskaga ŭnìversìtèta*. Warszawa [Бандаровіч Вераніка. 2023а. *Беларуская мова ў нефілалагічным студэнцкім асяроддзі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта* (198–214). У: *Спазнаючы Беларусь... Да 65-годдзя беларусістыкі Варшаўскага ўніверсітэта*. Warszawa].

Bandarovìč Veranìka. 2023b. *Mesca belaruskaj movy ŭ sučasnaj Belarusì.* "Przegląd Środkowo-Wschodni" t. 8: 277–294 [Бандаровіч Вераніка. 2023б. *Месца беларускай мовы ў сучаснай Беларусі*. "Przegląd Środkowo-Wschodni" t. 8: 277–294].

Lânkevič Alena. 2014. *Belaruskaâ mova i zmešanyâ kody ŭ sacyâlingvistyčnym i psihalingvistyčnym aspektah: katègoryâ adnosin da movy ŭ gramadstve*: dys. kand. filal. navuk: 10.02.01, 10.02.19. Belarus. dzârž. un-t. Minsk [Лянкевіч Алена. 2014. *Беларуская мова і змешаныя коды ў сацыялінгвістычным і псіхалінгвістычным аспектах: катэгорыя адносін да мовы ў грамадстве*: дыс. канд. філал. навук: 10.02.01, 10.02.19. Беларус. дзярж. ун-т. Мінск].

Mìhajloŭskaâ Snâžana. 2015. *Belaruskaâ mova: karystal'nìkì ì pryhìl'nìkì*. "Belaruskaâ dumka" № 4: 52–57 [Міхайлоўская Сняжана. 2015. *Беларуская мова: карыстальнікі і прыхільнікі*. "Беларуская думка" № 4: 52–57].

Nìkalaeva Nadzeâ. 2021. *Šmat pracavac' ì stac' prafesìânalam 08.12.2021* [online] https://zviazda.by/be/news/20211208/1638967363-shmat-pracavac-i-stac-prafesiyanalam [доступ: 18.05.2024] [Нікалаева Надзея. 2021. *Шмат працаваць і стаць прафесіяналам. 08.12.2021*].

*Spìral' maŭčannâ. "*Skarbnìca sènsaŭ" [online] https://www.zhalevich.com/by/skarbnica/spiral-maucanna.html [доступ: 20.05.2024] [*Спіраль маўчання.* "Скарбніца сэнсаў"].

Vynìkì sacyâlagìčnaga dasledavannâ "Nacyânal'naâ ìdèntyčnasc' vačamì belarusaŭ: hto my ì âkìmì my budzem?". 2009. BUDZMA.by. 14 kastryčnìka [online] https://budzma.org/news/vyniki-prezientacyi-sacyjalahichnaha-dasliedvannia-2009.html [доступ: 18.05.2024] [*Вынікі сацыялагічнага даследавання "Нацыянальная ідэнтычнасць вачамі беларусаў: хто мы і якімі мы будзем?"*. 2009. BUDZMA.by. 14 кастрычніка].

STRESZCZENIE: Niniejsze badanie jest trzecim z cyklu analiz przeprowadzonych wśród studentów kierunków niefilologicznych na Białoruskim Uniwersytecie Państwowym (BUP) w latach 2022–2023. Przedmiotem badań był stosunek współczesnej

młodzieży białoruskiej do języka białoruskiego i jego miejsca w życiu młodych ludzi lat 20. XXI w., a także samoidentyfikacja białoruskich studentów. W związku z procesami zachodzącymi w społeczeństwie białoruskim od 2020 r. tematyka miejsca języka białoruskiego i samoidentyfikacji młodzieży wydaje się niezwykle aktualna i perspektywiczna. Celem badania była identyfikacja poziomu znajomości języka białoruskiego wśród studentów kierunków niefilologicznych na BUP oraz ocena zarówno ich wiedzy własnej, jak i nauczania w szkołach średnich na Białorusi. Istotny był także komponent emocjonalny: jak współczesny młody człowiek odnosi się do wszystkiego, co białoruskie i białoruskojęzyczne w swoim otoczeniu, czy w ogóle takie środowisko ma, czy wykorzystuje w praktyce znajomość języka białoruskiego, czy uważa się za Białorusina. Badanie przeprowadzono metodą anonimowej ankiety. Kwestionariusz został przygotowany przez autorkę artykułu w celach praktycznych (aby poznać poziom odbiorców, z którymi miała pracować) i naukowych (aby na podstawie wyników badań napisać artykuł). Wyniki analizy odpowiedzi na pytania zawarte w ankiecie wykazały, że nie trzeba być Białorusinem z pochodzenia, aby uważać się za Białorusina. Respondenci zarówno swój własny poziom znajomości języka białoruskiego, jak i ogólny poziom jego nauczania określili jako przeciętny; podkreślili niewystarczającą liczbę środowisk białoruskojęzycznych, ujawnili wysoki stopień własnej odpowiedzialności za losy tytularnego języka narodu.

SŁOWA KLUCZOWE: język białoruski, ankieta, młodzież białoruska, środowisko białoruskojęzyczne, naród, samoidentyfikacja.

АНАТАЦЫЯ: Дадзенае даследаванне – трэцяе з цыкла праведзеных сярод студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 2022–2023 гг. Прадметам даследавання сталі адносіны сучаснай беларускай моладзі да беларускай мовы і яе месца ў жыцці маладых людзей 20-х гг. XXI ст., самаідэнтыфікацыя беларускіх студэнтаў. У сувязі з працэсамі, якія адбываюцца ў беларускім грамадстве пасля 2020 г., тэмы месца ў ім беларускай мовы і самавызначэння моладзі бачацца надзвычай актуальнымі і перспектыўнымі для распрацоўкі. За мэту даследавання ставілася выяўленне ўзроўню валодання беларускай мовай студэнтаў-нефілолагаў БДУ, ацэнка імі як уласных ведаў, так і выкладання ў сярэдніх навучальных установах Беларусі. Таксама важны быў эмацыйны складнік: як сучасны малады чалавек ставіцца да ўсяго беларускага і беларускамоўнага ў сваім акружэнні, ці мае ўвогуле такое акружэнне, ці прымяняе веды па беларускай мове на практыцы, ці адносіць сябе да беларускай нацыі. Даследаванне праводзілася шляхам ананімнага анкетавання. Анкета была падрыхтаваная аўтарам дадзенай працы з практычнай мэтай (ведаць узровень аўдыторыі, з якой давядзецца працаваць) і з навуковай (аформіць вынікі анкетавання ў артыкул). Вынікі аналізу адказаў на пытанні анкеты паказалі, што неабавязкова быць беларусам па паходжанні, каб лічыць сябе беларусам. Рэспандэнты вызначылі і ўласны ўзровень валодання беларускай мовай, і агульны ўзровень выкладання яе як сярэдні; адзначылі недастатковую колькасць беларускамоўных асяродкаў у Беларусі; выявілі высокую ступень уласнай адказнасці за лёс тытульнай мовы нацыі.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: беларуская мова, анкета, беларуская моладзь, беларускамоўнае асяроддзе, нацыя, самаідэнтыфікацыя.

Data przesłania artykułu: 20.07.2024
Data akceptacji artykułu: 30.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Vieranika Bandarovich / Вераніка Бандаровіч – Mińsk, Białoruś, badaczka niezależna; dr filologii; specjalność naukowa: historia języka białoruskiego; zainteresowania naukowe: językoznawstwo, socjolingwistyka, historia języków słowiańskich, etymologia.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Бандаровіч Вераніка. 2023. *Беларуская мова ў нефілалагічным студэнцкім асяроддзі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта* (198–214). У: *Спазнаючы Беларусь... Да 65-годдзя беларусістыкі Варшаўскага ўніверсітэта*. Warszawa.
2. Бандаровіч Вераніка. 2023. *Месца беларускай мовы ў сучаснай Беларусі.* „Przegląd Środkowo-Wschodni" t. 8: 277–294.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Aksana Danilchyk, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.3

Aksana Danilchyk / Аксана Данільчык

Badaczka niezależna / Independent researcher
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-1561-588X
e-mail: aksana.minsk@gmail.com

Актуалізацыя тэкстаў жаночай паэзіі міжваеннага перыяду і мадэляванне канона беларускай літаратуры

Actualization the texts of women's poetry of the interwar period and modeling the canon of Belarusian literature
Aktualizacja tekstów poezji kobiecej okresu międzywojennego i modelowanie kanonu literatury białoruskiej

ABSTRACT: The article examines the problem of modeling the retrospective literary canon of Belarusian literature of the 20th century through publishing strategies aimed at updating the work of Belarusian poetesses of the interwar period, using the example of the publication of books of selected works by Zinaida Bandaryna, Jaŭhenija Pfljaŭmbaŭm, Natallja Višneŭskaja by the women's publishing initiative "Pfljaŭmbaŭm". The relevance of the topic is determined by the need to understand the theoretical problem of forming a literary canon, taking into account gender balance, and bridging the gap in the historiography of Belarusian women's poetry. The purpose of the study is to conceptualize the work of the mentioned authors in the cultural-aesthetic and socio-ideological contexts of the last century, justifying the need for its inclusion in the institutional canon.

KEYWORDS: publishing strategy, literary canon, actualization of creativity, Belarusian poetry, Zinaida Bandaryna, Jaŭhenija Pfljaŭmbaŭm, Natallja Višneŭskaja.

Фарміраванне літаратурнага канона як на ўзроўні сістэмы сусветнай літаратуры, так і на ўзроўні нацыянальных літаратур шырока абмяркоўваецца апошнія дзесяцігоддзі ў акадэмічнай супольнасці, у тым ліку і беларускай, бо "ў кожнай краіне свая іерархія шэдэўраў і геніяў сусветнага пісьменства. Але, бадай, для кожнай краіны найбольш актуальнай з'яўляецца праблема канона ва ўласнай нацыянальнай

літаратуры" [Кісялёва 2017: 191]. Тым больш гэтая тэма актуальная для літаратур постсацыялістычных краінаў, калі многія тэксты перасталі лічыцца кананічнымі і апынуліся па-за межамі літаратурнага канона. Іншыя тэксты, якія на працягу доўгага часу заставаліся па-за ўвагай літаратуразнаўцаў, набываюць статус актуальных. "Літаратурны канон у Беларусі знаходзіцца ў руху. Пра гэта сведчаць як палеміка, якая час ад часу ўзгараецца, так і выданні і серыі з відавочна кананізатарскімі мэтамі" [Колер 2021: 137]. Пры гэтым праблема літаратурнай іерархіі і ў папярэднія дзесяцігоддзі неаднаразова ўздымалася ў беларускім навуковым і публіцыстычным дыскурсе. Пытанне літаратурнага канона востра паўстала ў канцы 1980-х гг. у сувязі з сацыяльна-палітычнымі зменамі ў краіне: у 1990 г. выйшла не аднойчы цытаваная кніга Міхася Мушынскага *І нічога апроч праўды: Якой быць гісторыі беларускай літаратуры*, дзе закраналіся праблемы пераацэнкі літаратуры сацыялістычнага рэалізму, якія шырока абмяркоўваліся і на старонках перыядычных выданняў на працягу даволі доўгага часу [гл.: Мушынскі 1990]. У 1998 г. быў надрукаваны палемічны артыкул Сяргея Дубаўца *Канец ружовага туману*, у якім крытык працягваў разважаць над узнятай праблемай:

> Апанэнты звычайна кажуць, што адбор прывядзе да збяднення літаратуры. Але гэта збядненне для тых, хто сумуе па савецкай ярархіі, хто дагэтуль думае пра золата, якое для чытача даўно ператварылася ў іржу і гной. Адсюль непапулярнасць літаратуры, яе разбэрсанасць, нявыстраенасць і неканвэртабэльнасць. Яна, поўная "дарагіх усім імёнаў", нікому не патрэбная. Прычым творцы ружовага туману пераблытаныя ў ёй з сапраўднымі клясыкамі і разбураюць тую сапраўдную ярархію, якая мусіць выбудоўвацца сёння [Дубавец 1998: 5].

Аўтар меў на ўвазе вызваленне літаратуры ад сацрэалістычнага канона, а гісторыі літаратуры ад твораў, напісаных у адпаведнасці з гэтым метадам. Тым не менш, мы лічым такі падыход як мінімум непрадуктыўным, бо аб'ектыўны аналіз літаратурнага працэсу вымагае вывучэння ўсяго даступнага корпуса тэкстаў, прыналежных да пэўнага часавага прамежку "<…> паспяховае стварэнне канона прадугледжвае, каб дадзенае грамадства мела дакладнае ўяўленне пра сябе і пра літаратуру, пэўны вобраз самога сябе, які перадаецца не толькі ўнутры грамадства, але і за яго межы" [Колер 2021: 132].

Расійскі даследчык Барыс Дубін вызначыў наступныя віды літаратурнага канона: "Можна гаварыць аб устойліва аднаўляльным, інстытуцыйным каноне (школа); актуальным каноне (літаратурная крытыка) і модным каноне (выдавецкія стратэгіі ў разліку на новую адукаваную, каляўніверсітэцкую публіку)" [Дубин 2010: 68]. Такім чынам, мы маем

магчымасць вызначыць, у якой ступені творчасць канкрэтнага аўтара суадносіцца з рознымі відамі літаратурнага канона і якое месца яна займае ў пісьменніцкай іерархіі пэўнага перыяду.

Аналізуючы межы фарміравання нацыянальнага літаратурнага канона, Лія Кісялёва вылучае часавыя, прасторавыя, ідэалагічныя, моўныя і ўласна эстэтычныя межы [гл.: Кісялёва 2017: 193], аднак неабходна пазначыць і гендарныя межы, інакш кажучы, наўмыснае (часцей) ці ненаўмыснае абмежаванне літаратурнага канона з пункту гледжання гендару. Да сённяшняга дня мае месца з'ява, калі ў даследаваннях літаратуры жаночая творчасць у лепшым выпадку толькі згадваецца, але не аналізуецца, паколькі відавочна для даследчыкаў не з'яўляецца прыярытэтнай і рэпрэзентатыўнай. Як прыклад – нядаўняя кніга Яўгена Гарадніцкага пра беларускую літаратуру другой паловы XX ст. з выразна маскуліннай вокладкай і такім самым выбарам аўтараў [гл.: Гарадніцкі 2022]. Аднак, як вядома, межы літаратурнага канона валодаюць пэўнай мабільнасцю і паддаюцца карэкціроўцы праз актуалізацыю тэкстаў ці аўтараў, якая адбываецца найперш дзякуючы а) публікацыі (або перадруку); б) крытычнаму асэнсаванню (пераасэнсаванню) / каментаванню апублікаванага тэксту; в) уключэнню тэксту ў гістарыяграфію літаратуры і ў літаратурны канон. Адсюль вынікае, што важна не толькі праводзіць даследчую працу, але і папулярызаваць творчасць жанчын, спрыяць вяртанню іх імёнаў у гісторыю беларускай літаратуры, фарміруючы ў некаторай ступені рэтраспектыўны модны канон. У 2023 г. адзначалася сто гадоў заснавання самай масавай беларускай пісьменніцкай арганізацыі першай паловы XX ст. "Маладняк", творчасць многіх яе сяброў стала кананічнай, але шэраг аўтараў, а дакладней аўтарак, усё яшчэ мае патрэбу ў актуалізацыі. Гэта найперш сяброўкі "Маладняка" Зінаіда Бандарына, Наталля Вішнеўская і Яўгенія Пфляўмбаўм. Спынімся на трох названых аўтарках, якія заявілі аб сабе сумеснай кнігай *Вершы*, выдадзенай у 1926 г., а дзякуючы праекту "Вершы" жаночай выдавецкай ініцыятывы "Пфляўмбаўм" у 2023 г. выйшлі іх новыя кнігі выбраных твораў: *Да новага заўтра* З. Бандарынай, *Неба мнагавокае* Н. Вішнеўскай, *Сонца* Я. Пфляўмбаўм.

Безумоўна, такія зборнікі ў пэўнай ступені адпавядаюць катэгорыі выданняў "з відавочна кананізатарскімі мэтамі", тым больш што персанальныя кнігі некаторых аўтарак, здадзеныя ў выдавецтва ў канцы 1920-х гг., так і не пабачылі свет. Аднак гэта ніякім чынам не змяншае значэнне падобных выданняў, бо дзякуючы ім з'яўляецца магчымасць актуалізаваць а) адзін з найбольш прадуктыўных перыядаў у гісторыі беларускай літаратуры; б) творчасць несправядліва забытых аўтарак / забытыя творы.

У кантэксце гендару для міжваеннага перыяду характэрныя дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі: з аднаго боку, дзякуючы першай хвалі фемінізму дзейнасць (= творчасць) жанчын заахвочвалася на ўзроўні інстытуцый, з другога боку, назіралася імкненне да маргіналізацыі творчых дасягненняў жанчын як толькі пытанне выходзіла за межы поля літаратуры (= мастацтва) і сутыкалася з полем улады. Адзначу, што такая тэндэнцыя характэрная не толькі для беларускай літаратуры, але, напрыклад, і для італьянскай [гл.: Spinazzè 2012], як у выпадку з Антоніяй Поццы (1912–1938), якую сёння называюць самай значнай італьянскай паэткай XX ст., аднак поўнафарматная актуалізацыя яе творчасці адбылася толькі ў канцы XX ст., а найбольш у пачатку XXI-га, дзякуючы актывізацыі гендарных даследаванняў і канцэптуалізацыі жаночага пісьма ў Італіі ў розных кантэкстах, у тым ліку і ў сувязі з распрацоўкай пытанняў літаратурнага канона, яго фарміравання і рэпрэзентатыўнасці. З гэтага пункту гледжання заслугоўвае ўвагі і праблема гістарыяграфіі італьянскай літаратуры, у прыватнасці паэзіі, з заўважным гендарным дысбалансам, а таксама вопыт яго пераадолення: "У гісторыі італьянскай літаратуры жаночае пісьмо заўсёды заставалася незаўважаным. Ва ўсе часы не хапала жывога сведчання жанчын, якое магло б даць чытачам новую, больш шырокую перспектыву" [Lorelli 2022, online]. Фокус на жаночую творчасць характэрны не толькі для сучаснай італьянскай літаратуры, але і для іншых культурных кантэкстаў. Як прыклад – фонд Данаты Піццы, які складаецца з калекцыі фотаздымкаў, зробленых выключна жанчынамі.

Сёння маргіналізацыя творчасці жанчын пераадольваецца ў Італіі дзякуючы ў тым ліку і такім выданням, як *Controcanone: la letteratura delle donne dalle origini a oggi. Con percorsi tematici su altri "esclusi" dal canone*, 2022 (*Контр-канон: жаночая літаратура ад вытокаў да нашых дзён. З тэматычным аналізам іншых "выключаных" з канона*) – анталогіі італьянскай літаратуры для старшай школы. Яе аўтар Джоні Л. Бертоліа (Johnny L. Bertolio) падкрэслівае, што нават калі жанчыны-літаратаркі былі ўганараваныя такімі прэміямі як Нобелеўская (напрыклад, Грацыя Дэледа [Grazia Deledda, 1871–1936]), гэта яшчэ не з'яўляецца падставай для іх уключэння ў школьную праграму [гл.: Bertolio 2022]. Выданне ёсць цікавым прыкладам новага падыходу да выкладання літаратуры, у яго аснову пакладзены храналагічны прынцып, пры гэтым аўтары-мужчыны не выключаюцца з гісторыі літаратуры, а адпаведным чынам "люструюць" тэмы, закранутыя жанчынамі – пісьменніцамі і мысляркамі. Варта згадаць і выданне *Fuori programma. Scrittrici italiane dal Novecento ad oggi* (Mimesis Edizioni, 2023) (*Па-за праграмай. Італьянскія пісьменніцы ад дваццатага стагоддзя па сённяшні дзень*), падрыхтаванае

Даніэлай Біні і Матэа Квінта, таксама найперш для выкладчыкаў старшай школы.

Метадалогія вывучэння літаратурнага канона прадугледжвае аналіз выданняў па гісторыі беларускай літаратуры. У самым грунтоўным – *Гісторыі беларускай літаратуры XX стагоддзя*, т. 2: *1921–1941* (1999) імя З. Бандарынай згадваецца два разы (с. 31, 41), Н. Вішнеўскай – два разы (с. 11, 16), Я. Пфляўмбаўм – адзін раз (с. 10). Заходнебеларускія паэткі згадваюцца наступным чынам: Зоська Верас адзін раз як супрацоўніца віленскай перыёдыкі 1920-х гг. Людвіка Войцік (с. 214), Ларыса Геніюш два разы ў кантэксце біяграфіі Уладзіміра Дубоўкі (с. 476, 498). Толькі Н. Арсенневай прысвечаны асобны артыкул, але ўжо ў 4-м томе ў раздзеле *Беларуская літаратура эміграцыі*. У кнізе Валерыя Максімовіча *Шыпшынавы край: Старонкі беларускай літаратуры 20–30-х гг. XX ст.: Дапаможнік для настаўнікаў* не згадваецца ніводнае жаночае імя [гл.: Максімовіч 2002]. У кнізе Ірыны Багдановіч *Авангард і традыцыя: Беларуская паэзія на хвалі нацыянальнага адраджэння* разглядаецца творчасць Н. Вішнеўскай і Н. Маркавай, але толькі як тыпова маладнякоўская ў раздзеле *У маладнякоўскім паэтычным коле (С. Дарожны, А. Вольны, Н. Вішнеўская, Н. Маркава)*. Аўтарка даследавання адзначае:

> Цікавую старонку ў гісторыі “Маладняка” ўпісалі жанчыны. У спісах маладнякоўскіх філій сустракаецца шмат жаночых імёнаў, якія, на жаль, так і не выявіліся ў літаратуры (Л. Кукла Г. Брэцкая[1], М. Рагоўская і інш.). Але ж многія з пачынаючых паэтэс пакінулі свой адметны след у літаратуры – гэта Зінаіда Бандарына, Наталля Вішнеўская, Наля Маркава, Яўгенія Пфляўмбаўм, Іда Чырвань [Багдановіч 2001: 307].

З другога боку, узнікае пытанне наконт даступнасці тэкстаў згаданых аўтарак, што пэўным чынам азначала б іх а) актуалізацыю, б) інстытуалізацыю. У той час як некаторыя хлопцы-маладнякоўцы паспелі выдаць па тры ці нават па чатыры паэтычныя кнігі, абсалютная большасць дзяўчат у міжваенны перыяд не выдала ніводнай. Аднак гэта не значыць, што кнігі не рыхтаваліся, вядома пра кнігу Я. Пфляўмбаўм *Мелодыі* і пра кнігу З. Бандарынай *Звоны-перазвоны*, якія так і не выйшлі.

Многія актыўныя ў 1920-х гг. аўткі ў пачатку 1930-хх гг. пакінулі Беларусь і перасталі ўдзельнічаць у літаратурным працэсе, бо гэта быў ці не адзіна магчымы спосаб пазбегнуць рэпрэсій. У выніку іх творчасць да пэўнага часу заставалася ўвогуле за межамі літаратурнага поля. Некаторыя з іх ніколі больш не вярнуліся да актыўнай творчай дзейнасці, іншыя нават пасля вяртання не здолелі рэалізаваць свае

[1] Памылка аўтаркі, насамрэч – Брэская.

планы, у тым ліку і з прычыны неспрыяльнага стаўлення з боку мужчынскага асяроддзя. Але не толькі гендарны аспект меў значэнне. Надзея Мандэльштам, удава расійскага паэта Восіпа Мандэльштама, пакінула трапныя заўвагі, датычныя стаўлення да публікацыі твораў свайго мужа былых калегаў па пяры:

> Перашкод да выдання кніг зашмат. Я не ведаю, што такое канкурэнцыя, якой нас палохаюць, але выдатна бачыла барацьбу за месца ў грамадстве, якая вялася ў нас усімі сродкамі. Калі пайшлі першыя чуткі аб мікаянаўскіх камісіях, многім стала не па сабе – і далёка не толькі тым, хто спрыяў выключэнню сапернікаў. Я чула шэпты пра тое, куды ж дзенуцца вяртанцы: а раптам ім захочацца заняць свае ранейшыя месцы. Колькі новых адзінак спатрэбіцца ў савецкіх установах, каб прыладзіць усе гэтыя натоўпы? Ніякай драмы, аднак, не адбылося: большасць вярнуліся ў такім стане, што ні аб якой актыўнай дзейнасці не думалі. Усё прайшло спакойна, і тыя, хто баяўся, што ім давядзецца пацясніцца, з палёгкай уздыхнулі. Іншая справа – літаратура. Старанна пабудаваны табель літаратурных рангаў падлягае актыўнай ахове, інакш абрынецца мноства ўстойлівых рэпутацый. Вось чаму так старанна супрацьдзейнічаюць выданню кніг нябожчыкаў. Зрэшты, і з жывымі абыходзяцца не лепей [Мандельштам 2013: 431].

Супрацьдзеянне адбывалася найперш па лініі моднага канона (выдавецтвы), і прыклады такога “супрацьдзеяння жывым” – стаўленне да твораў Н. Вішнеўскай і З. Бандарынай. У артыкуле *Тры паэткі, тры лёсы* адзначалася паблажлівае стаўленне да творчасці Н. Вішнеўскай з боку Алеся Звонака, пра здадзеную ў выдавецтва і нявыдадзеную ў канцы 1950-х гг. кнігу смяротна хворай З. Бандарынай *Выбраныя вершы* [гл.: Данільчык 2021]. Што ж дзіўнага ў тым, што ў пасляваенны перыяд Я. Пфляўмбаўм не захацела нават паспрабаваць вярнуцца ў літаратуру? Адзначу яшчэ адзін, магчыма, важны ў кантэксце літаратурнага канона момант: ні адна са згаданых паэтак не стала сябрам Саюза пісьменнікаў у 1930-я гг.: З. Бандарына ўступіла ў Саюз у сакавіку 1957 г., Я. Пфляўмбаўм – у 1989-м. Гэта значыць, што доўгі час іх творчасць заставалася па-за ўвагай вызначальнай у дадзены перыяд рэферэнтнай групы: літаратурных інстытуцый.

Пры гэтым на сённяшні дзень усё яшчэ застаецца вострым пытанне кантынуітэту або пераадолення дыскантынуітэту, паколькі творчасць З. Бандарынай, Н. Вішнеўскай, Я. Пфляўмбаўм ды іншых паэтак пакуль не стала часткай літаратурнага канона, які ўспрымаецца як рэпрэзентатыўны [гл.: Колер 2021: 132].

У 1989 г. было апублікавана эсэ С. Дубаўца *Тры паэзіі*, у якім, разважаючы аб беларускай жаночай паэзіі і апавядаючы пра постаці Н. Арсенневай, Л. Геніюш і Я. Пфляўмбаўм, аўтар адзначаў, што сярэдняму

пакаленню паэтак не ставала прыкладу. У выніку яны звярталіся да вобразаў Еўфрасінні Полацкай і Цёткі, а не да найбліжэйшых папярэдніц. І завяршае артыкул амаль рытарычным пытаннем: "Ці хутка адновіцца перарваная сувязь?" [Дубавец 1992: 205]. Такім чынам, публікацыя згаданых выданняў вырашае і пытанне кантынуітэту, паколькі нават у сучасных даследаваннях беларускай жаночай паэзіі часта міжваенны перыяд выпадае. Недастаткова ён разгледжаны і ў найноўшым выданні Ірыны Шматковай *Беларуская жаночая паэзія ХХ стагоддзя. Вучэбна-метадычны дапаможнік* (2023), аднак радуе, што пэўныя моманты літаратурнага працэсу 1920–1930-х гг. і ўдзелу ў ім жанчын хоць бы акрэслены.

Увогуле ў выніку паслядоўнай працы даследчыкаў у апошнія дзесяцігоддзі былі рэалізаваныя шматлікія праекты па актуалізацыі літаратурнай творчасці жанчын першай паловы ХХ ст.: гэта найперш кніга вершаў Ганны Брэскай *Настурцыі*, якая пабачыла свет дзякуючы намаганням Алеся Аркуша (2000), *Анталогія беларускай жаночай паэзіі*, складзеная Юрасём Пацюпам і апублікаваная ў чатырох нумарах гарадзенскай газеты "Саламея" (2001, № 10–13), "жаночы" нумар інтэрнэт-часопіса "Прайдзісвет" (2016), выданне анталогіі жаночай паэзіі міжваеннага перыяду *Бліскавіцы* (2017) і іншыя кнігі, у тым ліку ўжо згаданыя *Да новага заўтра* З. Бандарынай, *Неба мнагавокае* Н. Вішнеўскай, *Сонца* Я. Пфляўмбаўм (2023), шматлікія артыкулы. Апрача таго, у межах міжінстытуцыйнага праекта "На хвалі часу, у плыні жыцця", прысвечанага стагоддзю "Маладняка", у лістападзе 2023 г. на сайце Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі з'явіўся віртуальны раздзел, прысвечаны Я. Пфляўмбаўм, першай сярод дзяўчат-маладняковак [Пфляўмбаўм, online]. У выніку створана аснова як для канцэптуалізацыі гендарна маркіраваных тэмаў беларускай паэзіі міжваеннага перыяду, так і для перагляду літаратурнага канона.

У сувязі з праблемай літаратурнага канона паўстае і наступнае пытанне: чаму творчасць згаданых беларускіх паэтак заслугоўвае таго, каб быць часткай інстытуцыйнага літаратурнага канона? Што новага паведамляюць іх тэксты ў адрозненне ад тэкстаў калег-мужчын? Чаму творчасць як мінімум З. Бандарынай, Н. Вішнеўскай і Я. Пфляўмбаўм можа быць вынесена за рамкі "маладнякоўскага паэтычнага кола" і разглядацца ў раздзеле персаналій? Пры гэтым заўважым, што не менш цікавыя творы былі напісаныя гэтымі паэткамі пасля Другой сусветнай вайны, аднак яны выходзяць за часавыя межы разгляданага ў дадзеным артыкуле перыяду, хоць, безумоўна, творчасць кожнай аўтаркі вымагае комплекснага разгляду.

У свой час выбіраючы для аналізу "маладнякоўскай" паэзіі творчасць Н. Вішнеўскай і Н. Маркавай, І. Багдановіч адзначыла:

> Нягледзячы на тое, што гэта быў суб'ектыўны выбар <...>, ён усё роўна адлюстроўвае маладнякоўскія стылявыя і арганізацыйныя тэндэнцыі, дае ўяўленне аб тым, як адбіваўся ўплыў майстроў на творчым абліччы шарагоўцаў. Падабенства ахоплівае сферу ідэалогіі – адбіццё ў мастацкіх вобразах грамадскай тэорыі "класавасці"; паэтыку – вытрымванне стылёвага прыёму супастаўлення "старога" і "новага", "учарашняга" і "сённяшняга", "мінулага" і "будучага"; топіку – топасы "завірухі", "віхуры", "рання", "радасці" і іншыя, паслядоўна адбітыя ў паэзіі ўсіх згаданых намі маладнякоўцаў [Багдановіч 2001: 316].

Аднак творчасць З. Бандарынай і Я. Пфляўмбаўм выходзіць за межы акрэсленых стылістычных рамак, акрамя таго, у вершах Я. Пфляўмбаўм большасць гэтых прыкмет амаль цалкам адсутнічае, а калі і прысутнічае, то акцэнт робіцца на іншых эстэтычных маркерах [гл.: Данільчык 2016]. Творчасць З. Бандарынай вылучаецца эстэтычнымі эксперыментамі і гендарнай маркіраванасцю тэкстаў [гл.: Данільчык 2011], паэтка найбольш актыўна адгукалася на надзённую праблематыку. Шмат намаганняў па вяртанні імя З. Бандарынай у літаратуру прыкладаў Станіслаў Шушкевіч, але яго артыкулы апавядалі адно пра біяграфію пісьменніцы [гл.: Шушкевіч 1978].

На дэбютны агульны зборнік трох згаданых аўтарак *Вершы* (1926) былі напісаныя дзве невялікія станоўчыя рэцэнзіі [гл.: Байкоў 1926; Паляшук 1926] у Савецкай Беларусі, а таксама некалькі водгукаў у Заходняй. Але менавіта творчасць З. Бандарынай была "кананізавана" Максімам Гарэцкім у кнізе *"Маладняк" за пяць гадоў* (1928), дзе ён пісаў: "Бандарына паміж пяснярак «Маладняка» вызначаецца большай сувяззю з грамадскасцю, з сучаснасцю і асаблівай шчырасцю пачуцця" [Гарэцкі 1984: 254]. Апрача таго, у раздзеле персаналій да згаданай кнігі *Біяграфічна-крытычны слоўнік сучасных выдатных і тыповых маладнякоўцаў* з жанчын М. Гарэцкі ўключыў толькі З. Бандарыну. Крытык адзначыў наступныя рысы яе паэтычнай творчасці:

> У вершы *Апошняя вясна* – асабістыя перажыванні, каханне і развітанне з маладосцю, з каханнем. Глыбокае і далікатнае пачуццё. Элегічнасць. Прыгожая ясная думка, разам з некаторай нервовасцю. Строфіка звычайная, рытмы лёгкія, далікатныя. Вобразы – з прыроды і навакольнага жыцця, заўсёды вельмі далікатныя, пяшчотныя, паэтычныя, але цалкам рэалістычныя, без усякіх сентыментальных салодкасцей. Даволі добрая мова, хоць часам трапляюцца расіянізмы [Гарэцкі 1984: 266].

Для інстытуцыйнага канона (вывучэння ў навучальных установах) можна прапанаваць вершы З. Бандарынай *Адыйшоўшым* (сацыялізацыя жанчыны) і згаданы М. Гарэцкім верш *Апошняя вясна*, дзе ў дыялогу лірычнай гераіні з каханым супрацьпастаўляецца мужчынскае і жаночае:

А ў полі дзесь…
Ды ты не зразумееш…
Табе больш любы горад і завод,
Прамені любіш ты электрыкі, і зменнасць,
І грукат, гул трамваяў і аўто…
<…>
– А я, а я?! І для мяне завеі,
Элегію сумлівую заўюць,
Бо з першым променем, што ласкава прыгрэе,
Спаткаю я – апошнюю вясну…
[Бандарына 2023: 52]

З. Бандарына – аўтарка паэтычнага зборніка *Веснацвет* (1931), адзінай уласнай кнігі "маладняковак", выдадзенай у міжваенны перыяд. На кнігу былі напісаныя дзве супярэчлівыя, з сённяшняга пункту гледжання, разгромныя рэцэнзіі (Юлі Дворкінай і Эдуарда Галубка), аднак важны сам факт індывідуалізацыі паэткі. Да гэтага ў БССР з сучасніц толькі Н. Арсеннева была ўганаравана рэцэнзіяй М. Байкова на зборнік *Пад сінім небам* ("Полымя" 1927).

Э. Галубок пісаў:

> Ранейшая літаратурная дзейнасць Зіны Бандарынай, хоць і была нязначная сваімі памерамі і мастацкімі каштоўнасцямі, насіла на сабе выразныя адзнакі дробнабуржуазнай ідэалогіі, і вельмі часта ў яе творах мы бачылі выразныя нацыянал-дэмакратычныя ўплывы, якія знаходзілі сабе адбітак у вершах, дзе ў сумных і змрочных фарбах апявалася Беларусь і сум па сваёй роднай старонцы. Наяўнасць гэтых момантаў у вершах З. Бандарынай дала повад М. Гарэцкаму замаскаваць змест вершаў пісьменніцы, які, па яго словах, быў бясспрэчна каштоўным, і сцвярджаць, што творчасць З. Бандарынай адрозніваецца ад іншых пісьменнікаў сваёй элегічнасцю, пяшчотнасцю і далікатнасцю і што ў вершах яе адбіта "прыгожая ясная думка, але з некаторай нервовасцю" [Галубок 1931: 113].

Нагадаем, што ў 1930 годзе М. Гарэцкі быў арыштаваны і асуджаны да высылкі, такім чынам яго выказванні маглі не ўспрымацца рэферэнтнай групай як аўтарытэтныя. Апрача таго, Э. Галубок абвінавачвае паэтку, што міма яе вершаў прайшлі калектывізацыя і пяцігадовы план: "вершы Зіны Бандарынай, замест палітычнай насычанасці, у яшчэ больш падкрэсленым выглядзе даюць нам матывы індывідуалізму, тэмы свайго «я»" [Галубок 1931: 115].

Ю. Дворкіна ў сваю чаргу абвінавачвае аўтарку ў песімізме, асабліва ў вершах другога раздзела кнігі:

> Шмат у якіх вершах мы знаходзім гэты пэсымізм, які сведчыць, што вельмі надуманай і абстрактнай зьяўляецца радасць у вершах папярэдняга раздзелу. Мы наглядаем амаль поўны адрыў асабістага ад грамадзкага. Праўда,

> у некаторых вершах яна быццам імкнецца вырашыць гэтае пытаньне, але наколькі гэта вырашэньне конкрэтна, жыццёва можна бачыць з наступнага вершу *Над возерам* [Дворкіна 1931: 199].

З. Бандарына – адзіная з паэтак-жанчын удзельнічала ў палеміцы аб паэзіі ў газеце "ЛіМ" з артыкулам *Маё слова ў спрэчках* (1933), абараняючы сваё права на інтымную лірыку:

> Аднак, я загаварылася і, напэўна, не аднойчы выклікала вялічэзнае абурэнне нашых крытыкаў, выбачайце!? Але ці можа жанчына-паэтка абыйсці тэму злучнасці грамадзкай і інтымнай лірыкі?! Хіба можна, абараняючыся, ня прыгадаць вялікага Гайнэ, гэтага пяшчотнага лірыка і гострага палітычнага барацьбіта, які ў сваіх вершах і паэмах, апяваючы каханьне і бічуючы кайзэраўскі ўрад, паказаў нязвычайную шырыню сваёй геніяльнасці. У нас у гэтай злучнасьці новае а[д]ценне – падвойнасць і вершы "для себя". Наш масавы друк патрабуе акрэсьленай тэматыкі. Патрэбнасьць гаварыць "во весь голос" сама дыктуе гэтую тэматыку. Аднак, застаецца ня вырашанае сваё жаночае, інтымнае і яго напаўголасы, напаўтоны. Але і яно патрабуе права на жыцьцё і прызнаньне [Бандарына 1933: 2].

Сёння здаецца неверагодным, што аўтаркам даводзілася абараняць сваё права на мастацкае ўвасабленне ў паэзіі інтымных эмоцый і перажыванняў, аднак да гонару паэткі адзначым, што яна, прынамсі, паспрабавала гэта зрабіць. І гэта быў важны крок у час падрыхтоўкі да ўтварэння адзінай пісьменніцкай арганізацыі, галоўнай творчай задачай якой стала папулярызацыя дасягненняў сацыялізму.

Згадваючы рэцэнзію Ю. Дворкінай, З. Бандарына заўважае:

> Прынамсі калісьці т. Дворкіна ("Маладняк", № 9), крытыкуючы мой *Веснацвет*, абвінавачвала мяне ў няшчырасці, базуючыся на разыходжаннях у гэтак званай грамадзкай і асабістай лірыцы. Так і цяпер – я пішу вершы палітычна актуальныя і больш таго, для "Работніцы і калгасніцы", старанна працуючы над больш простай і даступнай формай, стымул дзеля іх – новы творчы дзень будаўніцтва, пульс звязаны з маім пульсам. Мяне глыбока хвалюе кожная перамога, і ў гэтым вялізнае маральнае задавальненьне. Аднак, пэўныя творчыя няўдачы, вузка асабістыя перажыванні жанчыны таксама нараджаюць лірыку, і мне цяжка вырашыць яе мастацкую вартасьць. Тады прыходзіць патрэба ў крытыцы грамадзкасьці і неабходнасьць дыскусійнай трыбуны [Бандарына 1933: 2].

На вялікі жаль, абвінавачванні паэткі ў песімізме мелі месца і значна пазней, у пачатку 1960-х, у закрытай рэцэнзіі Аляксея Зарыцкага на кнігу З. Бандарынай *Выбраныя вершы*, што не спрыяла выхаду кнігі выбраных твораў паэткі [гл.: Данільчык 2020].

З. Бандарына імкнулася раскрыць праблему "жанчына і соцыум", звяртала ўвагу на супярэчнасці паміж дэкляраваным раўнапраўем

і рэальнай сітуацыяй. Яе верш *Адыйшоўшым* – выдатны твор, які ў мастацкай форме ўздымае вострую праблему рэалізацыі жанчыны ў грамадстве (на камсамол у дадзеным выпадку можна звяртаць увагу толькі як на сацыяльную сферу дзейнасці жанчыны), якая заканчваецца з замужжам і нараджэннем дзіцяці:

На герань, на прымус і пялёнкі
Ты змяніла любы камсамол.
А калісьці радасна і звонка
Заклікала верай новых дзён.
[Бандарына 2023: 39]

Што датычыць Я. Пфляўмбаўм, то яе паэзія адметная і прыхаваным эратызмам, як у вершах *Джан-хот* і *Я маладая*…:

Я маладая… Мяне кахаюць…
Мне спеў квітнее на шчырых вуснах.
Ў вачох не знойдзеш журбы спакуснай,
Я маладая… Мяне кахаюць.
[Пфляўмбаўм 2023: 22],

і экспрэсіўнасцю мастацкага светабачання, увасобленага ў вершы *Гімн*, які ўспрымаецца як гімн жыццю:

Красу мелодый гордых і крыштальных,
Прароцтва сноў у чыстаце душы,
Жалобны стогн у песні пахавальнай,
І серабрыстага кахання шыр…
[Пфляўмбаўм 2023: 27]

Не менш знакавыя творы ёсць і ў Н. Вішнеўскай. Для інстытуцыйнага канона можна было б прапанаваць вершы *Маладнякоўцам*… (тэма паэта і мастацкай творчасці), ****Бліскучы ўсход зары пунсовай*… (гарадскі краявід), у якіх адчуваецца паўната жыцця і маладосці. У творах паэткі таксама мае месца гендарная праблематыка (верш *Да дня жанчыны*):

Што на росквіце дзён светазорная
З віру бур, завірух, навальніцаў
Яна ўстала магутная, смелая,
Яснай долі сваёй будаўніца.
[Вішнеўская 2023: 12]

Тэма ўплываў на беларускую жаночую паэзію савецкай Беларусі міжваеннага перыяду пакуль не глыбока даследавана, аднак падаецца, што найбольш у паэзіі беларускіх аўтарак адчуваецца ўплыў Аляксандра Блока, напрыклад, у вершы З. Бандарынай ****Ты праходзіш трывожна*

і сумна, і ў згаданым вершы Н. Вішнеўскай ***Бліскучы ўсход зары пунсовай*… Пасля, у канцы 1920 – пачатку 1930-х гг., у З. Бандарынай і Я. Пфляўмбаўм – Уладзіміра Маякоўскага. Бадай, найменшы ўплыў Сяргея Ясеніна, у адрозненне ад мужчынскай паэзіі.

Выданне кніг выбраных тэкстаў З. Бандарынай *Да новага заўтра*, Н. Вішнеўскай *Неба мнагавокае*, Я. Пфляўмбаўм *Сонца* ў межах жаночай выдавецкай ініцыятывы "Пфляўмбаўм", згодна з класіфікацыяй Б. Дубіна, – выдавецкая стратэгія, якая вызначаецца як модны канон, накіраваны да пашырэнне жаночай прысутнасці ў беларускай літаратуры і кананізацыі лепшых мастацка-эстэтычных дасягненняў жаночай творчасці міжваеннага перыяду XX ст. Актуалізацыя тэкстаў згаданых паэтак найперш праз выданне / перавыданне іх твораў можа разглядацца і як стратэгія фарміравання / рэфармавання рэтраспектыўнага нацыянальнага літаратурнага канона.

References

Bahdanovič Iryna. 2001. *Avanhard i tradycyja: Bel. paèzija na xvali nac. adradžènnja*. Minsk: Belaruskaja navuka [Багдановіч Ірына. 2001. *Авангард і традыцыя: Бел. паэзія на хвалі нац. адраджэння*. Мінск: Беларуская навука].

Bajkoŭ Mikola. 1926. *Z. Bandaryna, N. Višneŭskaja, J. Pflajmbajm. Vieršy*. *Vydan'ne CB Maladnjaka.* "Maladniak" № 3: 149–150 [Байкоў Мікола. 1926. *З. Бандарына, Н. Вішнеўская, Я. Пфляўмбаўм. Вершы. Выданьне ЦБ Маладняка*. "Маладняк" № 3: 149–150].

Bandaryna Zina. 1933. *Majo slova ŭ sprečkach*. "Litaratura i Mastactva" № 19 (9 lipienia): 2 [Бандарына Зіна. 1933. *Маё слова ў спрэчках*. "Літаратура і мастацтва" № 19 (9 ліпеня): 2].

Bandaryna Zinaida. 2023. *Da novaha zaŭtra*. Minsk: Al'fa-kniha [Бандарына Зінаіда. 2023. *Да новага заўтра*. Мінск: Альфа-кніга].

Bertolio Johnny L. 2022. *Controcanone: letteratura delle donne dimenticate dalla storia*. Torino: Loescher Editore.

Daniĺčyk Aksana. 2011. *Zbornik Z. Bandarynaj Vesnacvet jak ljustèrka žanočaj paèzii 20–30-x hh. XX st.* U: *Pra čas "Uzvyšša": Matèryjaly Uzvyšaŭskix čytannjaj (Minsk. 2008–2010)*. Vyp. 3. Rèd. Hanna Zapartyka. Minsk: RIVŠ [Данільчык Аксана. 2011. *Зборнік З. Бандарынай Веснацвет як люстэрка жаночай паэзіі 20–30-х гг. XX ст.* У: *Пра час "Узвышша": Матэрыялы Узвышаўскіх чытанняў (Мінск. 2008–2010)*. Вып. 3. Рэд. Ганна Запартыка. Мінск: РІВШ].

Daniĺčyk Aksana. 2016. *Estetyka paezii J. Pflajmbajm 1920–1930-ch hadoŭ*. U: *Bielaruskaja litaratura ŭ kuĺturnaj prastory sučasnaha hramadstva*: *materyjaly Mižnarodnaj navukovaj kanfierencyi da 120-hoddzia z dnia naradžennja Kandrata Krapivy (Minsk, 3–4 sakavika 2016 h.)*. Rèd. Alena Mankevič. Minsk: Prava i ekanomika [Данільчык Аксана. 2016. *Эстэтыка паэзіі Я. Пфляўмбаўм 1920–1930-х гадоў.* У: *Беларуская літаратура ў культурнай прасторы сучаснага грамадства*: *матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі да 120-годдзя з дня нараджэння Кандрата Крапівы (Мінск, 3–4 сакавіка 2016 г.)*. Рэд. Алена Манкевіч. Мінск: Права і эканоміка].

Danilčyk Aksana. 2020. *"Asabistaja sprava" Zinaidy Bandarynaj i inšyja matèryjaly da bijahrafii paètki*. "Maladosc'" № 1: 63–73 [Данільчык Аксана. 2020. *"Асабістая справа" Зінаіды Бандарынай і іншыя матэрыялы да біяграфіі паэткі.* "Маладосць" № 1: 63–73].

Danilčyk Aksana. 2021. *Try paètki, try lësy: Zinaida Bandaryna, Natallja Višneŭskaja, Jaŭhenija Pfljajmbajt u kantèksce historyi belaruskaj litaratury XX st*. "Maladosc'" № 4: 108–112 [Данільчык Аксана. 2021. *Тры паэткі, тры лёсы: Зінаіда Бандарына, Наталля Вішнеўская, Яўгенія Пфляўмбаўм у кантэксце гісторыі беларускай літаратуры XX ст.* "Маладосць" № 4: 108–112].

Dubavec Sjarhej. 1992. *Try paèzii*. U: Dubavec Sjarhej. *Praktykavanni*. Minsk: Mastackaja litaratura [Дубавец Сяргей. 1992. *Тры паэзіі*. У: Дубавец Сяргей. *Практыкаванні*. Мінск: Мастацкая літаратура.

Dubavec Sjarhej. 1998. *Ružovy tuman. Razdzel z historyi tatalitaryzmu*. "Litaratura i Mastactva" № 2 (9 studzenja): 5 [Дубавец Сяргей. 1998. *Ружовы туман. Раздзел з гісторыі таталітарызму*. "Літаратура і Мастацтва" № 2 (9 студзеня): 5].

Dubin Boris. 2010. *Klassika, posle i râdom: Sociologičeskie očerki o literature i kul'ture*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [Дубин Борис. 2010. *Классика, после и рядом: Социологические очерки о литературе и культуре*. Москва: Новое литературное обозрение].

Dvorkina Julija. 1931. *Zina Bandaryna. Vesnacvet*. "Maladnjak" № 9: 198–200 [Дворкіна Юлія. 1931. *Зіна Бандарына. Веснацвет*. "Маладняк" № 9: 198–200].

Halubok Èduard. 1931. *Zina Bandaryna – Vesnacvet.* "Uzvyšša" № 8: 113–115 [Галубок Эдуард. 1931. *Зіна Бандарына – Веснацвет.* "Узвышша" № 8: 113–115].

Haradnicki Jaŭhen. 2022. *Belaruskaja litaratura druhoj palovy XX st. (aŭtary, žanry, styli*). Minsk: Belaruskaja navuka [Гарадніцкі Яўген. 2022. *Беларуская літаратура другой паловы XX ст. (аўтары, жанры, стылі)*. Мінск: Беларуская навука].

Harècki Maksim. 1984. *Maladnjak za pjac' hadoŭ. 1923–1928*. U: *Maksim Harècki: Uspaminy, artykuly, dakumenty*. Rèd. Arsen' Lis, Ivan Salamevič. Minsk: Mastackaja litaratura [Гарэцкі Максім. 1984. *Маладняк за пяць гадоў. 1923–1928*. У: *Максім Гарэцкі: Успаміны, артыкулы, дакументы*. Рэд. Арсень Ліс, Іван Саламевіч. Мінск: Мастацкая літаратура].

Jaŭhienija Pfliaŭmbaŭm. Žycciovy i tvorčy šliach Jaŭhienii Pfliaŭmbaŭm: da 115-hoddzia z dnia naradžennia (1 listapada 1908 – 13 studzienia 1996) [online] https://nlb.by/by/infarmatsyynyya-resursy/elektronnyya-infarmatsyynyya-resursy/resursy-natsyyanalnay-bibliyateki-belarusi/virtualnyya-praekty-vysta-ki-i-kalektsyi/virtualnyya-praekty-bibliyateki/virtual/na-khvali-chasu-u-plyni-zhytstsya/common/429912/ [доступ: 15.03.2024] [*Яўгенія Пфляўмбаўм. Жыццёвы і творчы шлях Яўгеніі Пфляўмбаўм: да 115-годдзя з дня нараджэння (1 лістапада 1908 – 13 студзеня 1996)*.

Kisjalëva Lija. 2017. *Stratèhii dasledavannja litaraturnaha kanona*. U: *Tèoryja litaratury ŭ dyjalohu eŭrapejskix kul'tur*. Minsk: Belaruskaja navuka [Кісялёва Лія. 2017. *Стратэгіі даследавання літаратурнага канона*. У: *Тэорыя літаратуры ў дыялогу еўрапейскіх культур.* Мінск: Беларуская навука].

Koler Hun-Bryt. 2021. *Aktual'nyja prablemy tèoryi i historyi litaraturnaj kananizacyi*. U: Koler Hun-Bryt. *Vybranyja pracy pa belaruskim litaraturaznaŭstve*. Rèd. Pavel Navumenka. Minsk: BDU [Колер Гун-Брыт. 2021. *Актуальныя праблемы тэорыі і гісторыі літаратурнай кананізацыі*. У: Колер Гун-Брыт. *Выбраныя працы па беларускім літаратуразнаўстве*. Рэд. Павел Навуменка. Мінск: БДУ].

Lorelli Maggie S. 2022. *Controcanone: la letteratura delle donne dimenticate dalla storia: intervista a Johnny L. Bertolio*. [online] https://www.mediterraneaonline.eu/controcanone-la-letteratura-delle-donne-dimenticate/[доступ: 27.04.2023].

Maksimovič Valeryj. 2002. *Šypšynavy kraj: Staronki belarus. lit. 20–30-x hh. XX st.: Dapam. dlja nastaŭnikaŭ*. Minsk: UP "IVC Minfina" [Максімовіч Валерый. 2002. *Шыпшынавы край: Старонкі беларус. літ. 20–30-х гг. XX ст.: Дапам. для настаўнікаў*. Мінск: УП "ІВЦ Мінфіна"].

Mandelštam Nadežda. 2013. *Moj muž – Osip* Mandelštam. Moskva: AST [Мандельштам Надежда. 2013. *Мой муж – Осип Мандельштам*. Москва: АСТ].

Mušynski Mixas′. 1990. *I ničoha aproč praŭdy: Jakoj byc′ Historyi belaruskaj litaratury?*. Minsk: Navuka i tèxnika [Мушынскі Міхась. 1990. *І нічога апроч праўды: Якой быць Гісторыі беларускай літаратуры?"*. Мінск: Навука і тэхніка].

Paljašuk Ja. 1926. *Z. Bandaryna, N. Višneŭskaja, Ja. Pfljaŭmbaŭm. Veršy. Vydan′ne CB Maladnjaka. 1926. Star. 46*. "Saveckaja Belarus′" № 70 (28 sakavika): 6 [Паляшук Я. 1926. *З. Бандарына, Н. Вішнеўская, Я. Пфляўмбаўм. Вершы. Выданьне ЦБ Маладняка. 1926. Стар. 46.* "Савецкая Беларусь" № 70 (28 сакавіка): 6].

Pfljaŭmbaŭm Jaŭhenija. 2023. *Sonca*. Minsk: Al′fa-kniha [Пфляўмбаўм Яўгенія. 2023. *Сонца*. Мінск: Альфа-кніга].

Spinazzè Sabrina. 2001. *Donne e attività artistica durante il Ventennio*. W: Red. Sabrina Spinazzè, Laura Iamurri. *L'arte delle donne nell'Italia del Novecento*. Milano: Booklet.

Šuškievič Stanislaŭ. 1978. *Liejtenant Zina*. U: Šuškievič Stanislaŭ. *Vybranyja tvory ŭ dvuch tamach*. T. 2: *Apaviadanni, narysy, uspaminy, krytyčnyja eciudy*. Minsk: Bielaruś [Шушкевіч Станіслаў. 1978. *Лейтэнант Зіна*. У: Шушкевіч Станіслаў. *Выбраныя творы ў двух тамах*. Т. 2: *Апавяданні, нарысы, успаміны, крытычныя эцюды*. Мінск: Беларусь].

Višneŭskaja Natallja. 2023. *Neba mnahavokae*. Minsk: Al′fa-kniha [Вішнеўская Наталля. 2023. *Неба мнагавокае*. Мінск: Альфа-кніга].

STRESZCZENIE: W artykule podjęto problem modelowania retrospektywnego kanonu literatury białoruskiej XX w. poprzez strategie wydawnicze mające na celu aktualizację twórczości białoruskich poetek okresu międzywojennego, na przykładzie wydawania tomów dzieł wybranych Zinaidy Bandaryny, Jaŭhenii Pfljaŭmbaŭm, Natallii Višneŭskiej z kobiecej inicjatywy wydawniczej „Pfljaŭmbaŭm". O aktualności tematu przesądza konieczność zrozumienia teoretycznego problemu ukształtowania kanonu literackiego z uwzględnieniem równowagi płci, przezwyciężenia braku ciągłości w historiografii białoruskiej poezji kobiecej. Celem opracowania jest konceptualizacja twórczości wymienionych autorek w kontekstach kulturowo-estetycznych i społeczno-ideologicznych ubiegłego stulecia oraz uargumentowanie potrzeby wpisania jej do kanonu instytucjonalnego.

SŁOWA KLUCZOWE: strategia wydawnicza, kanon literacki, aktualizacja twórczości, poezja białoruska, Zinaida Bandaryna, Jaŭhenija Pfljaŭmbaŭm, Natallja Višneŭskaja.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле разглядаецца праблема мадэлявання рэтраспектыўнага літаратурнага канона беларускай літаратуры XX ст. праз выдавецкія стратэгіі, скіраваныя на актуалізацыю творчасці беларускіх паэтак міжваеннага перыяду на прыкладзе выдання кніг выбраных твораў Зінаіды Бандарынай, Наталлі Вішнеўскай і Яўгеніі Пфляўмбаўм выдавецкай жаночай ініцыятывай "Пфляўмбаўм". Актуальнасць тэмы абумоўлена неабходнасцю асэнсавання тэарэтычнай праблемы фарміравання літаратурнага канона з улікам гендарнага балансу,

пераадолення дыскантынуітэту ў гістарыяграфіі беларускай жаночай паэзіі. Мэтай даследавання з'яўляецца канцэптуалізацыя творчасці згаданых аўтарак у культурна-эстэтычным і сацыяльна-ідэалагічным кантэкстах мінулага стагоддзя, абгрунтаванне неабходнасці яе ўключэння ў інстытуцыйны канон.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: выдавецкая стратэгія, літаратурны канон, актуалізацыя творчасці, беларуская паэзія, Зінаіда Бандарына, Яўгенія Пфляўмбаўм, Наталля Вішнеўская.

Data przesłania artykułu: 18.04.2024
Data akceptacji artykułu: 18.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Aksana Danilczyk / Аксана Данільчык — Białoruś, badaczka niezależna; dr nauk filologicznych; specjalność naukowa: literaturoznawstwo włoskie, literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: literatura włoska XIX – początku XXI wieku, literatura białoruska XIX – początku XXI wieku, komparatystyka.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Данільчык Аксана. 2023. *Радашковічскі асяродак Зінаіды Бандарынай: Тамара Сакалова і Кацярына Жалязоўская*. "Аўтограф: альманах". Вып. 4: 50–56.
2. Данільчык Аксана. 2023. *Фонд Станіслава Пятровіча Шушкевіча (ф. 71) як крыніца інфармацыі аб жыцці і творчасці "маладнякоўцаў"*. "Аўтограф: альманах". Вып. 4: 137–145.
3. Данільчык Аксана. 2023. *Беларускі Дантэ* (18–24). У: *Гуманизм и слово*: *сб. ст.* / Рэд. Олеся Пантелеенко. Минск: БГУ [online] https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/308099/1/Сборнік_1.pdf/ [доступ: 01.07.2024].
4. Данільчык Аксана. 2023. *Літаратура і тыранія: Дантэ ў трактаце В. Альф'еры Пра ўладара і літаратуру* (25–30). У: *Гуманизм и слово*: *сб. ст.* / Рэд. Олеся Пантелеенко. Минск: БГУ [online] https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/ 308099/1/Сборнік_1.pdf/ [доступ: 01.07.2024].
5. Данільчык Аксана. 2023. *"Веру ў бязмежныя цуды…": Антонія Поццы*. "Наша вера" № 1: 51–53.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Andrei Haiduk, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.4

Andrei Haiduk

Sorbonne Université
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0758-473X
e-mail: haiduk.andrei@etu.sorbonne-universite.fr

Problem autorstwa i historiografia *Krótkiego zebrania nauki chrześcijańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymskokatolickiego*

The problem of autorship and the historiography of the Brief statement of the Christian Faith for the Roman-Catholic peasants using the polish-ruthenian language

Праблема аўтарства і гістарыяграфія Krótkiego zebrania nauki chrześcijańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymskokatolickiego

ABSTRACT: The article presents the historiography and the issue of authorship of the *Brief statement of the Christian' Faith for the Roman-Catholic peasants using the Polish-Ruthenian language* (1835), recognized as the first publication in the modern Belarusian language. The study also discusses the authorship of an anonymous article on the language of the book, which appeared in the same year in the journal «Журнал Министерства Народного Просвещения». Through the analysis of historiography on the publication, it was determined that Yefim Karsky was the first who claimed that the author was Michał Bobrowski, while Mikałaj Chaustowicz refuted this version and attributed the article to Ignacy Daniłowicz. The verification of these issues is the focus of the study. Employing a comparative approach and analyze of the linguistic terms mentioned in the source texts, author of the article concluded that the former professors of Imperial Vilnius University were not the authors of the aforementioned works. The work also presents the results of archival research conducted by the author.

KEYWORDS: first Belarusian publication in the 19th century, problem of authorship, conceptual apparatus, Michał Bobrowski, Ignacy Daniłowicz.

Krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymskokatolickiego (dalej *Krótkie zebranie*)[1] wydane anonimowo w 1835 r. przez Drukarnię Diecezjalną w Wilnie w opinii bibliografów [Бібіла 1929: 19], literaturoznawców [Хаўстовіч 1999a: 48] i historyków [Пустаход 2017: 67] stanowi pierwszą publikację w XIX w., gdzie większość treści została ogłoszona we współczesnym języku białoruskim[2].

Krótkie zebranie jest dwudziestoczterostronicowym katechizmem, który został wydany przez Drukarnię Diecezjalną w Wilnie. Książeczka ma rozmiar 10x15 cm, jest bez oprawy, jednak zbroszurowana. Rewers pierwszej kartki zawiera aprobatę „nihil obstat" od biskupa sufragana i administratora diecezji wileńskiej Andrzeja Kłągiewicza, która z lewej strony jest poprzedzona najprawdopodobniej numerem aktu wydanym przez jego kancelarię oraz pozwoleniem na druk wydanym przez cenzora Wileńskiego Komitetu Pawła Kukolnika. Te aprobaty są datowane odpowiednio na 5 i 12 czerwca 1835 r. Na stronach 3–15 jest umieszczone *Krótkie zebranie wiary chrześcianskiey* (sam katechizm) napisane w języku białoruskim. Z kolei na stronach 16–19 *Krótkiego zebrania* autor podaje teksty w języku polskim. Są to dwie modlitwy: *Modlitwa Pańska*, *Pozdrowienie Panny Maryi*, kredo – *Wyznanie Wiary*, *Dziesięć przykazań bożych* oraz *Pięć przykazań kościelnych*, wśród których nie ma przykazania "nie czytać zakazanych książek" [Хаўстовіч 1999b: 149]. W ostatniej części *Krótkiego zebrania* tekst jest znowu po białorusku, są opublikowane: *Akt wiary*, *Akt nadziei* i *Akt miłości*, *Ofiarowanie Mszy Świętej* oraz pieśń religijna *O moy Boże! Wieriu Tabie*.

Według Mikałaja Chaustowicza w *Krótkim zebraniu* została przedstawiona druga pełna wersja tekstu pieśni *O moy Boże! Wieriu Tabie*, która różni się od pierwszej publikacji (wydanej w latach 20. XIX w.) i trzeciej częściowej (opublikowanej przez Aleksandra Rypińskiego w Paryżu w 1840 r.). Natomiast publikacje czwarta i piąta wydane w Warszawie różnią się od wersji w *Krótkim zebraniu* tylko redakcją ortograficzną i zmianą oddzielnych leksemów [Хаўстовіч 2016: 25–45].

Ksiądz i białoruski międzywojenny działacz Adam Stankiewicz pisał, że tekst *Krótkiego Zebrania* zawiera domieszki z języka polskiego i rosyjskiego, odpowiada licznym cechom charakterystycznym dla „biełaruskaj mahiloŭskaj mowy" [Stankiewič 1935: 1]. M. Chaustowicz uważa, że białoruski tekst *Krótkiego zebrania* zawiera tylko niewielką liczbę polonizmów [Хаўстовіч 1999b: 148]. Ważny dla naszych dalszych ustaleń jest fakt, że autor

[1] Jeden z egzemplarzy *Krótkiego zebrania* jest przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego [VUB CB T77854].

[2] Wcześniej publikacja tekstów we współczesnym języku białoruskim występowała fragmentarycznie. Więcej zobacz: *Кніга Беларусі 1517–1917: Зводны каталог*. Мінск 1986.

tej książeczki, w odróżnieniu od późniejszych opracowań, nie szuka środków dla realizacji dźwięków języka białoruskiego, a wykorzystuje wyłącznie polską czcionkę.

Do końca nie wiadomo, co zachęciło władze Kościoła rzymskokatolickiego do opublikowania *Krótkiego zebrania*. Być może masowe przechodzenie ludności chłopskiej na katolicyzm, wynikające z działalności władz rosyjskich i Cerkwi prawosławnej mającej na celu kasację unii brzeskiej, pobudziło Kościół do przygotowania książki skierowanej do ludności białoruskojęzycznej [Хаўстовіч 1999b: 148; Токць 2007: 72]. Ówczesny biskup sufragan A. Kłągiewicz, który według niektórych biografów podtrzymywał rozwój miejscowych kultur [Kurczewski 1908: 249], poprzedził wydanie notką: „Ten krótki Katechizm, zawiera w sobie naukę zdrową i dla prostaczków pożyteczną" [*Krótkie zebranie* 1835: 1].

W celu ustalenia przyczyn i okoliczności powstania *Krótkiego zebrania* przez autora pracy została przeprowadzona analiza działalności wydawniczej biskupstwa wileńskiego na podstawie zespołów rękopisów przechowywanych w instytucjach archiwalnych Wilna. Wychodząc z założenia, że sprawa wydania *Krótkiego zebrania* mogła być tematem korespondencji bądź odnotowana w dokumentacji zostały wyznaczone osoby lub instytucje, które brały udział w jego wydaniu, tzn. Drukarnia Diecezjalna, A. Kłągiewicz, władze biskupstwa wileńskiego, P. Kukolnik oraz Wileński Komitet Cenzuralny. Wyznaczony został także zakres czasowy badania – 1835 rok. Kwerenda została przeprowadzona w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym, Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego oraz w Litewskiej Bibliotece Narodowej im. Martynasa Mažvydasa. Na podstawie analizy literatury naukowej [Butėnas 1990; Kocójowa 1993; Maroszek, Wilczewski 1998: 3–10; Szot 2008: 73–83; Kurczewski 1912: 152; Medišauskienė 1998; Abramowicz 1925: 83–85] zostały wyznaczone zespoły archiwalne w celu poszukiwań informacji w sprawie powstania *Krótkiego zebrania* [LVIA 604; LVIA 694; LVIA 1240; LMAVB RS 43; LMAVB RS 44; LMAVB RS 318; VUB RS 57; VUB RS 63; LNMMB RS 55]. W wyniku kwerendy udało się ustalić jedynie, że *Krótkie zebranie* otrzymało zgodę Wileńskiego Komitetu Cenzuralnego pozwalający na druk 27 czerwca 1835 roku [LVIA 1240–1–25: 20v].

Punktem wyjścia w ustaleniu kolejnych faktów w kwestii autorstwa *Krótkiego zebrania* jest uporządkowanie badań nad *Krótkim zebraniem* w porządku chronologicznym. Już w październiku 1835 r. na łamach czasopisma państwowego «Журнал Министерства народного просвещения» został zamieszczony anonimowy artykuł na temat języka tej książeczki. W grudniu tamtego roku przetłumaczona treść artykułu ukazała się w polskojęzycznym czasopiśmie „Tygodnik Petersburski" [*Dialekt białoruski* 1835: 554]

oraz warszawskim „Korespondencie" [*Wtorek 29 grudnia* 1835: 1]. Kluczowym zagadnieniem artykułu był język *Krótkiego zebrania*. Autor artykułu pisze:

> Въ первый раз видимъ книгу в томъ нарѣчіи, которымъ говоритъ въ Литве и Бѣлоруссіи простой народъ. Такъ мало у насъ извѣстны отрасли природного нашего языка, занимающего столь обширного пространство земли и свидѣльствующаго о Русскомъ происхожденіи жителей, его употребляющихъ! Нарѣчіе, которое здѣсь названо Польско-Русскимъ, свойственнѣе будетъ назвать Белорусскимъ: оно совершенно отлично и отъ нарѣчія Югозападной Руси и отъ языка Литовскаго Статута и старинныхъ Литовскихъ грамотъ, который неправильно слывет подъ именемъ Бѣлорусскаго. Примѣсь въ первомъ и последнем Польскихъ словъ нимало не препятствуетъ видѣтъ между ними обоими различіе въ выговоре; отъ Польскаго же они оба отличаются въ особенности терминінаціями, слогоударенiемъ и неименiемъ носовыхъ ***ą***, ***ę*** [*Новыя книги, изданныя въ Россіи* 1835: 178–179].

Autor przytoczonych słów stwierdził, że w tym języku rozmawia prosty lud w Litwie i Białorusi oraz zasugerował, że język *Krótkiego Zebrania* ma ruskie pochodzenie. Określił białoruskim dialektem język ludności w którym została napisana książeczka, a nie polsko-ruskim, i odróżnił go od dialektu używanego w południowo-zachodniej Rusi i od języka dawnych litewskich aktów, którego natomiast nie nazywał białoruskim. Zachęcając filologów do badań porównawczych załączył tabelę porównawczą wyrazów z języka ruskiego, języka statutu, białoruskiego (używając cyrylicy, a nie alfabetu łacińskiego wydania) oraz polskiego.

Dla przedstawienia kwestii autorstwa *Krótkiego zebrania* i jej recenzji, konieczne jest odwołanie się do wzmianek o książeczce po 1835 r. Slawista Pavol Šafárik wymienia *Krótkie zebranie* jako jedyne pełne współczesne wydanie w białoruskim narzeczu w pracy *Slovanský národopis* (*Słowiański narodopis*) [Šafárik 1842] w rozdziale o języku ruskim [Szafarzyk 1843: 38][3]. Jan Czeczot w przedmowie do *Piosnek wieśniaczych z nad Niemna i Dźwiny* o *Krótkim zebraniu* pisał: „plemie krewickie kilka milionów ludności liczące, nie ma więcej, prócz katechizmu niedawnemi czasy w Drukarni Diecezalnej Wileńskiej wydanego, którego widzieć mi się jednak nie zdarzyło" [Czeczot 1846: XXXIII].

Powrót zainteresowania *Krótkim zebraniem* nastąpił w latach 20. XX w. Slawista Jefimij Karskij w 2. części 3. tomu monografii *Бѣлорусы* kiedy omawia pieśń *O mój Boże! Wieruju Tabie!* wzmiankuje o *Krótkim zebraniu* [Карскій 1921, III–2: 150–151]. Warto przy tym zwrócić uwagę, że w części wydanej w 1921 r. J. Karskij nie informuje o autorze tej książeczki. W 1922 r.

[3] W 1843 roku Piotr Dahlmann opublikował polskie tłumaczenie dzieła.

inny egzemplarz *Krótkiego zebrania* „z ex librisu sacerdotis Josephi Avižonis" został opisany przez białoruskiego księdza Władysława Tołoczkę. W artykule *Ciekawy dokument* informował, że książeczka została odnaleziona przypadkowo, białoruski język wydania jest dość poprawny, a aprobatę ze strony A. Kłągiewicza oraz fakt jej wydania w latach 40. XIX w. uznawał za wymowny dowód tego, że ówczesne duchowieństwo nie myślało o spolszczeniu miejscowej ludności, w odróżnieniu od obecnej hierarchii Kościoła katolickiego. Co do autorstwa *Krótkiego zebrania* W. Tołoczko podaje tylko informację, że książeczka została wydana przez biskupa A. Kłągiewicza [Sołoduch 1922: 4–5]. We wrześniu 1922 r. w Kownie w organie prasowym rządu Białoruskiej Republiki Ludowej „Biełaruski sciah" został przetłumaczony na język białoruski artykuł W. Tołoczki z uwagami autora pod pseudonimem L., pod którym najprawdopodobniej krył się Wacław Łastouski. Autor artykułu zwraca uwagę, że *Krótkie zebranie* W. Tołoczki nie jest unikatem, a inne jego egzemplarze są przechowywane w kolekcjach W. Łastouskiego i I. Łuckiewicza, a o tej książeczce wcześniej już wzmiankował J. Karskij [L. 1922: 65–66].

W 1922 r. w Piotrogrodzie wydana została także trzecia część trzeciego tomu *Бѣлорусовъ* J. Karskiego, gdzie badacz po raz pierwszy wysunął tezę, że autorem *Krótkiego zebrania* jest Michał Bobrowski (1784–1848), dodając, że zostało ono uszkodzone przez katolicką cenzurę [Карскій 1922, III–3: 78]. Ta wzmianka jest bardzo ważna dla naszych następnych ustaleń. W późniejszych pracach część białoruskich i polskich badaczy przyznała autorstwo katechizmu M. Bobrowskiemu, nie podając za tym twierdzeniem żadnych argumentów, bądź cytując wyłącznie dzieło slawisty [Stankiewič 1937: 41–42; Białokozowicz 1999: 69; Мароз 2013: 99–101]. Po raz pierwszy autorstwo M. Bobrowskiego zostało podważone przez M. Chaustowicza, który napisał:

> Не адпавядае сапраўднасці і сцвярджэнне, што аўтарам катэхізіса быў святар Шарашоўскае царквы на Пружаншчыне, былы прафесар Віленскага універсітэта Міхал Баброўскі (1784–1848). Бо, відаць, не толькі М. Баброўскі валодаў у той час беларускай моваю ў дастатковым дзеля напісання беларускага тэкста аб'ёме. Хутчэй за ўсё аўтар – каталіцкі, а былы уніяцкі святар, што дастасаваў свой вопыт працы з неадукаваным уніяцкім людам да новых умоў. Перадусім, пра гэта сведчыць пададзены аўтарам шырокавядомы уніяцкі гімн *О, мой Божа! Веру Табе*. Менавіта для новакатолікаў з уніятаў і прызначаецца гэты катэхізіс. Дзеля гэтых новакатолікаў і прызначаецца выданне на беларускай, новай для каталіцкага касцёла мове. Выхад катэхізіса абумоўлены новымі рэаліямі ў грамадска-палітычным жыцці таго часу [Хаўстовіч 1999b: 147].

Uzasadnienie M. Chaustowicza, że nie tylko M. Bobrowski miał odpowiednią znajomość języka białoruskiego dla przygotowania *Krótkiego zebrania*, nie wydaje się do końca wystarczające do obalenia tezy J. Karskiego.

Dlatego aby potwierdzić, bądź zaprzeczyć twierdzeniu slawisty w kwestii autorstwa M. Bobrowskiego, trzeba zbadać dwie ważne esencje – po pierwsze powinniśmy się odwołać do działalności naukowej profesora Uniwersytetu Wileńskiego w okresie wydania *Krótkiego zebrania,* a po drugie przeanalizować terminy wykorzystywane przez M. Bobrowskiego dla określenia języka miejscowej ludności[4] w porównaniu do użytego przez anonimowego autora książeczki pojęcia „język polsko-ruski". Dla wyjaśnienia tych kwestii przez autora artykułu zostały wykorzystane wszystkie dostępne źródła o M. Bobrowskim, zarówno jego osobiste publikacje, materiały epistolarne, jak i wspomnienia o nim, prace biograficzne oraz opis jego działalności z perspektywy instytucji, gdzie pracował w tym okresie.

Po wydaleniu z Wilna w 1824 r. w związku ze sprawą filomatów, M. Bobrowski jako jedyny z czterech usuniętych profesorów (Joachim Lelewel, Ignacy Daniłowicz, Józef Gołuchowski) zdążył powrócić po dwóch latach do prowadzenia zajęć na Uniwersytecie Wileńskim i w Seminarium Głównym. W kwietniu 1827 r. został w całości przywrócony w prawach, w tym do zajmowania stanowisk administracyjnych. W tym okresie M. Bobrowski, oprócz prowadzenia wykładów z Pisma Świętego i nauki języka cerkiewnosłowiańskigo, był członkiem Rady Seminarium Głównego oraz uczestniczył w pracach Wileńskiego Komitetu Cenzuralnego. W 1828 r. profesor został mianowany proboszczem unickiego kościoła św. Mikołaja w Wilnie oraz brał udział w powołaniu seminarium w Żyrowicach [Бобровскій 1889: 64]. Nadto M. Bobrowski pełnił funkcję dziekana wileńskiego oraz zarządcy kapitulnego majątków Waka i Szeczoły. W 1829 r. profesor zostaje protojerejem katedry Żyrowickiej [Cieplak 1894: 339]. Właśnie ciężar różnych obowiązków, zdaniem międzywojennego biografa Walerjana Charkiewicza, był głównym powodem małej liczby publikacji profesora w tym okresie [Charkiewicz 1936: 160].

M. Bobrowski opublikował wówczas na łamach „Dziennika Wileńskiego" tłumaczenie na język polski pracy Mateja Sovič*a Riflessioni sull` ignoranza della lingua Slava letterale in Dalmazia*, które opatrzył komentarzem ważnym dla naszych późniejszych ustaleń [Bobrowski 1826: 341–354; 391–407] oraz przygotował pierwszy tom łacińskiej edycji dzieła *Archeologia Biblica*,

[4] Trzeba zaznaczyć, że w pierwszej połowie XIX w. językoznawstwo nie nabyło cech badań naukowych, tym bardziej nie istniał jeszcze przyjęty przez badaczy aparat terminologiczny, co utrudnia współczesnym uczonym dokładne ustalenie stanowiska autorów w tej czy innej kwestii. Także przy analizie ówczesnych konstrukcji konieczne jest zachowywanie pewnego dystansu od prostego narzucenia na nie współczesnego stanu wiedzy. Historia badań nad językiem białoruskim w pierwszych dekadach XIX wieku jest rozpatrywana w pracy Siarhieja Zaprudzkiego *Нарысы гісторыі беларускага мовазнаўства XIX стагоддзя* [Запрудскі 2020].

wiedeńskiego orientalisty Johanna Jahna [Jahn 1829], której drugi tom ukazał się dopiero w 1836 r. Profesor opracował także i wygłosił na różnorodnych uroczystościach dość rozbudowane referaty i prelekcje, z których część zachowała się w rękopisach, ukazała się w czasopismach bądź została zawarta w materiałach źródłowych. Do kluczowych można odnieść odczyty na publicznych posiedzeniach Uniwersytetu Wileńskiego *O wpływie Kościoła Rzymskiego na ięzyk słowiański, pod względem liturgii uważany, osobliwie w Dalmacyji* [BN BOZ Rps 1659], *Wzmiankę o życiu i pismach Raguzanina Gondola czyli Gundulicza, a w szczególności o jego poemacie p. t: Osman* [Bobrowski 1827: 194–203], prelekcję na temat wybitnych profesorów Wileńskiej Akademii i Uniwersytetu ogłoszoną podczas uroczystości 250. jubileuszu uniwersytetu 25 czerwca 1828 r. [Bobrowski 1929: 13–34][5] i na otwarciu kursu słowianoznawstwa w Głównym Seminarium w czerwcu 1826 r., której część ukazała się drukiem [Bobrowski 1826: 403–404; Бобровскій 1887: 64].

Jednak najbardziej czasochłonną i najtrudniejszą pracą w tym okresie w mniemaniu biografów Bobrowskiego było ułożenie dwóch podręczników katechizmowych *Krótki katechizm dla młodzi rzymskokatolickiego wyznania uczącej się w naukowych zakładach w Rossyi za najwyższym rozkazem ułożony i wydrukowany* (dalej *Krótki katechizm*) i *Katechizm większy dla młodzi rzymsko-katolickiego wyznania uczącey się w naukowych zakładach w Rossyi za naywyższym rozkazem ułożony* (dalej *Katechizm większy*).

Fakultet teologiczny w Oddziale nauk moralnych i politycznych[6] Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1826 i 1827 otrzymał instrukcje od metropolity mohylewskiego Stanisława Siestrzeńcewicza i ministra oświaty Aleksandra Szyszkowa w sprawie opracowania rzymskokatolickich katechizmów oraz historii biblijnej dla szkół powiatowych i gimnazjów Wileńskiego Okręgu Naukowego. Zgodnie z poleceniami miały one być skoordynowane z programem nauczania w Cesarstwie Austrii, dlatego przysłano dziewięć austriackich podręczników [Beauvois 2010: 659]. M. Bobrowski od razu zaczął przygotowywać *Krótki katechizm* dla szkół powiatowych, natomiast A. Kłągiewicz przystąpił do napisania *Katechizmu większego*, z kolei prace nad historią biblijną zostały odłożone i nigdy nie zostały zrealizowane. W 1828 r. z powodu mianowania A. Kłągiewicza biskupem sufraganem wileńskim opracowanie podręcznika dla gimnazjów zostało podzielone pomiędzy M. Bobrowskim a Janem Skidełłem. Prace nad katechizmami zasadniczo zostały zakończone w 1828 r. i *Katechizm większy* uzyskał aprobatę fakultetu

[5] Brulion i czystopis przemówienia przechowywany jest w Bibliotece Narodowej w Warszawie [BN BOZ Rps 1735: 44–115].

[6] Taka nazwa figurowała w oficjalnych dokumentach do określenia sekcji katedr teologicznych uniwersytetu.

19 lutego 1829 r.[7], natomiast wysłany do ministra oświaty *Krótki katechizm* otrzymał negatywną ocenę ze strony powołanego do jego analizy komitetu, składającego się z rzymskokatolickich księży Głównego Urzędu Cenzury. Wśród zastrzeżeń znalazły się m. in. obszerność treści podręcznika, brak porządku w układzie tekstu, błędy językowe oraz – co zostało szczególnie zaznaczone przez redaktorów – obecność punktów nastawionych przeciwko rządowi i innym wyznaniom. We wrześniu 1829 r. rękopis *Krótkiego katechizmu* został zwrócony fakultetowi z zadaniem jego przerobienia zgodnie z uwagami komisji oceniającej. M. Bobrowski przez kolejne 18 miesięcy redagował własne dzieło i w tym samym czasie przygotowywał obszerny komentarz do pierwszej redakcji *Krótkiego katechizmu*. Druga wersja podręcznika wraz z odpowiedzią na krytykę komitetu została przyjęta przez fakultet teologiczny i wysłana do Petersburga tuż przed zamknięciem Uniwersytetu Wileńskiego z powodu wybuchu powstania listopadowego na Litwie [Bieliński 1899–1900, II: 536–538; Cieplak 1894: 340–342; Charkiewicz 1929: 39–41]. Profesor zajął stanowisko negatywne wobec powstania, a po likwidacji w 1832 r. Uniwersytetu Wileńskiego przez pewien czas przebywał w Wilnie, ponieważ prowadził wykłady z teologii w Seminarium Głównym. W tym okresie M. Bobrowski przygotowywał do wydania *Krótki katechizm*, o czym możemy dowiedzieć się z odpowiedzi z 16 lutego 1833 r. do przebywającego w Petersburgu Ignacego Daniłowicza w sprawie przygotowania słownika porównawczego języków słowiańskich „Mimo że jestem na emeryturze, jednak piszą o mnie fałszywe informacje, że występuję przeciwko rządowi <…> to wszystko z powodu katechizmu, który chcę wydać" [Бобровскій 1890: 43–46]. 5 maja 1833 r. katechizmowy podręcznik dostaje aprobatę „nihil obstat" od biskupa sufragana A. Kłągiewicza i w końcu zostaje wydany[8]. Katechizm M. Bobrowskiego był jednym z podstawowych podręczników szkolnictwa na terenie byłego Wileńskiego Okręgu Naukowego w ciągu następnych 30 lat [Zasztowt 1997: 258–259, 357] i doczekał się kilkunastu wydań.

Po ostatecznym odejściu z katedry teologicznej (z powodu utworzenia katolickiej Akademii Duchownej) M. Bobrowski pod koniec 1833 r. przeprowadził się na probostwo do Szereszowa w powiecie prużańskim, gdzie pozostał aż do swojej śmierci w 1848 r. W tym okresie profesor porzucił studia nad Pismem Świętym i językami wschodnimi i poświęcał wolne chwile slawistyce, prowadził aktywną korespondencję z naukowcami oraz przygotowywał do 1846 r. pracę pt. *Historia drukarń na Litwie* [Estreicher 1961: 394].

[7] Warto zwrócić uwagę, że został on wydany dopiero w 1834 r.

[8] W Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich [LMAVB BF: 1R44783] przechowywany jest egzemplarz *Krótkiego katechizmu* biskupa Józefa Siemaszki wydanego w 1833 r. z osobistą dedykacją M. Bobrowskiego.

Warto przy tym zwrócić uwagę, że żaden jego biograf, w tym bratanek Paweł Bobrowski (1832–1905), który po śmierci ojca w 1843 r. był wychowywany przez profesora, oraz uczeń Placyd Jankowski (1810–1872), który niejednokrotnie odwiedzał Bobrowskiego podczas jego pobytu w Szereszowie, nie wzmiankują o redakcji żadnego katechizmu.

Na podstawie powyższej informacji można przypuścić, że J. Karskij pisząc o wpływie katolickiej cenzury na powstanie *Krótkiego zebrania* dla białoruskojęzycznych chłopów, pomylił te okoliczności z powstaniem *Krótkiego katechizmu*, przeznaczonego dla szkół podstawowych, błędnie przypisując autorstwo pierwszej książki M. Bobrowskiemu. Trzeba zaznaczyć, że obydwa te dzieła są katechizmami katolickimi, które zostały wydane anonimowo przez tę samą drukarnię w przeciągu dwóch lat, co zwiększa możliwość popełnienia błędu.

Dla udowodnienia tezy, że M. Bobrowski nie był autorem *Krótkiego zebrania* napisanego we współczesnym języku białoruskim, przyjrzyjmy się, jakie pojęcia wykorzystywał M. Bobrowski i jego najbliżsi dla określenia języka miejscowej ludności. Z ocalałego dorobku drukowanego i rękopiśmiennego profesora autorowi artykułu udało się znaleźć tylko dwie wzmianki na ten temat. P. Bobrowski w swojej monografii na temat kodeksu supraskiego przetłumaczył na język rosyjski przemowę swojego stryja na otwarciu kursu słowianoznawstwa w Głównym Seminarium Duchownym w Wilnie z czerwca 1826 r.:

> Вотъ что сказалъ Бобровскій при открытіи имъ курса славяновѣдѣнія въ главной духовной семинаріи въ іюнѣ 1826 года: «Какимъ страннымъ переменамъ (въ Западной Россіи) подпалъ старославянскій языкъ, когда въ дипломатическихъ сношеніяхъ и судопроизводствѣ Литвы введено было нарѣчіе бѣлорусское, когда Скорина перевелъ на то же нарѣчіе Св. Писаніе, когда Польша, пересиливъ Литву, стала отдавать преимущество польскому языку, когда по причинѣ возникшаго соревнованія между разными исповѣданіями, начали писать книги полемическія, поученія, катехизисы и другія духовныя сочиненія то на бѣлорусскомъ нарѣчіи, то на малорусскомъ, то на червонорусскомъ, въ каждомъ съ примѣсью польскаго; когда наконец, соображаясь съ живыми нарѣчіями, не исключая и русскаго, стали усердно исправлять переводы Св. Писанія, творенія свв. отцовъ и книгъ богослужебныхъ, передѣлывать лѣтопись Нестора, упрощать сказанія о жизни святыхъ, поученія Кирилла епископа Туровскаго и другія» [Бобровскій 1887: 64].

Podobna treść jest zawarta także w przypisach do tłumaczenia profesora do *Uwag nad nieumiejętnością języka słowiańskiego literalnego w Dalmacyi* Mateusza Sowicza. M. Bobrowski pisze:

> Kiedy w Litwie, do dzieł dyplomatycznych i Trybunałów, wprowadzono dialekt białoruski; kiedy Skoryna przełożył na tenże dialekt *Pismo święte*; kiedy Korona biorąc przewagę nad Litwą, i językiem polskim górować zaczęła; kiedy dla

> wznieconey emulacji między religiynemi wyznaniami, zaczęto już w białoruskim, już w małoruskim dialekcie i czerwonoruskim, z przymieszaniem polskiego, pisać xiążki polemiczne, homilie, katechizmy i inne duchowne dzieła; kiedy wreszcie wedle żyjących dialektów, nie omijając rosyjskiego, starano się poprawiać owe dawne tłumaczenia *Pisma świętego* [Bobrowski 1826, 403–404].

J. Karskij pisze, że M. Bobrowski pozostawił w rękopisie pracę *O charakterystycznych zwrotach ludu białoruskiego*. Rękopis ten przez pewien czas znajdował się u Antoniego Marcinowskiego, lecz z czasem zaginął[9] [Карскій 1922, III-3: 78]. Po odbytej w latach 1817–1822 podróży M. Bobrowski konstatował, że wśród innych posługuje się językiem „litowo-słowiańskim"[10] [Улашчик 1985: 41].

Do tego warto dodać wpis P. Bobrowskiego o pochodzeniu etnicznym swojego stryja:

> Михаилъ Кирилловичѣ принадлежитъ къ древнему роду чернорусскихъ славянъ, занимающихъ юго-западную часть Гродненской; на востокѣ черноруссы врѣзываются полосою черезъ Бѣловѣжскую пущу Полѣсья, между бѣлоруссами и малороссами, достигая до Новогородка [Бобровскій 1889: 12].

Uczeń M. Bobrowskiego P. Jankowski także pisał, że podczas swojego probostwa w Szereszowie były profesor zaczął mówić kazania w ludowym narzeczu, które w jego opinii niesłusznie określa się białoruskim. W przypisie do tego zdania dodał:

> Оно, очевидно, по складу и выговору рѣчи, должно называться Червонно-русскимъ, или Галицкимъ. И самая причина сходства очень естественна: такъ какъ значительная часть Гродненской губерніи входила въ составъ Галицкаго Королества [Янковскій 1864: 65, por. Jankowski 1927: 2].

Jak można wywnioskować z powyższych wzmianek, w spuściźnie M. Bobrowskiego bądź osób bezpośrednio go znających, pojęcie „polsko-ruski" nigdy nie zostało wykorzystane dla określenia języka miejscowej ludności. Jako kontrargument można wysunąć także kwestię cenzury i jej ewentualnego zakazu używania odpowiedniej nazwy języka w tytule *Krótkiego zebrania*, jednak pierwsze podobne ograniczenie – zakaz używania pojęcia „Białoruś" i „Litwa" w dokumentacji urzędowej – zostało wprowadzone przez Mikołaja I (który z kolei był niezbyt rygorystyczny) dopiero w 1840 r.;

[9] Mimo usilnej kwerendy autorowi nie udało się znaleźć wcześniejszych wzmianek o danej pracy.

[10] Zdaniem Mikałaja Ułaszczyka właśnie tym terminem M. Bobrowski określał współczesny język białoruski. Niestety białoruski historyk nie podał źródła tej informacji.

we wcześniejszych okresach żadnych podobnych zakazów nie było [Терешкович 2004: 76–78].

Na koniec warto zwrócić uwagę na fakt, że w *Krótkim zebraniu* przez autora została wykorzystana *stricte* polska czcionka dla wyrażenia dźwięków języka białoruskiego. M. Bobrowski natomiast był zwolennikiem wykorzystywania alfabetu cyrylickiego, co potwierdzają jego przypisy do pracy Sowicza i jego upór, aby I. Daniłowicz użył „cerkiewnych kirilickich głosek" przy drukowaniu Pierwszego Statutu Litewskiego mimo ogromu pracy wykonanej przez jego kolegę [Sadowska 1929: 617]. Wszystkie wyżej wymienione punkty potwierdzają tezę M. Chaustowicza, że autorem *Krótkiego zebrania* nie był M. Bobrowski.

Po raz pierwszy udowodnienia tezy J. Karskiego podjęła się Tatsiana Pustachod w swojej rozprawie doktorskiej na temat działalności naukowo-pedagogicznej i oświatowej M. Bobrowskiego [Пустаход 2017: 67–72]. Najpierw odwołuje się ona do wspomnianej już pracy J. Karskiego. Potem cytuje list M. Bobrowskiego do I. Daniłowicza z 16 lutego 1833 r., z którego treści i daty napisania wynika, że M. Bobrowski pisał w sprawie *Krótkiego katechizmu*, a nie *Krótkiego zebrania*. Jako trzeci argument T. Pustakhod wzmiankuje fragmenty pracy P. Bobrowskiego o autorstwie swojego bratanka M. Bobrowskiego co do *Katechizmu krótkiego* oraz *Katechizmu większego*, co w żaden sposób nie potwierdza tezy o tym, że M. Bobrowski był autorem *Krótkiego zebrania* [Бобровскій 1889: 63–64]. Na końcu T. Pustachod odwołuje się do haseł „Michał Bobrowski" w *Polskim Słowniku Biograficznym* oraz w *Bibliografii literatury polskiej Nowy Korbut*, gdzie także nie ma wzmianek o *Krótkim zebraniu*, natomiast podana zostaje informacja o *Krótkim katechizmie* [Charkiewicz 1929: 160–161; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut"* 1966: 249].

Reasumując, T. Pustakhod popełniła następujący błąd: w pierwszej części rozdziału o autorstwie M. Bobrowskiego zostały szczegółowo opisane cechy fizyczne i zawartość *Krótkiego zebrania*, a w drugiej części rozdziału zostały zaprezentowane fakty udowodniające autorstwo M. Bobrowskiego co do *Krótkiego katechizmu*, który także został ogłoszony anonimowo.

Artykuł w sprawie języka *Krótkiego zebrania* opublikowany w «Журнале Министерства народного просвещения» wprowadził do współczesnego obiegu naukowego M. Chaustowicz w publikacji *Ігнат Даніловіч і „Катэхізіс" 1835 года* [Хаўстовіч 1999b: 151–152]. Badacz przypisuje autorstwo tej anonimowej recenzji profesorowi I. Daniłowiczowi (1787–1843), który w tym czasie kończył swój pięcioletni pobyt w Petersburgu, gdzie w ramach robót kodyfikacyjnych Michaiła Speranskiego opracowywał *Zwód praw miejscowych dla guberni zachodnich i południowo-zachodnich* [Godek 2012: 180]. M. Chaustowicz udowadnia swoją tezę, opierając się na założeniach,

że podobny artykuł mógł zostać napisany przez osobę, która została wychowana w miejscowej kulturze, współpracowała w tym okresie z rosyjskim czasopismem oraz była znawcą białorusko-litewskich latopisów. Badacz pisze:

> Адсутнасць подпісу ці хоць крыптаніма пад нататкаю ўскладняе нашу задачу вызначэння ейнага аўтарства. Бо гэтая нататка нават не фіксуецца *Указателем к неоффициальной части повременных изданий Министерства народного просвещения* (Санкт-Пецярбург 1856). Здавалася б, знайсці беларуса сярод дастаткова вялікай колькасці нашых землякоў, што супрацоўнічалі з расійскамоўнымі выданнямі, не ўяўляецца магчымым. Але праглядаючы прыгаданы ўжо *Указатель*, звяртае на сябе ўвагу той факт, што ў 30-я – пачатку 40-х гадоў XIX стагоддзя актыўна супрацоўнічаў з «Журналом Министерства народного просвещения» Ігнат Даніловіч <…>. Апрача таго, Ігнат Даніловіч быў першым і адным з нешматлікіх у той час даследчыкаў беларуска-ліцвінскага летапісання, а якраз гэты момант з'яўляецца самым істотным пры вызначэнні аўтарства рэцэнзіі, бо цэнтральнае месца артыкула займае праблема высвятлення адрозненняў беларускае мовы (ці то гаворкі – як называе яе аўтар), мовы катэхізіса, ад мовы Літоўскага статута „і ад даўніх літоўскіх публічных актаў, якія няслушна завуцца беларускімі" [Хаўстовіч 1999b: 151–152].

Warto zaznaczyć, że biograf I. Daniłowicza Augustinas Janulaitis podaje, że I. Daniłowicz na stałe zaczął współpracować z czasopismem „Журнал Министерства Народного Просвещения" dopiero w 1838 r. [Janulaitis 1932: 192]. Niemniej jednak i przed rozpoczęciem stałej współpracy w czasopiśmie zostały opublikowane jego artykuły *Училища и воспитания въ средніе вѣка* [Даниловичъ 1836: 532–582] oraz *О ходѣ уголовнаго законовѣдѣнія вообще, и преимущественно въ Германіи* [Даниловичъ 1837: 339–377].

Porównajmy zatem aparat terminologiczny I. Daniłowicza z określeniem pojęć, które zostały wykorzystane w artykule. Jak już było opisane wyżej, autor anonimowego artykułu dla opisu języka miejscowej ludności wykorzystał pojęcie „narzecze białoruskie", które ma pochodzenie ruskie. Autor odmawia także wykorzystania definicji „białoruski" dla określenia języka dawnych litewskich aktów, nazywając go w załączonej do artykułu tabeli po prostu „językiem Statutu".

Badanie aparatu I. Daniłowicza jest zadaniem dość utrudnionym z powodu nie tylko niewystarczającej liczby źródeł stworzonych przez profesora i braku naukowego aparatu terminologicznego, lecz także zmiany opinii I. Daniłowicza podczas jego kariery naukowej [Запрудскі 2020: 58–60]. Dlatego w analizie zostaną wzięte pod uwagę jego prace z okresu 1829–1843, podczas którego został opublikowany artykuł.

W 1829 r. I. Daniłowicz opublikował tłumaczenie na język rosyjski fragmentów artykułu swojego kolegi Joachima Lelewela (1786–1861) [Lelewel 1826: 211–241]. Należy zwrócić uwagę, iż rozprawa ta nie została

przetłumaczona w całości [Д-ъ 1829: 68–82][11]. Praca J. Lelewela została skrócona przez I. Daniłowicza bądź, co jest bardziej prawdopodobne, przez redaktorów czasopisma „Московскій Вѣстникъ". W publikacji zostały pominięte części tekstu J. Lelewela opisujące dialekty ruskie w Rzeczpospolitej oraz krytyka ustaleń rosyjskich badaczy. Natomiast w przedmowie do tłumaczenia I. Daniłowicz wyraził własną opinię na temat języka ludności i dyplomatyki w Wielkim Księstwie Litewskim. Zmianę sytuacji językowej w Wielkim Księstwie Litewskim I. Daniłowicz upatrywał od czasów panowania Giedymina. W tej kwestii profesor pisał:

> Уже цѣлая нація Литовская, какъ завоевательная, подверглась вліянію націи Русской и на оборотъ. Большую часть Литовскаго Государства со всѣхъ сторонъ составляли Русскія провинціи, которыхъ языкъ почти вездѣ былъ одинакій; самая необходимость заставляла обладателей, дабы быть понятными, употреблять природный языкъ въ трехъ почти частях Государства. Тогда-то вмѣсте съ составлявшимся новымъ Государствомъ Литовскимъ образовался и новый языкъ, при полномъ преимуществѣ Русскаго, Русско-Литовскій; языкъ придворный былъ Русско-Литовскій. Великіе Князья Литовскіе во всѣхъ актахъ и дипломахъ начали употреблять языкъ Русско-Литовскій; языкъ придворный былъ Русско-Литовскій, – и вотъ начало Русско-Литовскаго языка, до нынѣ употребляющагося въ провинціяхъ, Литвѣ принадлежавшихъ, между простымъ народомъ, а прежде бывшаго долгое время дипломатическимъ [Д-ъ 1829: 70].

I. Daniłowicz wypowiedział się także w kwestii użycia terminu „język białoruski":

> Теперь замѣтимъ только, справедливо ли его называютъ Бѣлорусскимъ нѣкоторые изъ Русскихъ антикваріевъ, во многихъ случаяхъ оказавшіе большія услуги Словянской Словестности. Сей языкъ не имѣетъ ни начала, ни предѣловъ своего существованія въ Бѣлоруссіи; онъ распространяется гораздо далѣе къ югу и западу между Славянскими племенами, и звукъ его возстаютъ противъ даннаго ему несвойственнаго имени Бѣлорусскаго; онъ Русско-Литовскій [Д-ъ 1829: 71].

Z powyższych wypowiedzi wynika, że na końcu lat dwudziestych XIX w. I. Daniłowicz wykorzystuje pojęcie „rusko-litewski" zarówno dla opisu

[11] Ten artykuł powstał pod pseudonimem „Д-ъ" co sugerowałoby, że praca została napisana przez I. Daniłowicza. Wymieniają go wśród publikacji badacza Janowski [Janowski 1939: 92] i Janulaitis [Janulaitis 1931: 10] (Turkowski natomiast nie wzmiankuje o tej publikacji [Turkowski 1939–1946: 414]). Autor niniejszego artykułu przyznaje autorstwo I. Daniłowiczowi, ponieważ w publikacji z 1829 r. są podawane takie same stwierdzenia dla przedstawienia sytuacji językowej w Wielkim Księstwie Litewskim, jak w późniejszych pracach I. Daniłowicza. [Por. Д-ъ 1829: 71; Daniłowicz 1841: 24].

pisma dawnych aktów, języka, z którego korzystały elity Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak i języka używanego w XIX w. przez prowincjonalną ludność. Powstanie tego języka wynikało z nawiązania stałych kontaktów pomiędzy litewską a ruską ludnością w obszarach jednego państwa. I. Daniłowicz wzmiankując wczesny etap kształtowania się Wielkiego Księstwa Litewskiego, upatrywał całkowitą dominację ruskiego i jego stopniową ewolucję przez wpływ litewskiego w nowy język rusko-litewski. Pojęcie „język białoruski" I. Daniłowicz uznaje za niewłaściwe, ponieważ obszar rozpowszechnienia języka rusko-litewskiego jest o wiele większy niż obszar geograficzny pojęcia Białoruś, które w pierwszych dekadach XIX w. było używane dla określenia ziem guberni witebskiej i mohylewskiej.

I. Daniłowicz kilka lat przed śmiercią ogłosił w różnych czasopismach artykuły na temat latopisów i statutów litewskich, które miały dość podobną treść [Семянчук 1999: 139]. I. Daniłowicz najpierw ogłosił artykuł na temat litewskich latopisów w języku rosyjskim w «Журнале Министерства Народного Просвещения» [Даниловичъ 1840: 70–114], który później został przetłumaczony w skróconej wersji na język polski [Daniłowicz 1840: 177–195]. W 1841 r. powstała poszerzona przez samego autora wersja w języku polskim [Daniłowicz 1841: 13–62]. Według M. Ułaszczyka w polskiej rozszerzonej wersji zmieniono nie tylko niektóre sformułowania na bardziej dostępne dla polskojęzycznego odbiorcy, lecz także kolejność paragrafów. Aczkolwiek najważniejsza różnica w tych wersjach polega na podkreśleniu przez I. Daniłowicza tonu polemicznego w akapitach, gdzie profesor krytykuje ustalenia J.I. Kraszewskiego i Augusta Ludwiga von Schlözera [Улашчик 1985: 10]. W 1841 r. I. Daniłowicz opublikował także artykuł na temat statutów litewskich w „Юридическихъ Запискахъ" [Даниловичъ 1841: 1–46].

Dla analizy terminów używanych przez I. Daniłowicza w tym okresie przejrzymy wszystkie wyżej wspomniane prace ze szczególnym uwzględnieniem rozszerzonego artykułu opublikowanego w języku polskim. Profesor pisze w kwestii języka kronik oddzielny paragraf *O Ruskim latopisców litewskim języku* [Daniłowicz 1841: 23–25]. Najpierw I. Daniłowicz cytuje M. Stryjkowskiego: „że Latopiscy wszyscy Litewscy po Rusku pisali, których Litwa z starodawna za kronikę używa" [Daniłowicz 1841: 23]. Po tym cytacie I. Daniłowicz krytykuje zdanie Łukasza Gołębiowskiego, który szukał w *Kronice* M. Stryjkowskiego wzmianek o litewskich latopisach spisanych w języku łacińskim lub litewsko-żmudzkim [Gołębiowski 1826: 72–73]. Następnie podważa zdanie Teodora Narbutta:

> Miłość Narbutta domyślać się kronik w krajowym języku, a tym bardziej runami (?) pisanych. Dla kogo proszę, i kto pisałby po *Litewsku dzieje* [podkreślenie I. Daniłowicza – *A. H.*], kto zna litewskiego włościanina, wie, że ten kronik nie czyta. Panowie nawet do kmiotków nie wszyscy tym odzywają się

> językiem, a nigdy między sobą, bo rzadcy go umieją. Duchowieństwo łacińskie najczęściej z polskiej, nie zna go wcale, krajowe, dla kogoż by pisało dzieje? Mowa litewska stawszy wyłączną własnością gminu, dopiero od XVI wieku zaczyna być książkową i to do modlitw kościelnych, katechizmów, lub kazań dla prostoty używaną [Daniłowicz 1841: 23–24].

I. Daniłowicz całkowicie negował istnienie kronik w Wielkim Księstwie Litewskim spisanych w języku litewskim. Dalej podaje bardziej szczegółową informację na temat języka ruskiego kronik:

> Ośmielam się rzucić dorywcze domysły że nowogrodzcy latopiscy i dalsi głębszej Rossyi, tłumaczą się najczystszą ruszczyzną. Kijowscy na język cerkiewny zakrawający, już nie są wolni od polonizmów. Wołyńscy, średnie trzymają miejsce. Lwowscy, mowę polską przywdziewają w formy i litery ruskie. <…> Lecz są latopiscy litewscy przez rodowitych litwinów pisani, i ci krajowego języka przypiewki, wciskają do rusko-polskiego języka <…> więc nie tylko po litewsku pisani, z dodaniem jedynie litewskiego akcentu [Daniłowicz 1841: 24–25].

W pierwszej wersji tłumaczenia swojego artykułu podaje informację, że *Kronika Bychowca* została spisana w „dialekcie ruskim, który należał do używanego w południowej Litwie, około Pińska" [Daniłowicz 1840: 184]. Także opisując ostatnią (piątą) litewską kronikę, z których według I. Daniłowicza korzystał M. Stryjkowski, badacz podał następujące informacje: „Pisana w rusko-litewskim prowincjonalnym narzeczu <…> różniła się od dwóch pierwszych [litewskich], świadczy jak różnica dialektu, tak równie i to, że Stryjkowski nazwał je dowodnymi, a ostatnią chromą" [Daniłowicz 1840: 188]. Także w artykule o statutach litewskich I. Daniłowicz zaznacza, że pierwszy statut litewski został ułożony w ludowym „litewsko-ruskim narzeczu" [Даниловичъ 1841: 15].

Jak widzimy z powyższych cytatów, I. Daniłowicz w tym okresie stosuje różne terminy dla określenia języka aktów: „rusko-polski język", „dialekt ruski", „rusko-litewskie prowincjalne narzecze", „litewsko-ruskie narzecze". Jeden z najbardziej autorytatywnych białoruskich historyków M. Ułaszczyk próbując wyjaśnić nadmiar różnorodnej i sprzecznej informacji, stwierdził w końcu, że I. Daniłowicz po prostu się zagubił [Улашчик 1985: 14].

Reasumując cały aparat pojęciowy I. Daniłowicza z lat 1829–1843 widzimy, że profesor dla określenia języka używanego przez ówczesną prowincjonalną ludność raczej użyłby terminu „język rusko-litewski", a nie „narzecze białoruskie", jak to zrobił autor anonimowego artykułu. Jest także mało prawdopodobne, by I. Daniłowicz nie zastosował żadnego pojęcia dla określenia języka statutu. Na podstawie tych danych możemy wywnioskować, że profesor najprawdopodobniej nie był autorem artykułu z 1835 r. w kwestii języka *Krótkiego zebrania*.

W Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym *Krótkie zebranie* figuruje na liście z tytułami dwudziestu dwóch książek, które zostały wysłane przez Wileński Komitet Cenzuralny do Głównego Urzędu Cenzury Ministerstwa Oświecenia Narodowego w czerwcu 1835 r. [RGIA f. 772, op. 1, d. 776: 13]. Możemy przypuścić, że właśnie ten egzemplarz został przeanalizowany przez autora anonimowego artykułu. Także w petersburskim archiwum przechowywany jest zespół archiwalny redakcji «Журнала Министерства Народного Просвещения» z lat 1833–1852 [RGIA f. 742, op. 1]. W idealnym inwentarzu pierwszego opisu zespołu redakcji [*Редакция «Журнала Министерства Народного Просвещенія»*, online] znajduje się dokument *O wysłanych w 1835 roku do czasopisma artykułach*, w którym być może mogłaby być zawarta informacja o autorze anonimowego artykułu. Jednak jak udało się ustalić autorowi pracy, on się nie zachował. Najprawdopodobniej dokument został zniszczony w wyniku brakowania archiwum Ministerstwa Oświecenia Narodowego jeszcze w 1874 r.

We współczesnej białoruskiej historiografii istnieje także teoria, że autorem artykułu w «Журнале Министерства Народного Просвещения» był były filomata Franciszek Malewski, który w tym okresie pełnił funkcję redaktora „Tygodnika Petersburskiego", aczkolwiek ta teoria czeka jeszcze na potwierdzenie [Мароз 2013: 101].

References

Abramowicz Ludwik. 1925. *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie: zarys historyczny (1525–1925)*. Wilno: Ludwik Chomiński Tłocznia „Lux".

Ânkovskij Plakid". 1864. *Protoirej Mihail" Bobrovskij (Okončanie)*. „Litovskiâ eparhiâl'nyâ vědomosti". № 2: 51-66 [Янковскій Плакидъ. 1864. *Протоіерей Михаилъ Бобровскій (Окончаніе)*. „Литовскія епархіяльныя вѣдомости". № 2: 51-66].

Beauvois Daniel. 2010. *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Białokozowicz Bazyli. 1999. *U źródeł kształtowania się nowożytnej białoruskiej świadomości narodowej*. „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 1999, № 12: 39–73.

Bibila Julija. 1929. *Letapis belaruskaha druku*. Častka II: *Paasobnyja vydan'ni na belaruskaj move (Z dadatkam prokljamacyj i adozvaŭ 1863 i 1905) 1835–1916 hh*. Mensk: Vydan'ne Belaruskaj Dzjaržaŭnaj Bibliotèki [Бібіла Юлія. 1929. *Летапіс беларускага друку*. Частка II: *Паасобныя выданьні на беларускай мове (З дадаткам проклямацый і адозваў 1863 і 1905) 1835–1916 гг*. Менск: Выданьне Беларускай Дзяржаўнай Бібліотэкі].

Bieliński Józef. 1899–1900. *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*. t. 2. Kraków: Druk W.L. Anczyca i Spółki.

BN BOZ (Biblioteka Narodowa Biblioteka Ordynacji Zamojskiej) Rps 1659 [*O wpływie Kościoła Rzymskiego na ięzyk słowiański, pod względem liturgii uważany, osobliwie w Dalmacyi. Rozprawa na publicznem posiedzeniu Cesarskiego Wileńskiego Uniwersytetu d. 15 września 1826 czytana*].

BN BOZ (Biblioteka Narodowa Biblioteka Ordynacji Zamojskiej) Rps 1735 [*Zbiór rospraw X. M. Bobrowskiego prof. b. Uniwersytetu Wileńskiego*], l. 44–115 [*Wspomninie o znamienitszych Professorach Uniwesytetu Wileńskiego*].

Bobrovskìj Pavel. 1887. *Sud'ba Suprasl'skoj rukopisi, otkrytoj doktorom bogosloviâ, magistrom filosofii i filologii M.K. Bobrovskim"*. Sankt-Peterburg": Tipografiâ V.S. Balaševa [Бобровскій Павел. 1887. *Судьба Супрасльской рукописи, открытой докторомъ богословия, магистромъ философии и филологии М.К. Бобровскимъ*. Санкт-Петербургъ: Типографія В.С. Балашева].

Bobrovskìj Pavel. 1889. *Mihail" Kirillovič" Bobrovskij (1785–1848) učenyj slavist-orìentalist. Istoriko-bìografičeskìj očerk"*. Sankt-Peterburg": Tipografiâ V.S. Balaševa [Бобровский Павел. 1889. *Михаилъ Кирилловичъ Бобровский (1785–1848) ученый славист-оріенталист. Историко-біографическій очеркъ*. Санкт-Петербургъ: Типографія В.С. Балашева].

Bobrovskìj Pavel. 1890. *Pis'mo professora M.K. Bobrovskago i I. M. Daniloviču. Vil'na, dnâ 16 fevralâ 1833* (43–46). W: *K" biografii M.K. Bobrovskago (slavânskogo filologa-orientalista)*. Sankt-Peterburg": Tipografiâ V.V. Komarova [Бобровскій Павел. 1890. *Письмо профессора М.К. Бобровскаго и И.М. Даніловичу. Вильна, дня 16 февраля 1833* (43–46). В: *Къ біографіи М.К. Бобровскаго (славянского филолога-оріенталиста)*. Санкт-Петербургъ: Типография В.В. Комарова].

Bobrowski Michał (248–250). W: *Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut.* T. 4. 1966. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Bobrowski Michał. 1826. *Przypisy do Uwagi nad nieumiejętnościami języka słowiańskiego i t.d.* „Dziennik Wileński. Historia i Literatura" t. 1: 341–354; 391–407.

Bobrowski Michał. 1827. *Wzmianka o życiu o pismach Raguzanina Gondola czyli Gundulicza, a w szczególności o jego poemie pod tytułem Osman. Czytał na literackiém posiedzeniu w Cesarskim Wileń. Uniwersytecie, Kanonik Bobrowski, Pisma ś. I Słowiańskiego języka*. „Dziennik Wileński: Historia i Literatura" t. 3: 194–203.

Bobrowski Michał. 1929. *Wspomnienia o znakomitych profesorach wileńskiej Akademii i Uniwersytetu*. „Alma Mater Vilnensis" z. 8: 13–34.

Butėnas Domas (red.). 1990. *Lietuvos Centrinio valstybinio istorijos archyvo fondų žinynas*. Vilnius: Mokslas.

Charkiewicz Walerjan. 1936. *Bobrowski Michał* (160–161). W: *Polski Słownik Biograficzny*. t. II, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Charkiewicz Walerjan. 1929. *Bez steru i busoli: Sylwetka ks. prof. Michała Bobrowskiego.* Wilno: Drukarnia „Lux".

Cieplak Jan. 1894. *Ks. Michał Bobrowski, profesor Uniwersytetu Wileńskiego* (329–346). W: *«Charitas»: księga zbiorowa wydana na rzecz R.-K. Towarzystwa Dobroczynności przy Kościele Św. Katarzyny w Petersburgu*. Petersburg: Drukarnia S. Kornatowskiego.

Czeczot Jan. 1846. *Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idiotyzmy, w mowie sławiano-krewickiej, s postrzeżeniami nad nią uczynionemi*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego.

D-". 1829. *O russkoj diplomatikě*. „Moskovskìj věstnik": 68–82 [Д-ъ. 1829. *О русской дипломатикъ*. „Московскій вѣстникъ": 68–82].

Danilovič" Ignatìj. 1836. *Učilišâ i vospitaniâ v" srednìe věka*. «Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveŝeniâ» cz. X: 532–582 [Даниловичъ Игнатій. 1836. *Училища и воспитания въ средніе вѣка*. «Журнал Министерства Народного Просвещения» cz. X: 532–582].

Danilovič" Ignatìj. 1837. *O hodě ugolovnago zakonověděniâ voobŝe, i preimuŝestvenno v" Germanìi*. «Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveŝeniâ» cz. XIV: 339–377

[Даниловичъ Игнатій. 1837. *О ходѣ уголовнаго законовѣдѣнія вообще, и преимущественно въ Германіи*. «Журнал Министерства Народного Просвещения» cz. XIV: 339–377].

Danilovič" Ignatìj. 1840. *O litovskih" lětopisâh"*. «Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveŝeniâ» cz. XXVIII: 70–114 [Даниловичъ Игнатій. 1840. *О литовскихъ лѣтописяхъ*. «Журнал Министерства Народного Просвещения» cz. XXVIII: 70–114].

Danilovič" Ignatìj. 1841. *Vzglâd na litovskoe zakonodatel'stvo i litovskìe statuty.* «Ûridičeskìâ zapiski»: 1–46 [Даниловичъ Игнатій. 1841. *Взгляд на литовское законодательство и литовскіе статуты*. «Юридическія записки»: 1–46].

Daniłowicz Ignacy. 1840. *O kronikach litewskich*. „Magazyn Powszechny", z. VIII: 177–195.

Daniłowicz Ignacy. 1841. *Wiadomość o właściwych litewskich latopisach*. „Ataneum" t. 6: 13–62.

Dialekt białoruski. 1835. „Tygodnik Petersburski" № 95: 554.

Estreicher Karol (red.). 1961. *Bobrowski Michał* (393–394). W: *Bibliografia Polska XIX stulecia*, t. 2: *B*. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Godek Sławomir. 2012. *III Statut Litewski w dobie porozbiorowej*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

Gołębiowski Łukasz. 1826. *O dziejopisach Polski, ich duchu, zaletach i wadach*. Warszawa: Drukarnia Szkolna.

Jahn Joannis. 1829. *Archeologia Biblica*. post D. Fourer. Ackermanni conamina. primum ed. Michaël Bobrowski. Vilnae: sumtibus Josephi Zawadzki.

Jankowski Placyd. 1927. *Protojerej Michał Bobrowski*. tłum. i wstęp W. Charkiewicz. „Słowo". № 182: 2.

Janulaitis Augustinas. 1932. *Ignas Danilavičius Lietuvos bei jos teisės istorikas. I Dalis: Danilavičiaus gyvenimas ir darbai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Karskìj Efimìj. 1921. *Bělorusy*, t. III: *Očerki slovesnosti bělorusskago plemeni,* kn. 2: *Staraâ zapadno-russkaâ pis'mennost'*. Petrograd": 12-â Gosudarstvennaâ Tipografiâ [Карскій Ефимій. 1922. *Бѣлорусы*, т. III: *Очерки словесности бѣлорусскаго племени*, кн. 3: *Художественная литература на народномъ языкѣ*. Петроградъ: 12-я Государственная Типографія].

Karskìj Efimìj. 1922. *Bělorusy*, t. III: *Očerki slovesnosti bělorusskago plemeni, kn. 3: Hudožestvennaâ literatura na narodnom" âzykě*. Petrograd": 12-â Gosudarstvennaâ Tipografiâ [Карскій Ефимій. 1922. *Бѣлорусы*, т. III: *Очерки словесности бѣлорусскаго племени*, кн. 3: *Художественная литература на народномъ языкѣ*. Петроградъ: 12-я Государственная Типографія].

Kniha Belarusi 1517–1917: Zvodny kataloh. 1986. Minsk: Vydavectva „Belaruskaja Saveckaja Ènciklapedyja" imja Petrusja Broŭki [*Кніга Беларусі 1517–1917: Зводны каталог.* 1986. Мінск: Выдавецтва "Беларуская Савецкая Энцыклапедыя" імя Петруся Броўкі].

Kocójowa Maria. 1993. *Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie*. Kraków: Polskie Towarzystwo Bibliologiczne. Oddział: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych "Universitas".

Krótkie zebranie nauki chrzesciańskiey: dla wieśniakow mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymsko-katolickiego. 1835. Wilno Drukarnia Diecezalna.

Kurczewski Jan. 1908. *Kościół zamkowy czyli Katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju: na podstawie aktów kapitulnych i dokumentów historycznych*, cz. 1. Wilno: Józef Zawadzki.

Kurczewski Jan. 1912. *Biskupstwo Wileńskie: od jego założenia do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*. Wilno: Józef Zawadzki.

L. 1922. *Belaruski Katèxizm 1835 hodu*. „Belaruski S'cjah" № 4: 65–66 [L. 1922. *Беларускі Катэхізм 1835 году*. „Беларускі Сьцяг" № 4: 65–66].

Lelewel Joachim. 1826. *Dodatek do rosprawy Daniłowicza w Nrze 17 umieszczony o Dyplomatyce Ruskiej*. „Dziennik Warszawski". t. 6, № 19: 211–241.

LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka) 318 [*Vilniaus Viskupjos i Arkiviskupijos dokumentu kolekcija*].

LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka) 43 [*Vilniaus katedros kolekcija*].

LMAVB RS (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka) 44 [*Vilniaus Metropolijos Kurija*].

LNMMB RS (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka) 55 [*Prioult Abrert*].

LVIA (Lietuvos valstybės istorijos archyvas) 1240 [*Vilniaus cenzūros komitetas*], ap. 1, b. 25, l. 20v [*Biletnaâ kniga cenzurnogo komiteta*] [LVIA (Lietuvos valstybės istorijos archyvas) 1240 [*Vilniaus cenzūros komitetas*], ap. 1, b. 25, l. 20v (*Билетная книга цензурного комитета*)].

LVIA (Lietuvos valstybės istorijos archyvas) 604 (*Vilniaus Romos katalikų vyskupystes dvasinė konsistorija*).

LVIA (Lietuvos valstybės istorijos archyvas) 694 [*Vilniaus Romos kataliku metropoljos kurja*].

Maroszek Józef, Wilczewski Waldemar F. 1998. *Archiwa kapituły i kurii diecezjalnej wileńskiej, dzieje i współczesne miejsca przechowywania w zbiorach litewskich i polskich*. „Białostocczyzna" № 4: 3–10.

Maroz Uladzimir. 2013. *Duxoŭny nastaŭnik filamataŭ. Postac' Mixala Babroŭskaha*. „Kufèrak Vilenščyny" № 15: 89–103 [Мароз Уладзімір. 2013. *Духоўны настаўнік філаматаў. Постаць Міхала Баброўскага*. „Куфэрак Віленшчыны" № 15: 89–103].

Medišauskienė Zita. 1998. *Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. Viduryje*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.

Novyâ knigi, izdannyâ v" Rossii. 1835. «Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveŝeniâ», cz. VIII: 178–179 [*Новыя книги, изданныя въ Россіи*. 1835. «Журнал Министерства Народного Просвещения», cz. VIII: 178–179].

Pustaxod Taccjana. 2017. *Navukova-pedahahičnaja i asvetnickaja dzejnasc' M.K. Babroŭskaha (1784–1848 hh.)*. Minsk [kandydackaja dysertacyja: Belaruski Dzjaržaŭny Ŭniversitèt] [Пустаход Таццяна. 2017. *Навукова-педагагічная і асветніцкая дзейнасць М.К. Баброўскага* (1784–1848 гг.). Мінск [кандыдацкая дысертацыя: Беларускі Дзяржаўны Ўніверсітэт]].

Redakciâ «Žurnala Ministerstva Narodnogo Prosveŝeniâ» [*Редакция «Журнала Министерства Народного Просвещения*»] [online] https://fgurgia.ru/object/2843397 [dostęp: 12.05.2024].

RGIA (Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij arhiv [*Российский государственный исторический архив*]) 772 [Главное управление цензуры МНП] op. 1 d. 776: 13 [Донесения Виленского цензурного комитета с перечнями вышедших и высланных в Главное управление цензуры изданий: 21 марта 1835 - 11 января 1836].

RGIA (Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij arhiv [*Российский государственный исторический архив*]) 742 [Редакция «Журнала Министерства народного просвещения»] op. 1 [1833-1852 гг.].

Sadowska Leokadja. 1929. *Z listów do Joachima Lelewela o statucie litewskim (1815–1830)*. „Ateneum Wileńskie" r. VI. z. 3–4: 610–635.

Szafarzyk Pawel Josef. 1843. *Słowiański Narodopis*, tłum. P. Dahlmann. Wrocław: Nakład Zygmunta Sehlettera.

Šafárik Pawel Josef. 1842. *Slovanský národopis*. II wyd. Praga: Nákladem Wydawatele.

Semjančuk Al'bina. 1999. *Ihnat Danilovič jak dasledčyk belaruska-litoŭskix letapisaŭ*. „Białoruskie Zeszyty Historyczne" Nr 12: 133–143 [Семянчук Альбіна. 1999. *Ігнат Даніловіч як даследчык беларуска-літоўскіх летапісаў*. „Białoruskie Zeszyty Historyczne" Nr 12: 133–143].

Sołoduch Ad. 1922. *Ciekawy dokument*. „Przegląd Wileński" № 26–27: 4–5.

Stankiewič Adam. 1935. *100=lećcie Biełaruskaj katechizmoŭki*. „Chryścijánskaja Dúmka" № 9: 1–2.

Stankiewič Adam. 1937. *Mahnušeŭski, Paŭluk Bachrym, Babroŭski: (da wytokaŭ «biełaruskaha adradžeńnia)*. Wilno.

Szot Adam. 2008. *Źródła do dziejów Kościoła katolickiego w archiwach wileńskich*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" № 89: 73–83.

Tereškovič Pavel. 2004. *Ètničeskaâ istoriâ Belarusi XIX–načala XX v.: V kontekste Central'no-Vostočnoj Evropy*. Minsk: BGU [Терешкович Павел. 2004. *Этническая история Беларуси XIX–начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы*. Минск: БГУ].

Tokc' Sjarhej. 2007. *Belaruskaja vëska ŭ èpoxu z'menaŭ. Druhaja palova XIX – peršaja tracina XX st*. Mensk: Tèxnalëhija [Токць Сяргей. 2007. *Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX – першая траціна XX ст.* Менск: Тэхналёгія].

Ulaščik Nikolaj. 1985. *Vvedenie v izučenie belorussko-litovskogo letopisaniâ*. Moskva: «Nauka» [Улашчик Николай. 1985. *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*. Москва: «Наука»].

VUB RS (Vilniaus universiteto biblioteka) 57 [*Vilniaus Kapitula*].

VUB RS (Vilniaus universiteto biblioteka) 63 [*Andrius Klongevičius*].

Wtorek 29 grudnia. 1835 „Korrespondent" nr 355: 1.

Xaŭstovič Mikola. 1999a. *Peršaja Knižka*. U: *XIX STAHODDZE: Navukova-litaraturny al'manax. Kniha peršaja*. Rèd. M. Xaŭstovič. Minsk: BDU [Хаўстовіч Мікола. 1999a. *Першая Кніжка*. У: *XIX СТАГОДДЗЕ: Навукова-літаратурны альманах. Кніга першая*. Рэд. М. Хаўстовіч. Мінск: БДУ].

Xaŭstovič Mikola. 1999b. *Ihnat Danilovič i «Katèxizis» 1835 hoda.* „Białoruskie Zeszyty Historyczne" № 12: 144–152 [Хаўстовіч Мікола. 1999b. *Ігнат Даніловіч і "Катэхізіс" 1835 года.* „Białoruskie Zeszyty Historyczne" № 12: 144–152].

Xaŭstovič Mikola. 2016. *Dasliedavanni i Materyjaly: Litaratura Bielarusi XVIII–XIX stahoddziaŭ. Tvory nieviadomych aŭtaraŭ*. T. 2. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego [Хаўстовіч Мікола. *Даследаванні і Матэрыялы: Літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў. Творы невядомых аўтараў*. Т. 2. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego].

Zaprudzki Sjarhej. 2020. *Narysy historyi belaruskaha movaznaŭstva XIX stahoddzja: dapamožnik*. Minsk: BDU [Запрудскі Сяргей. 2020. *Нарысы гісторыі беларускага мовазнаўства XIX стагоддзя: дапаможнік*. Мінск: БДУ].

Zasztowt Leszek. 1997. *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN.

STRESZCZENIE: Artykuł jest poświęcony historiografii badań i kwestii autorstwa *Krótkiego zebrania nauki chrześcijańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymskokatolickiego* (1835) – pierwszej publikacji we współczesnym języku białoruskim. Ponadto w publikacji omówiono kwestię autorstwa anonimowego artykułu na temat języka dzieła, który ukazał się w tym samym roku na łamach «Журнала Министерства Народного Просвещения». Poprzez analizę badań nad książką udało się ustalić, że Jefimij Karskij był pierwszym naukowcem, który przypisał

autorstwo tej książki Michałowi Bobrowskiemu, natomiast Mikałaj Chaustowicz zanegował tę tezę i przypisał artykuł z 1835 r. Ignacemu Daniłowiczowi. Te zagadnienia stały się przedmiotem następnych studiów. Stosując metodę porównawczą i analizę terminów językowych w tekstach źródłowych, autor artykułu doszedł do wniosku, że byli profesorowie Uniwersytetu Wileńskiego nie byli autorami powyższych dzieł. W pracy zostały też przedstawione wyniki badań archiwalnych przeprowadzonych przez autora artykułu.

SŁOWA KLUCZOWE: pierwsza białoruska publikacja w XIX wieku, problem autorstwa, aparat terminologiczny, Michał Bobrowski, Ignacy Daniłowicz.

АНАТАЦЫЯ: Артыкул прысвечаны гістарыяграфіі даследаванняў і праблеме аўтарства першай публікацыі на сучаснай беларускай мове – *Krótkiego zebrania nauki chrześcijańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymskokatolickiego* (1835). У даследаванні таксама вывучаецца пытанне аўтарства ананімнага артыкула аб мове гэтага твора, які з'явіўся ў тым жа годзе ў «Журнале Министерства Народнаго Просвещенія». У выніку аналізу гістарыяграфіі кнігі было вызначана, што Яўхім Карскі быў першым навукоўцам, які прыпісаў аўтарства гэтай публікацыі Міхаілу Баброўскаму, тады як Мікалай Хаўстовіч абверг гэтую версію, а таксама палічыў Ігната Даніловіча аўтарам артыкула 1835 г. Верыфікацыя гэтых тэорый стала прадметам даследаванняў. Выкарыстоўваючы параўнальны падыход і аналіз моўных тэрмінаў у тэкстах крыніц, аўтар артыкула зрабіў выснову, што былыя прафесары Імператарскага Віленскага ўніверсітэта не былі аўтарамі тых прац. У публікацыі таксама прадстаўлены вынікі праведзеных аўтарам архіўных даследаванняў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: першая беларуская публікацыя ў XIX стагоддзі, праблема аўтарства, паняційны апарат, Міхал Баброўскі, Ігнат Даніловіч.

Data przesłania artykułu: 10.05.2024
Data akceptacji artykułu: 19.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Andrei Haiduk – Francja, Sorbonne Université, studia magisterskie na kierunku *historia współczesna*; zainteresowania badawcze: polska mniejszość na Białorusi, Cesarski Uniwersytet Wileński, emigracja we Francji.

Adres: Sorbonne Université, Faculté des Lettres, 1, rue Victor Cousin 75005 Paris France.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Haiduk Andrei. 2024. *Działalność Polskiej Macierzy Szkolnej na Białorusi w latach 1996–2022*. W: *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku.* Tom VIII*: Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*. Red. T. Gawin. Warszawa: Studium Europy Wschodniej UW [praca w druku].

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Hanna Halavina, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.5

Hanna Halavina

Uniwersytet w Białymstoku / University of Bialystok
ORCID: 0000-0003-0789-5022
e-mail: h.halavina@uwb.edu.pl

Działania edukacyjne rodziców wielojęzycznych w nauczaniu dziecka języka ojczystego i języków obcych (na przykładzie nauczania języków: białoruskiego i angielskiego)

Educational activity of multilingual parents in teaching children the mother tongue and foreign languages (based on the examples of Belarusian and English language teaching)

Мэтанакіраваная навучальная дзейнасць шматмоўных бацькоў у развіцці роднай і замежнай моваў дзіцяці (на прыкладзе навучання беларускай і англійскай мовам)

ABSTRACT: The article draws attention to the topic which correlates both with linguistics and pedagogy – family language education. The issue drew author's attention upon notice that in spite of growing interest in family practicing so called intended bilingualism[1] scientific literature still needs more research and information on this topic. The process of learning a new language while keeping child's family tongue remains loaded with bias and socially-political burden. The topic is especially acute for parents speaking an endangered language who face a dilemma: either to stick to their traditional language and culture or opt for a more widely spread options. As the research shows, the language choice becomes not only a choice of the communication tool, but also cultural and identical one. So it happens in Belarusian families which decide either to preserve Belarusian language by teaching it to their children or to choose English as the guarantee for western-oriented career success. The subject of this study is the educational activities and motifs of parents (Belarusian citizens within the Republic of Belarus or in other European countries

[1] Intended bilingualism is understood as determined everyday communication in a certain language. Sometimes, especially if English/native language are concerned, the phenomenon is called emergent bilingualism. Emergent bilingual children- children who are growing up with more than one language in home and at school. [Education Development Center].

as the first generation of immigrants) aimed at regular and organized teaching their children Belarusian/English language. The research has been conducted in the form of the in-depth interviews with seven Belarusians coming from the generation of millennials (1981–1995) and bringing up 3–12 years old children. The interviews involved questions about parents' educational activity aimed at teaching children the languages and the pros and cons of child bilingualism from the parents' point of view. Five parents have been using Belarusian language for family communication and children teaching and two – English, though they all are fluent in Russian (and sometimes other languages). The research has been conducted as a preliminary study within the doctoral thesis. The research main assumptions: a). family education can not only be organized, intended and motif-driven, but it also may play the leading role in child language skills development; b). teaching activities, used by parents may be of high interest for professional language teachers, especially those working with emergent bilingual children. The study results have shown that during the process of teaching a language, the teaching activities chosen by parents were similar for both English and Belarusian. It means that researching and organizing these activities could be useful for creating a common approach to learning a language from the youngest age. The research could also help teachers in educating bilingual children, speaking Belarusian or any other language as the language of family communication.

KEYWORDS: family education, intentional bilingualism, parents' motivation, early child development, Belarusian language, English language.

1. Wprowadzenie

Obecnie na Białorusi funkcjonują dwa języki urzędowe, co stanowi nietypową sytuację w państwach europejskich, przy czym język większości narodowej znajduje się w zdecydowanie gorszej sytuacji [Kalita 2010: 204]. Potwierdzają to statystyki. Według danych Belstat [Belstat 2019a] w roku szkolnym 2018/2019 edukację przedszkolną w języku białoruskim otrzymywało jedynie 9,9% dzieci, a tylko 11,1% młodzieży miało dostęp do średniej edukacji w tym języku. Szkolnictwo wyższe w języku białoruskim nie istnieje (oprócz filologii białoruskiej). Według danych Polskiego Radia [*Język białoruski zagrożony…* 2014] liczba osób stale posługujących się językiem białoruskim obniżyła się z 5,9% w r. 2009 do 3,9% w r. 2012. Ocena rzeczywistej skali zmian w XX w. jest dość skomplikowana, bo spisy ludności, w których zawarto pytania dotyczące edukacji, odbywały się pod naciskiem politycznym. Należy też pamiętać o wysokim procencie analfabetów wśród ludności białoruskojęzycznej II RP – do 77,6% [Milewski 2005: 7, 17].

Poprzez swoje działania w obszarze edukacji władze białoruskie próbują kontrolować sytuację. Obecnie na Białorusi istnieją dwa oficjalne i równorzędne języki państwowe – białoruski i rosyjski. Według definicji język państwowy to język oficjalny, którym posługują się organy państwa i administracji publicznej (PWN). W praktyce jednak językiem państwowym Republiki Białoruskiej jest tylko rosyjski. W ciągu ostatnich lat wypiera on język narodowy

Białorusinów jako „podstawowy element tożsamości narodowej i dobro kultury narodowej" [Kołodziej, Burzyńska-Wentland 2009: 159].

Szczegółowo dyskryminację z powodu używania języka białoruskiego w społeczeństwie opisuje białoruska aktywistka Alena Nahornaja [Nahornaja 2021] w swojej książce *Mowa 404*. Pokazuje w niej przykłady, kiedy Białorusinom nakazuje się „mówić normalnym językiem", zakazuje się „rozmawiać w języku obcym", opisuje przeszkody stawiane podczas uzupełniania dokumentów w języku białoruskim, a także sytuacje pobicia i obrażania ludzi mówiących po białorusku.

W takiej sytuacji decyzja rodziców, czy uczyć dziecko języka swoich przodków, staje się wyzwaniem, na które decydują się nieliczni. Jednakże są jeszcze rodzice białoruscy, którzy dla siebie i swoich dzieci wybierają tę trudną drogę.

W niniejszym artykule spróbuję odpowiedzieć m. in. na pytania, w jaki sposób kształtuje się tak ważny składnik tożsamości dziecięcej i ludzkiej, jakim jest język, oraz jaka jest rola rodzica w tym procesie. Do tej pory badacze nie poświęcali tej kwestii zbyt dużo uwagi. Dopiero w pracach dwudziestowiecznych lingwistów, takich jak: Einar Haugen *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior* [Haugen 1953], Tove Skutnabb-Kangas *Bilingualism or not – the education of minorities. Multilingual* Matters [Skutnabb-Kangas 1981] czy Jiří Marvan *Brána jazykem otvíraná aneb o češtině světově* [Marvan 2004], pojawiła się myśl o posiadaniu przez każdego człowieka „prawa do własnego języka i kultury" [Konstytucja RP 1997, art. 35]. Prawo to jest często pomijane w edukacji masowej, ponieważ w pedagogice pokutuje stwierdzenie, że edukacja jest możliwa tylko w systemie, według programów zatwierdzonych przez państwo i zaczyna się dopiero w momencie wstąpienia dziecka do budynku placówki oświatowej [Wacławek, Wtorkowska 2019: 106].

Uważam, że aby zachować swój język, należy go przekazywać z pokolenia na pokolenie w ramach odrębnej rodziny. Dlatego w swojej pracy podkreślam szczególne znaczenie rodziców w przekazywaniu umiejętności językowych, a także kreowaniu pozytywnego stosunku dziecka do własnego języka i kultury.

2. Tożsamość rodziców a język ojczysty ich dzieci

Główne miejsce w obiektywie moich badań prowadzonych w ramach rozprawy doktorskiej zajmują rodzice, którzy świadomie podejmują wyzwanie wychowania i nauczania swojego dziecka, są aktywnie zaangażowani w proces edukacji i nie oddają tej roli instytucjom urzędowym z różnych powodów. Taka postawa rodziców jest jednym ze współczynników sukcesu dziecka w procesie edukacyjnym, dlatego nie powinni być oni pomijani jako

swojego rodzaju „połączenie brakujące[2]" [Troupe 2020: 3; Solomon 2011: 14]. Zgodnie z teorią społecznego uczenia się dziecko uczy się w procesie obserwacji i modelowania czynności osób dorosłych z bliskiego otoczenia [Bandura 1971: 10]. W życiu codziennym możemy zaobserwować potwierdzenie tej teorii – dzieci kopiują zachowanie rodziców, a nawet ich akcent. Świadczy to o tym, że potencjał wychowania rodzinnego jest niezwykle wysoki, ponieważ opiera się ono na autorytecie rodzicielskim, jest zindywidualizowane, a jeśli rodzice biorą bezpośredni udział w wychowaniu i nauczaniu dziecka, odbywa się to w sposób naturalny, podczas zabaw lub codziennych czynności.

W krajach z wysokim wskaźnikiem rozwoju społecznego, m. in. w Polsce i na Białorusi [UNDP 2023: 274], widoczna jest tendencja do tak zwanego zaangażowanego rodzicielstwa, które oznacza aktywne zainteresowanie i udział rodziców w procesie edukacji ich dzieci. Wskazuje na to duża liczba publikacji [Ferlazzo, Hammond 2009; Morgan 2016; Garvis i in. 2021] zwłaszcza w języku angielskim, choć polska i białoruska literatura tematu także nadąża za tym trendem [Pieciuch 2017: 43]. W artykule *Parental involvement in early childhood education in Belarus* Natallia Bahdanovich Hanssen i Volha Mamonka [Bahdanovich Hanssen, Mamonka 2021] zaprezentowały zaangażowanie rodziców białoruskich we wszystkich poziomach edukacji ich dzieci, wskazały też na konieczność ich większego udziału, ponieważ „nawiązywanie pozytywnych relacji z rodzicami podwyższa efektywność edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej" [Bahdanovich Hassen, Mamonka 2021].

Badani przeze mnie rodzice należą do pokolenia millenialsów, czyli mają 25–45 lat. Są pewni siebie, mają mocne poczucie przynależności do społeczności nie tylko lokalnej, lecz także globalnej. Aktywnie uczestniczą w procesie wychowania swoich dzieci, poświęcając temu procesowi dużo czasu i uwagi [Howe, Strauss 2000: 370]. W wymiarze historycznym ludzie w tym wieku, którzy pochodzą z Europy Wschodniej, pamiętają ruchy antykomunistyczne, doświadczyli upadku muru berlińskiego i rozpadu Związku Radzieckiego, są świadkami rozwoju Internetu i nowej geopolityki światowej.

Na Białorusi pokolenie z lat 1980–2000, poza wyżej wymienionymi doświadczeniami, może pamiętać powstanie niepodległego państwa białoruskiego. Ponadto tylko Białorusini w wieku 30–40 lat pamiętają, co to znaczy spędzać wakacje u babci na wsi, gdzie często mówiono po białorusku i czym była nowa białorutenizacja w latach 1990–1995, kiedy język białoruski szerzono w szkołach.

Sondaż przeprowadzony przez budzma.org potwierdza, że duży wpływ na kształtowanie się tożsamości Białorusinów z pokolenia millenialsów mieli rodzice, którzy obecnie deklarują białoruską tożsamość narodową i wybierają

[2] Tutaj i dalej tłumaczenia autorki z języka angielskiego.

język białoruski jako język rodzinny, którego uczą swoje dzieci [*Vyniki sacyjalahičnaha dasledvannja…* 2009; Kalita 2010: 110].

Tożsamość człowieka jest pojęciem wieloaspektowym i kształtuje się przez całe życie. Składa się z zakresów: dziedziczonego, społecznie realizowanego oraz indywidualnie formowanego [Nikitorowicz 2017: 352]. Dzisiejsi rodzice – czasem intuicyjnie – są świadomi tego, że język jako podstawa kultury narodu ma bardzo ważne znaczenie w kształtowaniu tożsamości. Wybierając język białoruski w komunikacji ze swoimi dziećmi, przekazują oni swoisty kod kulturowy, a nie tylko umiejętność mówienia.

Gdy mówimy o kwestii wyboru języka przez rodziców, pojawia się pytanie: czy język ojczysty może zostać wybrany? Lingwiści badający zjawisko dwujęzyczności językiem ojczystym albo macierzyńskim nazywają „ten pierwszy język, w którym zaczyna mówić dziecko i w którym buduje swoją wizję świata. Ma on znaczący udział w poznawaniu świata i kształtowaniu struktury osobowości, sprawiając, że człowiek się z nim utożsamia, a w dorosłym życiu zazwyczaj w nim myśli, śni, liczy i modli się" [Lipińska 2003: 15].

Jednak Tove Skutnabb-Kangas, fińska lingwistka i pedagog zajmująca się językami mniejszości etnicznych, proponuje następujące kryteria wyznaczenia języka ojczystego: „p o c h o d z e n i e, z n a j o m o ś ć, u ż y w a n i e i s t o s u n e k, trzy ostatnie mogą ulegać zmianie, wskutek czego może ulec zmianie sam język ojczysty jako taki" [Skutnabb-Kangas 1981: 18]. Autorka tej definicji stawia jako przykład samą siebie – ma dwa języki ojczyste i podkreśla, że każde z powyższych kryteriów jest jednakowo ważne. To drugie podejście wydaje mi się bardziej pasujące do badania sytuacji językowej w Białorusi, czasem także określanej mianem „dwujęzyczności asymetrycznej" [Kaleta 2018: 41].

Taką nazwę dwujęzyczność Białorusinów uzyskała u naukowców z powodu tego, że w państwie są dwa języki urzędowe, przy czym „główną rolę odgrywa język-gość, a nie język narodowy" [Kalita 2010: 204]. Niektórzy naukowcy zauważają, że rola języka białoruskiego jako urzędowego może być myląca, ponieważ nie pozwala objąć tego języka programem wsparcia języków zagrożonych [Lukašanec 2014: 145 za Kaleta 2018: 41].

Niejednoznaczna i mało zrozumiała jest sytuacja z językiem białoruskim dla lingwistów, niebędących białorutenistami. Z jednej strony, białoruski jest językiem wsi, a z drugiej strony – inteligencji, naukowców, opozycjonistów [Kaleta 2015: 20]. Jest to język urzędowy, jednak kryteria znajomości i używania języka białoruskiego jako ojczystego są drastycznie ograniczone. Jeśli zaś chodzi o trzecie kryterium języka ojczystego – kryterium stosunku – również nie jest dobrze, ponieważ w mediach często negatywnie mówi się o osobach posługujących się językiem białoruskim. Może dlatego na Białorusi jest bardzo rozpowszechnione [Michajlouskaja 2015: 53] zjawisko, które lingwista Einar Haugen [Haugen 1962] określił terminem *schizoglossia* – poczucie

niepełnej wartości jednego języka w porównaniu z innym. Białorusini nie mają problemu z określeniem swojej narodowości, co wynika ze spisu ludności z 2019 roku [Belstat 2019b], natomiast coraz rzadziej używają oni języka białoruskiego w domu i w społeczeństwie mimo zachowanego pozytywnego stosunku do swojej mowy. Możliwe, że nie zdają sobie sprawy, że wystarczą trzy pokolenia nieprzekazujące języka dzieciom i wnukom, by ten język zaniknął. Pokolenie pierwsze zaczyna uczyć się języka obcego. Pokolenie drugie staje się dwujęzyczne – języka ojczystego uczy się od rodziców, a obcego (dominującego w społeczeństwie) od otoczenia pozarodzinnego. Pokolenie trzecie uczy się tylko języka dominującego zarówno w domu, jak i w szerszym otoczeniu [*Atlas języków…* 2003: 34]. Dzieci millenialsów są tym trzecim pokoleniem Białorusinów.

Jak piszą Elżbieta Czykwin i Dorota Misiejuk [Czykwin, Misiejuk 1998: 32]: „przemoc symboliczna [państwa] realizuje się głównie przez edukację" i dlatego: „Każde działanie pedagogiczne stanowi obiektywnie symboliczną przemoc jako narzucanie przez arbitralną władzę arbitralności kulturowej" [Bourdieu, Passeron 1990, za: Czykwin, Misiejuk 1998: 32]. Arbitralna władza na Białorusi tworzy takie warunki, by przeważająca narodowość była zdominowana przez kulturę sąsiedniego kraju, co stawia rodziców świadomych swojej przynależności do kultury białoruskiej przed koniecznością asymilowania się lub emigrowania. Dlatego też w poszukiwaniu własnej kultury Białorusini często są zmuszeni zagłębić się w inną kulturę, emigrować wewnętrznie. Wszystkie rodziny, które badałam, zarówno mieszkające na Białorusi, jak i poza jej granicami, muszą pogodzić się z dwujęzycznością i wielokulturowością własną i swoich dzieci. „Taka sytuacja jest szczególnie dramatyczna w sensie psychologicznym, ponieważ wymusza konieczność redefinicji siebie" [Czykwin, Misiejuk, 1998: 70]. Nie każdy człowiek może tego dokonać, dlatego wielu ludzi, nie tylko emigrantów, lecz także pozostających na Białorusi, rezygnuje z tej części własnej tożsamości i porzuca idee zachowania kultury swoich przodków w wychowaniu dzieci, nie będąc w stanie pokonać sprzeciwu kultury arbitralnej.

Oddzielną grupę stanowią Białorusini wychowujący dzieci, z którymi komunikują się po angielsku. W związku z tym warto jeszcze raz podkreślić, że w pytaniach o tożsamość językową ważne znaczenie oprócz postawy rodziców ma również prestiż, czyli wysoki status społeczny, tak zwana miękka władza języka [Odrowąż-Coates 2017: 121].

3. Badania

W grudniu 2022 r. w ramach rozprawy doktorskiej przeprowadziłam badania pilotażowe wśród siedmiorga rodziców pochodzących z Białorusi,

mających 25–50 lat, wychowujących dzieci w wieku od 3 do 12 lat. Poniżej przedstawiam wyniki koordynowanego przeze mnie wywiadu otwartego. Jestem również autorką pytań, które przetłumaczyłam na język białoruski / rosyjski – w zależności od wyboru osoby ankietowanej, ponieważ żadna z nich nie władała językiem polskim na wystarczająco wysokim poziomie. Odpowiedzi osób ankietowanych później zostały przetłumaczone na język polski i opracowane według metody kodowania badań jakościowych [Earl 2005: 347].

Podczas doboru próby badawczej określono następujące warunki:

– badana osoba to rodzic, obywatel Białorusi, wychowujący dziecko (dzieci) w wieku przedszkolnym lub wczesnoszkolnym,

– zna język białoruski / angielski na wysokim poziomie, wystarczającym do niezakłóconej codziennej komunikacji,

– codziennie rozmawia z dzieckiem wyłącznie w języku białoruskim / angielskim.

Pięcioro z badanych rodziców na co dzień rozmawia z dzieckiem / dziećmi w języku białoruskim, a dwoje w języku angielskim. Wszyscy mają wykształcenie wyższe i znają dwa języki (lub więcej) na poziomie pozwalającym na swobodną komunikację. Dwoje rodziców mówiących po białorusku pochodziło z tej samej rodziny, a pozostali – z różnych.

Celem badania było ujawnienie motywów wyboru danego języka (nazywanego dalej w tekście „językiem pierwszym") ze względu na różnorodność jego definicji, którego dziecko uczy się od rodziców. Razem z pytaniem o motywację rodzice zostali także poproszeni o opisanie działań edukacyjnych mających na celu nauczanie ich dzieci umiejętności językowych.

Aby zebrać materiały niezbędne do badań jakościowych, przeprowadziłam wywiady pogłębione o charakterze eksploatacyjnym. Ich celem jest akumulowanie informacji o tym, w jaki sposób działania edukacyjne rodziców mogą wpływać na znajomość języka przez ich dzieci. Wywiad nie miał ograniczeń co do długości i treści odpowiedzi. Niżej podano odpowiedzi na kluczowe pytania.

a) W jakim języku rozmawiasz z dzieckiem najczęściej? Czemu wybrałeś / wybrałaś ten język jako główny w komunikacji z dzieckiem?

Rodzice uczący dzieci języka białoruskiego najczęściej odpowiadali, że kierowali się w tym wyborze uczuciami patriotycznymi. Pojawiały się następujące odpowiedzi:

> …zrozumieliśmy, że chcemy, żeby dziecko nauczyło się języka białoruskiego jako ojczystego
>
> …żeby dziecko, kiedy mówi, że moim językiem jest białoruski, mój język ojczysty to białoruski… nie kłamało

> Było takie stałe przeświadczenie, że no jak można na Białorusi dziecko wychowywać nie w języku białoruskim
>
> – Białorusineczko moja!
> – Jesteś dumny?
> – Tak
>
> Jest język – jest państwo
>
> …chęć zmiany asymilacji…
>
> Zrozumiałam, że jeżeli jestem Białorusinką, to muszę trzymać się języka białoruskiego i przekazać ten język synowi.

Rodzice uczący dzieci w języku angielskim podkreślali możliwości ich rozwoju w przyszłości, nie ukrywali także, że był to swego rodzaju eksperyment pedagogiczny.

> Przyczyna jest taka, jak u wszystkich: aby dać swojemu dziecku większe możliwości w przyszłości, większe możliwości rozwoju, więcej szans na podjęcie działalności, którą zechce, rozwój profesjonalny na pewno…
>
> Język angielski to język międzynarodowy, dlatego taki był wybór, na angielski. Chcę wierzyć, że córka skorzysta z niego…
>
> …bo skoro umiem mniej więcej, że tak powiem, dobrze mówić po angielsku, stwierdziłem, pomyślałem, że może warto spróbować, warto z nim po angielsku rozmawiać, bo słyszałem już o takich przykładach…

b) Opisz, jak uczysz dziecko języka. Jakie działania edukacyjne występują podczas nauczania?

Wśród działań edukacyjnych mających na celu naukę języka nie było dużej niezgodności między rodzinami uczącymi białoruskiego i angielskiego, co oznacza, że do nauki różnych języków można stosować podobne formy edukacji. Jedyną różnicą okazało się przywiązanie większej uwagi do tworzenia językowego środowiska i ustalenie więzi towarzyskich. W tym duchu częściej wypowiadali się rodzice rozmawiający z dziećmi po białorusku i mieszkający na Białorusi.

Odpowiedzi według częstotliwości występowania:

1. Zamierzone tworzenie sytuacji komunikacyjnej przez rodziców;
2. Udział w zajęciach specjalnych;
3. Czytanie książek w danym języku;
4. Oglądanie filmów w danym języku;
5. Rozmawianie w danym języku;
6. Poszukiwanie środowiska naturalnego, towarzystwa innych dzieci;
7. Przykład innych (ważnych dla dziecka dorosłych ludzi);
8. Gry edukacyjne.

c) Czy widzisz plusy znajomości tego języka przez dziecko?

Pomimo różnic w motywach wyboru języka pomiędzy rodzicami mówiącymi z dziećmi po białorusku albo angielsku, w obu tych grupach występuje podobieństwo w ocenie pozytywnych efektów dwujęzyczności dziecka.

Odpowiedzi według częstotliwości występowania:

1. Bogate słownictwo w języku, który jest celem nauczania;
2. Wysoki poziom znajomości języka;
3. Otwartość na inne języki i kultury;
4. Łatwość w przyswajaniu nowych języków i kultur;
5. Wysokie zaangażowanie rodziców przekłada się na wysoką jakość edukacji dziecka;
6. Bariera przeciw niepożądanej informacji;
7. Rozwój krytycznego myślenia dziecka;
8. Trudno powiedzieć.

d) Czy widzisz minusy znajomości tego języka przez dziecko?

Minusy nauczania języka białoruskiego bądź angielskiego zaobserwowano w obu grupach.

Odpowiedzi według częstotliwości występowania:

1. Brak przygotowania społeczeństwa;
2. Własne wahania;
3. Problemy w opanowaniu gramatyki dwóch języków (szczególnie podczas nauki języka angielskiego);
4. Sprzeciw innych członków rodziny;
5. Brak materiałów edukacyjnych;
6. Negatywne nastawienie logopedów do dwujęzycznego nauczania, problemy logopedyczne;
7. Własna niewydolność pedagogiczna;
8. Interferencja językowa;
9. Brak towarzystwa/diaspory.

4. Wnioski

Na podstawie badań widzimy, że język białoruski ma ważne znaczenie dla Białorusinów, jest on ich „językiem serca" [Kalita 2010: 229]. Rodzice dostrzegają różne zalety w jego przekazywaniu swoim dzieciom. W dodatku z badań wynika, że zarówno rodzice, jak i ich tożsamość mają duży wpływ na proces wychowania dzieci. Jednymi z głównych czynników podjęcia nauki przez dziecko języka białoruskiego są motywy patriotyczne oraz duma ze swojej latorośli będącej lepszą wersją rodziców.

Oprócz tego możemy obserwować dwujęzyczność zamierzoną [Winiarczyk 2023: 10]. Pojawienie się tego zjawiska jest powiązane z rozwojem kontaktów międzynarodowych, a także wynika z wpływu mediów.

Do powyższych pobudek warto dodać potrzebę wewnętrzną spowodowaną oddziaływaniem tak zwanej *soft power* [Odrowąż-Coates 2017: 121] wybranego języka, w danym przypadku angielskiego. Znajomość wielu języków zaczęła tracić w Europie znaczenie rozdzielenia na bilingwizm inteligencki i bilingwizm naturalny [Skutnabb-Kangas 1981: 75], bo łatwość, z którą małe dziecko sięga po kreskówki czy gry komputerowe w języku obcym, wywołuje pytania: czy w ten sposób zaczyna się proces edukacyjny, czy jeszcze jest to działalność naturalna.

Trzeba przyznać, że dwujęzyczność powoduje wiele komplikacji, które rodzice wymieniali w swoich wypowiedziach. Wśród nich są interferencja językowa, zwłaszcza gdy są to języki spokrewnione, czy też trudności w oswajaniu dwóch gramatyk przez dziecko. Do tego warto jeszcze dodać problemy wywołane nieprzygotowaniem społeczności do komunikacji z osobami dwujęzycznymi, przestarzałe podręczniki, a w przypadku języka białoruskiego ograniczona liczba pomocy medialnych do nauki i zabawy, a w perspektywie brak wyższej edukacji z białoruskim językiem wykładowym.

Mimo to atuty znajomości dwu i więcej języków dla dzieci są znaczące. Zdaniem rodziców wiążą się nie tylko z ulepszonymi kompetencjami językowymi, lecz także z rozwojem osobowości dziecka, jego otwartością na inne kultury i zdolnością przetwarzania i analizowania różnorodnych informacji. Nadto wysokie zaangażowanie rodziców w proces edukacji pozytywnie odbija się na wynikach nauki języka i ogólnego rozwoju dzieci. Aktywne włączanie się w proces edukacyjny zarówno dzieci, jak i rodziców pozwala młodszym rozwijać własny potencjał, co jeszcze raz potwierdza, że dzieci w wieku przedszkolnym uczą się przede wszystkim przez interakcję.

Na koniec chciałabym dodać, że rodzicom dzieci porozumiewających się w języku białoruskim często brakuje wspólnoty i wzajemnego dzielenia się doświadczeniem, które mogłyby zachęcić wahających się do podjęcia podobnych działań.

Dlatego celem moich badań jest zbieranie materiału i przekazywania go pedagogom i ośrodkom edukacyjnym, do których zwracają się dzieci mające doświadczenie edukacji rodzinnej. W pracy z tymi dziećmi warto pamiętać, że mimo iż ich dwujęzyczność może wydawać się utrudnieniem, tak naprawdę jest ona wyzwaniem i ważną podstawą dla ich dalszego rozwoju. Zadaniem pedagogów jest zatem zrozumienie motywacji i dużej pracy rodziców, żeby nie zniekształcić tych pozytywnych efektów, lecz zmniejszyć trudności wynikające z dwujęzyczności i dwukulturowości.

References

Atlas języków. Pochodzenie i rozwój języków świata. 2003. Red. Comrie, Polinsky, Matthews. New York: Facts On File.

Bandura Albert. 1971. *Social Learning Theory.* Morristown: General Learning Press.New.

Bahdanovich Hanssen Natallia, Mamonka Volha. 2021. *Parental involvement in Early Childhood Education in Belarus*. W: *Parental Engagement and Early Childhood Education Around the World*. Red. S. Garvis, S. Phillipson, H. Harju-Luukkainen, A.R. Sadownik. New York: Routledge.

Czykwin Elżbieta, Misiejuk Dorota. 1998. *Dwujęzyczność i dwukulturowość w perspektywie psychopedagogicznej.* Białystok: Trans Humana.

Earl Babbie. 2005. *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Belstat. 2019a. *Education in the Republic of Belarus. Statistical book*. Minsk: National Statistical Committee of the Republic of Belarus [online] https://www.belstat.gov.by/upload/iblock/78b/78bd508ae57d14b1772e94903ba90b80.pdf [dostęp: 19.07.2024].

Belstat. 2019b. *Wyniki spisu ludności 2019 roku* [online] https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/solialnaya-sfera/naselenie-i-migratsiya/naselenie/statisticheskie-izdaniya/index_41897/ [BY] [dostęp: 19.07.2024].

Bourdieu Pierre, Passeron Jean-Claude. 1990. *Reproduction in Education, Society and Culture.* London. SAGE Publications.

Ferlazzo Larry, Hammond Lorie. 2009. *Building Parent Engagement in Schools*. New York: Linworth Publishing.

Garvis Susanne, Phillipson Sivanes, Harju-Luukkainen Heidi, Sadownik Alicja Renata. 2021. *Parental Engagement and Early Childhood Education Around the World.* New York: Routledge.

Haugen Einar. 1953. *The Norwegian Language in America, a Study in Bilingual Behavior,* Volume 2: *The American Dialects of Norwegian*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Haugen Einar. 1962. *Schizoglossia and the linguistic norm*. W: *Monograph Series on Languages and Linguistics* No. 15. Red. E. Wobdworth, R.J. Di Pietro. Washington, D. C.: Georgetown University.

Howe Neil, Strauss William. 2000. *Millennials rising: The Next Great Generation*. New York: Vintage Books.

Język białoruski zagrożony wyginięciem. Władze nie widzą problemu. 2014. [online] https://www.polskieradio.pl/75/921/artykul/1020468,jezyk-bialoruski-zagrozony-wyginieciem-wladze-nie-widza-problemu [dostęp: 20.06.2024].

Kaleta Radosław. 2015. *Polsko-białoruska lapsologia glottodydaktyczna*. Warszawa: Katedra Białorutenistyki.

Kaleta Radosław. 2018. *Błędologia w glottodydaktyce białorutenistycznej*. Warszawa: Katedra Białorutenistyki.

Kalita Inna. 2010. *Sovremennaâ Belarus': âzyki i nacional'naâ identičnost'.* Ústí nad Labem: PF UJEP. [Калита И.В. 2010. *Современная Беларусь: языки и национальная идентичность.* Ústí nad Labem: PF UJEP].

Kołodziej Anna, Burzyńska-Wentland Lidia. 2009. *Strajki szkolne w Prusach Zachodnich w latach 1906–1907*. „Biuletyn Historii Wychowania" 25: 159–166.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. [online] [dostęp: 20.06.2024].

Lipińska Ewa. 2003. *Język ojczysty, język obcy, język drugi.* Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Lukašanec Aljaksandr. 2014. *Bielaruskaja mova ŭ XXI stahoddzi: razviccë sistèmy i prablemy funkcyjanavannja.* Minsk: Belaruskaja navuka [Лукашанец Аляксандр. 2014.

Беларуская мова ў XXI стагоддзі: развіццё сістэмы і праблемы функцыянавання. Мінск: Беларуская навука].

Marvan Jiří. 2008. *Introducing Europe to Europeans Through Their Language: One Europe for Centuries – the Euro-Czech View.* Praga: School of Czech Studies.

Michajloŭskaja Sniažana. 2015. *Bielaruskaja mova: karystaĺniki i prychiĺniki.* „Bielaruskaja dumka" № 4: 52–57 [Міхайлоўская Сняжана. 2015. *Беларуская мова: карыстальнікі і прыхільнікі*. „Беларуская думка" № 4: 52–57].

Milewski Jan. 2005. *Wstęp do materiałów konferencyjnych*. W: *Stosunki polsko-białoruskie w województwie Białostockim w latach 1939–1956*. Red. J.J. Milewski, A. Pyżewska. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.

Morgan Nikola S. 2016. *Engaging Families in Schools: Practical Strategies to Improve Parental Involvement.* New York: Taylor & Francis.

Nahornaja Aliena. 2021. *Mova 404: bielaruskaja mova ŭ Bielarusi: reaĺnyja historyi*. [online] https://www.mova404.info/book[dostęp: 20.06.2024] [Нагорная Алена. 2021. *Мова 404: беларуская мова ў Беларусі: рэальныя гісторыі*]. E-book: Umovy dlja movy].

Nikitorowicz Jerzy. 2017. *Etnopedagogika w kontekście wielokulturowości i ustawicznie kształtującej się tożsamości*. Kraków: Impuls.

Odrowąż-Coates Anna. 2017. *Peaceful expansion of the English language in Europe. A tool of integration or quiet colonization?* „Multicultural Studies" III (1): 115–125.

Pieciuch Ewelina. 2017. *Zaangażowanie – klucz do sukcesu w wychowaniu dziecka.* W: *Sukces jako zjawisko edukacyjne*. Vol. II. Red. W. Żłobicki, M. Homeniuk. Wrocław: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego.

Skutnabb-Kangas Tove. 1981. *Bilingualism or not. The education of minorities*. Clevedon, Avon: Multilingual Matters. E-book [online] https://archive.org/details/bilingualismorno0000skut[dostęp: 20.06.2024].

Solomon Mattie Lee. 2011. *Missing Link? Parent Discussions About Their Role in the Education of Their Children*. Bloomington: iUniverse.

Troupe Kasan. 2021. *Education's Missing Link: Parental Engagement.* Kingston: LMH Publishing.

UNDP. 2024. *Human Development Report 2023/2024* [online] https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2023-24 [dostęp:19.07.2024].

Vyniki sacyjalahičnaha dasliedvannia "Nacyjanaĺnaja identyčnasć vačami bielarusaŭ: chto my i jakimi my budziem? 2009 [online] https://budzma.org/news/vyniki-prezientacyi-sacyjalahichnaha-dasliedvannia-2009.html?sphrase_id=710327 [dostęp: 18.06.2024] [*Вынікі сацыялагічнага даследвання "Нацыянальная ідэнтычнасць вачамі беларусаў: хто мы і якімі мы будзем?* 2009].

Wacławek Maria, Wtorkowska Maria. 2019. *Polaków stosunek do edukacji – w kręgu językowo-kulturowych stereotypów*. „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego" 28: 105–126.

Winiarczyk Justyna. 2023. *Twoje dziecko może mówić także po angielsku.* E-book https://englishspeakingmum.pl/twoje-dziecko-moze-mowic-takze-po-angielsku.

STRESZCZENIE: W artykule zwrócono uwagę na temat powiązany zarówno z językoznawstwem, jak i pedagogiką, a mianowicie edukację językową w kręgu rodziny. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że pomimo rosnącego zainteresowania takim zjawiskiem, jakim jest tzw. dwujęzyczność zamierzona, w literaturze naukowej znajdujemy wciąż mało badań i informacji na ten temat. Proces uczenia się nowego języka jako drugiego przy jednoczesnym zachowaniu języka rodzinnego dziecka jest obciążony uprzedzeniami i uwarunkowaniami społeczno-politycznymi. Temat

jest szczególnie dotkliwy dla rodziców posługujących się językiem zagrożonym wyginięciem (na przykład białoruskim), gdyż muszą oni stanąć przed dylematem: pozostać przy swoim tradycyjnym języku i kulturze czy wybrać język powszechnie używany w społeczeństwie, w którym pozostają. Jak pokazują badania, wybór języka w takim razie staje się wyborem nie tylko narzędzia komunikacji, ale także kulturowym i tożsamościowym. Tak dzieje się w białoruskich rodzinach, które decydują się zachować język białoruski dla swoich dzieci lub wybierają język angielski do komunikowania z dzieckiem. Przedmiotem niniejszych badań są działania edukacyjne i motywy rodziców (obywateli Białorusi, mieszkających w Białorusi lub w innych krajach europejskich jako pierwsze pokolenie migracji) mające na celu systematyczne i zorganizowane nauczanie dzieci języka białoruskiego/angielskiego. Badania przeprowadzono w formie wywiadów pogłębionych z siedmiorgiem Białorusinów pochodzących z pokolenia millenialsów (1981–1995) i wychowującymi dzieci w wieku 3–12 lat. W trakcie wywiadów zadawano pytania dotyczące działań edukacyjnych zmierzających do celowego, zorganizowanego nauczania dzieci języków w rodzinie oraz plusów i minusów dwujęzyczności dzieci z punktu widzenia respondentów. Pięcioro rodziców używało języka białoruskiego do komunikacji w rodzinie i nauczania dzieci, a dwoje – angielskiego, chociaż wszyscy biegle władali językiem rosyjskim (a czasem także innymi językami). Badania stanowią pracę przygotowawczą w ramach rozprawy doktorskiej. Główne założenia badawcze to: a) edukacja rodzinna nie tylko może być zorganizowana, zamierzona i motywowana, lecz także może odgrywać wiodącą rolę w rozwoju umiejętności językowych dziecka; b) działania edukacyjne rodziców mogą być bardzo interesujące dla nauczycieli języków obcych, zwłaszcza tych pracujących z dziećmi dwujęzycznymi. Wyniki badań wykazały, że działania edukacyjne wybierane przez rodziców do nauki języka białoruskiego i angielskiego cechowały się podobieństwem i mogły zostać podzielone na kilka kluczowych grup. Oznacza to, że badanie i kategoryzacja tych działań mogłoby być przydatne w tworzeniu wspólnego podejścia do nauki języka od najmłodszych lat. Badania mogłyby także pomóc nauczycielom w nauczaniu dzieci dwujęzycznych, posługujących się językiem białoruskim lub jakimkolwiek innym językiem jako językiem komunikacji w rodzinie.

SŁOWA KLUCZOWE: edukacja rodzinna, dwujęzyczność zamierzona, motywacja rodziców, wczesny rozwój dziecka, język białoruski, język angielski.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле звяртаецца ўвага на тэму, якая спалучае ў сабе пытанні як з мовазнаўства, так і педагогікі, – сямейнае моўнае выхаванне. Гэтая тэма зацікавіла аўтара па прычыне таго, што, нягледзячы на рост цікавасці да практык сямейнага навучання і так званага свядомага двумоўя, у навуковай літаратуры ўсё яшчэ вельмі мала даследаванняў і інфармацыі па ёй. Працэс вывучэння новай мовы пры захаванні сямейнай мовы дзіцяці па-ранейшаму суправаждаецца прадузятым стаўленнем і сацыяльна-палітычным кантэкстам. Тэма гэтая асабліва актуальная для бацькоў, якія размаўляюць на мове, што знаходзіцца пад пагрозай знікнення (напрыклад, беларускай), бо яны вымушаная стаць перад выбарам: прытрымлівацца сваёй традыцыйнай мовы і культуры альбо выбраць больш распаўсюджаны варыянт. Як паказвае даследаванне, свядомы выбар мовы камунікацыі можа быць не толькі выбарам лінгвістычным, але таксама выбарам культуры і самаідэнтыфікацыі. Так адбываецца ў беларускіх сем'ях, якія вырашаюць захаваць беларускую мову, навучаючы ёй сваіх дзяцей ці выбіраюць англійскую мову як гарантыю будучага поспеху для

дзіцяці. Прадметам даследавання ў артыкуле з'яўляецца навучальная дзейнасць і матывы бацькоў (грамадзян Рэспублікі Беларусь, што жывуць у самой рэспубліцы ці іншых еўрапейскіх краінах у якасці першага пакалення імігрантаў), накіраваныя на сістэматычнае і арганізаванае навучанне дзяцей беларускай / англійскай мове. Даследаванне праводзілася ў форме глыбінных інтэрв'ю з сямю беларусамі з пакалення міленіялаў (1981–1995), якія выхоўваюць дзяцей 3–12 гадоў. Інтэрв'ю ўключала ў сябе пытанні аб дзеяннях бацькоў у мэтах навучання дзяцей мовам, а таксама пытанні аб прычынах выбару мовы навучання і камунікацыі і пытанні аб плюсах і мінусах дзіцячага білінгвізму, з пункту гледжання рэспандэнтаў. Пяцёра бацькоў у сямейных зносінах і навучанні дзяцей выкарыстоўвалі беларускую мову і двое – англійскую, але ўсе добра валодалі рускай (а часам і іншымі мовамі). Даследаванне праводзілася ў рамах падрыхтоўкі да напісання кандыдацкай працы. Асноўныя гіпотэзы даследавання: а) сямейнае выхаванне можа быць не толькі арганізаваным, мэтанакіраваным і матываваным, але яно таксама можа адыгрываць вядучую ролю ў развіцці моўных навыкаў дзіцяці; б) навучальная дзейнасць бацькоў можа прадстаўляць цікавасць для прафесійных выкладчыкаў мовы, асабліва для тых, хто працуе з двухмоўнымі дзецьмі. Вынікі даследавання паказалі, што ў працэсе выкладання мовы абраная бацькамі навучальная дзейнасць мела шмат агульных тэхнік як для англійскай, так і для беларускай. Гэта азначае, што даследаванне і апісанне гэтай дзейнасці можа быць карысным для стварэння агульнага падыходу да вывучэння мовы з самага ранняга ўзросту. Даследаванне магло б таксама дапамагчы настаўнікам у выхаванні дзяцей-білінгваў, якія выкарыстоўваюць беларускую ці іншую мову як мову сямейных зносін.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: сямейнае выхаванне, свядомае двухмоўе, матывацыя бацькоў, ранняе развіццё дзіцяці, беларуская мова, англійская мова.

Data przesłania artykułu: 12.06.2024
Data akceptacji artykułu: 30.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Hanna Halavina – Polska, Uniwersytet w Białymstoku, Szkoła Doktorska Nauk Społecznych; mgr; specjalność naukowa: lingwistyka; zainteresowania naukowe: wielojęzyczność, wielokulturowość, pogranicze polsko-białoruskie.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Halavina Hanna. 2022. *History and Perspectives of Intercultural Dialog Between Poland and Belarus. Based on Biographies of Prominent Personalities*. "Polish Journal of Educational Studies" 74, № 1: 65–74.
2. Halavina Hanna. 2023. *Wpływ pandemii COVID-19 na proces edukacji w Polsce i Białorusi*. W: *Postpandemiczna rzeczywistość. Jak Koronawirus zmienił świat?* Red. K. Kuźmicz, K. Woźniak, K.K. Bach. Białystok: Wydawnictwo UwB.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Uladzislaŭ Ivanoŭ, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.6

Uladzislaŭ Ivanoŭ / Уладзіслаў Іваноў

Эўрапейскі гуманітарны ўнівэрсытэт /
European Humanities University
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1493-0017
e-mail: uladzislau.ivanou@ehu.lt

Моўная няўпэўненасьць і каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы ў сучаснай беларускай мове: сацыялінгвістычны аналіз[1]

Linguistic insecurity and colonialist hypercorrect forms in Belarusian language: a sociolinguistic analysis
Niepewność językowa i kolonialistyczne formy hiperpoprawne w języku białoruskim: analiza socjolingwistyczna

ABSTRACT: The article is devoted to the sociolinguistic analysis of language insecurity faced by modern Belarusian speakers. The object of the study is the language insecurity of Belarusian-speaking people, and the subject of the research is one of the central manifestations of language insecurity – hypercorrection or, more precisely, hypercorrect forms in the language that speakers use as a result of long-term Russification and loss of competence in their native language. In connection with this, the research analyses not just hypercorrect forms in the language, but primarily those that arose as a result of colonial activity – the dominance of the Russian language, Russification. The relevance of the topic is emphasised by the events of 2020, the intensification of Russification in Belarus, the mass flight of hundreds of thousands of Belarusians outside the country, and a new surge of interest in the Belarusian language, both in conditions of exile and under dictatorship. In such conditions, language uncertainty only increased, and the number of hypercorrect forms – especially colonialist – in the language increased, as evidenced by the analysis of the Belarusian-language press and virtual portals. The following methods are used in the research: analysis of secondary materials, comparative methods and case studies. However, the article attempts to assess the scale of language uncertainty and the spread of colonialist hypercorrect forms in the language, taking into account two standards – official and classical.

[1] Tekst artykułu jest drukowany w redakcji autorskiej [*red.*].

KEYWORDS: linguistic insecurity, hypercorrection, (colonialist) hypercorrect forms, glottophagy, Schizoglossia, Belarusian Classical Orthography, reformed Belarusian orthography.

Уступ

Моўная сытуацыя ў Беларусі здаўна моцна палітызаваная, залежная пераважна ад экстралінгвістычных чыньнікаў: геапалітыкі, слабой дзяржаўнай ідэнтычнасьці, русіфікацыі і расейскамоўнасьці ўласных палітычна-эканамічных элітаў, залежнасьці ад Расеі і расейскай мовы і г. д. [Cychun 2006; *Праявы моўнай дыскрымінацыі*… 2022; Нагорная 2024]. Гэта варта ўлічваць пры аналізе любой моўнай і сацыялінгвістычнай зьявы, якая датычыць беларускай мовы. Як вынікае з падзеяў 2020 г. і іх наступстваў, факт існаваньня беларускай дзяржавы зусім ня спрошчвае сытуацыі і часта не спрыяе разьвіцьцю беларускай мовы: беларускамоўныя асобы зьведваюць ціск з боку ўладаў, а беларуская мова амаль адсутнічае ў публічнай прасторы [*Праявы моўнай дыскрымінацыі*… 2022; Lutsevich 2024; Нагорная 2024]. Аднак беларуская мова афіцыйна прызнаная як адна зь дзяржаўных моваў, яна выкладаецца ў школах і ВНУ, часам сымбалічна прысутнічае ў афіцыйнай публічнай прасторы. Яшчэ большае сымбалічнае і практычнае значэньне беларуская мова мае для грамадзянскай супольнасьці, для беларусаў у выгнаньні і асабліва для дыяспары. Зрэшты, пратэсты 2020 г. і іх уціск, які прывёў да масавых арыштаў, хапуну і беспрэцэндэнтнай зьявы палітычных зьняволеных, а таксама чарговай вялікай хвалі выезду беларусаў за межы, вярнулі ў позву дня пытаньне значнасьці і ролі беларускай мовы для беларусаў XXI ст. [Coakley 2022; *Language as a protest* 2024]. Беларуская грамадзянская супольнасьць, якая апынулася ў выгнаньні, актуалізавала пытаньне беларускай мовы, якую выбрала за своеасаблівы сымбаль змаганьня за новую дэмакратычную Беларусь [Tsikhanouskaya 2023]. Назіраецца пэўная салідарнасьць сярод беларусаў (часта расейскамоўных у мінулым), якія ў выгнаньні беларусізуюцца і якасна пераасэнсоўваюць ролю беларускай мовы [Вячорка 2022; Фрыдман 2024]. Пасьля 2020 г. можна казаць пра новую хвалю нутранай беларусізацыі грамадзянскай супольнасьці. З сацыялінгвістычнага пункту гледжаньня, вельмі цікава назіраць за тым, што адбываецца ў дачыненьні і стаўленьні да беларускай мовы пасьля 2020 г. Нароўні з масавай падтрымкай нутранай беларусізацыі назіраюцца розныя супрацьлеглыя тэндэнцыі: частка расейскамоўных беларусаў працягваюць захоўваюць сваю спэцыфічную ідэнтычнасьць, у цэнтры якой месьціцца расейская мова; часам праўляюцца выпадкі беларусафобіі сярод беларусаў/-ак: ня толькі ў Беларусі

ва ўмовах дыктатуры множацца выпадкі афіцыйнай беларусафобіі (адмова ад традыцыі беларускай лацінкі, ад трансьлітарацыі на аснове беларускай мовы [Kamusella 2021; *Навязванне заходніх каштоўнасцей*… 2023; *Беларускай лацінкі на шыльдах*… 2023; Акудовіч 2023; *Русіфікацыя на маршы*… 2023]) і беларусафобіі з боку прарасейскіх актывістаў-ак накшталт Вольгі Бондаравай і Эльвіры Мірсалімавай [Карбалевіч 2024], але і ва ўмовах выгнаньня (напрыклад, адмова ад беларускіх формаў імёнаў і іх трансьлітарацыя з расейскай мовы: Volha – Olga, Siarhiej – Serguei, Uładzimir – Vladimir і г. д.) [*Стамілася быць Вольхай*… 2023; *Беларусы ЗША* 2023]. Такім парадкам, на фоне ўзмацненьня ролі і важнасьці беларускай мовы для прадэмакратычнай супольнасьці часам назіраюцца супрацьлеглыя і супярэчныя тэндэнцыі ў разьвіцьці беларускай мовы, якія варта разглядаць у (дэ)каляніялісцкім рэчышчы.

У выніку шматгадовай і нават некальківекавой русіфікацыі, а таксама ў выніку адсутнасьці рэальнай падтрымкі беларускай мовы ў межах незалежнай Беларусі, у беларусаў-ак узьнікла моўная няўпэўненасьць, зьява здаўна вядомая ў сацыялінгвістыцы [Calvet 1998; Cychun 2006]. Моўная беларуская кампэтэнцыя часта згубленая альбо слабая, адсутнічае інстытуцыйная падтрымка беларускамоўных, інстытут перакладніцтва цалкам русіфікаваны, існуе некалькі стандартаў беларускай мовы (тарашкевіца, "афіцыйны правапіс") – усё гэта стварае сытуацыю шызаглёсіі і ў многіх беларусаў-ак няўпэўненасьць, распаўсюд зьявы трасянкі і арыентаваньне на пэўную і прэстыжную мову – расейскую.

Назіраецца і іншая зьява сярод *новабеларускамоўных* асобаў, якія беларусізуюцца – гіпэркарэкцыя, дакладней распаўсюд гіпэркарэктных формаў у мове як адна з галоўных праяваў моўнай няўпэўненасьці: так, ва ўмовах дамінаваньня расейскай мовы і яшчэ слабой ці хісткай кампэтэнцыі ў беларускай мове многія беларускамоўныя асобы бяз гнуткасьці і натуральнасьці ўжываюць мову, множаць трасянку ці, наадварот, кніжную мову. Часта гіпэркарэктныя формы ў мове ператвараюцца ў каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы, у якіх адбіваецца сьлед расейскай мовы (*кніжны магазін* замест *кнігарня*, *ножык-раскладанік* замест *сьцізорык*; *Вільнюс*[2] замест *Вільня*, *Каўнас* замест *Коўна*, *Алітус* замест *Аліта*, *Шаўляй* замест *Шаўлі*, *Варэ(е)на* замест *Араны*, *Няры(і)с* замест *Вяльля*, *яўрэй* замест *жыд* і г. д.) [Лемцюгова 2015; Вячорка 2019; Дубавец 2023; Вольскі 2023].

[2] Вільнюс, Каўнас і пад. – не зьяўляюцца русіцызмамі, а летуанізмамі ў беларускай мове, аднак расейскі сьлед тут навідавоку: дадзеныя варыянты геаграфічных назваў зьявіліся ў афіцыйнай беларускай мове пад уплывам расейскай нормы. У *тарашкевіцы* ж засталіся традыцыйныя назвы: Вільня, Коўна і пад.

Мэтай дадзенага артыкула зьяўляецца спроба прааналізаваць сацыялінгвістычную сытуацыю вакол беларускай мовы, якая склалася пасьля 2020 г., ахапіць асноўныя і другарадныя тэндэнцыі ў разьвіцьці мовы і стаўленьні да яе як унутры краіны, так і ў значных беларускіх супольнасьцях у выгнаньні. Асаблівы акцэнт робіцца на выяўленьні зьявы моўнай няўпэўненасьці, якая праяўляецца ў множаньні (каляніялісцкіх) гіпэркарэктных формаў у сучаснай беларускай мове.

Мэтадалягічна артыкул базуецца на:

– аналізе другарадных матэрыялаў (беларускіх СМІ, беларускіх і замежных мовазнаўчых дасьледаваньняў, перапісу насельніцтва, праваабарончых справаздачаў),
– параўнаньні з досьведам іншых моваў (аксытанскай, летувіскай, расейскай), а таксама параўнаньні двух стандартаў беларускай мовы (тарашкевіцы і афіцыйнага правапісу),
– кейс-стады: паглыбленым дэталёвым дасьледаваньні канкрэтнага выпадку (або выпадкаў) у кантэксьце рэальнага сьвету [Feagin, Orum, Sjoberg 1991]. У нашым выпадку маецца на ўвазе дасьледаваньне выпадку перадачы летувіскіх назваў уласных па-беларуску і як гэта выяўляе і падкрэсьлівае агульную зьяву моўнай няўпэўнасьці і каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у мове. Такім парадкам, фокус на кейсе і ягоны рознабаковы аналіз дапамогуць лепш зразумець агульную зьяву.

Прааналізаваць дадзеныя зьявы і тэндэнцыі ў разьвіцьці беларускай мовы пасьля 2020 г. нам дапамогуць наступныя сацыялінгвістычныя канцэпты:

Моўная няўпэўненасьць: звычайна гэты сацыялінгвістычны канцэпт аб'ядноўвае пачуцьцё трывогі, зьбянтэжанасьці або адсутнасці ўпэўненасьці носьбіта ці носьбіткі мовы адносна выкарыстаньня ім або ёй мовы. Французскі сацыялінгвіст Люі-Жан Кальвэ ўдакладняе: "Пад моўнай няўпэўненасьцю падразумяваецца такая сытуацыя, калі носьбіты мовы лічаць сваю мову малакаштоўнай, нязначнай і імкнуцца да іншай больш прэстыжнай мовы, мадэлі, якой, праўда, не валодаюць" [Calvet 1998]. Да ўсяго, Люі-Жан Кальвэ адрозьнівае некалькі тыпаў моўнай няўпэўненасьці: гэта можа быць выключна моўная, граматычная няўпэўненасьць, выкліканая клясава-эканамічным чыньнікам і няведаньнем прэстыжнай формы мовы, а таксама гэта можа быць моўная няўпэўненасьць, выкліканая экстрамоўнымі чыньнікамі: дамінаваньнем ці ўплывам іншай мовы, русіфікацыяй у беларускім выпадку і пад. [Calvet 1999 : 168].

Гіпэркарэкцыя / гіпэркарэктныя формы ў мове: памылковае абагульненьне граматычных правілаў пад дзеяньнем сацыялінгвістычнага ціску. Іншымі словамі, моўцы, якія імкнуцца адпавядаць правілам, што

трактуюцца як прэстыжныя, адзіна дакладныя, насамрэч ствараюць і агучваюць няправільныя формы. Звычайна гіпэркарэкцыя вынікае з моўнай няўпэўненасьці, некампэтэнтнасьці [Labov 1966; Kreja 1969; Winford 1978; Bourdieu 1978]. Гіпэркарэкцыя фіксуецца сярод носьбітаў і носьбітак менш прэстыжных моваў, якія спрабуюць стварыць формы, зьвязаныя з высокапрэстыжнымі стандартамі, нават у сытуацыях, калі носьбіты гэтых стандартаў гэтага ня робяць. Гіпэркарэкцыя сустракаецца ў многіх мовах і ўсюды, дзе кантактуюць некалькі моваў і/або моўных стандартаў [Labov 1972: 126]. Гіпэркарэкцыя адбываецца пераважна з-за моўных зьяваў (аналёгіі, кантамінацыі і г. д.), якія выкарыстоўваюцца няправільна і ў меркаваных фармальных і стандартызаваных сытуацыях: моўца спрабуе кампэнсаваць моўную няўпэўненасьць, якую адчувае [Berrendonner 1998]. Але часам гіпэркарэкцыя мае і экстрамоўныя карані [Francard 1997; Mortamet 2023]: уплыў іншай і пераважна больш прэстыжнай ці паноўнай мовы (напрыклад, расейскай на беларускую мову). Прыкладам гіпэркарэкцыі / гіпэркарэктнай формы ў сучаснай беларускай мове можна лічыць тэрмін “Вялікі шолам” замест дакладнага “Вялікі шлем” – многія моўцы памылкова абеларушчваюць панятак.

Каляніялісцкая гіпэркарэкцыя / каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы: зьява, якая выходзіць па-за межы клясычнай гіпэркарэкцыі (граматычнай, лексычнай, артаграфічнай, фанэтычнай) у вымярэньне сацыяльнае, экстралінгвістычнае і да якой дадаецца каляніялісцкі чыньнік, чыньнік русіфікацыі ў выпадку беларускай мовы. У такой сытуацыі моўца звычайна лепш валодае адной мовай (расейскай), але ўжывае і другую мову (беларускую). З улікам дамінаваньня расейскай мовы і русіфікацыі беларускай мовы беларускія моўцы часта сумняюцца ў веданні беларускай мовы, бо гэтая мова ўжываецца ў значна меншым аб’ёме і радзей. Вельмі часта і беларускія моўцы, і мовазнаўцы ў выніку русіфікацыі і паступовага пагоршаньня ўласнай кампэтэнцыі ў маргінальнай мове пачынаюць раўняцца на сынтаксічныя, лексычныя і стылістычныя стандарты мовы дамінаваньня, калёніі, імпэрыі (расейскай): [Сцяцко 2002; Гарбацкі 2019: 103–104]. Няўпэўненасьць і гіпэркарэктныя формы з каляніялісцкім ухілам у беларускай мове на сяньняшнім этапе найбольш актыўна праяўляюцца на прыкладзе такіх тэмаў, як тапанімія, трансьлітарацыя імёнаў і прозьвішчаў ці фэмінізацыя мовы. Каляніялісцкі ўплыў расейскай мовы асабліва моцна “чытаецца” тут: афіцыйная беларуская мова адмовілася ад уласнай традыцыі фэмінізацыі назваў пасадаў і перайшла да нормы расейскай мовы [Бушлякоў 2013: 83; Гарбацкі 2019]. У 2023–2024 гг. найбольш тыповай каляніялісцкай гіпэркарэктнай формай у беларускай мове сталася назва “Вільнюс” замест традыцыйнай “Вільня”.

Шызаглёсія: сытуацыя моўнай няўпэўненасьці або моўнага комплексу, калі людзі сутыкаюцца з больш чым адной разнавіднасьцю сваёй роднай мовы. Тэрмін быў уведзены Эйнарам Хаўгенам у 1962 г. [Haugen 1962]. Часта сустракаецца ў грамадзтвах, дзе існуюць дзьве і больш разнавіднасьцяў адной мовы, адна зь якіх лічыцца «няправільнай», а другая – прэстыжнай стандартнай ідыёмай [Bucci і Baxter 1984]. У беларускім выпадку ўсё яшчэ ўскладняецца дамінаваньнем расейскай мовы і суіснаваньнем двух стандартаў мовы: тарашкевіцы і афіцыйнага правапісу. У выніку існаваньня некалькіх моваў (расейская і беларуская) і некалькіх стандартаў беларускай мовы (афіцыйны правапіс і тарашкевіца) звычайныя моўцы губляюцца, трапляюць у сытуацыю шызаглёсіі і ў выніку ў сытуацыю моўнай няўпэўненасьці.

Глётафагія: або паглынаньне адной мовы іншай, панятак, уведзены французскім сацыялінгвістам Люі-Жанам Кальвэ ў кнізе *Лінгвістыка і каляніялізм* [Calvet 1974: 55–56], як нэгатыўны сцэнар маргіналізацыі мовы ва ўмовах каляніяліскацга прыгнёту. У беларускім выпадку найбольш карысным зьяўляецца аналіз сытуацыі, якая вядзе, па словах Л.-Ж. Кальвэ, да "поўнай глётафагіі". Калянізацыя мовы праяўляецца разнастайна: замена ўласных словаў масавымі русізмамі, зьмены ў этнаніміі, тапаніміі, наўмыснае стрымліваньне разьвіцьця лексыкі, маргіналізацыя стандартаў мовы, якія разьвіваюцца самастойна (тарашкевіца), фізычнае вынішчэньне крытычных мовазнаўцаў, стылістычная асыміляцыя, фармаваньне падпарадкаванага русіфікаванага мовазнаўства, прэзэнтацыя Беларусі ў сьвеце ў русацэнтрычнай традыцыі, адсутнасьць перакладных слоўнікаў, слабое разьвіцьцё перакладу і пераклад праз пасярэдніцтва мовы імпэрыі, распаўсюджаньне моўнай няўпэўненасьці і пад. [Calvet 1974: 79; Гарбацкі 2019: 104–105]. Зрэшты, у артыкуле панятак "глётафагія" шчыльна зьвязаны з тэмай асваеньня іншамоўных найменьняў у беларускай мове (на прыкладзе летувіскіх найменьняў). Цяперашняя сытуацыя з асваеньнем іншамоўных найменьняў ускладняецца тым, што іншамоўныя словы асвойваюцца ў беларускай мове выключна праз расейскую мову – беларуская фанэтыка амаль ня ўлічваецца [Саўка 2021: 7], што зьяўляецца яшчэ адной праявай глётафагіі.

Vergonha: (на аксытанскай мове азначае сорам, вымаўляецца *бэргонья*): выпрацоўка французскімі ўладамі (асабліва ў гістарычнай пэрспэктыве) нэгатыўнага стаўленьня да аксытанскай мовы, пачуцьця сораму і комплексу непаўнавартасьці ў аксытанцаў/-ак [Joubert 2010]. Дадзены панятак у дачыненьні да беларускай мовы пашырае параўнаўчае вымярэньне аналізу каляніялісцкіх практыкаў з боку імпэрскіх моваў, скіраваных на паслабленьне і вынішчэньне меншых

і мінарытарных моваў. Моўны сорам – зьява вядомая і ў беларускай культуры [Ivanoŭ 2022: 55–72].

Моўная няўпэўненасьць беларускамоўных і каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы

У працы разглядаецца сучасны стан (2020 – пачатак 2024 г.) моўнай няўпэўнасьці беларусаў і каляніялісцкая гіпэркарэкцыя, якія выразна праявіліся пасьля пратэстаў 2020 г., калі адбылася моцная салідарная дзейнасьць беларускай грамадзянскай супольнасьці, у тым ліку ў тоеснасным і моўным вымярэньні. Распачатая ў 2022 г. Расеяй вайна ва Ўкраіне стала дадатковым моцным штуршком у разьвіцьці моўнай тоеснасьці беларусаў-ак. Раптоўны моцны інтарэс беларусаў да ўласнай мовы быў абумоўлены гвалтам і пагрозай з боку як прарасейскага беларускага рэжыму, так і самой Расеі: расейская мова сталася мовай гвалту, вайны і дыктатуры, што выклікала пытаньні ў многіх беларусаў, у тым ліку расейскамоўных. Пэўная нутраная беларусізацыя грамадзянскай супольнасьці ў выгнаньні праявілася ня толькі ў дэкляцыі важнасьці беларускай мовы і ў пераходзе на беларускую мову значнай часткі ўчорашніх расейскамоўных беларусаў, а таксама ў пашырэньні зьявы моўнай няўпэўненасьці і каляніялісцкай гіпэркарэкцыі. Цягам 2021–2023 гг. у сеціве істотна пашырыўся кантэнт беларускамоўных старонак, парталаў, СМІ, якія былі забароненыя ў Беларусі (“Наша Ніва”, “Новы Час”, “Радыё Свабода”, “Радыё Рацыя”, “Будзьма”). Якраз матэрыялы гэтых рэсурсаў былі прааналізаваныя з мэтай выяўленьня зьявы няўпэўненасьці і (каляніялісцкіх) гіпэркарэктных формаў у мове.

Аднак дадзеныя зьявы – няўпэўненасьць і каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы ў мове – не паўсталі ў выніку пратэстаў 2020 г., яны датуюцца яшчэ часамі Расейскай імпэрыі, калі беларуская мова была забароненая, зьведзеная да дыялекту расейскай мовы і калі ўсяляк у беларускага насельніцтва выпрацоўваўся комплекс ніжэйшасьці. Таму моўная няўпэўненасьць беларусаў мае даўнія карані, якія сягаюць у час Расейскай, а потым і савецкай імпэрыі, калі беларускія землі былі захопленыя і калянізаваныя. А таму і панятак каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы цалкам апраўданы.

У пэрыяд 2020 – пачатак 2024 г. падчас вітка нутранай беларусізацыі, якая гэтым разам адбываецца без усялякай сувязі зь дзяржавай, а пераважна насупор ёй і выключна зь ініцыятывы грамадзянскай супольнасьці, каляніялісцкія гіпэкарэктныя формы асабліва выразна пачалі праяўляцца ў выкарыстаньні зрусіфікаванай моўнай спадчыны для апісаньня беларускіх назваў геаграфічных і імёнаў уласных. Як здаўна

ўдала падкрэсьліў французскі сацыялінгвіст Ж.-Л. Кальвэ, “права называць і апісваць сябе і сваю геаграфію ня дадзена калёніі, пэрыфэрыі, а толькі мэтраполіі, цэнтру” [Calvet 1974 : 56], у беларускім выпадку – Маскве і расейскай мове. Па словах мовазнаўцы Валянціны Лемцюговай, у межах імпэрыі Беларусь зьведала “тапанімічны генацыд” [Лемцюгова 2015 : 339], і ў XXI ст. беларусы нават у межах уласнай дзяржавы ўвайшлі з скажонай і русіфікаванай тапанімічнай і антрапанімічнай спадчынай. Афіцыйная зрусіфікаваная беларуская мова прадукавала і прадукуе расейскую карціну сьвету, а да беларускай мовы дыяспары і мяншыні ў самой Беларусі – тарашкевіцы – распаўсюджвалася скептычнае ці нават нэгатыўнае стаўленьне. Не зважаючы на афіцыйнае дзьвухмоўе, веды і кампэтэнцыі беларусаў у беларускай мове значна саступаюць узроўню валоданьня расейскай мовай.

Улічваючы гэтыя сацыялінгвістычныя акалічнасьці, цалкам зразумелымі становяцца прычыны і маштаб моўнай няўпэўненасьці і распаўсюду каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у мове ў XXI ст.: зрусіфікаваная сыстэма адукацыі, слабая ці пасіўная моўная кампэтэнцыя вялікай часткі мястовых беларусаў толькі ўзмацняюць моўную няўпэўненасьць ва ўмовах выгнаньня і эканамічна-сацыяльнай прэкарнасьці.

Зрэшты, да моўнай няўпэўненасьці можна аднесьці ня толькі блытаніну ў выкарыстаньні словаў “адчыніць”, “адкрыць”, “цяпер” і “зараз”, але і частае ўжываньне трасянкі ці русізмаў. Праявай моўнай няўпэўненасьці на публічным калектыўным узроўні да ўсяго, зьяўляецца перакручаная, а часам проста памылковая трансьлітарацыя ў дакумэнтах (напрыклад, у пашпартах) беларускіх уласных імёнаў (Genadz замест Hienadź, Volga замест Volha ці Ivanov замест Ivanoŭ). Наагул няведаньне ўладамі і многімі беларус-к-амі традыцыі ўласнай лацінкі і трансьлітарацыі, прынятай міжнароднай асацыяцыяй славістаў, – гэта таксама прыклад моўнай няўпэўненасьці, успадчыненай з часоў імпэрыі. Скрайняя форма моўнай няўпэўненасьці – жаданьне зьмяніць існую моўную, культурную ідэнтычнасьць і выбраць упэўненую, стабільную мадэль (расейскую, польскую і пад.): такія праявы таксама фіксуюцца сярод беларусаў як унутры краіны, так і ў выгнаньні. Хвалі зьмены беларус-к-амі прозьвішчаў і імёнаў у лацінкавым варыянце (Volha – Olga, Siarhiej – Serguei) часта таксама вынікаюць з моўнай няўпэўненасьці [*Стамілася быць Вольхай*… 2023; *Беларусы ЗША* 2023].

Што датычыць каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў, якія вынікаюць з моўнай няўпэўненасьці, то найбольш яскравым прыкладам зьяўляюцца паняткі “яўрэй”, “яўрэйка” і вытворныя. Слова пад уплывам русіфікацыі здаўна сталася нормай у афіцыйнай беларускай мове, прыгэтым традыцыйныя нэўтральныя ў беларускай мове словы “жыд”,

“жыдоўка” і вытворныя былі змаргіналізаваныя і на расейскі манер зьведзеныя да абразаў. Але гэтыя апошнія варыянты застаюцца нормай у тарашкевіцы. Аднак часта сярод новатарашкевічанцаў, то бок тых, хто нядаўна перайшоў на тарашкевіцу, спрацоўвае каляніялісцкая гіпэркарэкцыя, і моўцы не адважваюцца ўжываць слова “жыд”, прыўносяць у тарашкевіцу русізм “яўрэй”. А часам няўпэўненыя моўцы шукаюць нэўтральны, бясьпечны, на іх думку, варыянт – “габрэй”. Такім парадкам, зьява каляніялісцкай гіпэркарэкцыі вядомая моўцам абодвух стандартаў: афіцыйнага і клясычнага правапісаў.

Да каляніялісцкай гіпэркарэкцыі можна аднесці таксама і тое, як беларускія моўцы пад уплывам стылістычнай нормы расейскай мовы пазьбягаюць і не ўжываюць фэмінітываў, альбо робяць гэта няўпэўнена, непасьлядоўна. Слова “намесьніца” – найбольш тыповы прыклад: многія журналісты, а таксама іншыя моўцы часта сумняюцца наконт ужываньня фэмінітыву слова “намесьнік” і таму часьцяком у размове дазваляюць сабе фэмінітыў, але на пісьме праз няўпэўненасьць самі карэктуюць сябе і пакідаюць маскулінітыў для азначэньня жанчыны. Падобнае назіраецца і зь іншымі фэмінітывамі.

Асаблівую актуальнасьць апошнім часам набыла зьява каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у сучаснай мове на прыкладзе беларуска-летувіскіх кантактаў. Таму прапаную падрабязна спыніцца на гэтым выпадку.

Кейс-стады: перадача летувіскіх уласных назваў па-беларуску

Практычна зразумець зьяву моўнай няўпэўненасьці і каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у беларускай мове можна на актуальным прыкладзе ўзмацьненьня гіпэркарэкцыі ва ўмовах, з аднаго боку, павялічэньня інтарэсу саміх беларусаў-ак да роднай мовы пасьля 2020 г., а з другога боку, ва ўмовах выгнаньня і пераезду ў суседнія краіны. Нас цікавіць асабліва выпадак Летувы. Так, на 1 верасьня 2023 г. у Летуве пражывала больш за 60.000 беларусаў [*З пачатку году ў Літву*… 2023]. Калі да вайны ва Ўкраіне стаўленьне да беларусаў было досыць пазытыўнае, пасьля таго, як рэжым А. Лукашэнкі пасіўна падтрымаў расейскі бок, стаўленьне пачало мяняцца ў бок стрыманасьці, а часам і нэгатыўнасьці [*Apklausa parodė tikrąjį vaizdą*… 2024]. Прыгэтым многія беларускія асацыяцыі, рухі грамадзянскай супольнасьці, а таксама бізнэс-структуры перабраліся ў Летуву, асабліва ў Вільню. Так, у Вільню перабраўся Саюз беларускіх пісьменьнікаў, часткова калектыў “Будзьма”, частка незалежных журналістаў і журналістак аселі ў Летуве. Таксама офіс

Сьвятланы Ціханоўскай месьціцца ў Вільні. Задоўга да 2020 г. у Вільні знайшоў прытулак Эўрапейскі гуманітарны ўнівэрсытэт у выгнаньні. Такім парадкам, беларуская і беларускамоўная прысутнасьць у Вільні значна ўзмацьнілася. Падаецца, дэмакратычны кантэкст павінен быў спрыяць дзейнасьці беларусаў і іх далейшай нутранай беларусізацыі ў Летуве, аднак сытуацыя пагоршылася на тле вайны ва Ўкраіне.

Дадзены кантэкст важны для разуменьня зьявы каляніялісцкай гіпэркарэкцыі, і асабліва каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у беларускай мове. Кейс-стады базуецца на аналізе віртуальнай беларускамоўнай прэсы (“Новы Час”, “Наша Ніва”), інфармацыйных парталаў (“Радыё Свабода”, Беларуская служба Польскага Радыё і “Радыё Рацыя”), старонак культурніцкіх праектаў (“Будзьма”), выдавецтваў у выгнаньні (Скарына, Пфляўмбаўм, Gutenberg, Вясна), а таксама моўных дэбатаў, якія завязаліся ў беларускамоўнай супольнасьці наконт ужываньня летувіскіх геаграфічных назваў па-беларуску (Вільня / Вільнюс, Коўна/Каўнас і пад.), а таксама наконт ужываньня формаў “літоўскі” і/ці “летувіскі” [Вячорка 2019; Дубавец 2023; Вольскі 2023]. Добрыя знаўцы і прапагатары беларускай мовы (няхай і не мовазнаўцы па адукацыі) – Сяргей Дубавец, Лявон Вольскі – на сучасным этапе слушна і ўпарод за мовазнаўцаў зьвярнулі ўвагу на чарговае пашырэньне ў беларускім узусе летуанізаванай праз русіфікаванае пасярэдніцтва формы “Вільнюс”. Тады як у тарашкевіцы ўсталяваная адзіная норма “Вільня” [Вячорка 2019], у афіцыйнай беларускай мове існуюць два варыянты: у гістарычнай пэрспэктыве “Вільня” і ў сучаснай “Вільнюс”. Цяпер жа зь ініцыятывы некаторых дзеячоў (Сяргей Будкін), якія апынуліся ў выгнаньні, чуваць заклікі “Адпусьціць Вільню, прыняць Вільнюс” [Дубавец 2023]. Падобны заклік дзейнічае як каляніялісцкая гіпэркарэкцыя: цалкам адкідваецца і ігнаруецца гісторыя, традыцыя і эстэтыка мовы і дадзенага слова ў беларускай мове. С. Дубавец вельмі слушна называе гэтую тэндэнцыю як “самапрыніжэньне” [Дубавец 2023]: беларусаў пазбаўляюць гісторыі мовы, прапануюцца словы, варыянты зь іншых моваў, што руйнуе доўгую супольную гісторыю паміж даўнімі суседзямі, зноў уводзіцца непатрэбнае пасярэдніцтва іншай культуры і мовы – расейскай, якая будуе культурны мост паміж Летувой і Беларусьсю, быццам гэтыя культуры ня ў сілах справіцца самастойна. У межах палітычна-карэктнага і каляніялісцкай гіпэркарэкцыі многія іншыя беларускія культурныя актары “адпускаюць Вільню і прымаюць Вільнюс”: так, у 2020-м – пачатку 2024 г. форма “Вільнюс” сустракаецца ў пэўнай частцы артыкулаў “Новага Часу”, яшчэ часьцей дадзеная форма, хоць і нароўні зь “Вільняй”, выкарыстоўваецца на старонцы “Будзьмы”. У афіцыйным і адзіным дзяржаўным беларускамоўным штодзённіку – газэце “Звязда” – амаль не сустракаецца

форма “Вільня”, а пераважна “Вільнюс”. Прыгэтым газэта “Наша Ніва”, партал “Радыё Свабода”, “Радыё Рацыя” і Беларуская служба Польскага Радыё выкарыстоўваюць выключна традыцыйную форму “Вільня”.

Каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы перадаюць элемэнт самапрыніжэньня, аб чым піша С. Дубавец. Да ўсяго, варта глядзець шырэй на гэтую зьяву: беларуская мова была русіфікаваная і ў беларусаў здаўна праяўляецца моўная няўпэўненасьць у апісаньні ўласных геаграфічных назваў: Мінск замест Менск, Гродна замест Горадня, Брэст замест Берасьце і г. д. Паступова самапрыніжэньне з нутрыбеларускага поля перайшло ў вонкавае поле, калі паводле каляніялісцкай лёгікі беларусы пачалі карэктаваць, мяняць і часта насупор традыцыі і гістарычна-эстэтычным напрацоўкам тапанімічныя назвы суседніх культураў. Аднак прыгэтым ніхто не крытыкуе і ня ставіць пад сумнеў моўныя нормы летувіскай мовы ў падачы беларускіх геаграфічных назваў: Gardinas – Горадня, Brasta – Берасьце, Vija – Іўе і пад. Таксама ніхто ня ставіць пад сумнеў падачы летувіскіх назваў у польскай традыцыі: Wilno, Kowno. Гэта сьведчыць аб тым, што летувіскім і польскім моўцам не ўласьцівая каляніялісцкая гіпэркарэкцыя.

Каб паўней зразумець і ахапіць праблематыку, варта ўлічваць вымярэньне традыцыі і стандартаў беларускай мовы (*тарашкевіца* і *афіцыйны правапіс*), якія часам прынцыпова па-рознаму перадаюць уласныя назвы. Праўда, унутры тарашкевіцы часам таксама назіраецца разыходжаньне ў азначэньнях панятку “Летува”: так, калектыў “Радыё Свабоды”, а таксама выдавецтва “Вясна” на чале зь Сяргеем Шупам, калектыў “Запісаў БІНіМу” і мовазнаўца В. Вячорка прытрымліваюцца формаў “Літва”, “літоўскі”, “літовец”, “літоўка” [Вячорка, Шупа 2020]. Тады як дыяспарнікі лёнданскай Скарынаўкі (Леў Гарошка, Аляксандар Надсан), а таксама некаторыя беларусы Канады (напрыклад, Сяргей Хмара) з 1950-х гг. аддавалі перавагу паняткам “Летува”, “летувіскі”, такім парадкам, прынцыпова тэрміналягічна адрозьніваючы сучасную Летувіскую Рэспубліку ад гістарычнай Літвы [Санько 2020; Краўцэвіч 2020; Гарбацкі 2020]. Згодна з тарашкевіцкай дыяспарнай моўнай традыцыяй, паняткі “летувіскі”, “летувіская”, “летувіс”, “летувіска” як вытворныя ад назвы “Летува” азначаюць цяперашнюю Летувіскую Рэспубліку. Тарашкевіцкая ж традыцыя базуецца перадусім на саманазьве “Lietuva”, то бок улічваецца арыгінальная саманазва. Падобнае мы назіраем у іншых сытуацыях: “Сіям” замест ці нароўні з формай “Тайлянд”, “Ніпон” замест ці нароўні з формай “Японія” і г. д. Апрача таго, што ў тарашкевіцы ўлічваецца і паважаецца саманазва “Lietuva”, як ужо пазначалася, існуе яшчэ адна прычына ўжываньня дадзенага панятку: тэрміналягічнае адрозьненьне гістарычнай Літвы і сучаснай

Летувы. Дарэчы, падобнае тэрміналягічнае адрозьненьне існуе ў французскай мове: Lithuanie з “h” азначае гістарычную Літву і ВКЛ, тады як варыянт Lituanie без “h” – сучасную Летуву.

Варта пазначыць, што пэўны час сучасныя лёнданскія скарынаўцы выкарыстоўвалі дзьве формы “летувіскі” ў знак павагі да айцоў-заснавальнікаў Скарынаўкі, а таксама часам “літоўскі” як вынік моўнай няўпэўненасьці і хісткасьці нормы. Няма сумневу, адсутнасьць аднаго варыянту і інтэлектуальныя спрэчкі вакол дакладнасьці азначэньняў Літвы / Летувы, а таксама аўтарытэт мовазнаўцы В. Вячоркі і выдаўца, перакладніка С. Шупы часта спрычыньваюцца да ўзмацьненьня няўпэўненасьці моўцаў.

Таксама ў разрэзе двух стандартаў беларускай мовы – тарашкевіцы і наркамаўкі (афіцыйнага правапісу) – неабходна разумець і аналізаваць асноўныя адрозьненьні ў перадачы летувіскіх уласных назваў (тапонімаў і антрапонімаў). Афіцыйны правапіс, які трапіў пад наўпросты русіфікатарскі ўплыў, працягвае прадукаваць зьяву каляніялісцкай гіпэркарэкцыі, цалкам адмовіўшыся ад традыцыйных назваў: Вільня (на карысьць адначасова зрусіфікаванай і летуанізаванай формы Вільнюс), Коўна (на карысьць Каўнас) і г. д. Разгорнуты сьпіс летувіскіх тапанімічных аб’ектаў і іх адрозная перадача ў тарашкевіцы і наркамаўцы пададзеныя ніжэй:

Летувіская назва	**Тарашкевіца**	**Наркамаўка**
Vilnius	Вільня	Вільнюс
Kaunas	Коўна	Каўнас
Alytus	Аліта	Алітус
Zarasai	Езяросы	Зарасай
Neris	Вяльля	Нярыс, Вілія
Šiauliai	Шаўлі	Шаўляй
Druskininkai	Друскенікі	Друскінінкай
Pabradė	Падброддзе	Пабрадзе
Švenčionys	Сьвянцяны	Швянчоніс
Varėna	Араны	Варэна
Vievis	Еўе	Віевіс
Nemenčinė	Немянчын	Нямянчыне
Trakai	Трокі	Тракай

Так, наркамаўскія моўцы ў выніку русіфікацыі адмовіліся ад традыцыйных беларускіх назваў летувіскіх тапонімаў і перайшлі на формы, прынятыя ў расейскай мове. Сярод новатарашкевічанцаў таксама часам фіксуецца зьява каляніялісцкай гіпэркарэкцыі: пад уплывам наркамаўскага стандарту некаторыя моўцы, якія нядаўна перайшлі на тарашкевіцкі стандарт, прадукуюць штучныя ў тарашкевіцы варыянты: напрыклад, часам замест “Вільня” кажуць “Вільнюс” і г. д.

Наступны важны лексычны пласт, які варта прааналізаваць у сьвятле каляніялісцкай гіпэркарэкцыі і моўнай няўпэўненасьці, – летувіскія антрапонімы, у прыватнасьці дзявочыя, жаночыя імёны і іх перадача па-беларуску. Зноў афіцыйны і клясычны правапісы па-рознаму перадаюць некаторыя летувіскія імёны і прозьвічшы, у якіх сустракаецца летувіскі гук [ė]. Гэта вузкае доўгае ***е*** пярэдняй артыкуляцыі, найбольш блізкім да яго ў сыстэме фанэмаў беларускай мовы зьяўляецца гук пярэдняга раду [‘е]. Таму пішам –е: *Біруц**е***, *Адамавічуц**е*** і пад. [Сьвяжынскі: 1985; Саўка: 2021]. Але на практыцы сучасная афіцыйная беларуская мова прапануе памылковы варыянт: *Бірутэ*, *Адамавічутэ*, а таксама *Жэмайтэ*, *Грыбаўскайтэ*, *Сыманайцітэ*, *Казлаўскайтэ* і г. д. Такім парадкам, на афіцыйным роўні праяўляецца каляніялісцкая гіпэркарэкцыя: выдавецтвы, рэдакцыі наркамаўскай традыцыі як у эпоху БССР, так і цяпер распаўсюджваюць дадзеную памылку [*Літоўскія апавяданні* 1957; *Прэзыдэнт Літвы Даля Грыбаўскайтэ*… 2011; *Грыбаўскайтэ мае намер*… 2014; *Пантыфік прыняў*… 2019]. Цікава, што афіцыйныя мовазнаўцы зьвярталі на гэта ўвагу – так, Уладзімер Сьвяжынскі ў 1985 г. пісаў аб гэтай праблеме і памылцы ў часопісе “Беларуская лінгвістыка” [Сьвяжынскі 1985: 60]. Аднак голас мовазнаўцы застаўся непачутым. Прыгэтым у сучаснай тарашкевіцы назіраем пераважна карэктныя формы з *–е*: *Жэмайце*, *Грыбаўскайце, Сыманайціце*, *Казлаўскайце* і пад. Хоць “Радыё Свабода” ў мінулым часе выкарыстоўвала памылковую форму Грыбаўскайтэ [*Прэзыдэнт Літвы Даля Грыбаўскайтэ*… 2011]. Навідавоку выпадак каляніялісцкай гіпэркарэктнай формы, калі беларускія моўцы робяць памылку пад уплывам расейскай мовы, раўнаньня на расейскую норму: *Грибаускайте* → *Грыбаўскайтэ*.

Нарэшце, яшчэ раз зьвернем увагу на паняткі “яўрэй-габрэй-жыд” у сьвятле каляніялісцкай гіпэркарэкцыі і ў зьвязцы зь летувіскай мовай: прыклад летувіскай (а таксама, між іншым, польскай) моваў дэманструе, якімі адрознымі шляхамі разьвіваліся нашыя мовы. Калі да русіфікацыі беларускай мовы слова “жыд” было нэўтральным і нарматыўным, то ў выніку пераносу сэнсу з расейскай мовы ў беларускую слова “жыд” у афіцыйнай беларускай мове ў 30-я гг. ХХ ст. сталася ненарматыўным. У той жа час у беларускай мове, якой карысталіся беларусы Вільні, Заходняй

Беларусі ў межах Польшчы “жыд” заставалася нормай. Пазьней слова “жыд” і вытворныя захаваліся ў беларускай мове дыяспары. Праўда, і там у выніку каляніялісцкай гіпэркарэкцыі заўважаецца звужэньне ягонага выкарыстаньня і пераход да формы “габрэй”. У летувіскай жа мове словы *žydas*, *žydė* захаваліся як адзіная норма, не зважаючы на спробы за савецкім часам, а таксама потым у незалежнай Летуве паставіць пад сумнеў іх нэўтральнасьць [*Ar keisti žodį „žydas“*]. То бок летувіская мова ў гэтым выпадку пазьбегла каляніялісцкага ўплыву расейскай мовы і каляніялісцкай гіпэркарэкцыі.

Падсумоўваючы, варта пазначыць, што аналіз выпадку перадачы летувіскіх уласных назваў па-беларуску закранае надзвычай складаную і палітызаваную тэму сацыялінгвістычнага поля, якая ўскладняецца русіфікацыяй унутры Беларусі, наяўнасьцю двух стандартаў беларускай мовы і гуманітарнай крызай беларускай навукі, гуманістыкі, калі пасьля 2020 г. вучоныя апынуліся ў выгнаньні.

Заканчэньне

Моўная няўпэўненасьць і ейная тыповая праява – гіпэркарэкцыя – зьявы ўнівэрсальныя і ўласьцівыя ў розных ступенях усім мовам [Labov 1966; Bourdieu 1978]. У сацыялінгвістыцы адрозьніваюць некалькі кшталтаў моўнай ці лінгвістычнай няўпэўненасьці: выключна моўная, граматычная няўпэўненасьць, выкліканая клясава-эканамічным чыньнікам і няведаньнем прэстыжнай формы мовы, а таксама гэта можа быць моўная няўпэўненасьць, выкліканая цалкам экстрамоўнымі чыньнікамі: дамінаваньнем ці ўплывам іншай мовы, русіфікацыяй у беларускім выпадку і пад. [Calvet 1999 : 168]. Часам моўная няўпэўненасьць можа быць індывідуальнай, зьвязанай з псыхалягічнай няўпэўненасьцю чалавека [Bernstein 1973]. Моўцы як мільённых, так і мінарытарных моваў зьведваюць няўпэўненасьць і выкарыстоўваюць гіпэркарэктныя формы. Аднак, не зважаючы на ўнівэрсальнасьць зьявы, унутры некаторых, як правіла, мінарытарных, уразьлівых і калянізаваных моваў, назіраюцца спэцыфічныя выпадкі. Так, беларуская мова, якая здаўна зьведвае стасункі падпарадкаваньня, залежнасьці ад мовы імпэрыі – расейскай, увасабляе цікавы выпадак з пункту гледжаньня зьявы моўнай няўпэўненасьці. Перадусім няўпэўненасьць беларускіх моўцаў, выкліканая ня нутранымі моўнымі чыньнікамі, а экстрамоўнымі – русіфікацыяй. Русіфікацыя як праява, рэсурс каляніялісцкай палітыкі імпэрыі стварыла іншую спэцыфічную зьяву – *каляніялісцкую гіпэркарэкцыю,* дакладней *каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы*. Гэтыя паняткі цалкам новыя, створаныя ў межах дадзенага дасьледаваньня. Звычайна ў сацыялінгвістыцы мова йдзе пра

гіпэркарэкцыю, аднак у беларускім выпадку я прапаную ахапіць вымярэньне каляніялісцкага ўплыву, вынікам якога сталася каляніялісцкая гіпэркарэкцыя, якая выходзіць па-за межы клясычнай гіпэркарэкцыі (граматычнай, лексычнай, артаграфічнай, фанэтычнай) у вымярэньне сумежнае сацыяльнае, экстралінгвістычнае.

На прыкладзе аналізу выпадку перадачы летувіскіх уласных назваў па-беларуску была прааналізаваная гэтая спэцыфічная праява моўнай няўпэўненасьці. Так, напрыклад, у азначэньні і апісаньні летувіскай рэчаіснасьці беларускія моўцы, якія выкарыстоўваюць афіцыйную беларускую мову, часта ўжываюць новыя словы, прыхаваныя адначасова русізмы і летуанізмы, штучныя назвы, якія паўсталі пад уплывам расейскай мовы (Вільнюс замест Вільня, Тракай замест Трокі, Каўнас замест Коўна і пад.). Якраз наяўнасьць іншага стандарту – *тарашкевіцы* – дэманструе жывасьць традыцыйных, пазбаўленых каляніялісцкага ўплыву, назваў (толькі Вільня, Трокі, Коўна і пад.). Таму напрошваюцца відавочныя і простыя высновы: моўцы тарашкевіцы не сутыкаюцца ці сутыкаюцца ў значна меншай ступені зь зьявай каляніялісцкай гіпэркарэкцыі і выкарыстоўваюць значна менш каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў. Прыгэтым многім тарашкевіцкім моўцам усё ж вядомая проста гіпэркарэкцыя: “Вялікі шолам” замест дакладнага “Вялікі шлем”. Моўцы ж, якія карыстаюцца наркамаўкай, то бок афіцыйнай беларускай мовай, значна часьцей сутыкаюцца з праблемай каляніялісцкай гіпэркарэкцыі, бо ў нормах, якімі моўцы павінны карыстацца, утрымліваецца каляніялісцкі код – русізм (напрыклад, наркамаўскія формы Жэмайтэ, Грыбаўскайтэ, Казлаўскайтэ).

Улічваючы афіцыйную русіфікацыйную палітыку беларускага рэжыму і, як вынік, шызаглясычную сытуацыю (наяўнасьць двух, а ў пэўны час і больш стандартаў мовы), моўная няўпэўненасьць усіх беларускіх моўцаў пастаянна ўзрастае. Спрэчкі, дэбаты вакол ужываньня словаў “Літва” ці “Летува” добра ілюструюць дадзеную тэндэнцыю масавай моўнай няўпэўненасьці.

Традыцыйна лічыцца, што спыніць і паменшыць моўную няўпэўненасьць можа (дэмакратычная) дзяржаўная моўная палітыка, скіраваная на выпрацоўку кампрамісу. У беларускім выпадку аўтарытарная дзяржава пакуль ня ў сілах вырашыць гэтага пытаньня, яна толькі множыць канфлікты і спрэчкі: забарона беларускай лацінкі, тарашкевіцы, прапановы ідэалягічнай чысткі беларускай мовы і пад. [*Навязванне заходніх каштоўнасцей*… 2023; *Гігін змагаецца*…2024]. А таму беларускія моўцы на дадзены момант застаюцца часта сам-насам з новымі выклікамі і моўнай няўпэўненасьцю, якая праяўляецца між іншым у выкарыстаньні гіпэркарэктных формаў, якія, да ўсяго, могуць мець каляніялісцкае паходжаньне.

References

Akudovič Cimafej. 2023. *Belaruskaja lacinka jak blokčèjn ključ – važny aryhinal'ny nabor simvalaŭ*. ZBS «Bac'kaŭščyna». 11 studzenja [Акудовіч Цімафей. 2023. *Беларуская лацінка як блокчэйн ключ – важны арыгінальны набор сімвалаў*. ЗБС «Бацькаўшчына». 11 студзеня] [online] https://zbsb.info/?p=1177[доступ: 30.04.2024].

Apklausa parodė tikrąjį vaizdą: lietuviai pasakė, kokio kaimyno ir bendradarbio nenorėtų labiausiai. 2024. delfi.lt, 12.03. [online] https://www.delfi.lt/news/daily/lithua nia/apklausa-parode-tikraji-vaizda-lietuviai-pasake-kokio-kaimyno-ir-bendrada rbio-nenoretu-labiausiai-96097071[доступ: 30.04.2024].

Ar keisti žodį „žydas" į „hebrajas" ar „judėjas"? 2024. Valstybinė lietuvių kalbos komisija. [online] https://vlkk.lt/konsultacijos/3454-zydas-zyde[доступ: 30.04.2024].

Belaruskaj lacinki na šyl'dax bol'š ne budze. 2023. Belsat TV. 04.04 [*Беларускай лацінкі на шыльдах больш не будзе*. 2023. Belsat TV. 04.04] [online] https://belsat.eu/in-focus-/04-04-2023-belaruskaj-latsinki-na-shyldah-bolsh-ne-budze[доступ: 1.05.2024].

Belarusy ZŠA. Razam ljahčèj. Vopros k Ol'ham. Fèjsbuk-staronka. [*Беларусы ЗША. Разам лягчэй. Вопрос к Ольгам*. Фэйсбук-старонка] [online] [доступ: 1.05.2024].

Bernstein Basil. 1973. *Class, Codes and Control, Volume 1*. U: *Theoretical Studies towards a Sociology of Language.* St Albans, Herts: Paladin.

Berrendonner Alain. 1998. *Normes d'excellence et hypercorrections*. "Cahiers de linguistique française", № 20: 87–101.

Bourdieu Pierre. 1978. *Ce que parler veut dire*. "Revue Le français aujourd'hui", № 20: 4–20.

Bucci Wilma, Baxter Milton. 1984. *Problems of Linguistic Insecurity in Multicultural Speech Contexts*. Ann NY Acad Sci. 433: 185–200.

Bušljakoŭ Juras'. 2013. *Žyvaja mova*. "Radyë Svaboda". Praha [Бушлякоў Юрась. 2013. *Жывая мова*. Радыё Свабода. Прага].

Calvet Louis-Jean. 1974. *Linguistique et colonialisme, petit traité de glottophagie*. Payot.

Calvet Louis-Jean. 1998. *L'insécurité linguistique et les situations africaines*. Diffusion Didier érudition.

Calvet Louis-Jean. 1999. *Pour une écologie des langues du monde*. Paris, Plon.

Coakley Amanda. 2022. *Inside the Fight to Revive the Belarusian Language*. "TIME USA". October 28 [online] https://time.com/6224762/fight-to-preserve-belarusian-language/[доступ:_1.05.2024].

Cychun Hienadź. 2006. *The Linguistic Situation and Mixed Language Forms in Belarus*. U: *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in Focus*. Ed. B. Törnquist-Plewa. Malmö: Sekel Bokförlag: 61–75.

Dubavec Sjarhej. 2023. *Nja trèba samapryniżacca. Jaščè pra Vil'nju i Vil'njus u belaruskaj move*. 10 listapada [Дубавец Сяргей. 2023. *Ня трэба самапрыніжацца. Яшчэ пра Вільню і Вільнюс у беларускай мове*. 10 лістапада] [online] [доступ: 1.05.2024].

Feagin Joe, Orum Anthony, Sjoberg Gideon. 1991. *A Case for the case study*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Francard Michel, Lambert Joëlle, Masuy Françoise. 1993. *L'insécurité linguistique en Communauté française de Belgique*. Bruxelles: Service de la langue française.

Francard Michel. 1997. *L'hypercorrection*. U: MOREAU Marie-Louise (dir.). *Sociolinguistique: concepts de base*, Flammarion, Paris, 158–160.

Frydman Aljaksandr. 2024. *Ja ne ètničny belarus, ale z belaruskascju nikoli ne paryvaŭ. Moйnae pytanne Aljaksandra Frydmana*. "Budz'ma belarusami". 29.04] [Фрыдман Аляксандр. 2024. *Я не этнічны беларус, але з беларускасцю ніколі не парываў. Моўнае пытанне Аляксандра Фрыдмана*. "Будзьма беларусамі". 29.04] [online]

https://budzma.org/news/mounae-pytanne-alyaksandra-frydmana.html[доступ: 1.05.2024].

Harbacki Ŭladzislaŭ. 2019. *Fèminizacyja belaruskaj movy. Sacyjalinhvistyčnae das'ledavan'ne*. Gudų kultūros draugija Lietuvoje, Vil'nja [Гарбацкі Ўладзіслаў. 2019. *Фэмінізацыя беларускай мовы. Сацыялінгвістычнае дасьледаваньне*. Gudų kultūros draugija Lietuvoje, Вільня].

Harbacki Ŭladzislaŭ. 2020. *U taraškevicy ne abyjs'cisja bjaz slova "Letuva"*. "ARCHE, èlektronnaja hazèta", 9 sakavika [Гарбацкі Ўладзіслаў. 2020. *У тарашкевіцы не абыйсьціся бяз слова "Летува"*. "ARCHE, электронная газэта", 9 сакавіка] [online] https://web.archive.org/web/20210607194351/https://gazeta.arche.by/article/349.html?fbclid=IwAR3445HhnFkRqQDlskrDODnITESaPQzy7EGGDNG2E9-L3fkmefK4sPg83PU[доступ: 1.05.2024].

Haugen Einar. 1962. *Schizoglossia and the Linguistic Norm Monograph Series on Languages and Linguistics*. Georgetown University. № 15.

Hihin zmahaecca sa slovam "rovar". Pjatroŭski asadziŭ jaho: "velasiped" taksama zapazyčany. 2024. "Naša Niva". 01.05 [*Гігін змагаецца са словам "ровар". Пятроўскі асадзіў яго: "веласіпед" таксама запазычаны*. 2024. "Наша Ніва". 01.05] [online] https://nashaniva.com/341933[доступ: 1.05.2024].

Hrybaŭskajtè mae namer balatavacca na druhi tèrmin. 2014. "Zvjazda". 05.02 [*Грыбаўскайтэ мае намер балатавацца на другі тэрмін*. 2014. "Звязда". 05.02] [online] https://zviazda.by/be/news/20140205/1391547813-grybaus kayte-mae-namer-balatavacca-na-drugi-termin[доступ: 2.05.2024].

Ivanoŭ Uladzislaŭ. 2022. *De la honte linguistique: le cas du bélarussien*. (U:) *Représentations des langues au confluent du temps et de l'espace*. Sous la direction de Julie Boissonneault, Ali Reguigui et Gerardo Acerenza, Université Laurentienne.

Joubert Auréli. 2010. *A Comparative Study of the Evolution of Prestige Formations and of Speakers' Attitudes in Occitan and Catalan*. [Unpublished doctoral dissertation]. The University of Manchester [online] https://research.manchester.ac.uk/en/studentTheses/a-comparative-study-of-the-evolution-of-prestige-formations-and-o [доступ: 30.04.2024].

Kamusella Tomasz. 2021. *Belarusian: An extremist language?* New Eastern Europ. October 11 [online] https://neweasterneurope.eu/2021/10/11/belarusian-an-extremist-language/[доступ: 1.05.2024].

Karbalevič Valer. 2024. *Kajdanki dlja Mirsalimavaj. Jakuju pahrozu dlja rèžymu Lukašènki njasuc' pryxil'niki "ruskaha s'vetu"*. "Radyë Svaboda". 11 sakavika [Карбалевіч Валер. 2024. *Кайданкі для Мірсалімавай. Якую пагрозу для рэжыму Лукашэнкі нясуць прыхільнікі "рускага сьвету"*. "Радыё Свабода". 11 сакавіка] [online] https://www.svaboda.org/a/32857254.html[доступ: 2.05.2024].

Kraŭcèvič Ales'. 2020. *Čamu trèba kazac' i "Litva", i "Letuva". Arhumènty historyka Alesja Kraŭcèviča*. "Radyë Svaboda". 22 ljutaha [Краўцэвіч Алесь. 2020*. Чаму трэба казаць і "Літва", і "Летува". Аргумэнты гісторыка Алеся Краўцэвіча*. "Радыё Свабода". 22 лютага] [online] https://www.svaboda.org/a/30448775.html [доступ: 2.05.2024].

Kreja Bogusław. 1969. *O przesadnej poprawności językowej*. U: Stanisław Urbańczyk (red.). *Język polski: poprawność, piękno, ochrona*. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace popularnonaukowe 4: 165–178.

Labov William. 1966. *The Social stratification of English in New York city*. Center for applied linguistics.

Labov William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press.

Language as a protest. The Belarusian language in prisons. 2024. Viasna**.** 22.02 [online] https://spring96.org/en/news/114508[доступ: 2.05.2024].

Lemcjuhova Valjancina. 2015. *Tapanimičny henacyd, abo jak Ameryka stala Saveckaj*. U: *Vybranyja pracy*. Minsk, 339–341 [Лемцюгова Валянціна. 2015. *Тапанімічны генацыд, або як Амерыка стала Савецкай.* У: *Выбраныя працы*. Мінск, 339–341].

Litoŭskija apavjadanni. 1957. Minsk [*Літоўскія апавяданні*. 1957. Мінск].

Lutsevich Katsiaryna. 2024. *Belarus: "The fight for my language made me a refugee*. "Global Bar Magazine". 30 mars [online] https://globalbar.se/2024/03/belarus-the-fight-for-my-language-made-me-a-refugee/[доступ: 2.05.2024].

Mortamet Clara. 2020. *En faire trop ou pas assez, l'insécurité linguistique comme catégorie d'analyse de la variation orthographique*. U: Feussi Valentin, Lorilleux Joanna. *(In)sécurité linguistique en francophonies – Perspectives in(ter)disciplinaires*. L'Harmattan.

Nahornaja Alina. 2024. *Mova 404* [Нагорная Аліна. 2024. *Мова 404*] [online] https://www.mova404.info/book[доступ: 1.05.2024].

Navjazvanne zaxodnix kaštoŭnascej i tradycyj. Da kanca hoda ŭ Belarusi calkam prybjaruc' lacinku z darožnyx znakaŭ i ŭkazal'nikaŭ. 2023. Hrodna.life. 15 verasnja [*Навязванне заходніх каштоўнасцей і традыцый. Да канца года ў Беларусі цалкам прыбяруць лацінку з дарожных знакаў і ўказальнікаў*. 2023. Hrodna.life. 15 верасня] [online] https://hrodna.life/2023/09/15/lacinki-ne-budze/[доступ: 2.05.2024].

Pantyfik prynjaj pa aŭdyencyi Prèzidènta Litvy. 2019. catholicvitebsk.by. 29.03 [*Пантыфік прыняў на аўдыенцыі Прэзідэнта Літвы*. 2019. catholicvitebsk.by. 29.03] [online] https://catholicnews.by/tag/dalja-gryba-skajtje/[доступ: 1.05.2024] .

Prajavy moŭnaj dyskryminacyi ŭ Belarusi. 2022. "Novy Čas". 26.09 [*Праявы моўнай дыскрымінацыі ў Беларусі*. 2022. "Новы Час". 26.09] [online] [доступ: 1.05.2024].

Prèzydènt Litvy Dalja Hrybaŭskajtè vyklikae ministra justycyi. 2011. Radyë Svaboda. 17 žniŭnja [*Прэзыдэнт Літвы Даля Грыбаўскайтэ выклікае міністра юстыцыі*. 2011. Радыё Свабода. 17 жніўня] [online] https://www.svaboda.org/a/24299564.html[доступ: 1.05.2024].

Rusifikacyja na maršy. Zabaranili lacinku ŭ translitaracyi heahrafičnyx nazvaŭ. 2023. "Novy Čas". 04.04 [*Русіфікацыя на маршы. Забаранілі лацінку ў транслітарацыі геаграфічных назваў*. 2023. "Новы Час". 04.04] [online] [доступ: 2.05.2024]

San'ko Z'micer. 2020. *I ŭsë ž – Litva ci Letuva?* "Radyë Svaboda". 2 sakavika [Санько Зьміцер. 2020. *І ўсё ж — Літва ці Летува?* "Радыё Свабода". 2 сакавіка] [online] https://www.svaboda.org/a/30464340.html[доступ: 2.05.2024]

Saŭka Z'micer. 2021. *Inšamoŭnyja najmen'ni ŭ belaruskim tèks'ce*. Minsk: Tèxnalohija [Саўка Зьміцер. 2021. *Іншамоўныя найменьні ў беларускім тэксьце*. Мінск: Тэхналогія].

Scjacko Pavel. 2002. *Kul'tura movy*. Minsk: Tèxnalohija [Сцяцко Павел. 2002. *Культура мовы*. Мінск: Тэхналогія].

Stamilasja byc' Vol'xaj, kali ja Ol'ha. Čamu i jak belarusy zmjanjajuc' svae imëny za mjažoj. 2023. "Naša Niva". 17.12 [*Стамілася быць Вольхай, калі я Ольга. Чаму і як беларусы змяняюць свае імёны за мяжой*. 2023. "Наша Ніва". 17.12] [online] https://nashaniva.com/331944[доступ: 2.05.2024].

Svjažynski Ŭladzimir. 1985. *Ab peradačy litoŭskix ulasnyx nazvaŭ u belaruskaj move*. "Belaruskaja linhvistyka". № : 59–61 [Свяжынскі Ўладзімір. 1985. *Аб перадачы літоўскіх уласных назваў у беларускай мове*. "Беларуская лінгвістыка". № 27: 59–61].

Tsikhanouskaya Sviatlana. 2023. *Supporting Belarusian content-makers, not their Russian counterparts." What is it like to actually have a native language? Sviatlana Tsikhanouskaya's speech for the Native Language Day in Belarus*. Svetlana Tikhanovskaya – national leader of Belarus. February 21 [online] [доступ: 2.05.2024].

Vjačorka Vincuk. 2019. *Vil'nja ci Vil'njus? Ci karèktna nazyvac' horad tradycyjnym belaruskim imem.* "Radyë Svaboda". 21 listapada [Вячорка Вінцук. 2019. *Вільня ці Вільнюс? Ці карэктна называць горад традыцыйным беларускім імем.* "Радыё Свабода". 21 лістапада] [online] https://www.svaboda.org/a/vilnia/30 284660.html[доступ: 2.05.2024].

Vjačorka Vincuk, Šupa Sjarhej. 2020. *Čamu Litva, a ne "Letuva".* "Radyë Svaboda". 20 ljutaha [Вячорка Вінцук, Шупа Сяргей. 2020. *Чаму Літва, а не "Летува*". "Радыё Свабода". 20 лютага] [online] https://www.svaboda.org/a/30445 716.html[доступ: 2.05.2024].

Vjačorka Vincuk. 2022. *Sloŭnik belaruskaj rèvaljucyi: "Dalučajsja!" i "Žyve!", "jabac'ki" i "krasajcy"*. "Radyë Svaboda". 19 žniŭnja [Вячорка Вінцук. 2022. *Слоўнік беларускай рэвалюцыі: "Далучайся!" і "Жыве!", "ябацькі" і "красаўцы"*. "Радыё Свабода". 19 жніўня] [online] https://www.svaboda.org/a/slounik-revalucyi/ 31995983.html[доступ: 1.05.2024].

Vol'ski Ljavon. 2023. *Vil'nja i Vil'njus*. "Budz'ma", 14.11 [Вольскі Лявон. 2023. *Вільня і Вільнюс*. "Будзьма", 14.11] [online] https://budzma.org/news/vilnya-i-vilnyus.html[доступ: 2.05.2024].

Winford Donald. 1978. *Phonological Hypercorrection in the Process of Decreolization – the Case of Trinidadian English*. "Journal of Linguistics". Vol. 14, № 2: 277–291.

Z pačatku hodu ŭ Litvu peraexali jaščè kalja 12 tysjač hramadzjan Belarusi. Kol'ki belarusaŭ žyve ŭ kraine. 2023. "Radyë Svaboda". 23 veras'nja [*З пачатку году ў Літву пераехалі яшчэ каля 12 тысяч грамадзян Беларусі. Колькі беларусаў жыве ў краіне*. 2023. "Радыё Свабода". 23 верасьня] [online] [доступ: 2.05.2024].

STRESZCZENIE: Artykuł poświęcony jest socjolingwistycznej analizie niepewności językowej, z którą borykają się współcześni użytkownicy języka białoruskiego. Przedmiotem badań jest niepewność językowa osób białoruskojęzycznych i jeden z głównych jej przejawów – hiperpoprawne formy w języku, jakim posługują się użytkownicy w wyniku ciągłej rusyfikacji i utraty kompetencji w zakresie języka ojczystego. W związku z tym w badaniu poddano analizie nie tylko formy hiperpoprawne w języku, ale przede wszystkim te, które powstały w wyniku działalności kolonialnej – dominacji języka rosyjskiego, rusyfikacji. Ważność tematu podkreślają wydarzenia roku 2020, nasilenie rusyfikacji na Białorusi, masowa ucieczka setek tysięcy Białorusinów poza granice kraju oraz nowy wzrost zainteresowania językiem białoruskim, zarówno w warunkach na wygnaniu, jak i pod dyktaturą. W takich warunkach niepewność językowa nasiliła się, a tym samym wzrosła liczba form hiperpoprawnych – zwłaszcza kolonialnych, o czym świadczy analiza prasy białoruskojęzycznej i portali internetowych. W badaniach wykorzystywane są następujące metody: analiza materiałów wtórnych, metody porównawcze i studia przypadków. W artykule podjęto jednak próbę oceny skali niepewności językowej i rozpowszechnienia się w języku kolonialistycznych form hiperpoprawnych, biorąc pod uwagę dwa standardy – pisownię oficjalną i klasyczną.

SŁOWA KLUCZOWE: niepewność językowa, hiperpoprawność, (kolonialistyczne) formy hiperpoprawne, glottofagia, schizoglossia, oficjalny wariant i klasyczny wariant języka białoruskiego.

АНАТАЦЫЯ: Артыкул прысьвечаны сацыялінгвістычнаму аналізу моўнай няўпэўненасьці, зь якой сутыкаюцца сучасныя беларускія моўцы. Аб'ектам дасьледаваньня зьяўляецца моўная няўпэўненасьць беларускамоўных асобаў,

а прадметам дасьледаваньня – адна з цэнтральных праяваў моўнай няўпэўненасьці – гіпэркарэкцыя ці дакладней гіпэркарэктныя формы ў мове, якія моўцы выкарыстоўваюць у выніку працяглай русіфікацыі і згубы кампэтэнцыі ў роднай мове. У зьвязку з гэтым у дасьледаваньні аналізуюцца ня проста гіпэркарэктныя формы ў мове, а перадусім тыя, што паўсталі ў выніку каляніялісцкай дзейнасьці – дамінаваньня расейскай мовы, русіфікацыі. Актуальнасьць тэмы падкрэсьленая падзеямі 2020 г., узмацьненьнем русіфікацыі ў Беларусі, масавымі ўцёкамі сотні тысячаў беларусаў/-ак за межы краіны і новым усплёскам інтарэсу да беларускай мовы як ва ўмовах выгнаньня, так і ва ўмовах дыктатуры. У такіх варунках моўная няўпэўненасьць толькі ўзрасла, а колькасьць гіпэркарэктных формаў – асабліва каляніялісцкіх – у мове павялічылася, як сьведчыць аналіз беларускамоўнай прэсы і віртуальных парталаў. У дасьледаваньні задзейнічаныя наступныя мэтады: аналіз другарадных матэрыялаў, мэтад параўнаньня і кейс-стады. Зрэшты, у артыкуле прадпрымаецца спроба ацаніць маштаб моўнай няўпэўненасьці і распаўсюд каляніялісцкіх гіпэркарэктных формаў у мове з улікам двух стандартаў – афіцыйнага і клясычнага правапісаў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: моўная няўпэўненасьць, гіпэркарэкцыя, (каляніялісцкія) гіпэркарэктныя формы, шызаглёсія, глётафагія, клясычны правапіс, афіцыйны правапіс.

Data przesłania artykułu: 12.06.2024
Data akceptacji artykułu: 20.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Uladzislaŭ Ivanoŭ / Уладзіслаў Іваноў – Litwa, Wilno, Europejski Uniwersytet Humanistyczny, Wydział Nauk Społecznych; dr, profesor nadzwyczajny; specjalność naukowa: socjolingwistyka; zainteresowania naukowe: lingwistyka płci, polityka i język, *gender studies*, etnolingwistyka.

Adres: Europos Humanitarinis Universitetas, Savičiaus g.17, 01127 Vilnius, Lietuva / Litwa.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Іваноў Уладзіслаў і Клішын Андрэй. 2023. *Картаграфія тваёй сэксуальнасьці* / Mapping Your Sexuality, European Humaties University, Vilnius (пераклад з ангельскай на беларускую).
2. Іваноў Уладзіслаў. 2023. *Як перадаць па-беларуску зьяву небінарнасьці: новыя выклікі гендарнай лінгвістыкі*. „Acta Albaruthenica" 23: 159–175.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Mirosław Jankowiak, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.7

Mirosław Jankowiak

Slovanský ústav Akademie věd České republiky /
Institute of Slavonic Studies of the CAS, Czech Republic
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6212-1463
e-mail: jankowiak@slu.cas.cz

Granice zasięgu gwar białoruskich w świetle badań lingwistów. Część II: pogranicze białorusko-łotewskie

The limits of the range of Belarusian dialects in the research of linguists. Part II: The Belarusian-Latvian borderland
Межы функцыянавання беларускіх гаворак у святле даследаванняў лінгвістаў. Частка II: беларуска-латвійскае памежжа

ABSTRACT: The article discusses the range of occurrence of Belarusian sub-dialects in the Belarusian-Latvian borderland in the light of linguistic research. Selected publications covering the period from the mid-nineteenth century, texts of the beginning of twentieth century, post-war times of the USSR and contemporary were analysed. The focus was on publications by Belarusian, Latvian and Polish authors. The approach to the issue of the linguistic borderland changed chronologically, depending on the adopted research methods and understanding of the terms "transitional / mixed dialect", the development of linguistic geography, the progressing process of Russification and political / ideological factors. In case of Belarusian dialects in Latvia we have two levels of analyses – its needed to describe Belarusian-Latvian border and Belarusian-Russian in Latvia. The issue of the range limits of Belarusian dialects on the Belarusian-Latvian-Russian border has not been the subject of detailed analysis so far. Another new element is the critical approach to earlier studies on this issue, which were often conducted under political and ideological influence.

KEYWORDS: dialectology, Belarusian dialects, Russian dialect, Baltic dialects, Polish dialects, linguistic borderland.

Wprowadzenie

Prezentowany artykuł jest drugą publikacją autora z planowanego cyklu o językowych pograniczach Białorusi. Kwestia zasięgu gwar białoruskich,

tak w przeszłości, jak i współcześnie była poruszana przez wielu badaczy reprezentujących różne ośrodki naukowe[1]. Zainteresowanie tym tematem wśród nie tylko lingwistów, ale także białoruskiej elity pokazuje[2], że temat jest aktualny i ciągle budzi kontrowersje oraz potrzebę umiejscowienia języka białoruskiego wśród sąsiednich narodów i ich języków.

Granice występowania gwar konkretnego języka względem narzeczy sąsiedniego języka mogą być rozpatrywane w różnoraki sposób. Można wymienić podejście etnohistoryczne, kiedy punktem wyjścia jest dawna (historyczna) przynależność badanych gwar do konkretnego języka, wynikająca z uwarunkowań historycznych (np. granic administracyjnych, granic państw) oraz przynależności etnicznej danego obszaru z uwzględnieniem późniejszych procesów odbywających się na tym terytorium (np. postępująca rusyfikacja). Drugie podejście, teoretyczne, wynika z przyjęcia ustalonych terminów i metodologii. Przykładem mogą być np. rozważania nad przejściowym i mieszanym charakterem gwar dwóch języków wchodzących w kontakt, które są sobie bliskie genetycznie [por. Smułkowa 2002a; Smułkowa 2002b]. Wyznaczenie granicy, a dokładniej przypisanie do konkretnego języka, może też być oparte o statystyki, tj. sprawdzenie, ile cech językowych (np. fonetyczno-gramatycznych) realizowanych jest zgodnie z normami języka A, a ile zgodnie z językiem B [por. np. Jankowiak 2009: 130–151; Jankowiak 2014].

Kwestia zasięgu gwar białoruskich ciągle jest rozpatrywana przez niektórych badaczy czy działaczy społeczno-politycznych w kategoriach narodowych, patriotycznych, ideologicznych, czy też podlega mitologizowaniu. Przykładem może być bezkrytyczne podejście do mapy zasięgu etnosu białoruskiego, sporządzonej przez Joachima Karskiego w 1903 r. [Карский 1903] czy *Mapy Białoruskiej Republiki Ludowej*, ukazującej idealistyczne granice Białorusi, które chcieliby widzieć działacze społeczno-polityczni.

Rozważania nad obiektywnym zasięgiem gwar białoruskich na pograniczach utrudnia szereg aspektów, jak brak materiałów (korpusów gwarowych, w szczególności prezentujących czasy dawniejsze oraz obszar współczesnej Federacji Rosyjskiej i Czernihowszczyzny na Ukrainie), jak też słabo rozwinięta białoruska dialektologia historyczna[3]. Obiektywne określenie (i wyznaczenie) granicy gwar dwóch bliskich sobie genetycznie języków jest możliwe tylko po przeanalizowaniu struktury mowy, z uwzględnieniem statystyk i obszernego materiału. Należy także podkreślić, że tak w przeszłości, jak

[1] Np. Instytut Językoznawstwa NANB (V. Kurcova), Katedra Białorutenistyki UW (N. Barszczewska), Instytut Slawistyki PAN (M. Jankowiak), Uniwersytet Wileński (M. Savich) i in.

[2] Widać to chociażby po odbywających się dyskusjach na forach facebookowych.

[3] Z prac poświęconych historii języka, gdzie uwzględniono również dawne dialekty, należy wspomnieć monografię Paula Wexlera, który napisał monografię poświęconą historycznej fonologii języka białoruskiego (Wexler 1977).

i częściowo obecnie, z powodów polityczno-ideologicznych, badacze białoruscy nie mogą oficjalnie przyznać istnienia gwar białoruskich na terytorium Federacji Rosyjskiej czy ukraińskich na Polesiu zachodnim.

Zasięg występowania gwar białoruskich, funkcjonujących w południowowschodniej Łotwie, nie jest tak kontrowersyjny, jak w przypadku pogranicza białorusko-rosyjskiego, czy białorusko-ukraińskiego, gdzie ważnym czynnikiem są kwestie polityczno-ideologiczne. Niemniej należy je rozpatrywać w dwóch aspektach. Pierwszy to ich zasięg względem gwar rosyjskich tego pogranicza, drugi – wobec języka łotewskiego (przede wszystkim gwar łatgalskich).

W niniejszym artykule ukazane zostaną prace lingwistów białoruskich, łotewskich i polskich, którzy poruszali tematykę gwar białoruskich na ziemiach łotewskich i na podstawie ich prac da się określić zasięg występowania tamtejszej białoruszczyzny.

Prace lingwistów okresu carskiego

Pierwszym lingwistą, który podjął się próby określenia zasięgu gwar białoruskich na pograniczach z innymi narodami był Joachim Karski, pracownik ówczesnego Carskiego Uniwersytetu Warszawskiego, jego późniejszy rektor. W 1903 r., dzięki finansowemu wsparciu generalnego gubernatora guberni wileńskiej, księcia Piotra Daniłowicza Światopołka-Mirskiego, odbył w lecie 1903 r. ekspedycję do „północno-zachodniego kraju". Była ona zorganizowana w ramach Oddziału Etnografii Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (Русское географическое общество). Efekty tej ekspedycji znalazły się w artykule pt. *Отчёт о поездке в Белоруссию в течение летних месяцев 1903 г.* [Карский 1962a][4], pierwszym tomie dzieła *Białorusini*, wydanym w Warszawie w 1903 r. [Карский 1903a] oraz na mapie *Этнографическая карта бѣлорусскаго племени. Бѣлорусские говоры* [Карский 1903b].

Swoją podróż naukową rozpoczął w Wilnie, skąd przemieścił się do guberni kurlandzkiej i odwiedził powiat iłłuksztański (Иллукстский уезд), następnie powiat skrudalieński (Скрудалина) położony na południe od Dyneburga, wieś Borowka znajdującą się przy drodze z Dyneburga do Krasławia, a także parafie: sołonajską (Солонайский приход), kopławską (Коплауских приход), grzywską (Гривский приход), ławkiewską (Лавкевсский приход). Lingwista podał w artykule szereg cech fonetyczno-gramatycznych i leksykę, wskazujące, jego zdaniem, na białoruski charakter, jak np.: dziekanie i ciekanie, dźwięczne (h), niezgłoskotwórcze (ŭ), twarde (r),

[4] Artykuł został najpierw wydany w 1905 r. w: *Известия Русского географического общества*, Т. XLI, вып. IV, Ст. Петербургъ, С. 705–736 [Карский 1905].

protetyczne (v), palatalizacja (k), (g), (ch), białoruską postać zaimków, białoruski akcent, białoruskie formy czasowników (typu *biareć*, *idzieć*) i in. [Карский 1962a: 413, 416–419]. Jak widać powyżej, były to cechy odróżniające białoruszczyznę od języka rosyjskiego i dialektów rosyjskich, a nie języka łotewskiego i jego dialektów (łatgalskich).

J. Karski podjął próbę określenia zasięgu gwar białoruskich również na północy, dlatego podróżował koleją na linii Rzeżyca-Rżew. Jak czytamy w jego artykule, na terenach północnych jest mniej Białorusinów, a wsie białoruskie otoczone są „wielkoruskimi" i „łotewskimi" (tj. łatgalskimi – M.J.) i, zdaniem badacza, trudno jest określić, gdzie kończą się gwary białoruskie, a zaczynają wielkoruskie. Narzecza tego obszaru nazwał „mieszanymi", choć, jak stwierdził, zarówno w Dźwińsku, jak i w Rzeżycy na ulicach i bazarach spotykał kobiety mówiące „czysto" po białorusku. Lingwista stwierdził, że im bardziej na północ, tym liczba cech białoruskich malała, a zwiększała się liczba cech wielkoruskich [Карский 1962a: 419].

J. Karski wprawdzie nie wymienia cech dla gwar białoruskich funkcjonujących w północnej części Łatgalii, można jednak założyć, że był to ten sam prezentowany wcześniej zestaw, czyli odróżniający je od gwar wielkoruskich. O ile badacz miał wątpliwości co do językowej granicy białorusko-rosyjskiej na ziemiach łotewskich, o tyle granica białorusko-bałtycka, jego zdaniem, była bardziej widoczna. Kwestię zasięgu granic poruszał kilkakrotnie, również w innych artykułach [Карский 1962b; Карский 1962c].

Szczegółowy opis zasięgu gwar znajduje się w pierwszym tomie dzieła *Białorusini*, który w całości przytaczam poniżej:

> Самым северным пунктом, до которого достигают белорусы на западе, является, примерно, станция Корсовка С.-Петербургско-Варшавской жел. дороги (56,8° северной широты) в Люцинском уезде Витебской губернии. Отсюда граница белорусских поселений направляется сначала к юго-востоку и идет, верстах в 5–10 не достигая Себежского уезда. Дойдя до р. Синюхи, она резко поворачивает на запад, а от озера Черза – даже на северо-запад; затем дугообразно направляется почти до границы Режицкого уезда, а отсюда ломаной линией она снова идет на юго-восток до границы Люцинского уезда с Себежским и Дриссенским. Насколько можно судить по карте № 1[a] в атласе Биленштейна, в указанных местах Люцинского уезда белорусы живут вперемежку с латышами, но преобладают первые. Затем граница белорусского наречия идет к юго-западу, примерно по линии, разделяющей уезды Люцинский, Режицкий и Двинский от Дриссенского, по направлению к Зап. Двине, в 6 верстах к западу от Придруйска. Белорусские поселения имеются и в Режицком, а также Двинском уездах, но здесь белорусы не составляют преобладающего населения. Далее по Западной Двине белорусская граница идет сначала на запад до Двинска, а затем на северо-запад до Иллукста. К югу от Двины у Биленштейна указано лишь незначительное пространство, заселенное

> латышами; все же остальное пространство Иллукстского округа (бывшего Якобшадсткого уезда) Курляндской губернии к востоку от Иллукста заселено белорусами. На всем указанном протяжении соседями белорусов сначала с запада, а затем и с севера являются латыши, в Курляндской губернии переходящие даже изредка, как мы видели, западную Двину. От Иллукста граница белорусского наречия направляется к югу в Ковенскую губернию западнее озера Дрисвяты, захватывая часть Новоалександровского уезда [Карский 2006: 34– 35].

Zasięg i przynależność interesujących nas gwar została ukazana także na mapie sporządzonej przez J. Karskiego pt. *Этнографическая карта бѣлорусскаго племени. Бѣлорусские говоры* [Карский 1903b]. Narzecza białoruskie funkcjonujące na przełomie wieku XIX i XX w powiecie iłłukształńskim, na południe od rzeki Dźwina, okolic Przydrujska i Indry oraz okolice współczesnego Šķaune (Lanckorona) zostały przez lingwistę zakwalifikowane do gwar „twardoerowych" z „mocnym akaniem". Inaczej zakwalifikował natomiast narzecza okolic Korsówki (łot. Kārsava) na północy, jako „miękkoerowe" i z „wpływami wielkoruskimi", podobnie jak gwary okolic Siebieża [por. Mapa nr 1].

Wyniki ekspedycji J. Karskiego (opis i mapa) stały się podstawą do rozważań naukowych i badań wielu późniejszych lingwistów, zajmujących się pograniczami językowymi.

O białorusko-rosyjskiej granicy gwar na ziemiach łotewskich można także przeczytać w publikacji ***Опыт диалектологической карты русского языка*** [Дурново, Соколовъ, Ушаковъ 1915] wydanej w Moskwie. Autorzy tak opisali zasięg białoruszczyzny na interesującym nas obszarze:

> Граница р. языка (здѣсь именно чистихъ б.-р. говоровъ) отъ оз. Высокаго въ Опоческомъ у. поворачивается на Ю-З и идетъ по Витебской г., именно по ю.-в. частямъ Люцинскаго и Рѣжицкаго уу., входитъ въ Двинскій у., гдѣ поворачиваетъ на З, пересѣкаетъ р. З. Двину и въ Иллукстскомъ у. Курляндской г., круто повернувъ около г. Иллукста, идетъ въ ю.-з. направленіи вдоль границы этого у. съ Новоалександровскомъ у. Ковенской г. <…> [Дурново, Соколовъ, Ушаковъ 1915: 5].

Jeszcze w 1914 r. ukazała się mapa sporządzona przez Moskiewską Komisję Dialektologiczną (w składzie N.N. Durnowo, N.N. Sokołow, D.N. Uszakow), działającą w ramach Oddziału Języka Rosyjskiego i Literatury Carskiej Akademii Nauk. *Dialektologiczna Mapa Języka Rosyjskiego w Europie* objęła europejską część Imperium Rosyjskiego i powstała na podstawie przeprowadzonych kilka lat wcześniej badań ankietowych wśród ludności wiejskiej. Ukazywała ona podział dialektalny wielkoruskich, małoruskich i białoruskich gwar języka rosyjskiego. Część tej mapy ukazuje również ziemie łotewskie oraz zasięg gwar białoruskich i wielkoruskich. Jest ona mniej szczegółowa

Mapa nr 1. Fragment mapy 1903 r. sporządzonej przez J. Karskiego, ukazujący zasięg gwar białoruskich na ziemiach łotewskich [Jankowiak 2018: 34]

na interesującym nas obszarze i sprawia wrażenie uproszczonej, niemniej, zgodnie z poprowadzoną przez autorów granicą gwary białoruskie (dialekt północno-wschodni) obejmują nieco większy areał, niż ukazał to kilkanaście lat wcześniej J. Karski. W jego skład wchodzą także miejscowości położone na północ od rzeki Dźwiny (powyżej Dźwińska) i prawie po Dagdę. Okolice Korsówki są już z kolei zakwalifikowane do narzeczy przejściowych pomiędzy białoruskimi a wielkoruskimi [Дурново, Соколовъ, Ушаковъ 1914], por. Mapa nr 2.

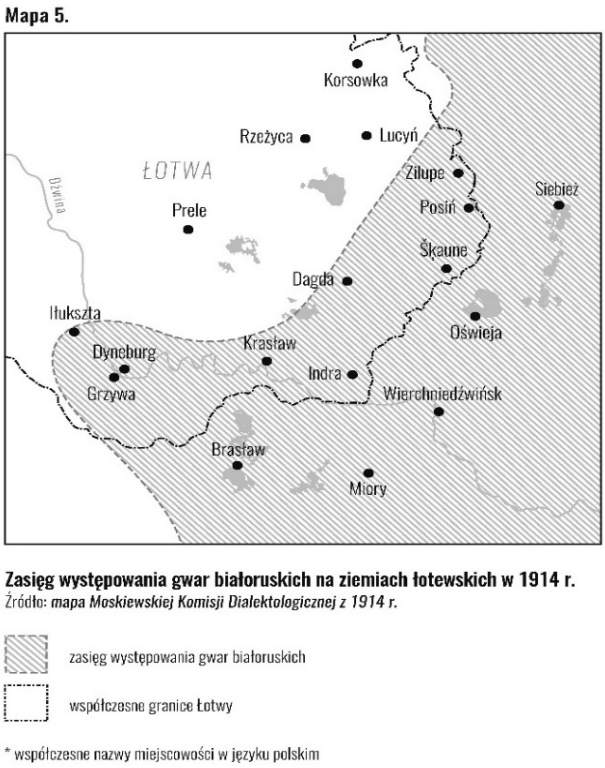

Mapa nr 2. Fragment mapy sporządzonej przez Moskiewską Komisję Dialektologiczną w 1914 r., ukazujący zasięg gwar białoruskich na ziemiach łotewskich [Jankowiak 2018: 40]

Okres międzywojenny

Koniec I wojny światowej przyniósł wielu republikom b. Imperium Rosyjskiego niepodległość, m. in. Litwie, Łotwie i Estonii. Na Łotwie mniejszość białoruska, w tym zamieszkująca wieś, stanowiła znaczący odsetek ludnpości kraju. Zainteresowanie było tak ze strony białoruskich działaczy społeczno-kulturalnych, jak i strony łotewskiej. Odnosiło się ono jednak do kwestii edukacji białoruskiej, tożsamości narodowej, kultury itp. [zob. Jankowiak 2021; Янковяк, Ціхамірaў 2022]. Gwary białoruskie nie znalazły się w obszarze zainteresowań ówczesnych badań naukowych ani badaczy z Łotwy, ani Białoruskiej SRR.

Kwestia obszaru występowania gwar białoruskich na Łotwie okresu międzywojennego nie została poruszona w podręczniku dla studentów, napisanym przez J. Karskiego, który wówczas mieszkał już i pracował w Leningradzie. W publikacji lingwista pozostał w zasadzie przy wynikach swoich badań przeprowadzonych w 1903 r. Na stronie 80. czytamy:

> <…> переходит почти в северное направление, захватывая восточный угол Новоалександровского у. б. Ковенской губ. и восточную часть Иллукстского у. б. Курляндской губ., к р. Зап. Двине северо-западнее Двинска. Затем граница идет на восток до м. Придруйска, а отсюда ломаной линией на север по уездам Дриссенскому и Люцинскому Витебской губ. примерно до ст. Корсовка Северозападных железных дорог [Карский 1924: 80].

W odniesieniu do pierwszych lat po zakończeniu I wojny światowej warto zwrócić uwagę na jedną z ciekawych map, mianowicie *Mapę Białoruskiej Republiki Ludowej*, która została wydana na początku roku 1919 w Berlinie [*Карта Беларускай Народнай Рэспублікі*]. Z jednej strony oparta była ona na danych dotyczących zasięgu gwar białoruskich w tej części Europy oraz ludności, która deklarowała swoją przynależność do narodowości białoruskiej (nawiązania do mapy J. Karskiego i Mitrofana Downar-Zapolskiego), z drugiej strony miała charakter gospodarczo-polityczny – obejmowała np. Wileńszczyznę z Wilnem, sporą część Białostocczyzny i ziemie, przez które biegły linie kolejowe.

Jak widać na wspomnianej powyżej mapie, miała ona m. in. charakter symboliczny i ukazywała ambicje ówczesnych działaczy białoruskich, wierzących w powstanie niepodległej Białorusi w zasadzie w jej potencjalnych, maksymalnych granicach, w dużej mierze pokrywających się z mapą sporządzoną przez J. Karskiego w 1903 r., ale też obejmującą ziemie, na które pretendowało kierownictwo Białoruskiej Republiki Ludowej. Mapa ta została zaprezentowana podczas konferencji paryskiej, gdzie ważyły się losy wielu narodów, w tym Europy Środkowo-Wschodniej.

W odniesieniu do ziem łotewskich powyższa mapa nieznacznie wykracza poza linię wyznaczoną przez J. Karskiego – granica przebiega kilka kilometrów na północ od rz. Dźwiny, a nie po rzece Dźwinie (obejmując linię kolejową Witebsk-Rygę), i włączając do państwa białoruskiego Dyneburg (przez który z kolei biegły szlaki z St. Petersburga przez Kowno i Grodno do Warszawy oraz z Witebska do Rygi).

Autorzy mapy nie przeprowadzili wprawdzie swoich badań, ale konsultowali się z uznanymi badaczami (np. M. Downarem-Zapolskim), i jest ona doskonałym przykładem, jak wyniki badań lingwistów i etnografów były wykorzystywane do celów polityczno-społecznych [więcej: Міхалюк 2017].

Prace okresu Łotewskiej SRR (1945–1991)

Lata powojenne przyniosły intensywny rozwój dialektologii białoruskiej. Przede wszystkim przeprowadzano badania w granicach samej republiki, a badanie białoruszczyzny poza granicami było pewnego rodzaju tematem

tabu. Materiały zbierano do *Dialektologicznego atlasu języka białoruskiego* (ДАБМ 1963), *Ogólnosłowiańskiego Atlasu Lingwistycznego* (lata 1954–1978) a także *Leksykalnego atlasu białoruskich gwar ludowych* (ЛАБНГ 1993–1998).

Wyjątek stanowi tutaj pięciotomowy *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* (СПЗБ 1979–1985). W roku 1977 lingwiści z Mińska i Rygi zorganizowali i przeprowadzili ekspedycję dialektologiczną w południowo-wschodniej części Łotewskiej SRR. Wywiady zostały przeprowadzone przede wszystkim pośród ludności dwujęzycznej, białorusko-rosyjskiej. Były to głównie osoby autochtoniczne, ale rozmawiano także z ludnością przybyłą po 1945 r. [СПЗБ I: 8]. W przygotowaniu badań dialektologicznych i samej ekspedycji udział wzięli: Aina Blinkena, Antons Breidaks, Benita Laumane, Beatrise Reidzane z Łotewskiej SRR, z Litewskiej SRR: Elena Grinaveckienė. Z Białoruskiej Akademii Nauk pojechali: Józefa Mackiewicz, Wasilij Staryczonak, Jauhienia Ramanowicz, Alena Czabiaruk, Fiodar Klimczuk, Swiatłana Łobacz i Taisa Barodzicz.

Wyznaczenie zasięgu granic gwar białoruskich na terytorium Łotewskiej SRR nie było celem uczestników ekspedycji (zbierali leksykę do słownika), ale na podstawie siatki zbadanych punktów można orientacyjnie określić obszar, gdzie udało się nagrać białoruszczyznę:

- w powiecie dyneburskim: Bałoży, Demene, Kałkuny, Kreweni, Medumi, Prede, Raguliszki, Skrudaliena, Ustupi;
- w powiecie krasławskim: Butkuny, Indra, Masiszki, Filipowce, Szniokowa;
- w powiecie lucyńskim: Istra (Vecsloboda), Mielniki, Mieszkiniewa, Nowiki, Posiń, Peliczawa, Skrypczana, Czerniowskie, Šķaune (СПЗБ I: 18).

W 1980 r. badacze odwiedzili jeszcze dwie wsie w powiecie dyneburskim: Demene i Medumi (СПЗБ III). Jak widać z wyliczonych powyżej miejscowości, lingwiści skupili się na pozyskaniu materiału ze wsi położonych na południe od rzeki Dźwiny, z okolic Indry, a także północy – okolic Posinia, gdzie gwary wykazują już więcej cech rosyjskich i J. Karski zaliczył je do przejściowych białorusko-rosyjskich.

W okresie Łotewskiej SRR nie przeprowadzano już więcej ekspedycji w celu badania gwar białoruskich tego pogranicza. Niemniej, łotewscy lingwiści wykazywali swoje zainteresowanie tym pograniczem i, korzystając m. in. z zebranych materiałów oraz materiałów zgromadzonych na potrzeby *Dialektologicznego atlasu języka łotewskiego*, napisali kilka publikacji. Zazwyczaj były to artykuły traktujące o związkach dialektów łatgalskich z językami słowiańskimi, w tym z gwarami białoruskimi [np.: Лаумане 1974; Breidaks 2007a; Breidaks 2007b; Breidaks 2007c; Breidaks 2007d].

Dużą wiedzę na temat gwar białoruskich przyniosły atlasy dialektologiczne i publikacje ukazujące zagadnienia arealne. Należy tutaj wspomnieć:

Dialektologiczny atlas języka białoruskiego [ДАБМ 1963], *Lingwistyczną geografię i ugrupowanie gwar białoruskich* [ЛГ 1968; ЛГ 1969], oraz *Leksykalny atlas białoruskich gwar ludowych* [ЛАБНГ 1993–1998]. Publikacje te nie uwzględniają gwar białoruskich na terytorium Łotwy, ale dokładne ukazanie obszaru przygranicznego z państwem łotewskim jest bardzo pomocne w odtworzeniu specyfiki tamtejszych narzeczy, tak w kontekście arealnym, jak też w odniesieniu do kontaktów między różnymi językami i dialektami.

Granice języka białoruskiego w pracach badaczy emigracyjnych

W okresie międzywojennym i po II wojnie światowej kwestia zasięgu granic gwar białoruskich była w kręgu zainteresowania badaczy i działaczy polityczno-społecznych mieszkających na emigracji. Zazwyczaj wspominano o granicach etnograficznych, ale nierzadko były one związane z zasięgiem języka białoruskiego na pograniczach. Często nawiązywano w nich do prac. J. Karskiego i innych wcześniejszych badaczy. Można tutaj zwrócić uwagę m.in. na prace Jana Stankiewicza (Станкевіч 1952; Станкевіч 2010). Białoruski badacz w swojej publikacji tak opisał granicę etnograficzną, która oparta została na zasięgu gwar białoruskich i, jak sam podaje w przypisie, na podstawie prac J. Karskiego:

> <…> дайшоўшы гэтак да граніцы латоўскай, яна йдзець у тым-жа прасьцінку да чыгункавае станцы Корсаўка ў Люцынскім пав. Віцебскае губ., ля каторае адзначаюць суцэльную беларускую прастору. Адгэтуль граніца прастае на паўдзённы ўсход і йдзець, км. 10-5 не даходзячы да Себескага пав. Дайшоўшы да р. Сінюхі, яна рэзка зварочуецца на заход, і ад возера Чэрза – на паўночны заход; адлі дугою прастае траха да граніцы Рэжыцкага павету, адгэтуль ламанай лініяй яна йзноў ідзець на паўднявы ўсход да граніцы Люцынскага пав. ізь Себескім а Дрысенскім. На ўсход ад Рэжыцы і да Люцына шмат беларускіх астраўкоў. Адлі граніца йдзець на паўдзённы заход, прыблізна па ліні, дзелячай паветы Люцынскі, Рэжыцкі а Дзьвінскі ад Дрысенскага, у прасьцінку да Дзьвіны, 6 ½ км. на заход ад Прыдруйска. Далей па Дзьвіне беларуская граніца йдзець спачатку на заход да Дзьвінска, адлі на паўночны заход да Ілукста. Прастора на ўсход ад Ілукста занята беларусамі. Дагэтуль, дакладней: да мяжы Курляндзкае губ. з Ковенскай Беларусы гранічаць із Латышамі. Ад Ілукста граніца прастае на паўдня ў Ковенскую губерню захадней возера Дрысьвят, захапляючы часьць Новаалександраўскага павету [Станкевіч 1952: 259–260].

О związkach z Łatgalią i Łatgalczykami pisał z kolei Andrej Bahrowicz [Багровіч 1976]. Badacze emigracyjni nie przeprowadzili jednak swoich odrębnych badań dialektologicznych w tym zakresie na ziemiach łotewskich.

Współczesne badania nad gwarami białoruskimi na Łotwie

Od lat 80. XX w. aż do lat dwutysięcznych nie były prowadzone żadne kompleksowe badania terenowe nad gwarami białoruskimi, które funkcjonują w południowo-wschodniej Łotwie. Powstające artykuły opierały się na wcześniejszych ekspedycjach i dawniejszych publikacjach. Gwary te były z kolei opisywane przy okazji badań nad innymi językami (np. polskim). Przykładem może być artykuł warszawskiej badaczki Małgorzaty Ostrówki pt. *Próba ustalenia miejsca „mowy prostej" w systemie komunikacji językowej łotewskich Polaków. Z badań w Łatgalii* [Ostrówka 2005]. Lingwistka tak opisuje zasięg gwary białoruskiej, nazywanej często mową prostą, językiem zmieszanym lub tutejszym:

> Mowa prosta występuje w pasie nadgranicznym wzdłuż granicy łotewsko-litewskiej mniej więcej od linii kolejowej Dyneburg – Wilno (choć z wcześniejszych badań wynikało, że posługują się nią mieszkańcy wsi Dolna [Dolnaja] i Kazimierzyszki [Kazimiriški] koło Iłłukszty, a także w Swenten [Svente] i wzdłuż granicy łotewsko-białoruskiej. Powszechnie używana we wsiach w rejonie krasławskim. W rejonie rzeżyckim raczej nie występuje, chyba że w enklawach zamieszkałych przez ludność przybyłą po wojnie z Białorusi (np. w Malcie). Należy podkreślić, że jest to język ludności wiejskiej. Ludność miast posługuje się rosyjskim jako interdialektem (Rzeżyca, Zilupe, Dyneburg, Krasław) [Ostrówka 2005: 209].

M. Ostrówka w swoim artykule opisała gwarę białoruską poszczególnych respondentów, poczynając od Zilupe na północy, po Iłłukształę przy granicy z Litwą. Zebrany materiał pokazał, że białoruszczyzna (poza pojedynczymi przypadkami) nie przekracza granicy rzeki Dźwiny, co pokrywa się z wynikami wcześniejszych badań różnych naukowców.

W roku 2004 autor niniejszej publikacji rozpoczął ekspedycje dialektologiczne w celu zbadania gwar białoruskich na Łotwie. W latach 2004–2006, w związku z powstającą rozprawą doktorską, M. Jankowiak odwiedził 26 wiosek i miasteczko Krasław. W gminie kapławskiej były to: Kapława, Nowosielce, Warnawicze, Rożupole, Upmale, Teńki, Dworzyszcze, Gaisieli, Malini, Stirbli, Saulkrasti, Matuliszki, Wecborne, w gminie piedrujskiej: Piedruja, Aleksandrowa, Krzywosielce, Stremki, Bieriozki, Dworczany, Lupandy, Gorbaczowa, i w gminie indryckiej: Indra, Dargieliewo, Biełoje, Wajculewo, Wajwody [Jankowiak 2009: 22]. We wszystkich zbadanych miejscowościach polski lingwista potwierdził funkcjonowanie gwar białoruskich, a efektem pracy była obroniona w 2008 r. rozprawa doktorska oraz monografia o tym samym tytule: *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne* [Jankowiak 2009]. Punktem wyjścia przy doborze areału badawczego były prace J. Karskiego, *Słownik gwar północno-zachodniej Białorusi*

i jej pogranicza, badania M. Ostrówki oraz dane demograficzne (liczba osób deklarujących narodowość białoruską) w poszczególnych powiatach.

W 2018 r. wyszła kolejna monografia M. Jankowiaka pt. *Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów* [Jankowiak 2018]. Lingwista postawił sobie za cel zebranie materiału z jak największej liczby miejscowości, w których mogła funkcjonować gwara białoruska w granicach wyznaczonych ponad 100 lat wcześniej przez J. Karskiego. Na podstawie uzyskanych informacji od naukowców z Łotwy, pracowników administracji i duchownych ekspedycja nie objęła okolic Korsówki (łot. Kārsava) jako areału nierokującego jakichkolwiek wyników. Wykorzystany w książce materiał był zbierany przez wiele lat w ramach wspólnych projektów pomiędzy Instytutem Slawistyki PAN a Instytutem Języka Łotewskiego Uniwersytetu Łotewskiego w Rydze, projektu TriMCo (Uniwersytet J. Gutenberga w Moguncji), Instytutu Słowiańskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej i badań prywatnych lingwisty. Funkcjonowanie gwar białoruskich (lub przejściowych / mieszanych białorusko-rosyjskich) zostało potwierdzone w następujących miejscowościach:

Powiat zilupski: Choroszewo, Dubowiki, Garani, Griszina, Gumiszcze, Katałowa, Kozłowa, Posiń, Szuszkowa, Tarczyłowo;
Powiat dagdzki: Asūne, Nejkszany, Poreczje, Punduri, Šķaune, Ziaziulowa;
Powiad krasławski: Krasław, Nowosielce, Gaspary, Indra, Wojciełowo/Wajculewo, Wajwody, Dargieliewo, Biełoje, Przydrujsk, Aleksandrowo, Stremki, Lupandy, Dworczany, Kisielewce, Krzywosielce, Wecborne, Matuliszki, Stirbli, Saulkrasti, Malini, Gajsieli, Dworyszcze, Tenki, Upmale, Rożupole, Warnawicze;
Powiat dyneburski: Rakstinieki, Saliena, Silene, Skrudaliena, Słoboda, Szlapaki;
Powiat iłłukształński: Dolnaja, Iłłukszta.

Łącznie zebrano ok. 257 h nagrań [Jankowiak 2018: 48].

Porównanie tych nagrań z wynikami badań J. Karskiego oraz analiza arealna umożliwiła badaczowi wstępne wyznaczenie dwóch areałów. We wsiach położonych na północ od miejscowości Šķaune zauważalna jest różnica w strukturze gwary. Nie notowano na północy przykładów z palatalizacją (k), (h), (ch), form zaimka wskazującego *hety*, *hetat*, form czasownika typu *cierci*, *umierci*, czasownika *być* dla 3 os. lp. w postaci *jość*. Ponadto zauważalna jest różnica w akcentuacji: *býla*, *jon havaryć*, *stáreńki* oraz w słownictwie [Jankowiak 2018: 31]. Jak dalej pisze autor:

> Różnice w strukturze gwary na północy i południu nie są jednak na tyle duże, aby można było wyznaczyć dwie grupy dialektalne, należy raczej mówić o dwóch obszarach tej samej grupy gwarowej, przy czym na północy miały one ponad 100 lat temu charakter przejściowy, białorusko-rosyjski. Widoczny spadek białoruskich cech gwarowych na wszystkich poziomach struktury zauważalny jest kilka kilometrów na północny wschód od Šķaune, mniej więcej na przedłużeniu granicy białorusko-rosyjskiej [Jankowiak 2018: 32].

Kolejne badania terenowe zostały przeprowadzone w roku 2018 (finansowane przez Instytut Słowiański Akademii Nauk Republiki Czeskiej), głównie w zachodniej części powiatu dyneburskiego (wsie: Swente, Wiesturi, Aboli, Driksniszki, Saliena, Strazdi, Adamowa, Faltopi, Griezes) oraz w 2019 r. (ponownie Saliena, Strazdi). Jak można przeczytać w artykule *Belarusian and its Subdialects in Latvia: History, Present Day, Perspectives*, w związku z procesami demograficzno-społecznymi obecnie liczbę osób posługujących się gwarą białoruską na Łotwie można określić maksymalnie na kilkadziesiąt osób [Jankowiak 2020: 107]. Wraz ze śmiercią osób urodzonych w latach 20., 30. oraz 40. XX w. zniknie również białoruszczyzna w jej wariancie wiejskim.

Polski białorutenista zatrudniony w Czechach analizuje gwary białoruskie na Łotwie także w aspekcie arealnym oraz teoretycznym – ich przejściowy / mieszany charakter poruszany był w kilku publikacjach [por. Jankowiak 2009: 161–168; Jankowiak 2014; Jankowiak 2024]. Dalsze badania pozwolą na szczegółowe określenie ich specyfiki, zasięgu na podstawie cech fonetyczno-gramatycznych (i częściowo leksyki).

Opis gwar białoruskich na Łotwie ukazany został w zarysie także w *Dialektologii białoruskiej* autorstwa Niny Barszczewskiej i M. Jankowiaka [Barszczewska, Jankowiak 2012: 161–166], gdzie autorzy przybliżyli dzieje regionu, stan badań i opis dialektów. Zaprezentowany w książce materiał pochodził z wcześniejszych badań i publikacji i nie zbierano do tej monografii oddzielnie materiału.

Gwary białoruskie na Łotwie, obok tamtejszej polszczyzny, języka rosyjskiego i gwar łatgalskich, znalazły się w kręgu zainteresowania badaczy realizujących projekt TriMCo (Triangulation Approach for Modelling Convergence with a High Zoom-In-Factor) (https://www.trimco.uni-mainz.de/). W ramach tego projektu, kierowanego przez Björna Wiemera z Uniwersytetu im. J. Gutenberga w Moguncji. Grupa lingwistów zajmowała się kwestiami konwergencji języków na pograniczu bałto-słowiańskim. W ramach tych badań zbierano gwary białoruskie również w granicach współczesnej Łotwy, w powiecie zilupskim. Region ten został wybrany przede wszystkim z powodu przejściowego, białorusko-rosyjskiego charakteru oraz braku materiałów. Ekspedycja terenowa została przeprowadzona przez M. Jankowiaka w 2016 r. i objęła następujące miejscowości w powiecie zilupskim: Garani, Posiń, Szuszkowa, Tarczyłowo, Zilupe, Dubowiki, Griszana oraz jedną wieś w powiecie dagdzkim – Asūne. Wysoki poziom zrusyfikowania i przejściowy charakter były charakterstyczne dla badanych gwar. Na poziomie idiolektalnym zauważalne jest paralelne wykorzystywanie cech fonetyczno-gramatycznych i leksyki typowych dla białoruszczyzny oraz języka rosyjskiego, co wskazuje na nabieranie charakteru gwar mieszanych.

Cechy strukturalne gwar białoruskich na pograniczu białorusko-bałtyckim opisała w swojej monografii Aksana Erker [Эркер 2015], porównując rejony brasławski i lidzki. Przy opisie i statystykach uwzględniła także inne areały, w tym Łatgalię (opierając się głównie na wcześniejszych pracach M. Jankowiaka). W swojej monografii badaczka nazywa analizowane narzecza mieszanymi gwarami białoruskimi, na co wskazuje już sam tytuł książki: *Структурные черты смешанных белорусских говоров на балто-славянском пограничье*. Lingwistka nie prowadziła jednak swoich badań terenowych na obszarze Łotwy i nie zajmowała się areałem ich występowania.

Gwary białoruskie na Łotwie były też tematem zainteresowań innych naukowców, np. badaczy z Wyższej Szkoły w Rzeżycy (obecnie Rzeżycka Akademia Technologii). Przeprowadzili oni kilkuletni projekt dotyczący posługiwania się różnymi językami i gwarami na terytorium Łatgalii. Opisany został przede wszystkim język łotewski, łatgalski, rosyjski i polski, gwary białoruskie tylko wspomina się w kilku miejscach. Efektem jest obszerna, wieloautorska publikacja pt. *Valodas austrumlatvijā: pētījumi dati un rezultāti* (pol. *Języki we wschodniej Łotwie: dane i rezultaty badań*) [Šuplinska, Lazdiņa 2009].

Wnioski

Gwary białoruskie na ziemiach łotewskich są obiektem zainteresowania od ponad stu lat. Pierwsze badania rozpoczęły się jeszcze w okresie Imperium Rosyjskiego na fali zainteresowań folklorem, etnografią i językiem ludów i narodów (m. in. J. Karski, lingwiści Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej). Były to kompleksowe badania oparte na ekspedycjach terenowych, w wyniku których powstały monumentalne prace, ukazujące zasięg gwar, w tym białoruskich. Pod wieloma względami były to badania prekursorskie, po raz pierwszy opisujące szereg narzeczy w wielu regionach carskiej Rosji.

Okres międzywojenny, pomimo sprzyjających warunków na Łotwie (szczególnie lata 20. XX w były korzystne dla mniejszości narodowych), nie obfitował w badania językoznawcze odnoszące się do języka białoruskiego na Łotwie i pogranicza białorusko-łotewskiego. Wysiłki białoruskich działaczy społeczno-oświatowo-politycznych skierowane były na zorganizowanie życia politycznego i kulturalnego – tworzenie szkół, teatrów, prasy czy kursów dla nauczycieli, którzy potem mieli nauczać miejscowych Białorusinów. Choć znaczący odsetek ludności białoruskiej na Łotwie żył na wsi i posługiwał się gwarą białoruską, to narzecza te nie były obiektem zainteresowania. Granicami etnograficznymi i językowymi zainteresowana była z kolei białoruska emigracja oraz działacze społeczni związani m. in. z Białoruską Republiką Ludową. Zainteresowanie to miało przede wszystkim charakter polityczno-społeczny, a nie *stricte* naukowy czy tym bardziej lingwistyczny.

Zmiany nastąpiły po II wojnie światowej, szczególnie z rozwojem geografii lingwistycznej i tworzeniem monumentalnych prac. Na szczególną uwagę zasługuje białorusko-łotewsko-litewska ekspedycja 1977 r., która objęła większą część obszaru występowania ówczesnych gwar białoruskich na Łotwie. Materiały zostały wykorzystane do powstającego *Słownika białoruskich gwar północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza*. Zamieszczone w słowniku przykłady użycia dały stosunkowo szeroką wiedzę nie tylko o leksyce, ale też o stanie ówczesnych gwar białoruskich i ich strukturze fonetyczno-gramatycznej.

Od roku 1980 aż do lat dwutysięcznych narzecza białoruskie na terytorium Łotwy nie były badane przez lingwistów i do dzisiaj pozostają poza sferą zainteresowania językoznawców łotewskich i białoruskich pomimo przemian polityczno-społecznych i odzyskania przez Białoruś niepodległości. Zagadnienie to było w zasadzie poruszane tylko przy okazji badań nad językiem polskim czy rosyjskim (por. pracownicy Instytutu Slawistyki PAN, badacze z Rzeżycy, Dyneburga, Poznania, Moguncji).

Po odzyskaniu przez Łotwę niepodległości w 1991 r. jedyną osobą, która prowadzi kompleksowe badania gwar białoruskich na tym obszarze jest autor niniejszej publikacji. Na podstawie opublikowanych prac oraz zebranych w latach 2004–2019 materiałów można wysnuć następujące wnioski dla poszczególnych powiatów[5]:

Powiat Korsówka – zgodnie z uzyskanymi przeze mnie informacjami od Fiodara Klimczuka (który przeprowadzał tam badania w 1977 r.), lingwistów łotewskich oraz lokalnej administracji i duchownych w okolicach Korsówki nie funkcjonują gwary białoruskie[6], a ludność słowiańska rozmawia po rosyjsku. W przeszłości J. Karski zaliczył je do „miękkoerowych" gwar białoruskich z licznymi wpływami wielkoruskimi.

Powiat zilupski – od przełomu XIX i XX w. obszar zwarcie zamieszkały przez ludność białoruskojęzyczną (pomiędzy Posiniem a Šķaune), zdaniem J. Karskiego z gwarą o przejściowym, białorusko-rosyjskim charakterze. W okresie międzywojennym zamieszkiwała znacząca mniejszość polska posługująca się językiem polskim. Po II wojnie światowej następowała systematyczna białorutenizacja i rusyfikacja ludności polskiej. W latach dwutysięcznych gwara białoruska potwierdzona jest dla całego powiatu z wyjątkiem części zachodniej, mocno zrusyfikowana.

Powiat dagdzki – ziemie dawniej łotewskojęzyczne (gwary łatgalskie) z niewielką liczbą miejscowości białoruskojęzycznych położonych we wschodniej części przy granicy z Białoruską SRR. Po 1945 r. przybyła ludność z Białorusi do pracy w nowo tworzonych kołchozach. Obecnie niewiele osób posługuje się białoruszczyzną. Występowanie gwary potwierdzone w miejscowościach w części wschodniej powiatu, bliżej granicy z Białorusią.

[5] Wnioski te nie były przeze mnie wcześniej publikowane.

[6] Na podstawie osobistych rozmów z tymi osobami.

Powiat krasławski – areał położony na wschód i południe od Krasławia zwarcie zamieszkały przez ludność białoruskojęzyczną do lat dwutysięcznych XX. w. J. Karski obszar ten zaliczył do białoruskojęzycznych. Z relacji moich respondentów wynika, że w powiecie kapławskim dawniej powszechny był język polski, obecnie większość polskojęzycznych osób się zbiałorutenizowała lub zrusyfikowała.

Powiat dyneburski – J. Karski obszar położony na wschód od Iłłukszty określił jako białoruskojęzyczny. Wiele osób napływowych z Białoruskiej SRR po II wojnie światowej. Współczesne moje badania potwierdziły, że jeszcze do niedawna zwarty obszar białoruskojęzyczny był na południe i południowy wschód od Dyneburga. Z relacji respondentów zamieszkujących zachodnią część powiatu (od Swenten na południe, przy granicy z powiatem iłłukształńskim) wynika, że wcześniej obszar ten był bardziej polskojęzyczny z mocną polską tożsamością narodową, tak jak i wsie położone bliżej Iłłukszty, a obecnie mocno zrusyfikowany.

Powiat iłłukształński – w przeszłości o polskim charakterze (język polski i polska tożsamość narodowa. Po II wojnie światowej napływ niewielkiej liczby osób z północnej Białorusi, posługującej się gwarą białoruską. Obecnie obszar funkcjonowania przede wszystkim języka łotewskiego i polskiego.

W przypadku gwar białoruskich funkcjonujących w południowo-wschodniej Łotwie niezbędne jest szybkie zebranie jak największego korpusu tekstów, który umożliwi kompleksowe opisanie tych narzeczy. Białoruszczyzna istniejąca na tym obszarze półtora wieku jest obecnie w zaniku i odchodzi wraz ze śmiercią respondentów urodzonych w latach 20., 30. i częściowo 40. XX w. Pokolenie średnie (licząc od osób urodzonych w latach 50. XX w.) jest już rosyjskojęzyczne z zachowanymi pojedynczymi cechami języka białoruskiego. Język białoruski nie jest także wykorzystywany w edukacji ani w sferze sacrum. Bez dużej migracji wiejskiej ludności białoruskojęzycznej z terytorium Białorusi nie jest możliwe zachowanie gwar białoruskich na ziemiach łotewskich. Z tego też powodu niezbędne jest opisanie struktury fonetyczno-gramatycznej i leksyki ginących gwar białoruskich a także zbadanie ich pod kątem przejściowego / mieszanego charakteru, również na poziomie idiolektalnym.

References

Ânkovjak Miraslaŭ, Cixamiraŭ Andrèj. 2022. *Z historyi dasledavannja belaruska-latyšskix suvjazej u XX–XXI stst*. U: M. Jankowiak, K. Kascian (eds.). *In the Shadow of Others. Belarusian-Latvian Relations from the Past to Nowadays*. Praha: Slovanský ústav Akademie věd České republiky [Янковяк Міраслаў, Ціхаміраў Андрэй. 2022. *З гісторыі даследавання беларуска-латышскіх сувязей у XX–XXI стст*. У: M. Jankowiak, K. Kascian (eds.). *In the Shadow of Others. Belarusian-Latvian Relations from the Past to Nowadays*. Praha: Slovanský ústav Akademie věd České republiky].

Bahrovič Andrej. 1976. *Lathaĺcy – spradviečnyja susiedzi*. "Zapisy" 14: 67–75 [Багровіч Андрэй. 1976. *Латгальцы – спрадвечныя суседзі*. "Запісы" 14: 67–75].

Barszczewska Nina, Jankowiak Mirosław. 2012. *Dialektologia białoruska*. Warszawa: SOW / Instytut Slawistyki PAN.

Breidaks Antons. 2007a. *Dialektnaâ leksika latgal'skih govorov verhnelatyšskogo dialekta i ee istoričeskie svâzi. Kratkie vyvody*. V: Antons Breidaks. *Darbu izlase 1*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts [Breidaks Antons. 2007a. *Диалектная лексика латгальских говоров верхнелатышского диалекта и ее исторические связи. Краткие выводы*. V: Antons Breidaks. *Darbu izlase 1*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts].

Breidaks Antons. 2007b. *K voprosu o fonologičeskoj intepretacii v glubokih govorah vostočnoj i ûžnoj Latgalii: vliânie slavânskih âzykov*. V: Antons Breidaks. *Darbu izlase 2*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts [Breidaks Antons. 2007b. *К вопросу о фонологической интепретации в глубоких говорах восточной і южной Латгалии: влияние славянских языков*. W: Antons Breidaks. *Darbu izlase 2*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts].

Breidaks Antons. 2007c. *Drevnejšie latgalo-selono-slavânskie âzykovye svâzi*. V: Antons Breidaks. *Darbu izlase 2*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts [Breidaks Antons. 2007c. *Древнейшие латгало-селоно-славянские языковые связи*. V: Antons Breidaks. *Darbu izlase 2*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts].

Breidaks Antons. 2007d. *Slavânskie nazvaniâ rek v Latgalii*. V: Antons Breidaks. *Darbu izlase 2*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts [Breidaks Antons. 2007c. *Славянские названия рек в Латгалии*. V: Antons Breidaks. *Darbu izlase 2*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts].

Durnovo N.N., Sokolov" N.N., Ušakov". 1914. *Dialektologičeskaâ karta russkago âzyka v" Evrope*. Petrograd": Izdanie Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obŝestva [Дурново Н.Н., Соколовъ Н.Н., Ушаковъ. 1914. *Діалектологическая карта русскаго языка въ Европе*. Петроградъ: Изданіе Императорскаго Русскаго Географическаго Общества].

Durnovo N.N., Sokolov" N.N., Ušakov". 1915. *Opyt" Dialektologičeskoj karty russkago âzyka v" Evropъ s" priloženiem" očerka russkoj dialektologii*. Moskva: Sinodal'naâ Tipografiâ [Дурново Н.Н., Соколовъ Н.Н., Ушаковъ. 1915. *Опытъ Діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ очерка русской діалектологіи*. Москва: Синодальная Типография].

DABM 1963: *Dyjalektalahičny atlas belaruskaj movy*. 1963. Pad rèd. R. I. Avanesava. Minsk: Vydavectva Akadèmija navuk BSSR [ДАБМ 1963: *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*. 1963. Пад рэд. Р. І. Аванесава. Мінск: Выдавецтва Акадэмія навук БССР].

Èrker Aksana. 2015. *Strukturnye čerty smešannyh belorusskih govorov na balto-slavânskom pogranič'e*. "Slavolinguistica" 22. Leipzig: Biblion Media [Эркер Аксана. 2015. *Структурные черты смешанных белорусских говоров на балто-славянском пограничье*. "Slavolinguistica" 22. Leipzig: Biblion Media].

Jankowiak Mirosław. 2009. *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*. Warszawa: SOW / Instytut Slawistyki PAN.

Jankowiak Mirosław. 2014. *Belarusian Dialects in Latvian Latgale – Transitional or Mixed?* IN: *Contemporary Approaches to Dialectology. The Area of North, North-West Russian and Belarusian Dialects*. Eds. I.A. Seržant, B. Wiemer. Slavica Bergensia 12. Bergen: Department of Foreign Languages University of Bergen.

Jankowiak Mirosław. 2018. *Současná běloruská nářečí v Lotyšsku. Charakteristika. Výběr textů: Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów*. Praha: Slovanský ústav Akademie věd ČR.

Jankowiak Mirosław. 2020. *Belarusian and its Subdialects in Latvia: History, Present Day, Perspectives*. "Linguistica Lettica" 28: 94–117.

Jankowiak Mirosław. 2021. *Prasa białoruska międzywojennej Łotwy (przegląd wydawnictw)*. „Studia Białorutenistyczne" 15: 11–31.

Jankowiak Mirosław. 2024. *Gwary białoruskie na Łotwie jako przykład leksykalnego dziedzictwa pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Praha: Slovanský ústav AV ČŘ.

Karskij Evfimij. 1903a. *Brьlorussy. Tom" I. Vvedenie v" izučenie âzyka i narodnoj slovesnosti s" priloženiem dvuh" kart*. Varšava: Tipografiâ Varšavskago Učebnago Okruga [Карский Евфимий. 1903a. *Бѣлоруссы. Томъ I. Введение въ изученіе языка и народной словесности съ приложеніем двухъ карт.* Варшава: Типографія Варшавскаго Учебнаго Округа].

Karskij Evfimij. 1903b. *Ètnografičeskaâ karta brьlorusskago plemeni. Brьlorusskie govory*. V: Karskij Evfimij. *Brьlorussy. Tom" I. Vvedenie v" izučenie âzyka i narodnoj slovesnosti s" priloženiem dvuh" kart*. Varšava: Tipografiâ Varšavskago Učebnago Okruga [Карский Евфимий. 1903b. *Этнографическая карта бѣлорусскаго племени. Бѣлорусские говоры*. В: Карский Евфимий. *Бѣлоруссы. Томъ I. Введение въ изученіе языка и народной словесности съ приложеніем двухъ карт*. Варшава: Типографія Варшавскаго Учебнаго Округа].

Karskij Evfimij. 1905. *Otčet o poezdke v Belorussiû v tečenie letnih mesâcev 1903 goda*. «Izvestiâ Russkago geografičeskago obŝestva», T. XLI, vyp. IV: 705–736 [Карский Евфимий. 1905. *Отчет о поездке в Белоруссию в течение летних месяцев 1903 года*. «Известия Русскаго географическаго общества», Т. XLI, вып. IV: 705–736].

Karskij Evfimij F. 1924. *Russkaâ dialektologiâ*. Leningrad: Knigoizdatel'stvo Seâtel' E.V. Vysockogo [Карский Евфимий Ф. 1924. *Русская диалектология*. Ленинград: Книгоиздательство Сеятель Е.В. Высоцкого].

Karskij Evfimij F. 1962a. *Otčët o poezdke v Belorussiû v tečenie letnih mesâcev 1903 g.* (412–434). V: Karskij Evfimij F. *Trudy po belorusskomu i drugim slavânskim âzykam*. otv. red. V.I. Borkovskij. Moskva: Akad. nauk BSSR, In-t âzykoznaniâ im. Âkuba Kolasa [Карский Евфимий Ф. 1962a. *Отчёт о поездке в Белоруссию в течение летних месяцев 1903 г.* (412–434). В: Карский Евфимий Ф. *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. отв. ред. В.И. Борковский. Москва: Акад. наук БССР, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа].

Karskij Evfimij F. 1962b. *K voprosu o granice belorusskih govorov. Po povodu stat'i akad. A.I. Sobolevskogo: «O russkih govorah voobŝe i belorusskih govorah v častnosti»* (435–440). V: Karskij Evfimij F. *Trudy po belorusskomu i drugim slavânskim âzykam*. Otv. red. V.I. Borkovskij. Moskva: Akad. nauk BSSR, In-t âzykoznaniâ im. Âkuba Kolasa [Карский Евфимий Ф. 1962b. *К вопросу о границе белорусских говоров. По поводу статьи акад. А.И. Соболевского: «О русских говорах вообще и белорусских говорах в частности»* (435–440). В: Карский Евфимий Ф. *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. отв. ред. В.И. Борковский. Москва: Акад. наук БССР, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа].

Karskij Evfimij F. 1962c. *K voprosu o rozgraničenii russkih narečij* (405–411). V: Karskij Evfimij F. *Trudy po belorusskomu i drugim slavânskim âzykam*. otv. red. V.I. Borkovskij. Moskva: Akad. nauk BSSR, In-t âzykoznaniâ im. Âkuba Kolasa [Карский Евфимий Ф. 1962c. *К вопросу о розграничении русских наречий* (405–411). W: Карский Евфимий Ф. *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. Отв. ред. В.И. Борковский. Москва: Акад. наук БССР, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа].

Karskij Evfimij F. 2006. *Belorusy*. Tom 1: *Vvedenie v izučenie âzyka i narodnoj slovesnosti*. Minsk: Belaruskaâ Èncyklapedyâ [Карский Евфимий Ф. 2006. *Белорусы.* Том 1: *Введение в изучение языка и народной словесности*. Минск: Беларуская Энцыклапедыя].

Karta belaruskaj narodnaj rèspubliki. 1919. Berlin: Tipografiâ Vil'gel'ma Gartmana v" Berlinѣ [*Карта беларускай народнай рэспублікі*. 1919. Берлін: Типографія Вильгельма Гартмана въ Берлинѣ].

LABNH 1993–1998: *Leksičny atlas belaruskix narodnyx havorak u pjaci tamax*. T. 1–5. 1993–1998. Minsk: Instytut Movaznaŭstva imja Jakuba Kolasa, Akadèmija navuk Belarusi [ЛАБНГ 1993–1998: *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах*. 1993–1998. Т. 1–5. Мінск: Інстытут Мовазнаўства імя Якуба Коласа, Акадэмія навук Беларусі].

LH 1968: *Linhvistyčnaja heahrafija i hrupoŭka belaruskix havorak*. 1968. Pad rèd. R.I. Avanesava, K.K. Atraxoviča, Ju.F. Mackevič. Minsk: Vydavectva "Navuka i tèxnika" (książka) [ЛГ 1968: *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*. 1968. Пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча, Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск: Выдавецтва "Навука і тэхніка" (książka)].

LH 1969: *Linhvistyčnaja heahrafija i hrupoŭka belaruskix havorak*. 1969. Pad rèd. R.I. Avanesava, K.K. Atraxoviča, Ju.F. Mackevič. Minsk: Vydavectva "Navuka i tèxnika" (atlas) [ЛГ 1969: *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*. 1969. Пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча, Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск: Выдавецтва "Навука і тэхніка" (atlas)].

Laumane Benita. 1977. *Leksičeskij material dialektologičeskogo atlasa latyšskogo âzyka, otražaûšij latyšsko-russko-belorussko-pol'skie kontakty*. V: *Kontakty latyšskogo âzyka*. Riga: Zinatne [Лаумане Бенита. 1977. *Лексический материал диалектологического атласа латышского языка, отражающий латышско-русско-белорусско-польские контакты*. В: *Контакты латышского языка*. Рига: Зинатне].

Mixaljuk Darota. 2017. *Karta Belaruskaj Narodnaj Rèspubliki 1919 hoda Mitrafana Doŭnar-Zapol'skaha* [Міхалюк Дарота. 2017. *Карта Беларускай Народнай Рэспублікі 1919 года Мітрафана Доўнар-Запольскага*] [online] [data publikacji: 14.10.2017; data dostępu: 27.05.2024].

Ostrówka Małgorzata. 2005. *Próba ustalenia miejsca „mowy prostej" w systemie komunikacji językowej łotewskich Polaków. Z badań w Łatgalii*. „Acta Baltico-Slavica" 29: 195–211.

Smułkowa Elżbieta. 2002a. *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym*. W: E. Smułkowa. *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Smułkowa Elżbieta. 2002b. *Propozycja terminologicznego zawężenia zakresu pojęć: „gwary przejściowe" – „gwary mieszane"*. W: E. Smułkowa. *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

SPZB 1979–1986: *Sloŭnik havorak paŭnočna-zaxodnjaj Belarusi i jae pahraničča*. 1979–1986. Pad rèd. Ju.F. Mackevič. Minsk: "Navuka i Tèxnika" [СПЗБ 1979–1986: *Слоўнік гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*. 1979–1986. Пад рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск: "Навука і Тэхніка"].

Stankievič Jan. 2010. *Kryŭja-Bielaruś u minulasci*. Viĺnia-Bielastok: Instytut bielarusistyki, Bielaruskaje histaryčnaje tavarystva [Станкевіч Ян. 2010. *Крыўя-Беларусь у мінуласці*. Вільня-Беласток: Інстытут беларусістыкі, Беларускае гістарычнае таварыства].

Stankevič Jan. 1952. Ètnohrafičnyja j histaryčnyja tèrytoryi j hranicy Belarusi. „Veda" № 9–10 (14–15): 257–279 [Станкевіч Ян. 1952. Этнографічныя й гістарычныя тэрыторыі й граніцы Беларусі. „Веда" № 9–10 (14–15): 257–279].

Šuplinska Ilga, Lazdiņa Sanita (ed). *Valodas austrumlatvijā: pētījumi dati un rezultāti*. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola.

TriMCO project [online] https://www.trimco.uni-mainz.de/[dostęp 27.05.2024].

Wexler Paul. 1977. *A historical phonology of the Belorussian language*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

STRESZCZENIE: W artykule przedstawiony został areał funkcjonowania gwar białoruskich na pograniczu białorusko-łotewskim w świetle badań lingwistów. Przeanalizowane zostały wybrane publikacje, poczynając od połowy XIX wieku, teksty z okresu międzywojennego, lat powojennych czasów ZSRR, jak i wydrukowane w ostatnim czasie po rozpadzie Związku Sowieckiego. Przeanalizowane zostały publikacje białoruskich, łotewskich i polskich badaczy. Podejście do zagadnienia zasięgu granic występowania gwar zmieniało się w zależności od czasu powstania publikacji, w zależności od przyjętych metodologii, rozumienia terminów (np. gwary przejściowe vs gwary mieszane), rozwoju geografii lingwistycznej, procesów rusyfikacyjnych oraz czynników polityczno-ideologicznych. Zagadnienie zasięgu gwar białoruskich na pograniczu białorusko-łotewskim jak do tej pory nie było obiektem szczegółowej analizy. Nowym elementem jest krytyczne podejście do niektórych dawniejszych prac naukowych, które nierzadko prowadzone były pod wpływem nacisków polityczno-ideologicznych.

SŁOWA KLUCZOWE: dialektologia, dialekty białoruskie, dialekty rosyjskie, białorusko-łotewskie pogranicze językowe, gwary przejściowe, ideologia.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле прадстаўлены арэал функцыянавання беларускіх гаворак на беларуска-латвійскім памежжы ў святле лінгвістычных даследаванняў. Прааналізаваны выбраныя публікацыі, якія ахопліваюць перыяд ад другой паловы XIX ст., тэксты міжваеннага часу і пасляваеннага перыяду Савецкага Саюза і надрукаваныя пасля распаду СССР. Для аналізу выбраны публікацыі беларускіх, латвійскіх і польскіх даследчыкаў. Падыход да праблемы моўнага памежжа змяняўся храналагічна, у залежнасці ад прынятых метадалогій, разумення тэрмінаў "пераходныя / змешаныя гаворкі", развіцця лінгвістычнай геаграфіі, працэсу русіфікацыі і палітычна-ідэалагічных фактараў. Пытанне арэалу распаўсюджвання беларускіх гаворак на беларуска-латвійска-расійскім памежжы дагэтуль не было аб'ектам падрабязнага аналізу. Новым элементам з'яўляецца таксама крытычны падыход да некаторых даўнейшых даследаванняў, якія вяліся нярэдка пад уплывам палітычна-ідэалагічнага ціску.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: дыялекталогія, беларускія дыялекты, рускія дыялекты, беларуска-латвійскае моўнае памежжа, пераходныя гаворкі, ідэалогія.

Data przesłania artykułu: 20.08.2024
Data akceptacji artykułu: 10.09.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Mirosław Jankowiak – Czechy, Akademia Nauk Republiki Czeskiej, Instytut Słowiański; dr hab. nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa; specjalność naukowa: językoznawstwo, zainteresowania naukowe: język białoruski, dialektologia białoruska, język Białorusinów poza granicami Białorusi, pogranicze bałtycko-słowiańskie, polszczyzna północnokresowa.

Adres: Slovanský ústav Akademie věd České republiky, Valentinská 1, 11000 Praha 1, Czechy.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Jankowiak Mirosław. 2023. *Edward Piotrowicz Cynhiel – białoruski działacz społeczno-oświatowy w Łatgalii* (235–242). W: *Odkrywając Białoruś... 65-lecie białorutenistyki na Uniwersytecie Warszawskim* (ed. R. Kaleta). Warszawa.
2. Jankowiak Mirosław. 2023. *Granice zasięgu gwar białoruskich w świetle badań lingwistów*. Część I: *pogranicze białorusko-rosyjskie*. „Acta Albaruthenica" 23: 31–61.
3. Jankowiak Mirosław. 2023. *„Samogon to nie wódka" – o roli alkoholu w tradycyjnej kulturze Białorusinów i Polaków południowo-wschodniej Łotwy* (185–202). W: *Sztuczne raje. Upojenia kulturą – upojenia w kulturze. Przypadek słowiański*, red. nauk. A. Gawarecka, I. Lis-Wielgosz, R. Śliwka. Poznań.
4. Jankowiak Mirosław. 2023. *Šiuolaikinės baltarusių šnektos Lietuvoje. Pirmasis tomas: Varėnos rajonas = Współczesne gwary białoruskie na Litwie*. Tom pierwszy: *Rejon orański*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
5. Янковяк Міраслаў. 2023. *„На чужыне. Літэратурна-грамадзянскі штомесячнік" – першы часопіс беларусаў міжваеннай Латвіі* (53–63). «Латыши и белорусы. Вместе сквозь века». Вып. 12. Прага.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Natasha Kadlec, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.8

Natasha Kadlec

Harvard University / Uniwersytet Harvarda
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9411-9198
e-mail: nkadlec@g.harvard.edu

World Literature in Aliaksei Kulakoŭski's *Maladosć* (1953–1958)

Literatura światowa w czasopiśmie „Maładość" pod redakcją Aliaksieja Kułakouskiego (1953–1958)
Сусветная літаратура на старонках "Маладосці" пад рэдакцыяй Аляксея Кулакоўскага (1953–1958 гг.)

ABSTRACT: This article considers the literary journal *Maladosć* under its first editor, Aliaksei Kulakoŭski (1953–1958), and its engagement with world literatures and cultures. *Maladosć* in the 1950s provides a case study of cultural transfer between Belarusophone and foreign cultures at a time when literary and cultural Russification was quickly intensifying. The article makes use of the full archive of *Maladosć* from 1953–1958 to characterize the journal's literary translation activity and its discussion of world cultures, and draws on the theoretical approaches of Iryna Šabloŭskaja and other scholars to contextualize *Maladosć's* engagement with world literature in Belarusian cultural history of the Thaw era. The article concludes that *Maladosć* contributed to the revitalization of Belarus's international cultural ties, especially with European literatures, after the cultural isolation of late Stalinism.

KEYWORDS: *Maladosć*, Aliaksiej Kulakoŭski, Thaw, world literature, Soviet internationalism, translation, cultural transfer.

In the second half of the twentieth century, the Soviet regime limited not only the usage and development of the Belarusian language, but also cultural contact between Belarusian and world literatures and cultures. Liberalization that took place in the Soviet Union after 1953 did little to address these specific issues. Thus, writing in the 1990s, Belarusian scholar of comparative literature Iryna Šabloŭskaja noted that both translations of world literature into Belarusian, and translators themselves, were sorely lacking in Belarus. Soviet cultural policy, which had paid lip service to the preservation

of "national culture," had not protected, but inhibited the natural development of Belarusian-language culture by isolating it from surrounding cultures [Šabloŭskaja 1994–5]. In turn, the availability of works of world literature in Russian translation "firmly inscribed [such works] into the Russian cultural space," as if world literature were more at home in Russian translation than in other languages [Šabloŭskaja 1995].

Decades earlier, Belarusian cultural figures had already called attention to the need for increased translation activity between Belarusian and world languages. In his review of Vasil' Siomukha's translation of *Faust*, Uladzimir Karatkievič noted the importance of translation for the development not just of the receiving literary language, but also for wider cultural development: "every new translation is a new study of *Faust*" ["kožny novy pieraklad – heta novaje dasliedavannie 'Faŭsta'"] [Karatkievič 1991: 417]. This sentiment echoes Yuri Lotman's later observation that literary works have "a capacity for memory": "[n]owadays *Hamlet* is not just a play by Shakespeare, but it is also the memory of all its interpretations" [Lotman 1990: 18]. It also calls to mind the more recent observations of Western scholars such as David Damrosch, who has described works belonging to world literature as those that "gain in translation" [Damrosch 2018: 289]. Unfortunately, noted Karatkievič in the late 1970s (as well as others like Nil Hilievič and Janka Sipakoŭ), many such works were lacking in Belarusian [cf. Karatkievič 1991; Chernyshova 2023: 567, Šabloŭskaja 1995: 38]. "A literature cannot live its fullest life [*paŭnakroŭna žyć*] without Shakespeare, Dante and Goethe in its language. We have the first. The second is still lacking. The third just appeared" [Karatkievič 1991: 407].

At least in part, the problem was institutional. In the 1950s and 1960s, there were no dedicated outlets for literary translation in the BSSR, such as journals or book series, to support new translation activity. In fact, the Belarusian-language series *Školnaja biblijateka*, which had published dozens of translations of world classics into Belarusian since its inception in 1934, after the mid-50s stopped publishing world literature in Belarusian translation. There was no Belarusian equivalent of the Russian journal *Inostrannaia literatura* or the Ukrainian *Vsesvit*, both of which resumed their activity in the mid-1950s after Stalin-era repression. The situation of literary translation in Belarus did improve in the 1970s with the founding of the *Mastatskaia litaratura* publishing house for "the explicit purpose of producing original and translated works in Belarusian" [Chernyshova 2023: 576], as well as the launch of the Belarusian-language literary translation almanac *Daliahliady* in 1975. The launch of the series *Bibliiateka zamezhnai prozy* in 1983 and *Skarby susvetnai litaratury* in 1989 also helped matters. These efforts, however, came after decades where not only world literature, but, often, even

Belarusian literature, was most readily available in the BSSR in Russian [Chernyshova 2023: 567].

In the preceding decades, the Belarusian-language journal *Maladosć*, published from 1953, had provided one additional forum for interaction between Belarusian and world cultures. Under its first editor, Aliaksiej Kulakoŭski (1953–1958), *Maladosć* transformed from a general-interest (and fairly agitational) Kamsamol publication into a serious literary journal. The journal published numerous authors who would go on to become classics of Belarusian literature, such as Uladzimir Karatkievič, Nil Hilievič and Jeŭdakija Loś. *Maladosć* was by no means a journal of translations, but data from the *Lietapis belaruskaha druku* demonstrates that, during the 1950s, *Maladosć* was one of the most frequent publishers of foreign literature in Belarusian translation after *Polymia* and *Litaratura i mastatstva*.

This article analyzes the discussions of world literatures and cultures in *Maladosć* under Kulakoŭski (1953–1958). These materials take various forms: first and foremost, translations from various literatures into Belarusian, but also reviews of translations, articles about cultural heritage and current cultural developments in foreign countries from Spain to India to North Korea, discussions of the impressions of foreign visitors to the BSSR, and more. These materials were cherry-picked for ideological correctness and largely served to further official Thaw-era narratives of internationalism and "friendship" amongst socialist countries. Nonetheless, they also contributed to the reintegration of Belarusian culture into European and world cultural activity after the isolation of late Stalinism.

Belarusian cultural contacts before and after 1953

As Terry Martin has observed, any Western influences in the Soviet Union's European borderlands – in particular Belarus and Ukraine – were viewed with particular suspicion under Stalin [Martin 2001: 204–5]. In the late Stalin years, which were culturally stifling throughout the USSR, Belarus faced a cultural "double burden": the all-Soviet campaigns against "cosmopolitanism" and "kowtowing before the West" were, in Belarus, combined with an official struggle against "nationalist idealization of the past" [Kosmylev et al. 2005]. Thus, while Soviet Russia was meant to discard Western culture and embrace its own (i. e. Russian) culture, in Belarus, the national culture was itself often seen as overly Westernized and dangerous.

Translation activity between Belarusian and any languages other than Russian, and indeed the publication of translations in Belarus at all, came to a virtual halt during the final years of postwar Stalinism. In 1952, according to the *Lietapis belaruskaha druku*, the only books published in translation

into Belarusian from literatures other than Russian were Estonian author Hans Leberecht's *Light in Koordi* (Est. *Valgus Koordis,* Bel. *Sviatlo i Kaordzi,* translated via Russian), Shevchenko's *Kabzar*, three editions of Soviet-era Ukrainian literature, and a handful of children's works, such as a collection of Chinese folk tales (translated via Russian). There were similarly few translations in periodicals, only a couple dozen each from Soviet and world literatures for the entire year.

After 1953, Belarusian cultural contacts with the West were no longer politically circumscribed to the extent that they were under Stalin. However, the increase in translation activity in the BSSR, especially translation into Belarusian, was not so large as one might expect. The *Lietapis belaruskaha druku* indicates that, in the late 1950s, one or two dozen books and several dozen shorter translations in periodicals were published yearly in translation to Belarusian or Russian – not dramatically different than the pre-1953 numbers, although the range of source literatures expanded somewhat. In the immediate post-1953 period, translations from Soviet literatures were likely to be done into Belarusian, while Western literatures were still most often printed in Russian translation. In addition, as noted above, there was no Belarusian-language outlet for translations equivalent to the Ukrainian *Vsesvit*, so opportunities for translation in the BSSR, particularly into the Belarusian language in particular, remained limited. Literary journals and newspapers such as *Polymia* and *Litaratura i Mastatstva*, as well as *Maladość*, published a modest number of translations a year. Translations into Belarusian could also be found in periodicals such as *Chyrvonaia zmena*, *Belarus'* and *Rabonitsa i sialianka*, while translations into Russian were featured in BSSR Russian-language periodicals such as *Sovetskaia otchizna* (later *Nioman*) and *Stalinskaia molodiozh*' (from 1956 *Znamia iunosti*).

Throughout the 1950s and 1960s, the ratio of all books produced in the BSSR in Belarusian vs. Russian began to shift dramatically in favor of Russian. By 1960, Russian had overtaken Belarusian both in number of titles and in total print run ["Druk" 1967: 27–29]. From the late 1950s, translations from world languages into Russian also overtook translations into Belarusian.

Indeed, the era of the "Thaw," despite reductions in censorship [Hužaloŭski 2012] and other liberalizations, was also a period of intense Russification on various levels [Woolhiser 2013: 6]. Russification resulted from both practical factors like rural-to-urban migration and from policies implemented by Moscow, such as the 1958 education reform that "allowed" children to be taught in a non-native language, i.e. Russian. On a visit to Minsk, Khrushchev famously stated that "[t]he sooner we all switch to Russian, the sooner we'll build communism" [Chernyshova 2023: 552]. The 1962 Program of the KPSS codified the role of the Russian language not only in cultural life within the

Soviet Union, but also as a means of access to world culture: the "voluntary" study of Russian, the program noted, "contributes to the <…> familiarization of each nation and nationality with the cultural achievements of all other nations of the USSR and with world culture" [*sodeystvuyet <…> priobshcheniyu kazhdoy natsii i narodnosti k kul'turnym dostizheniyam vsekh drugikh narodov SSSR i k mirovoy kul'ture*] ["Programma" 1961]. In this way, the possibility of cultural openness and contacts with world culture was linked explicitly with increased cultural Russification.

The Thaw era thus presented a contradictory situation where cultural contacts between Belarus and foreign countries (particularly the West) were no longer explicitly circumscribed, but limited by a lack of institutional capabilities and by the growing tide of Russification. The rapid Russification of the printing industry in Belarus overall, along with the stagnancy of translation activity and other cultural contacts, remained unresolved throughout the Thaw era and after. Practical problems like paper shortages (or, rather, a lack of central paper allocations) compounded the situation [Chernyshova 2023: 576]. In this situation, it is not insignificant that the journal *Maladość*, the first issue of which was prepared and published in March-April 1953, provided a new outlet for a modest number of translations into Belarusian and general discussion of world cultures in the Belarusian language.

The creation and "literaturization" of *Maladość* under Kulakoŭski

Maladość was conceived just before the major changes that began in March 1953. As Adam Maĺdzis remembers, the news of Stalin's death was at first alarming, as far as the journal was concerned. It appeared likely that plans for the newly-conceived journal would not be possible to realize in the uncertain political situation following Stalin's death ["Skroź "Maladość"]. However, *Maladość* survived the turbulence and proved its loyalty with its first two issues, which consisted largely of panegyrics to Stalin. By the third issue (May/June 1953), invocations of Stalin's name became far less frequent. The visual aspect of the journal also changed. Instead of a young man and woman looking forward under a banner of Lenin and Stalin and clutching their collected works (*Maladość* 2/1953), the cover of the third issue features a young woman, alone, against a backdrop of flowers. Only a tiny red pin on her white blouse demonstrates any political affiliation. The back cover, too, features a tranquil nature scene (*Maladość* 3/1953) versus the busy march forward under red flags on the back cover of the previous issue.

Over the course of its first years, between 1953 and 1957, *Maladość* gradually began to take on increasingly literary traits. In its first years, the

journal remained quite agitational: its 1953 run paid a great deal of attention to newly-created collective farms, and in 1954 it discussed the virgin lands [*tsalina*] campaign at length. However, by 1955 and, especially, 1956, literary genres like poems and short stories were increasingly dominant and began to displace articles about collectivization, political developments and other agitational materials. From its 53rd issue (7/1957), the journal became an organ of the Writers' Union of Belarus as well as the Belarusian Kamsamol[1]. At this time, *Maladość* expanded dramatically in length, from under 30 to about 150 pages. Visually, too, it underwent dramatic change. Its first and last several pages were no longer devoted to full-page photo-reportage. Photographs were in part replaced by illustrations and other visual aids throughout the pages of the journal, and visual materials became more obviously secondary to text. The journal began to represent a different range of genres: along with poems and short stories of a couple pages, *Maladość* began to feature longer stories, novels in installments and even plays.

Under Kulakoŭski, *Maladość* began to gain a reputation as a liberal journal. "What always set *Maladość* apart was its boldness," remembered Kazimir Kameisha ["Skroź "Maladość"]. Kulakoŭski took advantage of the reduction in censorial powers that took place in the 1950s, especially after the 20th Party Congress in 1956 [Hužaloŭski 2012]. Kulakoŭski set the tone for the journal in particular with his own story "Dabrasel'tsy" (*Maladość* 5/1958). However, decreased censorial powers meant that responsibility for the political reliability of the journal rested on Kulakoŭski himself. He was removed as editor in late 1958 after "Dabrasel'tsy" was deemed to be an overly critical take on postwar reconstruction that deviated from socialist realism ["Skroź "Maladość"]. However, its following editor, Pimen Pachanka, continued the liberal tradition and would go on to publish controversial works such as Vasil' Bykau's *The Dead Feel No Pain* (*Mertvym ne balits'*, 1965).

Maladość as a forum for translation and cultural connections

From its inception, *Maladość* featured works of world literature in translation into Belarusian in nearly every issue. The most frequent genre was short poems, followed by short stories. As the journal became increasingly "literaturized," it began to feature longer translations: longer prose and even novels. In its first years (1953–54), *Maladość* featured primarily translations between Belarusian and Russian (and discussions of such translations in book reviews), along with a smaller number of translations from the languages of other Soviet republics and aligned countries (Ukrainian, Lithuanian, Armenian;

[1] Earlier, it had been run only by the Kamsamol, which founded it ["Skroź "Maladość"].

Czech, Romanian, Hungarian, Chinese, etc.). This selection of languages would remain typical throughout the 1950s, although translations from Russian decreased dramatically – a tendency that may testify to the increasing permissibility of contacts between Belarusian and non-Russian cultures, but also to increasing Belarusian-Russian bilingualism among Belarusians that made such translations largely unnecessary. In *Maladosć*, other languages began to take the place of Russian as frequent source languages for translation, particularly Polish, German and Lithuanian[2]. Romanian, Bulgarian, Estonian and Latvian could also be encountered frequently. Translations from the languages of more distant countries, such as Asian or even Caucasian languages, were not nonexistent, but fairly rare. The most frequent source languages for translation were thus the languages of geographically close Eastern Bloc countries or Soviet republics.

At the same time, over the first years of *Maladosć* under Kulakoŭski, translations from Western languages increased notably. These were consistently translations of works by "politically reliable" authors who were openly Communist or otherwise expressed opposition to Western politics, such as Hélène Parmelin ("*Pad adkrytym nebam*" from French, 3/1954), Lawrence Gellert (better known as a music collector than a writer; "*Maja bavoŭna pierš za ŭsio*" from English, 7/1957), and Marina Sereni (born Xenia Pamphilova; "*Dni našaha žyccia*" from Italian, 12/1957). After the journal's expansion in 1957, long prose translations from Western languages were published more frequently, but continued to be accompanied by blurbs describing the author's political "qualifications." 1958 saw the publication in three parts of South African writer Peter Abrahams' novel *Africa on Fire* (*Afrika u ahni*), translated by Siamion Dorski. Political affiliation generally appears to have been a more important criteria than literary reputation: many of the works published were not particularly well-known in the origin countries, and some have been challenging to even track down in their original languages. Sereni's *I giorni della nostra vita*, which was popular in Italy, is a notable exception.

While translation from languages of Soviet and socialist republics (especially short poems) were frequent and scattered throughout most issues of *Maladosć*, translations from the languages of capitalist countries were not only rarer, but also tended to be on the longer side of the materials published in *Maladosć*. Thus, despite the political affiliations of their authors, these translations stood out among the other materials in the journal.

As was typical of Soviet official culture, cultural transfer, including literary translation, was often "planned" by the observation of jubilees and "weeks"

[2] Translations between Ukrainian and Belarusian remained frequent, as they had been even during late Stalinism (see: *Lietapis bielaruskaha druku).*

(*tydni* or *dekady*) that celebrated a certain culture. "Weeks" enacted bilateral cultural transfer between Belarus and other Soviet republics or socialist country, such as the "Week of Ukrainian Soviet literature" in June 1957 or the "Week of Lithuanian literature in the BSSR" in May 1958. "Weeks" featured in *Maladość* also celebrated the cultures of Eastern Bloc countries such as Romania or Bulgaria, but not Western cultures. In issues featuring a cultural "week," *Maladość* would typically include a range of contemporary works (poems and short prose) translated from the given language.

Meanwhile, articles dedicated to the jubilees of cultural figures honored the cultural heritage of socialist and Western countries alike. *Maladość* featured materials related to the 480th anniversary of Michelangelo's birth (3/1955), the 50th anniversary of Jules Verne's death (3/1955), the 150th anniversary of Hans Christian Andersen's birth (4/1955) and the 150th anniversary of Friedrich Schiller's death (5/1955) along with the 50th anniversary of the death of Czech composer Dvořák (5/1954), the 150th anniversary of the birth of Russian composer Glinka (6/1954), the 10th anniversary of the death of Kuz'ma Chorny, the 50th birthday of Piotr Glebka (then still alive) and numerous others. Articles dedicated to the jubilees of historical cultural figures tended to focus on the positive, "progressive" role of the authors themselves in the world's historical progression according to Marx, as well as the role of these great figures in later uniting "all of progressive mankind." Jubilee materials tended to take a celebratory tone and fit the biography of the cultural figure at hand into a hagiographic model: their struggle with poverty and early creative failures, eventual success, the quest for freedom visible in their works, their stumbles due to the class nature of society at the time they were working, justification for their lack of political consciousness if relevant, and reasons why they were nonetheless "progressive for their time." These materials thus replicated the examples of Russian-language Soviet journalism both in rhetoric (down to the phrase *use prahresiunae chalavetstva*, a cliched calque from Russian) and in the choice of figures being celebrated, except for the occasional Belarusian honoree.

The presence of world literatures and cultures in *Maladość* was thus not limited to literary translation. Besides translations, jubilees and cultural "weeks," the journal featured articles dedicated to major cultural figures of the past (sometimes authored by academic authorities like David Faktorovich). More generally, it provided a forum for discussion of the role of world culture in the life of the BSSR. Thus, the December 1954 issue reviewed a production of *King Lear* at Minsk's State Russian Theater, Summer 1955 issues discussed the visit of a Chinese delegation to Minsk and October 1955 – an article about Chinese workers at a Minsk factory. *Maladość* also provided various general-interest information about foreign cultures: the February

1957 issue featured an article on Spanish and Italian dances, for instance, and the July 1958 issue featured an article on the musical culture of North Korea. Relations between Belarus and other Soviet republics and socialist countries were depicted in light of their socialist "friendship" (*druzhba*), while the journal often took a satirical tone when depicting the West. The column *Tak iani zhyvuts'*, which appeared once in every few issues, provided a condescendingly satirical view of life in various Western countries. The August 1957 column, for instance, informs readers that a certain Mr. Bradley, a meat-packing oligarch in Chicago, has a passion for collecting pig tails, and goes on to describe the endeavor of a Spanish entrepreneur to sell tickets to heaven [*Maladość* 8/1957].

In its discussions of foreign cultures, *Maladość* remained in line with official Thaw-era rhetoric of internationalism, socialist "friendship" and condescending suspicion towards the West, and it translated the works of foreign authors whose ideological correctness was unequivocal. Nonetheless, the journal made a worthy contribution to the development of Belarusian culture by providing a modest additional forum for the publication of literary translations from a wide range of languages into Belarusian.

Conclusion

During its first years, *Maladość* featured literary translations from the literatures of nearby Soviet republics and European socialist countries in virtually every issue. It regularly published translations from Western literatures as well, albeit only the works of politically reliable authors. Meanwhile, cultural contact with Eastern countries, even Communist ones, was less direct, and was usually mediated through overview articles rather than direct translation of literary works. Today we might call this angle "Eurocentric" and less than progressive, but in the context of the 1950s – when, in Western comparative literature, Eurocentrism was hardly questioned [cf. Damrosch 2018: 122–30] – it evidenced a healthy resumption of the traditional cultural ties between Belarus and neighboring European cultures, which, under Stalin, had been under particular suspicion.

In recent years, scholars have begun to call attention to the fact that theorists of "world literature" such as Pascale Casanova, despite their post-colonial approach, have often neglected the "second world" — yet even these discussions frequently do not consider the position of Belarus or other non-Russian Soviet republics [cf. Tihanov et al. 2023]. Indeed, in the second half of the 20th century, the position of Belarus was doubly peripheral: Belarusophone culture was structurally disadvantaged within Soviet economic and cultural life, even within the BSSR, while the USSR and socialist bloc altogether, even

the Moscow center, remained largely on the periphery of the world literary scene. Thus, in the situation of rapid cultural and linguistic Russification in the Thaw era and after, it was not insignificant that *Maladosć*, along with a limited number of other BSSR literary journals like *Polymia* and *Litaratura i mastatstva,* provided an outlet for literary translation and discussion of world cultures in Belarusian. It also provided an opportunity to publish translations into Belarusian, which was important especially for beginning translators ["Skroź "Maladosć"]. These efforts contributed to the (re-)establishment of direct literary ties between Belarusian and world literatures, particularly the nearby European literatures alongside which Belarusian culture had historically developed.

References

Chernyshova Natalya. 2023. *Between Soviet and Ethnic: Cultural Policies and National Identity Building in Soviet Belarus under Petr Masherau, 1965–80*. "Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History" 24.3.

Damrosch David. 2018. *What is World Literature?* Princeton: Princeton University Press.

Druk Bielaruskaj SSR 1918-1965: statystyčnyja materyjaly. 1967. Minsk [*Друк Беларускай ССР 1918–1965: статыстычныя матэрыялы*. 1967. Мінск.]

Hužaloŭski Aliaksandr. 2012. *Haloŭlit BSSR i palityčny kantroĺ u 1943–1991 hh*. "Bielaruski histaryčny ahliad" 19.1-2: 139–177 [Гужалоўскі Аляксандр. 2012. *Галоўліт БССР і палітычны кантроль у 1943–1991 г.* "Беларускі гістарычны агляд" 19.1-2: 139–177.]

Karatkievič Uladzimir. 1991. *I naš "Faŭst".* In: *Zbor tvoraŭ*: U 8 t. T. 8. Kn. 2. *Z žycciapisu, narysy, ese, publicystyka, postaci, krytyčnyja tvory, interv'ju, lietapis žyccia i tvorčasci*. Minsk: Mast. lit. [Караткевіч Уладзімір. 1991. *І наш "Фаўст"*. У: *Збор твораў*: У 8 т. Т. 8. Кн. 2. *З жыццяпісу, нарысы, эсэ, публіцыстыка, постаці, крытычныя творы, інтэрв'ю, летапіс жыцця і творчасці*. Мінск: Маст. літ.]

Kosmylev V. et al. 2005. *Istoriia Belarusi: polnyi kurs*. Minsk: Iunipress. [Космылев В. і інш. 2005. *История Беларуси: полный курс*. Мінск: Юніпрэсс.]

Lietapis bielaruskaha druku [online archive] https://knihi.com/none/Letapis_bielaruskaha_druku_pdf.zip.html[accessed: 31.05.2024]

Lotman Yuri. 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Trans. Ann Shukman. London: I.B. Tauris.

Maladosć [online archive] https://kamunikat.eu/maladosc[accessed: 31.05.2024].

Martin Terry. 2001. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca: Cornell University Press.

Programma Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza. 1961. In: *XXII s"yezd Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza. 17-31 oktyabrya 1961 goda. Stenograficheskiy otchet. T. III*. Moscow [*Программа Коммунистической партии Советского Союза*. 1961. У: *XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет. Т. III*. Москва] [accessed online: https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/74964-programma-kommunisticheskoy-partii-sovetskogo-soyuza-1961-g, 01.06.2024].

Šabloŭskaja Iryna. 1994–95. *Susvietaja litaratura ŭ bielaruskaj asiaroddzi*. *Prabliema recepcyi.* In: *Susvetnaia litaratura ŭ belaruskaĭ prastory: rėtsėptsyia, typalohiia,*

kantakty. Minsk: Radyiola-plius [Шаблоўская Ірына. 1994–95. *Сусветая літаратура ў беларускай асяроддзі. Праблема рэцэпцыі*. У: *Сусветная літаратура ў беларускай прасторы: рэцэпцыя, тыпалогія, кантакты*. Мінск: Радыёла-плюс.]

Šabloŭskaja Iryna. 1995. *Uspryniaccie amierykanskaj litaratury ŭ bielaruskaj asiaroddzi*. In: *Susvetnaia litaratura ŭ belaruskaĭ prastory: rėtsėptsyia, typalohiia, kantakty*. Minsk: Radyiola-plius [Шаблоўская Ірына Вікенцьеўна. 1995. *Успрыняцце амерыканскай літаратуры ў беларускай асяроддзі*. У: *Сусветная літаратура ў беларускай прасторы: рэцэпцыя, тыпалогія, кантакты*. Мінск: Радыёла-плюс.]

Skroź "Maladosć". Nie samaja sumnaja kniżka pra hrošy, čorny šakalad, piśmiennikaŭ i litaraturu. 2013. Ed. Sviatlana Dzianisava. Minsk: Vydaviecki dom "Zviazda". [*Скрозь "Маладосць". Не самая сумная кніжка пра грошы, чорны шакалад, пісьменнікаў і літаратуру*. 2013. Рэд. Святлана Дзянісава. Мінск: Выдавецкі дом "Звязда".]

Woolhiser Curt. 2013. *New Speakers of Belarusian: Metalinguistic Discourse, Social Identity, and Language Use*. In: *American contributions to the 15th International Congress of Slavists: Minsk, August 2013*. Bloomington, Indiana: Slavica.

Tihanov Galin, Lounsbery Anne, and Djagalov Rossen. 2023. *World Literature in the Soviet Union*. Boston: Academic Studies Press.

STRESZCZENIE: Artykuł poświęcony jest czasopismu „Maładosć" pod kierownictwem jego pierwszego redaktora, Alaksieja Kułakouskiego (1953–1958), oraz powiązaniom czasopisma z literaturą i kulturą światową. Działalność czasopisma w latach 50. stanowi przykład wymiany międzykulturowej w okresie intensywnej rusyfikacji kultury białoruskiej. Analizę działalności przekładowej czasopisma oraz jego roli w budowaniu więzi międzykulturowych przeprowadzono na podstawie archiwalnych numerów z lat 1953–1958. Wykorzystano także teorie Iryny Szabłouskiej oraz innych badaczy do skontekstualizowania związków „Maładosci" z literaturą światową w okresie odwilży. Z analizy wynika, że już w pierwszych latach swojego istnienia czasopismo przyczyniło się do ożywienia związków między kulturą białoruską a światową, zwłaszcza europejską, po okresie izolacji kulturowej charakteryzującej późny stalinizm.

SŁOWA KLUCZOWE: „Maładosć", Alaksiej Kułakouski, odwilż, literatura światowa, radziecki internacjonalizm, przekład literacki, transfer kulturowy.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле разглядаецца часопіс "Маладосць" пад кіраўніцтвам яго першага рэдактара Аляксея Кулакоўскага (1953–1958) і ўзаемадзеянне часопіса з сусветнымі літаратурамі і культурамі ў гэты перыяд. "Маладосць" у 1950-х гг. уяўляе сабой прыклад культурнага абмену паміж беларускамоўнай і замежнымі культурамі ў перыяд хуткага ўзмацнення літаратурнай і культурнай русіфікацыі. Абапіраючыся на поўны архіў "Маладосці" за 1953–1958 гады, аўтарка характарызуе дзейнасць часопіса па літаратурным перакладзе і наладжванні сусветных культурных сувязяў. У артыкуле выкарыстоўваюцца тэарэтычныя падыходы Ірыны Шаблоўскай і іншых навукоўцаў, каб кантэкстуалізаваць узаемадзеянне "Маладосці" з сусветнай літаратурай у гісторыі беларускай культуры перыяду "адлігі", калі беларускамоўная культура была пад асаблівай пагрозай русіфікацыі. Робіцца выснова аб тым, што "Маладосць" ужо ў першыя гады свайго існавання ўнесла ўклад у ажыўленне міжнародных культурных сувязяў Беларусі, асабліва з еўрапейскімі літаратурамі, пасля культурнай ізаляцыі позняга сталінізму.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: “Маладосць”, Аляксей Кулакоўскі, адліга, сусветная літаратура, савецкі інтэрнацыяналізм, пераклад, культурны трансфер.

Data przesłania artykułu: 12.06.2024
Data akceptacji artykułu: 20.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Natasha Kadlec – Stany Zjednoczone, Uniwersytet Harvarda, Wydział Języków i Literatur Słowiańskich, mgr; specjalność naukowa: języki i literatury słowiańskie; zainteresowania naukowe: problemy dziedzictwa kulturowego i literatury światowej w sowieckiej Białorusi i Rosji po 1953 r.

Adres / Address: Barker Ctr, 12 Quincy St, Cambridge, MA 02138, USA.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Mariusz Kaliciński, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.9

Mariusz Kaliciński

Uniwersytet Warszawski /
University of Warsaw
ORCID: https: //orcid.org/0000–0001–6417–2424
e–mail: m.kalicinski@student.uw.edu.pl

Świat ptaków w poezji Ryhora Baradulina na podstawie wybranych przykładów z tomu poezji *KSTY*

The world of birds in the works of Ryhor Baradulin in selected examples from the volume of poetry KSTY
Птушыны свет у творчасці Рыгора Барадуліна на прыкладзе выбраных твораў паэтычнга зборніка КСТЫ

ABSTRACT: The article provides a closer look at the bird motif in selected examples from Ryhor Baradulin's volume of poetry *KSTY*. The study was based on the poems with spiritual (Bible, religion), patriotic (Belarus) and family (mother) themes, which contain bird images. Almost all bird species from *KSTY* occur on the territory of Belarus. As a result of the analysis, it was found that the bird imagery is used by the poet in a vast range of contexts, including naturalistic, religious, folk and original interpretations. It was also established that, apart from its artistic function, the avifauna in the works of R. Baradulin performs a patriotic function. It is connected with the writer's understanding of the world of nature as a part of his homeland concept. According to this vision, the nature participates in the culture- and national identity formation process.

KEYWORDS: Ryhor Baradulin, birds, spirituality, God, Belarus, mother, symbol, metaphor.

A co z ptakami
naszych miast, miasteczek,
wiosek i osiedli?
[Sommer 2022: 32]

Powyższe pytanie, rozpoczynające wiersz polskiego poety Piotra Sommera z ostatniego tomu poezji pt. *Lata praktyki*, dowodzi, że do grona osób poszukujących na nie odpowiedzi czy to w świecie przyrody (ornitolodzy), czy

to w kinie, malarstwie, historii i pisarstwie (kulturo- i literaturoznawcy), należą współcześnie również ci, których teksty stanowią pole poszukiwań niektórych z wymienionych grup, a więc literaci. Jest to niewątpliwie związane z coraz większym sprzeciwem w dzisiejszym świecie wobec takiego rozumienia antropocentryzmu, czyniącego z rzeczywistości jedynie przedmiot użytku i panowania człowieka, który spogląda na naturę „bez żadnych gotowych założeń, rzeczowo, jako na miejsce i materiał swojej twórczości, której wszystko poświęca, nie dbając o to, co z niej wyniknie" [Guardini 1969: 68]. Pogłębiona refleksja nad charakterem relacji między tym, co ludzkie i nie-ludzkie, skutkuje różnymi propozycjami redefinicji tejże: od rezygnacji z antropocentryzmu na rzecz bio-[1] czy ekocentryzmu[2], przez postulaty upodmiotowienia zwierząt, głoszone przez nurty spod znaku A*nimal Studies*[3], ekokrytyki[4] czy też humanistyki środowiskowej[5], do działań na rzecz zwrotu ku właściwie rozumianej antropologii chrześcijańskiej[6].

---

[1] Biocentryzm – pogląd zakładający wyniesienie do rangi wartości nadrzędnej życia jako takiego, co skutkuje przyznaniem przyrodzonej wartości każdej żywej istoty. Z racji wyniesienia na piedestał każdego organizmu żywego i uczynienia z nich teleologicznych „centrów życia" człowiek przestaje być wyróżnionym gatunkiem w biosferze [Ganowicz-Bączyk 2015: 57].

[2] Ekocentryzm – założenie głoszące wartość wewnętrzną całości przyrody ożywionej i nieożywionej, w wyniku czego zostaje ona włączona w zakres moralności człowieka, ponieważ stanowi czynnik umożliwiający trwanie życia. Zgodnie z ujęciem ekocentrycznym zabezpieczenie integralności ekosystemu znajduje się ponad dobrem poszczególnych bytów [Ganowicz-Bączyk 2015: 57–58].

[3] Studia nad zwierzętami (*Animal Studies*) są niejednorodną, interdyscyplinarną dziedziną, zajmującą się problematyką relacji człowiek–zwierzę, a zwłaszcza poszukiwaniem nowych ujęć zależności między oboma bytami, które mają na celu uwypuklenie podmiotowości i sprawczości zwierząt. *Animal Studies* pozostają w korelacji z nurtem tzw. posthumanistyki, a szczególnie humanistyki nieantropocentrycznej, w ramach której jest kwestionowana uprzywilejowana pozycja człowieka w świecie przyrody.

[4] Przedstawiciele nurtu tzw. ekokrytyki badają związki między literaturą a środowiskiem naturalnym. Ów prąd zakłada obecność w literaturze treści ekologicznych podlegających identyfikacji i analizie.

[5] Tzw. humanistyka środowiskowa, zwana również ekologiczną, cechuje się multidyscyplinarnością i mnogością definicji. Jest powiązana z ruchami, których celem jest troska o środowisko naturalne, i deklaruje konieczność podporządkowania się człowieka, będącego częścią ekosystemu, zasadom ekologii. Podkreśla znaczenie i potrzebę edukacji w kształceniu „wrażliwości ekologicznej" człowieka.

[6] „Nieodpowiednia prezentacja antropologii chrześcijańskiej doprowadziła do promocji błędnego przekonania na temat relacji człowieka ze światem. Wiele razy przedstawiano prometejskie marzenie panowania nad światem, które wywołało wrażenie, że troska o naturę jest sprawą ludzi słabych. Tymczasem prawidłową interpretacją pojęcia człowieka jako «pana» wszechświata jest rozumienie go w sensie «odpowiedzialnego zarządcy»" [Franciszek 2015: 93–94].

Zmiany postaw człowieka wobec otoczenia, odkrycia w dziedzinie nauk przyrodniczych, biotechnologii, genetyki rzutują na coraz to nowsze (także na odświeżone warianty dobrze znanych koncepcji) strategie związków natury i kultury, które stoją w kontrze względem dychotomii obydwu sfer, otrzymanej w spadku po czasach nowożytnych. Rosnąca świadomość stopnia wzajemnego oddziaływania oraz współzależności ludzi i zwierząt prowadzi do stwierdzenia, iż obecność naszych „braci mniejszych" w kulturze nie odbywa się na „zasadach gościnnych", lecz są one jej integralną częścią nie tyle z powodu występowania w sztuce, literaturze, języku, ile z racji przynależności do jednego ekosystemu, dzielonego przez wszystkie organizmy żywe [Kornhauser, Polak, Tryjanowski, Wójtowicz 2022: 8]. Ponowne przemyślenie relacji człowiek–zwierzę nie ominęło także literaturoznawstwa i posłużyło jako impuls do rozwagi metodologicznej odnośnie do obecności zwierząt w tekstach literackich oraz, co w opinii autora tego artykułu uchodzi za najważniejszy efekt dodatni, przyczyniło się do wzrostu zainteresowania badaczy literatury tematyką animalistyczną. W ostatnich dziesięciu latach w Polsce ujrzało światło dzienne kilka tomów monograficznych o charakterze *stricte* literaturoznawczym bądź interdyscyplinarnym poświęconych wyłącznie tematyce awifaunicznej[7], co w przypadku Białorusi, biorąc pod uwagę trudne położenie tamtejszego literaturoznawstwa, jest wynikiem, o którym na chwilę obecną można jedynie pomarzyć.

Echa przywołanych tendencji pobrzmiewały w twórczości literackiej już dużo wcześniej, czego przykładem są chociażby teksty Czesława Miłosza. Polski poeta, którego można jednocześnie nazwać „duchowym dziedzicem Wielkiego Księstwa Litewskiego" [Siedlecki 2017: 533], był bezpośrednim świadkiem zalewania wiekowej, niezmąconej tafli tradycyjnego ładu i sposobu bycia, charakterystycznych dla pogranicza kulturowo-cywilizacyjnego, jakie od dawien dawna stanowiły ziemie białorusko-litewskie, przez nadciągające z różnych stron fale przemian cywilizacyjno-społecznych. Owe fale, zalawszy zastałe terytorium światopoglądowe, odcisnęły swe piętno na sposobie postrzegania przyrody, co literat opisuje następująco w *Dolinie Issy*: „nazwać i zamknąć ptaka w piśmie to prawie to samo, co mieć go na zawsze" [Miłosz 1981: 152]. W swoim komentarzu do wspomnianego cytatu Aleksander Wójtowicz formułuje zdanie, że „strzelba myśliwska powędrowała w kąt

[7] Oto niektóre z przywołanych publikacji naukowych nt. ptasich wątków w dziełach kultury: *Ptaki. Przeploty*. 2015. Red. B. Mytych-Forajter, Kalina Jaglarz. Katowice: Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych; *Słowiańszczyzna z ptasiej perspektywy*. 2019. Red. M. Baer. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM; *Ptaki w literaturze, kulturze, języku i mediach*. 2020. Red. E. Borkowska, A. Borkowski, M. Długołęcka-Pietrzak, B. Stelingowska. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe IKR[i]BL; *„Który tak śpiewa?". Ptaki w kulturze*. 2022. Red. J. Kornhauser, M. Polak, P. Tryjanowski, A. Wójtowicz. Kraków: Wydawnictwo Universitas.

zastąpiona przez przyrodnicze atlasy i ornitologiczne obserwacje" [Wójtowicz 2022: 106].

Deliberacje Cz. Miłosza mają swój ciąg dalszy w wierszu S*roczość*. Ochrypłe, srocze *staccato* staje się dla lirycznego „ja" zaczynem rozmyślań nad pojemnością semantyczną słowa „sroczość". Miłoszowski *birdwather*, czy też raczej *bird listener*, skonstatowawszy niemożność całkowitego zamknięcia w owym słowie natury sroki, kończy swoją, niewinnie rozpoczynającą się rozwagę, filozoficzno-ontologiczną „burzą mózgów":

Ten sam i nie ten sam szedłem przez las dębowy
Dziwiąc się, że muza moja, Mnemozyne,
Nic nie ujęła mojemu zdziwieniu.
Skrzeczała sroka i mówiłem: sroczość,
Czymże jest sroczość? Do sroczego serca,
Do włochatego nozdrza nad dziobem i lotu
Który odnawia się kiedy obniża
Nigdy nie sięgnę a więc jej nie poznam.
Jeżeli jednak sroczość nie istnieje
To nie istnieje i moja natura.
Kto by pomyślał, że tak, po stuleciach,
Wynajdę spór o uniwersalia.
[Miłosz 2015: 1131]

Tutaj Cz. Miłosz w pierwszej kolejności odwołuje się do filozoficznego sporu o uniwersalia, aczkolwiek można też dopuścić, iż swoim wywodem dokłada cegiełkę do dyskursu na temat relacji *homo-natura,* obstając przeciwko opozycji tychże. Argumentacja poety sięga metafizyki i głosi, że dotarcie do istoty „sroczego serca" jest czymś nie do urzeczywistnienia. Owo serce na zawsze pozostanie tajemnicą dla człowieka, podobnie jak jego własne wnętrze. Właśnie ten tajemniczy, niemożliwy do poznania ani przy pomocy empirii, ani niedający ogarnąć się słowem, transcendentalny pierwiastek obu bytów stanowi wedle niego świadectwo łączności natur: ludzkiej i zwierzęcej.

Jeśli chodzi o literaturę białoruską, to reprezentuje ona prawdziwy „róg obfitości" wątków ornitologicznych, odsłaniający przed sobą szerokie horyzonty badań. Jednym z najbardziej „ptasich" poetów białoruskich XX i pierwszych dwóch dekad XXI w. był bez cienia wątpliwości Narodowy Poeta Białorusi Ryhor Baradulin (1935–2014). Baradulinowskie *aviarium* w tomie poezji *Ksty*, który został wybrany jako materiał badawczy dla potrzeb niniejszego artykułu[8], liczy 30 gatunków ptaków[9], co jest liczbą porównywalną

[8] *Ksty* – nominowany do Nagrody Nobla tom poezji, głównie duchowej, w skład którego wchodzą wiersze poety powstałe na przełomie XX i XXI w. Przy pracy nad niniejszym artykułem korzystano z wydania pierwszego (2005) i czwartego (2013).

[9] Spis gatunków ptaków występujących w *Kstach*: bocian, jaskółka, sroka, kruk, myszołów, czajka, wrona, gołąb, sowa, sikorka, orzeł, wróbel, szpak, pójdźka, puchacz, jerzyk,

z „ptaszarnią" Adama Mickiewicza w *Panu Tadeuszu* (32 gatunki). U obydwu literatów dominują gatunki typowe dla białoruskiego obszaru geograficznego, co nie dziwi, bowiem zarówno poeta z Uszaczczyzny, jak i jego krajan z względnie niedalekiej Nowogródczyzny byli piewcami rodzimych krajobrazów, świata przyrody i zwyczajów lokalnych.

Pytanie rozpoczynające tę oto analizę może i nie pada wprost u R. Baradulina, niemniej jego echo pobrzmiewa przez tekstową „tkankę podskórną" twórczości poety, co skłania do bliższego jej oglądu z perspektywy obecności awifauny. Zważywszy na obszerność zagadnienia, wymagającego *de facto* oddzielnej monografii, na potrzeby tego szkicu został wzięty pod lupę badawczą jedynie jej wyrywek, a mianowicie wybrane sposoby i konteksty, w jakich są uruchamiane motywy ornitologiczne w utworach, których kręgosłup tematyczny tworzą dominanty baradulińskiej poezji okresu postsowieckiego: duchowość (religia), patriotyzm (Białoruś), rodzina (matka). Poza tym zostanie podjęta próba odnalezienia, innej niż estetyczna, przyczyny wykorzystania przez literata awifaunizmów. Jako punkt wyjścia przy rozwikłaniu owej kwestii posłuży następująca myśl – czy wspomniane na początku akapitu echo nie jest przypadkiem jedynie dalekim pogłosem innego, bardziej fundamentalnego pytania, które R. Baradulin zadaje na kartach swojej poezji, a mianowicie pytania o los i przyszłość Białorusi oraz narodu białoruskiego?

Pierwszy „ptasi gość" w *Kstach* pojawia się już w otwierającym tom cyklu *Ружанец*. *Rosarium* R. Baradulina tworzą utwory, będące poetycką interpretacją znanych modlitw chrześcijańskich, m. in.: *Ojcze Nasz*, *Zdrowaś Maryjo*, *Credo*. W wierszu-litanii próśb do Anioła Stróża autor posługuje się figurą kruka (гругaн, крумкач) w najpowszechniejszej, negatywnej wykładni, utożsamiając go z grzechem zazdrości:

Святы анёле,
<...>
Дапамажы спакусу перамагчы.
Каб гругaн зайздрослівасці
У душы мае гняздо не савіў.
[Барадулін 2005: 27–28]

R. Baradulin korzysta tutaj z pojęcia duszy jako siedziby życia wewnętrznego i źródła motywacji takich czy innych zachowań człowieka. W kulturze europejskiej, zakorzenionej w Biblii, w tym kontekście wykorzystuje się znacznie częściej wyraz „serce"[10]. *Corvus corax* należy do ptaków osiadłych,

kogut, gęś, kaczka, gil, mewa, gawron, kukułka, słowik, kraska zwyczajna, przepiórka, sokół, żuraw, łabędź.

[10] „W Biblii wyraz «serce» występuje jako symbol, metafora czy przenośnia, w charakterze źródła i siedziby życia religijno-obyczajowego, ośrodka osobowości, działania,

który z reguły corocznie wybiera na swoje gniazdo to samo miejsce. Ów fakt przywodzi na myśl asocjację „kruczego gniazda zazdrości", uwitego w ludzkiej duszy, z siłą zakorzenienia się w sercu człowieka raz „wpuszczonego" w nie grzechu. W utworze zauważalny jest także kontrast pomiędzy dwoma skrzydlatymi bohaterami: aniołem[11] i krukiem. Metaliczna czerń kruczego upierzenia i, tradycyjnie wyobrażane, śnieżnobiałe skrzydła posłańca Bożego podkreślają opozycję cnota-grzech.

Duet anioł-kruk pojawia się powtórnie w wierszu z cyklu *Следам Прыпавесцяў Саламонавых*, gdzie poeta w charakterze „podglebia twórczego" odwołuje się do klasyki literatury mądrościowej Izraela – Księgi Przysłów. Starożytni mędrcy izraelscy, pragnąc zachęcić swoich współplemieńców do uprawiania cnoty mądrości, którą identyfikowali jako bojaźń Bożą, raz po raz dają do zrozumienia grzesznikom, bezbożnym i głupcom o czekającej ich karze przy pomocy niezwykle dosadnych dla współczesnego człowieka obrazów[12]. Baradulinowski „mędrzec liryczny" z typową dla folkloru białoruskiego ironią i kąśliwym humorem „dopowiada" do biblijnego oryginału szczegóły postępowania „anioła nieubłaganego", utożsamianego przez część biblistów z aniołem zagłady z Księgi Wyjścia:

Ліхадзей шукае толькі зла, і таму
Будзе жорсткі анёл да яго пасланы.

Будзе жорсткі анёл праводзіць яго да труны
Каб не ашукаўся раптам анёл ласкавы.
<...>
Будзе жорсткі анёл перакідвацца груганом.
[Барадулін 2005: 48]

Enigmatyczna potęga mityczno-rytualnej cyfry „trzy" objawia się wzmianką o okrutnym aniele w każdej z trzej strof utworu. W trzecim powtórzeniu wraz z nim wspomniany zostaje kruk. Wydaje się, że tutaj dla interpretacji kruczej semantyki należy sięgnąć do symboliki biblijnej: „Kruki były symbolem pomsty i kary (Prz 30, 17[13]), dewastacji i pustki (Iz 34, 11[14])" [Bosak 2018: 343]. Przyjmując tę optykę, można stwierdzić, że pod płaszczem metafory „przerzucania kruka" mamy do czynienia z regułą *suum cuique*

charakteru, zachowań – kilkaset razy, a zaledwie tuzin razy na określenie organu ciała" [Kopaliński 2006: 373].

[11] R. Baradulin obficie korzysta w swojej poezji również z obrazów aniołów.

[12] Np. Prz 1, 29–32; 2, 13–22; 6, 12–15 (cytaty za: Biblia Jerozolimska 2006)

[13] „Oko, co ojca wyśmiewa, gardzi posłuchem dla matki – kruki nad rzeką wydziobią lub niech je pożrą orlęta!".

[14] „Pelikan i jeż go posiądą, puchacz i kruk go zamieszkają; Pan rozciągnie nad nim sznur nicości i ołowianki opustoszenia".

tribuere (oddaj każdemu, co mu się należy). Zgodnie z zasadą sprawiedliwości, naturalną zapłatą za pustkę i dewastację, do której doprowadzają czyny złoczyńcy, jest wykonywana rękami anioła zagłady kara.

W innej, tym razem pozytywnej funkcji zwiadowcy, który ma ocenić poziom stanu wód po potopie[15], kruk występuje w ramach balladowej transformacji opowieści biblijnej o Arce Noego, podobnie jak gołąb (голуб) – symbol łaski, czystości i pokoju. Wersja R. Baradulina nie obyła się bez zielonej gałązki oliwnej, z którą, w odróżnieniu od swego pierwowzoru, już pierwszy (i jedyny) gołąb wraca do arki. Poeta podkreśla za to wyjątkową biel gołębiego upierzenia: „Галубка, бялейшая пер'ем ад снегу" [Барадулін 2005: 114]. Kolor biały, odgrywając rolę symbolu czystości, początku i końca, łączy się harmonijnie z zawarciem przymierza Noego z Bogiem i nową epoką w historii ludzkości, jaka nastąpiła po opadnięciu wód potopu w Biblii.

Myszołów (каня) – najliczniejszy europejski ptak szponiasty nie licząc krogulca, dosyć pospolicie występujący w Europie. Cechą charakterystyczną myszołowatych jest głos – głośny, ostry, jękliwy, uaktywniający się zwłaszcza przed nadchodzącym deszczem, co z pewnością legło u podwalin frazeologizmu „жджэ, як каня дажджу". Białoruska tradycja ludowa na swój mitologizowany sposób tłumaczy owe myszołowie „zawodzenie". Jako twórcza inspiracja dla poety najprawdopodobniej posłużyła legenda podobna do tej, która została podana w publikacji *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*:

> крык К[ані] азначае просьбу "піць–піць!", яна вечна пакутуе ад смагі, бо Бог забараніў ёй піць з лужы, возера, рэчкі ці мора, а дазволіў толькі лавіць дажджавыя кроплі або кроплі з камянёў, з лісцяў. Гэта выклікана тым, што пасля стварэння свету вада знаходзілася ў адным месцы, і птушкі, божыя памочнікі, разносілі яе па зямлі. К. адмовілася працаваць, за гэта ёй кара [Салавей 2004а: 250].

Na ślad wiecznie spragnionego myszołowa można natrafić w poetycznej wariacji na temat jednego z tzw. „przysłów liczbowych", zawierającego wyliczenie czterech rzeczy, które nigdy nie zaznają sytości: Szeol – według religii starotestamentowej podziemna kraina umarłych, od której żaden śmiertelnik nie może uciec, niepłodna kobieta, jaka czyni usilne starania, aby zostać matką biologiczną, ziemia i ogień (Prz 30, 15–16). Baraduliński mędrzec czyni akcent na zjawisku śmierci i wzywa do zachowania pewnego dystansu wobec niej,

---

[15] Antoni Marczewski w artykule *Interpretacje motywu kruka z opowiadania o Potopie* udowadnia przekonująco, iż brzmienie tekstu biblijnego nie pozwala jednoznacznie ustalić przyczyny wysłania akurat tego ptaka z arki. Wariant wybrany przez R. Baradulina jest po prostu jedną z interpretacji powodu owego przedsięwzięcia Noego [Marczewski 2017: 55–70].

mając na względzie jej naturalność i nieuchronność: „Ідзі ў нябыт як не сваёй хадой, / Не спознішся паспець туды ніколі" [Барадулін 2005: 51]. Kilka wersów później dopełnia pierwotny konstrukt „ziemi nienasyconej" porównaniem: „Галодная і плодная зямля, / Як каня, піць папросіць і ў залеву" [Барадулін 2005: 51]. Można odnieść wrażenie, iż owo antytetyczne, paradoksalne zestawienie z użyciem w charakterze *comparansu* mitologicznego obrazu myszołowa, który, otrzymawszy przedmiot pragnień, nie przestaje mimo to zawodzić, służy udobitnieniu tajemnicy nienasycenia, charakterystycznej dla bytu ludzkiego niezależnie od stopnia spełnienia, a także dla wszelkich pozostałych bytów.

W innym utworze pod tytułem *Над Галілейскім морам* autor zestawia senny, umęczony letnią, upalną porą krajobraz Jeziora Galilejskiego (latem nie występują tam opady deszczu, a średnia temperatura powietrza wynosi 33°*C*) z tamtejszymi wydarzeniami sprzed dwóch tysięcy lat, które zmieniły bieg historii i mają swoją kontynuację aż po dzień dzisiejszy: „І Капернаум чуе крок Хрыстовы. / І не змаўкае Слова на Гары" [Барадулін 2005: 72]. Ów wiersz kończy się, zbliżonym do powyższego, „myszołowim" porównaniem: „Як наша каня, / Просіць піць прастора" [Барадулін 2005: 72]. W wypadku tej komparacji, uwzględniwszy kontekst, można wyróżnić dwa główne wymiary interpretacyjne: materialny (ląd, flora, fauna potrzebują nawodnienia po okresie przeciągłych upałów) oraz duchowy (przestrzeń rozumiana jako metonimia świata, który jako całość bytu materialnego stworzonego przez Boga nie może istnieć bez swego Twórcy i Zbawcy, dlatego jest w stanie ciągłego pragnienia „wody żywej" ze źródła utożsamianego – jak głosi nauka chrześcijańska – z Chrystusem-Logosem i Jego nauką).

Księga Przysłów, tworząca „zbiór zbiorów" maksym mądrościowych z różnych epok historycznych, cechuje się brakiem porządku chronologiczno-logicznego (co nie odgrywa znaczenia w wymowie księgi) oraz częstymi powtórzeniami. Do jednego z dystychów, którego myśl przewija się przez dzieło, sięgnął też i R. Baradulin, wzbogacając swoją interpretację o „ptasiego bohatera" – jaskółkę (ластаўка):

Strzegąc swych ust i języka, strzeże się duszy przed strapieniem. (Prz 21, 23)	Ластаўка ласкаю гнёзды ўе. Рэчка раіцца з берагамі. Хто шануе вусны свае, Той душу сваю зберагае. [Барадулін 2005: 49]

Recepty na zapanowanie nad wypowiadanym słowem, którego jakość, jak uważali biblijni myśliciele, warunkuje stan życia człowieka, poeta dopatruje się w zachowaniu jaskółki – czystego i świętego ptaka wedle tradycyjnego światopoglądu Białorusinów. Pierwszym składnikiem recepty na „oralną

dojrzałość" jest ciężka i systematyczna praca nad własnymi skłonnościami oraz językiem, której wzorem są solidne jaskółcze gniazda pietystycznie ulepione z błota, roślin i śliny. Drugim elementem jest troska – fundament pracowitości i skrupulatności jaskółki. W *Atlasie zwierząt biblijnych* Barbara Szczepanowicz i Andrzej Mrozek podają śladem za bestiariuszami, iż jaskółka „jest wyjątkowa w swoim poczuciu obowiązku", a na domiar jest symbolem „przykładnego wychowania piskląt" [Mrozek, Szczepanowicz 2007: 171]. Ponadto nie bez znaczenia zarówno fonetycznego (aliteracja), jak i semantycznego jest umiejscowienie przez poetę leksemów: *ластаўка* i *ласка* obok siebie. Oleg Trubaczow odnosi pochodzenie etymologiczne słowa *ластаўка* właśnie do wyrazu pokrewnego *ласка* [ЭСБМ 1989: 247], którego sens, jak wynika z wyliczenia Franciszka Sławskiego, nie uległ diametralnej zmianie od epoki prasłowiańskiej: „пяшчота, любоў, лашчанне, міласэрнасць, велікадушнасць, прыхільнасць, спагада, дружба" [ЭСБМ 1989: 243]. Uwzględniając symboliczną asocjację jaskółki z kobiecością oraz czystość i świętość, jakimi była darzona pośród Słowian [Гура 2002: 277–278], nie sposób uznać owej hipotezy etymologicznej za bezpodstawną. Tak jak odpowiedzialność i troskliwość są siłą napędową jaskółki w budowie pewnego schronienia, tak też człowiek, który darzy miłością swój język i swego bliźniego, będzie wypowiadał jedynie dobre słowa, dzięki czemu zachowa swoją duszę przed grzechem i zgubą.

Słowik – pięknogłosy ptak wzbudzający fascynację człowieka swym nieordynarnym śpiewem doczekał się niejednej ody (autorami ód do słowika byli m. in. Jean-Jaques Rousseau i John Keats). W poetyckim uniwersum poety słowik wyłania się jako głosiciel zmartwychwstania Chrystusa:

– Хрыстос уваскрос! –
Кажа ўсім салавейка.
Хрыстос уваскрос –
Вялічка прыйшло.

Маўчаў, чакаў,
Каб абнашчыцца спевам,
І дачакаўся святога дня.
Хрыстос уваскрос! –
Вольна птушкам і дрэвам.
[Барадулін 2005: 391]

R. Baradulin zestawił w parze dwa fakty mające związek z wiosenną porą roku: słowicze trele, zwiastujące wiosnę, i święto Wielkiejnocy, kojarzone z obudzeniem przyrody do życia po zimowym letargu. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* informuje, że jednym z hipotetycznych, wyjściowych znaczeń słowa *салавей* jest „той, хто пяе славу" [ЭСБМ 2006: 299],

co koreluje z ukazaniem przez literata tego drobnego, szarego ptaka jako piewcy chwały Chrystusa. A oprócz tego Jezusa z Nazaretu i niepozornego ptasiego solistę łączy dodatnie oddziaływanie na sferę ideową człowieka: jak słowik „swym śpiewem kieruje myśli ludzkie ku wyższym ideałom, ku pieśni i dobru [Kulczycka 2004: 208], tak „Dogmat Dogmatów" stanowi inspirację do podejmowania szalonych z racjonalnego punktu widzenia przedsięwzięć i dzięki niemu „Уваскрасае вера й надзея / Святлее тварам / І думкамі лёс" [Барадулін 2005: 391].

Co łączy w szczególny sposób Biblię i twórczość R. Baradulina? Jest to z pewnością niezwykle szczodre czerpanie ze źródła tematyki rolniczej. Biblijne parabole, przypowieści, proroctwa, pouczenia, hymny oraz pozostałe formy literackie są przepełnione symboliką, porównaniami i metaforami powiązanymi z rolnictwem [Borowski 1992: 91]. Dlatego tym bardziej nie dziwi sięgnięcie przez artystę białoruskiego słowa w cyklu *Следам Апостала Паўла* do obrazu siewcy, którym posiłkował się św. Paweł, zachęcając w ten sposób wspólnotę pierwszych chrześcijan z Koryntu do hojności na rzecz Kościoła jerozolimskiego. W pierwszej kwartynie poeta cytuje wprost słowa Apostoła Narodów (2 Kor 9, 6), w drugiej rozwija autorską egzegezę, udzielając dokładnych instrukcji postępowania, w trzeciej wreszcie opisuje efekty posłuszeństwa jego radom:

Каму салодка і ў палыне –
За кім кульгае нуда старая.
Хто скупа сее – той скупа жне,
Хто шчодра сее – шчодра збірае.

Аддай усё, што ёсць у цябе:
Раллі – суботы, гоням – нядзелі.
Старайся раніцай у сяўбе,
Хай рунню рупнасць умаладзее.

Світанка певень свой цень здзяўбе,
Зляціць маркота зязюляй шэрай.
Паўторыць шчодрасць сама сябе,
І шчыры колас нальецца верай.
[Барадулін 2005: 61]

Jednym z owoców oddania w ofierze całości swego posiadania (a więc i samego siebie), połączonego z pilnością i troskliwością, jest w opinii podmiotu lirycznego zanik uczucia smutku przyodzianego w symboliczną szatę kukułki (зязюля). Dla ludu białoruskiego ptak z rodziny kukułkowatych urósł do miana symbolu samotności, wdowieństwa, żalu z uwagi na jego odosobniony styl życia oraz charakterystyczne kukanie, stawiane na równi z płaczem i zawodzeniem [Салавей 2004b: 199–200]. Nieprzypadkowy

okazuje się również wybór szarej odmiany kukułki: użycie przymiotnika *шэры*, rozumianego jako przenośnia mroku i braku nadziei [ТСБМ 1984: 439], koresponduje z wykorzystanymi wcześniej wyrazami i jest trzecim z rzędu leksykalnym oddaniem doznania smutku, wzmagającym jego ekspresję.

Słynne Pawłowe „Nie daj się zwyciężyć złu, ale zło dobrem zwyciężaj" (Rz 12, 21), jawiące się jako doskonałe streszczenie obowiązków społecznych chrześcijanina, zostało poddane przez R. Baradulina poetyckiemu rozwinięciu egzegetycznemu. Druga strofa zawiera opis wpływu zemsty na wnętrze człowieka: „І нутро ўледзяніць паглядам / Зло, якое адолееш злом" [Барадулін 2005: 62], natomiast trzecia strofa przypomina o niebezpieczeństwie rozpaczy, której konsekwencją jest rezygnacja z wysiłków zmierzających ku dobru: „Роспач кружыць, як тая каня / Што адводзіць страх ад гнязда" [Барадулін 2005: 62].

Ptak stanowiący drugi człon porównania jest reprezentantem różnego gatunku niż wspomniany myszołów mimo zbieżności nazw. Zgodnie z literackim wariantem języka białoruskiego on się nazywa *кнігаўка*, czyli po polsku „czajka" – „pospolity ptak lęgowy śródlądowych i nadmorskich terenów otwartych, zwykle pól, pastwisk lub nadwornych łąk. [...]. Żywi się pierścienicami i owadami. Gniazdo to wyścielony dołek w ziemi" [Svensson i in. 2012: 146]. Do jego osobliwych cech zalicza się niezwykle mężną, ofiarną obronę gniazda i młodych przez napastnikami: czajka jest w stanie stawić czoło wielokrotnie większym zwierzętom, a nawet człowiekowi. Dlaczego więc R. Baradulin posłużył się w tym przypadku leksemem *каня*? Omyłka poety jest tu wykluczona, gdyż „на Віцебшчыне, у выцягнутым з поўначы на поўдзень (Полацк–Лепель–Беразіно) арэале, птушку называюць *каня*" [Клімчук, Яшкін 1995: 74]. Dlatego można zakładać, iż autor, pochodzący z leżących właśnie na Połocczyźnie Uszaczy, użył dobrze znanego sobie regionalizmu. Ponadto, jak podaje Wincuk Wiaczorka, „архетыповая, першасная місія вобразу кнігаўкі – ня скардзіцца, а дзейнічаць, папярэджваць, ратаваць" [Вячорка 2022 online]. Mając na względzie ów, z pewnością pozytywny, kontekst symboliczny czajki, trochę dziwi jego skorelowanie ze zjawiskiem rozpaczy. Niemniej jednak w analizowanym utworze obraz czajki – nieznużonej obrończyni własnego domu – ukazuje się pod obliczem „lampki alarmowej" dla człowieka wobec nieustannie zagrażającego wroga dobra, czyli stanu rozpaczy, z którego nie są wyłączone nawet najsilniejsze fizycznie i duchowo jednostki.

Figura czajki, filigranowego, ale „charakternego" ptaka, będzie wykorzystana jako „pomost" do przejścia od wierszy powstałych na gruncie religijnym do utworów o tematyce narodowo-patriotycznej:

Агню свайго першага дыму шкада
Сябе даганяе сцяжына блукання.
Душа беларуса –
Вечная каня,
Якая адводзіць бяду ад гнязда…
[Барадулін 2005: 312]

Archetypiczna, nadrzędna funkcja czajki stanowi metaforyczną ilustrację jednej z cech białoruskiego charakteru narodowego, a mianowicie hartu ducha, o którym tak pisał autor w jednym ze swoich esejów:

> Чысціня і рашучасць да апошняе кроплі крыві адстойваць сваю волю, сваю незалежнасць, сваю роўнасць у людстве і ў космасе. <...> бо ў свае мулкія абдоймы хацелі беларусаў узяць і з усходу, і з захаду [Барадулін 2008: 488].

Położenie na mapie świata uczyniło koniecznym wypracowanie przez Białorusinów odporności i dzielności dla obrony własnej tożsamości w obliczu zagrożenia zewnętrznego. Białoruś z racji swego umiejscowienia między polską Scyllą a rosyjską Charybdą niczym czajka jest skazana na rolę Goliata w nieustannym, nierównym boju z sąsiadami o możliwość panowania na własnych ziemiach. Niemniej jednak, pomimo znaczącej nierówności sił walczących stron, R. Baradulin wlewa nadzieję w serca białoruskich czytelników, kierując ich wzrok ku czajce, która, jako symbol niezwyciężoności, zwiastuje szczęśliwy finał zmagań o wolność i niepodległość. Jednym z białoruskich artystów, który w podobnym tonie pisał o ptaku z rodziny siewkowców, był Wasil Zujonak:

Я разумеў вас, кнігаўкі…
І вы мне
Ключы далі да ўсіх сваіх сакрэтаў.
І толькі аднаго я ў вас не выменяў,
І аднаго я не спасціг дагэтуль:
Ад сілы вашай і ад вашай веры,
Ад памяці – глыбокай і бяскрайняй –
Дзе ключ хаваеце? Дзе тыя дзверы?..
Скажыце… Я не выдам тайны…
[Зуёнак 2010: 32]

W baradulińskim atlasie ptaków znalazła też miejsce słynna „złodziejka srebra" – sroka. Bardzo ciekawski ptak, w wierzeniach Słowian wschodnich uważany za roznosiciela wieści, co prawdopodobnie zostało odwzorowane w bajkowej postaci „сарокі-балбатухі", przedstawianej jako plotkarka, która nie może utrzymać języka za zębami. Oprócz tego wyróżnikiem sroki jest smukła sylwetka i długi ogon, który, o dziwo, nie przeszkadza jej w sprytnym przemykaniu między zaroślami. W językach wschodniosłowiańskich

znany jest „sroczy" frazeologizm „сарока на хвасце прынесла" – ironiczna, żartobliwa wypowiedź na temat informacji otrzymanej z niewiadomego źródła. Ów idiom można spotkać w utworze R. Baradulina o zabarwieniu narodowo-politycznym:

Сарока навіны нясе на хвасце.
Кумпяк
Раскашуецца ў тлустым дыме.
Расце маладзік,
І туман расце,
І вішні цвітуць
Пры любым рэжыме.
[Барадулін 2013: 322]

Utwór ten był napisany niedługo po przejęciu władzy na Białorusi przez Aleksandra Łukaszenkę jesienią 1994 r., który bardzo szybko – już w styczniu 1995 r. – przystąpił do ograniczania stosunkowo szerokiej wolności słowa w ówczesnym państwie białoruskim [Шыбека 2003: 419]. Autor daje w ten sposób do zrozumienia, iż żadne dekrety państwowe nie powstrzymają praw rządzących przyrodą, a także wewnętrznych impulsów, które każą człowiekowi dążyć do prawdy i wolności. Wszelka informacja, niby sroka-plotkarka, czy to prawdziwa, czy to fałszywa, i tak będzie krążyć wśród ludzi i dochodzić do wszystkich warstw społecznych.

Swego czasu R. Baradulin przełożył na język białoruski poemat Jana Pawła II *Tryptyk rzymski*. Sam tłumacz wręczył swój przekład autorowi podczas prywatnej audiencji w Watykanie 28 czerwca 2004 r. Owocem i pamiątką owej wizyty jest poemat *Рымскі дыпціх. Узрушэнне*, dedykowany papieżowi-Polakowi. W dziele poety, stanowiącym retrospekcję pielgrzymki do Rzymu przeplataną rozwagami religijno-filozoficznymi, znajdują się ślady łączności Wiecznego Miasta z krajem białoruskim. Oprócz wzmianki o pobycie przy grobie św. Jozefata Kuncewicza, pochowanego w watykańskiej Bazylice św. Piotra, autor doszukuje się rzymsko-białoruskich powiązań w migrujących z północy na południe gęsiach szarych:

Можа, з Беларусі гусі шэрыя
Рым уратавалі.
І таму так
На змярканні потайна вячэрае
лустай поўні
Пілігрымскі смутак.
[Барадулін 2005: 425]

Podmiot liryczny przypuszcza, iż za jego popielgrzymkowym smutkiem kryją się wielowiekowe koneksje Rzymu i Białorusi, które, przekazane

za pośrednictwem genów, odpowiadają za istnienie swoistej więzi emocjonalnej. Dawność owych koneksji obrazuje sugestia o białoruskim pochodzeniu legendarnych gęsi kapitolińskich, których gęganie umożliwiło obronę Kapitolu podczas najazdu Gallów na Rzym w 390 r. p. n. e.

Ogólne odwołanie do ptaków jest obecne w wierszu-skardze poety na sytuację językową na Białorusi. Dominacja języka rosyjskiego i pogarda do „нашага скарбу" – słowa białoruskiego, wywołuje w podmiocie lirycznym poczucie obcości i osaczenia we własnej ojczyźnie. Jedynym ratunkiem zdaje się być w jego mniemaniu „emigracja wewnętrzna" do świata przyrody. Takim oto sposobem R. Baradulin pokazał, że w wyniku „okupacji kulturowej" własnego narodu bliższy stał się mu świat przyrody, w tym skrzydlaci „bracia mniejsi":

Галодная хцівасць,
Няродныя словы.
Зашыцца, схавацца,
ўцячы я гатовы
Да птушак, звяроў
У бары ці дубровы.
Хоць там
Не пачую
чужацкае мовы!
[Барадулін 2005: 261]

Białoruskie święto ludowe „Dziady", a konkretnie jeden z jego zwyczajów został wykorzystany jako lejtmotyw wiersza *Вылучна беларускі*. Poeta nawiązuje w nim do jednego ze świątecznych rytuałów, który jest praktykowany wyłącznie wśród ludu białoruskiego:

Вылучна беларускі сапраўды
Ён, звычай,
Звечаны святымі святамі,
Каб са жніва
Пакінуць на Дзяды
Галодным птушкам
Каласкі з зярнятамі.
[Барадулін 2005: 259]

Liudmiła Duczyc konstatuje, iż „obrzęd Dziadów w swojej najbardziej archaicznej formie przetrwał do naszych czasów jedynie u Białorusinów" [Дучыц 2004: 145 (tłum. własne)]. Dowodem owej archaiczności jest właśnie towarzyszący świętu zwyczaj karmienia ptaków, który stanowi pozostałość pierwotnych, przedchrześcijańskich wierzeń o ptaku jako przystani dla duszy nieboszczyka [Валодзіна, Сахута 2004: 397], o czym R. Baradulin nie omieszkał wspomnieć w epilogu swojego wiersza:

Не птушкі прыляцелі пад вакно,
А душы прашчураў –
Вястункі верныя.
[Барадулін 2005: 259]

Tom poezji *Ксты* nie mógł obyć się bez organicznego dla poezji R. Baradulina motywu rodziny i matki, któremu również, choć w nieco mniejszym stopniu, towarzyszą poetyckie wstawki ornitologiczne.

Opisem atmosfery osamotnienia i opuszczenia, którą są przesiąknięte domowe pielesze po śmierci matki-gospodyni, rozpoczyna się wiersz *Высока...* Antropomorfizowany matczyny sad (charakterystyczne dla R. Baradulina wykorzystane przymiotnika *матчыны* w odniesieniu do gniazda rodowego) przybrał wygląd siwego, głuchego i zimnego „staruszka" z powodu nadciągającej jesieni oraz braku doglądającej ręki. Tego typu ujęcie potęguje efekt opustoszałości zamieszkałego niegdyś domostwa, w którym jednako liryczne „ja" odnajduje pozostałości po zmarłym gospodarzu:

І сад пасіveў, ссівярэў і аглох.
У маміным садзе
Мне ўсё пахне Мамай.
І яблык апошні
Высока трымае Бог
Для ейнай душы, як для птушкі
Самотнай самай…
[Барадулін 2005: 242]

Oprócz czynnika zapachowego, który może być rozpatrywany w kategorii psychologii zapachu, wspomnienie rodzicielki, tym razem o charakterze duchowym i transcendentnym, wywołuje drzewo jabłoniowe. Mając na uwadze zainteresowanie poety mitologią słowiańską, niebezpodstawną jest hipoteza zaczerpnięcia owego motywu z białoruskich podań ludowych, gdzie jabłoń występuje jako jedna z odmian Drzewa Świata, na którego szczycie siedzi ptak [Малоха 2004: 575]. Szczytową partię Drzewa Świata łączono także z wyrajem – miejscem przebywania dusz zmarłych, czego implikacją stało się wyobrażenie ptaka-duszy, wspominanego już kilka akapitów wcześniej. Warto również nadmienić, że zgodnie z wierzeniami Białorusinów zmarła matka przylatuje do swojego dziecka pod postacią ptaka [Валодзіна, Сахута 2004: 397]. Zatem drzewo jabłoni, na którym rośnie ostatnie jabłko – „rajski owoc", przeznaczony przez Boga dla wybranej osoby, można uznać za swoisty znak nadziei podmiotu lirycznego w szczęśliwe życie pozagrobowe rodzicielki i mitologiczne ogniwo zapewniające łączność duchową z najbliższą osobą.

Interesujący przykład zaangażowania wyrażeń awifaunicznych przy realizacji motywu światła odnajdujemy w utworze *На Сёмуху*. Data święta

Pięćdziesiątnicy, nazywanego przez lud białoruski „Сёмуха", jest skonotowana z narodzinami i skonem matki literata. Światło – „najbardziej niematerialne zjawisko stworzenia" [Forstner 2001: 92] – służy paradoksalnie jako materiał dla chusty posagowej, która towarzyszy bohaterce wiersza podczas wszystkich meandrów życiowych:

Свет даў у пасаг
Маме локаць святла,
І лёс падшукаў закройцу.
Закройца гляну ў:
Дый на хвартух
Пасагу ўсяго не хапае.
З-пад шустрых нажніцаў
Ластавак-шчабятух
Хусцінка выйшла скупая.
Хусцінка, выкраеная са святла,
І грэла, й свяціла ў змроку.
[Барадулін 2005: 233]

Światło w utworze ma charakter aksjologiczny, pełni funkcję obronną, dysponuje siłą ocalającą i rekompensuje skąpość posagu, który w białoruskich realiach społecznych stanowił dożywotnią własność panny młodej i od niego, jak pisze Leanila Malasz, była zależna pozycja żony w rodzinie, a więc szczęśliwość jej bytu [Малаш 1989: 389–390]. Jeśli nałoży się na warstwę treściową kontekst biograficzny matki poety, to wtedy z wiersza wyłania się obraz kobiety, która w obliczu wielu cierpień i nieszczęść egzystencjalnych (wczesne wdowieństwo, wojna, głód, zniszczenie domu) była obdarzona światłem chrześcijańskiej wiary, nadziei i miłości. W plastycznym opisie krojenia „chusty świetlistej" rola nożyc krawieckich przypada jaskółce. Na kształt owej metafory wpłynął najwidoczniej rozdwojony jaskółczy ogon, który w locie przypomina dwa ostrza połączone ze sobą na wspólnej osi. Ponadto, jako ptak upodobany przez Boga według Słowian [Гура 2002: 277], wierszowa jaskółka ma jakby swój udział w szczodrym udzielaniu darów duchowych tej, która przyszła na świat w miłą Stwórcy uroczystość Zesłania Ducha Świętego.

Przywoływana już w artykule kukułka pojawia się, w nieco zmienionym względem ludowego oryginału kontekście symbolicznym, w finalnym wierszu z cyklu *Палыновыя санеты*. Kukułcze kukanie, zamiast zwiastować śmierć, łączy się w wyobraźni autora z trwaniem życia matki, czyli, uogólniając, z siłami witalnymi, których cząstka opuściła podmiot liryczny po jej śmierci. Dlatego w tym przypadku można uznać owego ptaka za eksplikację wartości pozytywnych w przeciwieństwie do białoruskich ludowych schematów myślowych:

І не хапае голасу зязюлі.
І не хапае коласу святла.
І вушы слова добрага не чулі.
Прыгаслі вочы, як і дні, таксама.
І гэты свет у спадчыну дала
І закацілася, як сонца, Мама.
[Барадулін 2005: 385]

Już pobieżny rekonesans analityczny po poetyckim świecie awifauny R. Baradulina daje przedsmak złożoności oraz zróżnicowania, z jakimi ów wirtuoz słowa białoruskiego posługuje się ornitonimami. Szerokie pole ornitologicznej semantyki na kartach *Kstów* jest pokłosiem puszczenia w ruch całej gamy kontekstów: od przyrodniczych, przez kulturowe (np. biblijne, religijne, mitologiczne, ludowe), aż do autorskich, nieszablonowych metaforyzacji. Lektura wierszy poety w kluczu ptasich inspiracji wyjawia jego oblicze ornitologa, ale również biblisty oraz kulturoznawcy. Imponuje umiejętność, z jaką literat „wkomponowuje" w swoje utwory odległe na pierwszy rzut oka konteksty (np. mitologiczno-słowiańska semantyka motywu ptaków w utworach o podłożu biblijno-chrześcijańskim), co nie wprowadza jednak dysharmonii, lecz dzięki swemu dekonwencjonalizującemu działaniu przyczynia się do odświeżenia motywu przewodniego i ekspresji twórczego „ja" autora.

Ale czy ptaki są dla R. Baradulina tylko „pretekstem do ujęcia w sztuce" [Poller 2004: 228]? Odpowiedź na to pytanie wymaga odniesienia się do osoby autora oraz spojrzenia „z lotu ptaka" na całokształt jego twórczości. Wielka miłość literata do kraju rodzimego znalazła swoje ujście w jego poezji, wszak jest ona na wskroś przesiąknięta białoruskim patriotyzmem. Utwory artysty są przepełnione nawiązaniami do dzieł kultury, obyczajów, wydarzeń historycznych i symboli, które konstytuują białoruską tożsamość narodową. Nie sposób nie wspomnieć, iż strofy poetyckie R. Baradulina przedstawiają „encyklopedycznie szeroki obraz piękna naturalnego Białorusi" [McMillin 2009: 137 (tłum. własne)]. Tym niemniej pragnienie encyklopedyzacji białoruskiej flory i fauny nie jest wystarczająco przekonującym tłumaczeniem dla jej bogatej obecności na kartach jego utworów. Zdaniem autora tego tekstu, R. Baradulin wlicza w pojęcie ojczyzny całą przyrodę wraz z jej odnogami: roślinną i zwierzęcą. Owa baradulińska relacja jest czymś więcej niż tylko zwyczajną więzią terytorialną, co wynika z jego przekonania o realnym oddziaływaniu przyrody na kulturę i poczucie tożsamości. Wersy pisarza niejednokrotnie dotyczą przemian społecznych i cywilizacyjnych odbywających się na Białorusi (urbanizacja, odpływ Białorusinów do miast, technicyzacja i mechanizacja prac), które nie pozostają bez wpływu na i tak kruchą, jedynie częściowo uformowaną białoruską tożsamość narodową. Dlatego można uznać, iż spod warstwy ptasich motywów u R. Baradulina przebija się echo

otwierającego ten tekst Sommerowskiego pytania, które z kolei jest dalekim pogłosem niemego krzyku samego twórcy: „A co z naszą Białorusią”?

References

Baradulin Ryhor. 2005. *Ksty*. Minsk: Rymska-katalickaja parafija Svjatoha Symona i Svjatoj Aleny [Барадулін Рыгор. 2005. *Ксты.* Мінск: Рымска-каталіцкая парафія Святога Сымона і Святой Алены].

Baradulin Ryhor. 2008. *Vybranyja tvory*. Minsk: Belaruski Knihazbor [Барадулін Рыгор. 2008. *Выбраныя творы.* Мінск: Беларускі Кнігазбор].

Baradulin Ryhor. 2013. *Ksty. Vydanne čacvërtae, dapoŭnenane*. Minsk: Rymska-katalickaja parafija Svjatoha Symona i Svjatoj Aleny [Барадулін Рыгор. 2013. *Ксты. Выданне чацвёртае, дапоўненане.* Мінск: Рымска-каталіцкая парафія Святога Сымона і Святой Алены].

Biblia Jerozolimska. Wydanie pierwsze. 2006. Poznań: Pallottinum.

Borowski Oded. 1992. *Agriculture* (95–98). W: *The Anchor Bible Dictionary. Volume 1 A–C*. Red. D. N. Freedman [i in.]. New York: Doubleday.

Bosak C. Pius. 2018. *Leksykon wszystkich zwierząt biblijnych*. Kraków: Wydawnictwo Petrus.

Dučyc Ljudmila. 2004. *Dzjady*. U: *Belaruskaja mifalohija. Ènciklapedyčny sloŭnik*. Rèd. S. San′ko, T. Valodzina, U. Vasilevič [i inš.]. Minsk: Belarus′. [Дучыц Людміла. 2004. *Дзяды.* У: *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*. Рэд. С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. Мінск: Беларусь].

ÈSBM (*Ètymalahičny sloŭnik belaruskaj movy*). 1989. Tom 5. K–L. Uklad. V. U. Martynaŭ, II. Lučyc′-Fedarèc. Rèd. V.U. Martynaŭ. Minsk: Belaruskaja navuka [ЭСБМ (*Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*). 1989. Том 5. К–Л. Уклад. В.У. Мартынаў, І.І. Лучыць-Федарэц. Рэд. В.У. Мартынаў. Мінск: Беларуская навука].

ÈSBM (*Ètymalahičny sloŭnik belaruskaj movy*). 2006. Tom 11. R–S. Rèd. H.A. Cyxun. Minsk: Belaruskaja navuka [ЭСБМ (*Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*). 2006. Том 11. Р–С. Рэд. Г.А. Цыхун. Мінск: Беларуская навука].

Forstner Dorothea OSB. 2001. *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*. Przeł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Franciszek. 2015. *Encyklika Laudato si*. Watykan: Libreria Editrice Vaticana.

Ganowicz-Bączyk Anita. 2015. *Narodziny i rozwój etyki środowiskowej*. „Studia Ecologiae et Bioethicae” T. 13. Nr 4: 39–63.

Guardini Romano. 1969. *Upadek czasów nowożytnych* [tyt. org. *Das Ende der Neuzeit*]. Tłum. Z. Włodek. Kraków: Wydawnictwo Znak.

Gura Aleksandr. 2002. *Lastočka*. V: *Slavânskaâ mifologiâ. Ènciklopedičeskij slovar′*. Red. S.M. Tolstaâ [i dr.]. Moskva: Meždunarodnye otnošeniâ [Гура Александр. 2002. *Ласточка*. В: *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Ред. С.М. Толстая [и др.]. Москва: Международные отношения].

Klimčuk Fëdar, Jaškin Ivan [rèd.]. 1995. *Leksičnyja landšafty Belarusi: Žyvël′ny svet*. Minsk: Navuka i tèxnika [Клімчук Фёдар, Яшкін Іван [рэд.]. 1995. *Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет*. Мінск: Навука і тэхніка].

Kopaliński Władysław. 2006. *Słownik symboli*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM.

Kornhauser Jakub, Polak Marcin, Tryjanowski Piotr, Wójtowicz Aleksander. 2022. *„Który tak śpiewa?”. Uwagi wstępne* (7–20). W: *„Który tak śpiewa?”. Ptaki w kulturze*. Red. J. Kornhauser, M. Polak, P. Tryjanowski, A. Wójtowicz. Kraków: Wydawnictwo Universitas.

Kulczycka Dorota. 2004. *O symbolice ptaków w twórczości Juliusza Słowackiego.* Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Malaš Leanila. 1989. *Pasah*. U: *Ètnahrafija Belarusi: èncyklapedyja*. Hal. rèd. Ivan Šamjakin. Minsk: Belaruskaja saveckaja èncyklapedyja [Малаш Леаніла. 1989. *Пасаг.* У: *Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя*. Гал. рэд. І. Шамякін. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя].

Maloxa Miraslava. 2004. *Jablynja*. U: *Belaruskaja mifalohija. Èncyklapedyčny sloŭnik*. Rèd. S. San'ko, T. Valodzina, U. Vasilevič [i inš.]. Minsk: Belarus' [Малоха Міраслава. 2004. *Яблыня*. У: *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*. Рэд. С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. Мінск: Беларусь].

Marczewski Anotni. 2017. *Interpretacje motywu kruka z opowiadania o Potopie*. „Verbum Vitae". T. 32: 55–70.

McMillin W. Arnold. 2009. *Ryhor Baradulin – a poet for all seasons*. „Annus Albaruthenicus". T. 10: 121–169.

Miłosz Czesław. 1981. *Dolina Issy*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Miłosz Czesław. 2015. *Wiersze wszystkie*. Kraków: Wydawnictwo Znak.

Mrozek Andrzej, Szczepanowicz Barbara. 2007. *Atlas zwierząt biblijnych. Miejsce w Biblii i symbolika*. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Poller Tomasz. 2004. *Przyroda, cywilizacja, kultura w refleksji Adama Mickiewicza*. „Państwo i społeczeństwo IV". Nr 2: 221–230.

Salavej Lija. 2004a. *Zjazjulja*. U: *Belaruskaja mifalohija. Èncyklapedyčny sloŭnik*. Rèd. S. San'ko, T. Valodzina, U. Vasilevič [i inš.]. Minsk: Belarus' [Салавей Лія. 2004. *Зязюля*. У: *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*. Рэд. С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. Мінск: Беларусь].

Salavej Lija. 2004b. *Knihaŭka*. U: *Belaruskaja mifalohija. Èncyklapedyčny sloŭnik*. Rèd. S. San'ko, T. Valodzina, U. Vasilevič [i inš.]. Minsk: Belarus' [Салавей Лія. 2004. *Кнігаўка*. У: *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*. Рэд. С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. Мінск: Беларусь].

Siedlecki Michał. 2017. *Litewskie konteksty Czesława Miłosza Viktoriji Daujotytė i Mindaugasa Kvietkauskasa. Wokół rozważań o duchowej ojczyźnie poety* (533–563). W: *Zagadnienia bilingwizmu. Seria I: Dwujęzyczni pisarze litewscy i polscy.* Red. A. Baranow, J. Ławski. Vilnius–Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego, Wydawnictwo Prymat.

Sommer Piotr. 2022. *Lata praktyki*. Poznań: Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Centrum Animacji Kultury w Poznaniu.

Svensson Lars [tekst i mapy], Killian Mullarney, Dan Zetterström. 2012. *Przewodnik Collinsa. Ptaki Europy i obszaru śródziemnomorskiego*. Warszawa: MULTICO Oficyna Wydawnicza.

Šybeka Zaxar. 2003. *Narys historyi Belarusi*. Minsk: Èncyklapedyks [Шыбека Захар. 2003. *Нарыс гісторыі Беларусі*. Мінск: Энцыклапедыкс].

TSBM (*Tlumačal'ny sloŭnik belaruskaj movy*). 1984. Tom 5. Kniha 2. U–JA. Rèd. K.K. Atraxovič. Minsk: Belaruskaja saveckaja èncyklapedyja imja Petrusja Broŭki [ТСБМ (*Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*). 1984. Том 5. Кніга 2. У–Я. Рэд. К. К. Атраховіч. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя імя Петруся Броўкі].

Valodzina Taccjana, Saxuta Jaŭhen. 2004. *Ptuški*. U: *Belaruskaja mifalohija. Èncyklapedyčny sloŭnik*. Rèd. S. San'ko, T. Valodzina, U. Vasilevič [i inš.]. Minsk: Belarus' [Валодзіна Таццяна, Сахута Яўген. 2004. *Птушкі.* У: *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*. Рэд. С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. Мінск: Беларусь].

Vjačorka Vincuk. 2022. *Lës belaruskaha slova. Knihaŭka: nazva ptuški i symbal' njazlomnas'ci* [online] https://www.svaboda.org/a/knihauka/31887307.html [доступ: 04.05.2024]. [Вячорка Вінцук. 2022. *Лёс беларускага слова. Кнігаўка: назва птушкі і сымбаль нязломнасьці*].

Wójtowicz Aleksander. 2022. *Gawron, czyli nowoczesność. Wokół Gniazda Białozora Marii Rodziewiczówny* (105–118). W: *„Który tak śpiewa?". Ptaki w kulturze*. Red. J. Kornhauser, M. Polak, P. Tryjanowski, A. Wójtowicz. Kraków: Wydawnictwo Universitas.
Zuënak Vasil'. 2010. *Vybranyja tvory*. Minsk: Belaruski Knihazbor [Зуёнак Васіль. 2010. *Выбраныя творы*. Мінск: Беларускі Кнігазбор].

STRESZCZENIE: Artykuł zawiera bliższy ogląd motywu ptaków w twórczości Ryhora Baradulina na podstawie wybranych przykładów z tomu poezji *KSTY*. Analizie zostały poddane utwory o tematyce duchowej (Biblia, religia), patriotycznej (Białoruś) oraz rodzinnej (motyw matki), w które zostały wplecione ptasie motywy. Praktycznie wszystkie gatunki ptaków spotykane w tomie występują na Białorusi. Wykazano, że recepcja ornitonimów w twórczości poety obejmuje bardzo zróżnicowane konteksty – od naturalistycznych, po religijne i ludowe, aż po zupełnie autorskie interpretacje. Ustalono również, eż oprócz funkcji artystycznej awifauna w twórczości R. Baradulina pełni funkcję patriotyczną, na co wskazuje jego własne rozumienie pojęcia ojczyzny, zgodnie z którym świat przyrody jest jej integralnym czynnikiem, mającym swój udział w formowaniu tożsamości narodowej i kultury.

SŁOWA KLUCZOWE: Ryhor Baradulin, ptaki, duchowość, Bóg, Białoruś, matka, symbol, metafora.

АНАТАЦЫЯ: Прадмет даследавання – птушыныя матывы ў паэзіі Рыгора Барадуліна на прыкладзе выбраных твораў зборніка *КСТЫ*. Былі прааналізаваны вершы на духоўныя (Біблія, рэлігія), патрыятычныя (Беларусь) і сямейныя (маці) тэмы з пункту гледжання выкарыстання ў іх вобразаў птушак. Практычна ўсе гатункі птушак, якія сустракаюцца ў *КСТАХ*, выступаюць на тэрыторыі Беларусі. У ходзе аналізу было выяўлена, што рэцэпцыя аўтарам арнітонімаў ахоплівае вельмі розныя кантэксты, між іншым, натуралістычныя, рэлігійныя, народныя, а таксама аўтарскія інтэрпрэтацыі. Аўтар артыкула прыйшоў да высновы, што, апроч мастацкай, арнітафаўна выконвае патрыятычную функцыю ў творах пісьменніка, на што ўказвае разуменне паэтам паняцця „радзіма", згодна з якім прырода з'яўляецца яе часткай і спрычыняецца да фармавання нацыянальнай тоеснасці ды культуры.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Рыгор Барадулін, птушкі, духоўнасць, Бог, Беларусь, маці, сімвал, метафара.

Data przesłania artykułu: 10.05.2024
Data akceptacji artykułu: 20.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Mariusz Kaliciński – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki; mgr; specjalność naukowa: literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: literatura białoruska w XX wieku, polsko-białoruskie związki literackie.

Adres: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa, Polska.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Kaliciński Mariusz. 2023. *Relacje pomiędzy Bogiem a człowiekiem w twórczości Ryhora Baradulina na podstawie tomu poezji* KSTY. "Acta Albaruthenica" № 23: 315–326.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Alena Lepishava, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.10

Alena Lepishava / Алена Лепішава

Badaczka niezależna / Independent researcher
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3779-7394
e-mail: elupiseva@gmail.com

"Тэатр унутранай эміграцыі" Канстанціна Сцешыка

«Theatre of Internal Emigration» by Konstantin Steshyk
"Teatr wewnętrznej emigracji" Konstantina Steszika

ABSTRACT: The article focuses on one of the notable trends in the development of recent Belarusian dramaturgy, conventionally labelled as the 'theatre of inner emigration.' This trend stands alongside two others – the 'theatre-barricade' (exemplified by performances like *Gloomy Sunday* and *Dogs of Europe* by Belarus Free Theatre, as well as plays like *Offended. Belarus* by Andrei Kureichik and *Happy Birthday, Beloved! / From Russia with Love* by Diana Balyko) and the 'theatre of conformism' (plays by Vlada Olhovskaya staged at Yanka Kupala Theatre). The 'theatre of inner emigration' trend is examined through the plays by Konstantin Steshyk from various years, collected in the anthology 'Leteli kacheli' (Moscow: Gorodets, 2024). Manifestations of 'inner emigration' are analysed by looking at the significant topoi that shape the artistic structure of these plays, such as the protagonist, the conflict, and the chronotope, the significance of which is substantiated in the article.

KEYWORDS: modern Belarusian drama, 'theatre of inner emigration', 'theatre-barricade', 'theatre of conformism', existential type of artistic consciousness.

Канстанцін Сцешык – выдатны беларускі (рускамоўны) драматург, нарадзіўся ў 1979 г. у Салігорску, дэбютаваў у друку ў сярэдзіне 2000-х, сцвердзіў сябе ў тэатральна-драматургічнай прасторы Беларусі і замежжа дзякуючы п'есам: *Мужчина – Женщина – Пистолет*, адзначанай Міжнароднай прэміяй "Евразия-2005", *Красная шапочка* (спецприз на конкурсе "Свободный театр-2005"), *Спасательные работы на берегу воображаемого моря* (адзін з пераможцаў фестывалю-конкурсу маладой драматургіі "Любимовка–2006"), *Время быть пеплом* (фіналіст "Любимовки–2012"), *Летели качели* (першае месца на конкурсе

“Ремарка–2017”), а таксама спектаклям, сярод якіх найбольш вядомыя *Время быть пеплом* (рэжысёрка – Наталія Лапіна; Санкт-Пецярбург, 2013), *Родные и близкие* (рэжысёр – Уладзімір Шчэрбань; Мінск-Лондан, 2012), *Спички* ў версіі Нацыянальнага акадэмічнага тэатра імя Янкі Купалы (рэжысёрка – Таццяна Ларына, Мінск, 2017), *Грязнуля* на сцэне Цюменскага вялікага драматычнага тэатра (2017), *Летели качели* на тэатральнай платформе “Ельцин Центра” (Екацярынбург, 2018), *Псибо* ў фармаце чыткі ў Цэнтры беларускай драматургіі (ЦБД) пры Рэспубліканскім тэатры беларускай драматургіі (РТБД) у Мінску ў 2019 г.

Прычыны звароту ў гэтым артыкуле да творчасці К. Сцешыка знаходзяцца на сутыкненні розных фактараў, як знешніх у дачыненні да літаратуры, так і непасрэдна эстэтычных, метадалагічных. Так, імя драматурга дасюль мае легітымны статус у культурнай прасторы Беларусі 2020-х. К. Сцешык, мабыць, адзіны з рускамоўных аўтараў, не ангажаваных ідэалагічна, прадстаўлены на афішах дзяржаўных тэатраў, у адрозненне ад шэрагу калегаў. На жаль, сёння імёны Мікалая Халезіна, Дзіяны Балыка, Андрэя Курэйчыка прыбраныя з рэпертуару па палітычных прычынах. Што тычыцца К. Сцешыка, то падчас тыдня беларускай драматургіі ў РТБД “Канцэнтрацыя” 25 лютага – 3 сакавіка 2024 г. былі прадстаўлены ажно дзве яго п’есы ў перакладзе на беларускую мову: *Мароз* у фармаце чыткі (праект ЦБД) і спектакль *Камень дурасці* (рэжысёр – Дзмітры Зімін).

Не менш важная метадалагічная прычына звароту да творчасці К. Сцешыка: яна яшчэ не станавілася аб’ектам дэталёвага літаратуразнаўчага аналізу, у адрозненне ад творчасці Паўла Пражко, Дзмітрыя Багаслаўскага, Мікалая Рудкоўскага, Дзіяны Балыка, Андрэя Іванова, пра што сведчаць манаграфіі [Гончарова 2015; *Поколение RU белорусской драматургии*... 2020; Руднев 2018]. Згадаем, што П. Пражко і Д. Багаслаўскаму прысвечаны асобныя тамы ў 7-томнай анталогіі сучаснай беларускай драматургіі (дасюль самага буйнога выдання ў рэчышчы беларускай драмы) пад рэдакцыяй Андрэя Масквіна [*Nowa dramaturgia białoruska* 2011–2018].

Варта акрэсліць і непасрэдна эстэтычныя прычыны абрання п’ес К. Сцешыка ў якасці аб’екта навукова-крытычнай рэфлексіі. Ёсць падставы разглядаць ягоны мастацкі ўніверсум у рэчышчы “экзістэнцыяльнага тыпу мастацкай свядомасці”, дамінавальным у беларускай літаратуры асабліва ў апошнія дзесяцігоддзі. У дадзеным выпадку прапаную звярнуцца да канцэпцыі расійскай даследчыцы Валянціны Заманскай, якая вылучыла экзістэнцыяльную парадыгму руска-еўрапейскай літаратуры як метазместавую катэгорыю. Неабходна падкрэсліць, што гэты зварот носіць крытычны характар: падзяляючы

шэраг назіранняў аўтаркі кнігі *Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века* (Москва, 2002), варта, тым не менш, адзначыць пэўную недасканаласць магістральнага тэрміна, які мае занадта шырокае тлумачэнне. Пішучы пра “экзістэнцыяльны тып свядомасці” як пра дамінанту ў літаратуры розных перыядаў, для якой характэрны экзістэнцыяльная сітуацыя, “знешняя сюжэтная неймавернасць”, “расколатая свядомасць персанажа”, які пазнаў “усеагульны і ўсёпаглынальны абсурд быцця”, “алагічнасць слова”[1] [Заманская 2002: 98], выстройваючы тыпалагічныя ланцужкі “С. Кьеркегор – Ф. Цютчаў – Л. Талстой – Ф. Дастаеўскі – А. Шапэнгаўэр – Ф. Ніцшэ – Ф. Кафка – А. Белы – Л. Андрэеў — <…> У. Набокаў – Г. Іванаў – Ю. Мамлееў” і інш. [Заманская 2002: 8], даследчыца фактычна вызначае светаўспрыманне любога крызіснага перыяду, аднак не імкнецца тлумачыць розніцу паміж, напрыклад, поглядам на свет Л. Талстога і Ф. Кафкі ці Уладзіміра Набокава.

Асаблівага тлумачэння патрабуе і тэрмін “унутраная эміграцыя”, які, з нашага пункту гледжання, мае два значэнні і таму можа разглядацца ў двух ракурсах. Па-першае, у якасці пэўнай плыні творчай аўтарэфлексіі, рэакцыі на сацыяльна-культурныя ўмовы існавання творчай асобы ў таталітарным грамадстве. У гэтым выпадку ён карэлюе з непадцэнзурнай інтэнцыяй літаратурнага жыцця, “літаратурай супраціву”, у прыватнасці, у Нямеччыне 1930-х, з савецкім “саміздатам”; вектары яго навукова-крытычнага асэнсавання судакранаюцца з усім спектрам гуманітарных ведаў: антрапалогіяй, сацыяльнай філасофіяй, культуралогіяй і інш. Такім чынам, у першым значэнні “ўнутраную эміграцыю” карэктна разглядаць як адну з форм эталагічнага самапазіцыянавання ў сферы драматургіі і тэатра[2], побач з “тэатрам-барыкадай”, які можна разглядаць як інварыянт “тэатра палітычнага” [Пави 1991: 358]. (Яго беларускі варыянт бачыцца ў дзейнасці Беларускага свабоднага тэатра (БСТ) з акрэсленым стаўленнем да палітычных працэсаў у краіне і замежжы ў 2020-я праз пастаноўкі *Gloomy Sunday* пра фальсіфікацыю вынікаў прэзідэнцкіх выбараў у Беларусі 9 жніўня 2020 г., *Сабакі Эўропы* паводле матываў рамана Альгерда Бахарэвіча з яскравымі палітычнымі акцэнтамі (рэжысёр абодвух – М. Халезін), а таксама ў п’есах А. Курэйчыка *Обиженные. Беларусь* (2020), сцэнічна рэалізаванай у розных краінах свету, Д. Балыка *С днём рождения, любимая! / From Russia with love* (2022),

[1] Тут і далей працы расійскіх даследчыкаў цытуюцца ў перакладзе на беларускую. – *А. Л.*

[2] У гэтым значэнні тэрмін выкарыстоўвае Ірына Лаппо, аўтарка прадмовы да калектыўнай манаграфіі, прысвечанай найноўшай беларускай драматургіі [Lappo 2023: 9].

у якой адлюстравана ўспрыманне пачатку паўнамаштабнага ваеннага ўварвання Расіі ва Украіну, “т э а т р а м к а н ф а р м і з м у”, да якога належыць асноўны масіў беларускага дзяржмастацтва, у прыватнасці, п’есы Улады Альхоўскай, якія займелі топ-пазіцыю ў беларускіх тэатрах[3], і пастаноўкі ваенна-патрыятычнай тэматыкі[4].

У другім значэнні “ўнутраная эміграцыя” можа быць разгледжана як інварыянт “экзістэнцыяльнага тыпу мастацкай свядомасці”, які прадугледжвае паглыбленне ва ўнутраны свет як адмаўленне ад уключанасці ў знешні, гранічна дэфармаваны, не спрыяльны для самавыяўлення асобы, у тым ліку нацыянальнага. Такое светаадчуванне, рэалізаванае ў тэксце, маркіравана “маргінальнасцю”, сацыяльнай і экзістэнцыяльнай, яскравым пачуццём “памежжа”, “перыферыі”. У геапалітычным плане яно прадстаўлена ў “новай драме” постсавецкага перыяду, пра што піша крытык Павел Руднеў. У гэтым плане п’есы К. Сцешыка маюць выразныя тыпалагічныя паралелі з творамі прадстаўнікоў “тальяцінскай школы” (Вадзіма Ляванава, Міхаіла Дурнянкова, Юрыя Клаўдзіева) з яе міфам пра тэхнагенны горад як “агрэсіўнае асяроддзе <…> якое часцей за ўсё або заяўлена на моўным узроўні, або апасродкавана выражана праз адчуванне горада, і гэтае асяроддзе з’ядае чалавека, не пакідаючы яму магчымасці самарэалізацыі” [Журчева 2016: 293], а таксама з вучнямі Мікалая Каляды (“уральская школа”)[5].

Пры гэтым нельга не згадаць беларускі інварыянт прачытання ментальнасці “перыферыі” ў кантэксце праблемы нацыянальнай самаідэнтычнасці. Шляхамі яе рашэння ў філасофска-культуралагічным дыскурсе стала кадыфікаванне катэгорый нацыянальнага быцця праз “код адсутнасці” [Акудовіч 2007], “ускраік сусьветнага коміксу” [Бабкоў 2010: 152], “парадоксы нацыянальнай ментальнасці” [Чернявская 2015). Аднак у дачыненні да драматургіі К. Сцешыка паўстае заканамернае пытанне: ці звязаныя праявы феномена “ўнутранай эміграцыі” менавіта з нацыянальнай самаідэнтычнасцю? Відавочна, пра праблему нацыянальнага ў п’есах К. Сцешыка можна казаць толькі апасродкавана з прычыны неартыкуляванасці яе на ўзроўні мовы, як, напрыклад,

---

[3] П’есы *Трикстер клуб* і *6 утра, американо* ідуць у Беларускім дзяржаўным маладзёжным тэатры (рэжысёр – Андрэй Гузій), *Хайп* — у Мінскім абласным драматычным тэатры (рэжысёр – Уладзімір Анісенка).

[4] На сцэне НАТ імя Янкі Купалы спектаклі гэтай тэматыкі складаюць амаль трэць рэпертуару. Гл.: [online] https://kupalauski.by/performances/[доступ: 02.05.2024].

[5] Эстэтычна прадуктыўным бачыцца вяртанне ў практыку ЦБД міжнародных драматургічных лабараторый з куратарамі-драматургамі з Украіны (Павел Ар’е), Расіі (Міхаіл Дурнянкоў, Яраслава Пуліновіч), сярод якіх хацелася б бачыць прадстаўнікоў тэатральна-драматургічнага мастацтва з іншых краін.

у некаторых рускамоўных творах. Сярод іх – *Любое место, где остались следы* (2021) Марыі Бяльковіч з беларускамоўнымі фрагментамі адпаведна з эталагічным заданнем твора – раскрыць гістарычную траўму сучаснага беларуса праз досвед 2020 г. і досвед пакаленняў, а таксама *SEXTILIS* (2022), створаная пад псеўданімам Ex-son, з жанравым азначэннем “дыялогі жніўня”, у якой персанажы ў эпізодах максімальнага сацыяльнага ціску пераходзяць на беларускую.

На гэтым фоне п’есы К. Сцешыка вылучае адсутнасць выразнага нацыянальна-культурнага кампанента на ўзроўні мовы. “Унутраная эміграцыя” становіцца ў іх формулай-адлюстраваннем чалавека і свету, рэалізацыя якой, падаецца, не выключае праяў нацыянальнага, пададзенага не праз мову, а праз такія топасы ўнутранай структуры, як герой, канфлікт, хранатоп. Пад тэрмінам “топас” варта разумець канстанты мастацкага ўніверсуму драматурга, унікальнага і герметычнага, арганізаванага як метатэкст, пазбаўлены істотных змен на працягу 20-гадовага на сёння творчага шляху К. Сцешыка. Пра гэта сведчаць абранне ў якасці персанажаў п’ес розных гадоў асоб з рэдукаваным сацыяльна-псіхалагічным малюнкам, раскрытым праз “метадзеянне” – пазнанне ўласнага небыцця, з якім сутыкаюцца як Хлопчык-дым (*Спасательные работы на берегу воображаемого моря*, 2006), так і пасажыры згарэлага ў лесе аўто (*Мороз*, 2022); парадаксальныя сітуацыі, пададзеныя як адзіная магчымая форма існавання канфлікту, замкнутага на абвостраным перажыванні дысгарманічнасці свету як наканаванага і нязменнага [немагчымасць выйсці па-за межы таксічных стасункаў у п’есе *Мужчина – женщина – пистолет* (2005) адпавядае немагчымасці вярнуцца дамоў у п’есе *Друг мой*, 2020)]; гранічна рэлятыўны хранатоп з адзнакамі небяспекі, знешняй і ўнутранай, у межах якога персанажы хутчэй за ўсё развіваюцца з жыццём (*Спички*, 2015; *Голова,* 2021). Таму праблематычна казаць пра дынаміку творчага почырку К. Сцешыка, звычайна кадыфікаваную праз “перыяды творчасці”, а таксама пра тыпалагічныя сувязі, праявы якіх хутчэй вонкавыя, чым сэнсаўтваральныя для разумення канцэпцыі чалавека і свету, “унікальнай”, паводле азначэнняў П. Руднева і Д. Данілава, падчас удзелу ў складанні апошняга выдадзенага зборніка п’ес К. Сцешыка *Летели качели* (2024).

Сярод вылучаных топасаў мастацкай структуры ў п’есах драматурга найбольш распрацаваны г е р о й, асаблівасці якога часткова закраналіся ў манаграфіі Святланы Ганчаровай-Грабоўскай [Гончарова 2015: 9]. Кідаецца ў вочы яго асацыяльнасць. Між тым, у дачыненні да аўтарскай стратэгіі К. Сцешыка нельга казаць пра абстрагаванне ад сацыяльнага зрэзу рэчаіснасці. Тэксты драматурга выкарыстоўваліся ў якасці матэрыялу для дакументальнага выказвання ў спектаклі БСТ *Мы.*

Самоидентификация (2011) побач з тэкстамі П. Расолькі і П. Пражко. Згадаем і Лабараторыю сацыяльнага (дакументальнага) тэатра Валянціны Мароз пры "Еўрапейскім каледжы Liberal Arts у Беларусі" (ECLAB), у межах якой выйшаў спектакль *11 апреля* (2020) пра выбухі ў мінскім метро ў 2011 г. Яго тэкставая аснова складалася з 20 інтэрв'ю, апрацаваных К. Сцешыкам і Л. Чыканасам.

Іншая справа, што герой К. Сцешыка пазбаўлены яскравага сацыяльна-псіхалагічнага малюнка. Назіраецца рэдукцыя характарыстык асобы да імя (Толя, Маша, Максим у п'есе *Спички*, Миша, Оля, Отец, Мать у п'есе *Ловушка для птиц*. Я, Василь у п'есе *Мороз* інш.), прозвішча (Палкин, Пухов у п'есе *Голова*). Пры гэтым важная роля ў раскрыцці персанажа надаецца пазасцэнічнаму часу-прасторы: сэнсавы акцэнт падае на "былое" (*Летели качели*, *Друг мой*), якое паўстае як маркер квазібіяграфіі, сурагату жыцця, дэманструючы гнасеалагічную калізію паміж "падавалася – апынулася", якую Уладзімір Катаеў знаходзіў у п'есах Антона Чэхава [Катаев 1979: 21]. Аднак, у адрозненне ад А. Чэхава, а пасля А. Вампілава і "поствампілаўскай хвалі" 1970–1980-х гг. ці ў тыпалагічна блізкіх да іх п'есах А. Паповай, у творах К. Сцешыка ў якасці суб'екта канфліктагеннай сферы выступае не герой, а чытач /глядач, бо на ўзроўні яго свядомасці адбываецца распадабненне свету існага і іншабыцця, да якога, па сутнасці, належыць мастацкі свет драматурга. Гэтае назіранне падаецца важным для жанравага азначэння п'ес К. Сцешыка, большасць якіх можна разглядаць праз "джала" – разнавіднасць італьянскага фільма жахаў з элементамі трылера і эротыкі, што было прадэманстравана Настай Васілевіч (складальніцай анталогіі сучаснай беларускай драматургіі *Внутри слов*, у якую ўвайшла п'еса *Голова* [*Внутри слов* 2023]) у даследаванні, прысвечаным аўтарскім канцэпцыям у найноўшых п'есах [Василевич 2021].

Неўзабаве паўстае пытанне, звязанае з праявай нацыянальна-культурнага кампанента на ўзроўні героя ў творах К. Сцешыка: наколькі яго адасабленне ад соцыуму і шырэй – ад жыцця матываванае нацыянальнай ментальнасцю?[6] Адсутнасць такой матывацыі (напрыклад, праз непасрэднае выказванне ў форме маналога ці дыялогу) падаецца вонкавай. Карэктней казаць пра спробу драматурга праз сюжэтную арганізацыю, асаблівасці хранатопу, у тым ліку праз эмацыйную атмасферу, разгорнутыя рэмаркі раскрыць татальны трагізм як індывідуальнага быцця, так і калектыўнага падсвядомага, што робіць лёс героя падпарадкаваным сусвету, у якім спрадвеку ўсё ненадзейна, няўяўна, дзе кожны крок пагражае стратай жыцця.

[6] Падрабязней гл. [Лепишева 2018].

Так, у п’есе *Спички* (2015) у нязначных эпізодах паўсядзённага жыцця жыхароў аднаго з мікрараёнаў Мінска (важныя тапанімічныя маркеры хранатопу: маршрут аўтобуса № 31 ад ДС Уручча да могілак у Калодзішчах) з сустрэчамі на кухні, каля пад’езда паўстае светаадчуванне цэлага пакалення – прадчуванне трагічнай наканаванасці лёсу. Пра гэта сведчаць спевы з градацыяй вусцішу “жизнь пришла на кончике ножа” / “смерть пришла на кончике ножа”, зыход праз хваробу Максіма, а праз сацыяльны гвалт – Толі, гатоўнасць Антона да самагубства, постаць Сабачніцы як увасаблення “панфобіі” – татальнай нянавісці, агрэсіі (у адрозненне ад лакальнай з пэўнымі сацыяльнымі каардынатамі) [Эпштейн 2023: 26], што адпавядае асаблівасцям хранатопу з элементамі “танаталістычнага гратэску” (ваўкі, анімістычная прырода, сімвал-лейтматыў агню ў міфалагізаваных эпізодах)[7]. У створанай пазней п’есе *Голова* гэту функцыю будзе выконваць “гратэскавы суб’ект” – адлюстраванне хтанічнасці свету[8].

Змяшчэнне ў цэнтры такога мастацкага ўніверсуму героя – жыхара сучаснага горада з рэдукаванымі, але ж пазнавальнымі сацыяльна-псіхалагічнымі каардынатамі – не прадугледжвае яго нацыянальнага самавызначэння. Больш за тое, супярэчыць такому вектару самаідэнтыфікацыі – “сутыкненню героя з самім сабой як культурным Іншым і / або Іншымі як культурнымі артэфактамі і / або носьбітамі “іншых”, “чужых” каштоўнасцей, згодна з канцэпцыяй Сяргея Лаўлінскага і Ільміры Балацян [Лавлинский, Болотян 2019: 140]. Таму ёсць падставы разглядаць адмаўленне героя ад нацыянальнай (і іншых форм) самавызначэння як “мінус-прыём”, пад якім разумеецца адмова ад увядзення ў тэкст прадказальнага элемента.

Нарэшце, к а н ф л і к т у п’есах К. Сцешыка пазбаўлены магчымасці развівацца, замкнёны на ўзроўні сітуацыі “постканфліктнага характару”, калі па-за межамі сцэнічнага дзеяння ўжо адбылося распадабненне ўзаемаадносін героя і свету [Каблукова 2003: 93]. На сцэне мадэлюецца сітуацыя, якая праз вонкавасць нагадвае “некрытычную экзістэнцыяльную сітуацыю” ў працах філосафаў-экзістэнцыялістаў [Аббаньяно 1998; Больнов 1999] як уяўна бяспечную, падкрэслена побытавую, а насамрэч пагрозлівую для знаходжання чалавека ў модусе “сапраў-

---

[7] Азначэнне прыёму прапанавана па аналогіі з “анімалістычным гратэскам” у даследаваннях Жанны Некрашэвіч-Кароткай, прадстаўленых у рэфераце *Анімалістычныя гратэскі і іх рэцэпцыя ў беларускай літаратуры: ад Міхала Карыцкага да Максіма Багдановіча* на Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Мова, літаратура і культура Беларусі ў Польшчы і свеце” (Варшава, 25–26 сакавіка 2024 г.).

[8] Вядомы тэрмін Натана Тамарчанкі ўдакладнілі даследчыкі найноўшых драматургічных тэкстаў [Лагода, Павлов 2019: 78].

днасці". Адсюль – лейтматывы "страчанага раю" – сурагату мары, якой няма нават на авансцэне "ўнутранага" жыцця персанажа, што ярка ўвасоблена, напрыклад, у п'есе *Летели качели*, у якой зварот да квазібіяграфіі Ягора Летава сігналізуе пра татальную неўладкаванасць герояў у сучасным свеце.

Апрача героя і канфлікту, феномен "унутранай эміграцыі" ў п'есах К. Сцешыка ярка праяўлены праз х р а н а т о п, гранічна рэлятыўны, пазбаўлены канкрэтных каардынатаў часу і прасторы (асобныя прыкметы пададзены пункцірна праз рэмаркі). Адзін з найбольш рэпрэзентатыўных у гэтым плане спектакляў *Родные и близкие* на сцэне БСТ (рэжысёр – У. Шчэрбань; Мінск, 2012). Яго прасторава-часавая арганізацыя маніфестуе "недастатковую субстанцыянальнасць" рэчаіснасці, у якой прадметы "не маюць безумоўнага зместу, слаба ўкаранёныя ў быцці, а само быццё трымаецца аслабелымі ўнутранымі сувязямі" [Кузнецов 2019: 276]. Гэта абумовіла стык рэальных і ірэальных планаў, пераход ад будзённай пэўнасці да ўмоўна-метафарычнага выяўлення.

Так, "рэальны" (які адпавядае аб'ектыўнай рэчаіснасці) узровень хранатопу амаль нівелюецца, бо побытавая сфера цікавіць драматурга менш за ўсё, дамінуе "перцэптуальны" з асаблівым прынцыпам эстэтычнага засваення не праз лагічна-рацыянальнае (светаразуменне), а праз інтуіцыю, напружана-эмацыйнае перажыванне (светаадчуванне), што абумоўлівае яскравую "аўтарскую прысутнасць" у тэксце праз выкарыстанне сродкаў "нетрадыцыйнага мімезіса": парадаксальную сітуацыю, рэдукцыю прычынна-выніковых сувязяў, адсутнасць псіхалагічных матываровак героя, код "драмы абсурду"[9].

"Рэальны" ўзровень рэлятыўнага хранатопу падаецца *"рэальна-ірэальным"*, паколькі час-прастора сцэнічнага дзеяння балансуюць на мяжы жыцця і фантасмагорыі, што стварае адчуванне няўстойлівасці быцця. У цэнтры ўвагі – смерць блізкага чалавека (цёткі, таты, сястры, мачыхі, брата), раскрытая праз маналогі па-за сцэнай. Можна казаць пра прыём "наратыўнага Голасу", які стварае "ілюзію аўтаномнасці, суверэннасці свядомасці, самакаштоўнасці «я»" [Малюціна 2014: 30]. Фантасмагарычнасць узнікае і ў выніку паслядоўнага, сюжэтна нематываванага ўсведамлення зыходу, пададзенага ў рэтраспектыве, што стварае эфект "экзістэнцыяльных скразнякоў", які нагадвае эмацыйную атмасферу фільмаў Дэвіда Лінча, а ў празаічным варыянце – "метафарычныя скразнякі", пабудаваныя на стылёвых зрухах у творах Андрэя Платонава, Людмілы Петрушэўскай [Липовецкий 1994: 230].

[9] У артыкуле выкарыстоўваецца тэрміналагічны апарат даследаванняў хранатопу Алены Крыклівец [Крикливец 2014].

Узнікае налажэнне двух часавых пластоў *былога / цяперашняга*, актуалізуецца праблема памяці як прарыву ў іншую рэчаіснасць. Яе сцэнічнае рашэнне ажыццяўляецца праз сімвалы-лейтматывы (люстэрка, фотаздымкі), гукавое афармленне (музычны кантрапункт – пераход да какафоніі, напрыклад, натхнёная ігра на акардэоне дзядзькі Андрэя пераходзіць у надрыўны плач па ім, спевы Рамана – у лямант падчас бойкі яго братоў [*Двоеточие*]), гульня святлаценяў (дым як адзін з асноўных “прасторавых матываў”: спроба закрыць яго ў слоіку як захаванне ўспамінаў; цёмныя паўтоны). Напрыклад, наведванне пакоя памерлай цёткі суправаджаецца яе адбіткам у люстэрку (*Английский*), фотаздымкі памерлых дзядзькі Андрэя (*Пальцы*), таты з аднайменнай навелы становяцца сімваламі-лейтматывамі памяці, дэманстрацыя іх гледачу стварае праекцыю з сучаснага ў былое, ілюзію няўяўнай мяжы быцця / небыцця.

Пры ўсёй герметычнасці мастацкага свету ў метатэксце К. Сцешыка нельга не заўважыць градацыю саспенсу – таго, што ў рэфлексіі Міхаіла Эпштэйна абазначана як “пераход ад гратэску да апакаліпсісу” [Эпштейн 2023: 8]. П’есы апошніх гадоў *Голова*, *Мороз* прачытваюцца ў кантэксце сацыяльных працэсаў 2020-х, адлюстроўваюць адмысловае бачанне рэчаіснасці, якая з’язджае ў неканвенцыйную плоскасць. Сумежныя формулы прапануе найноўшая сацыяльная камунікацыя: “постпраўда”, “постыронія” становяцца маркерамі татальнай рэлятыўнасці свету, квінтэсэнцыяй ментальнага досведу канца XX ст., зафіксаванага “другой прозай” з яе сюррэчаіснасцю, дэманстратыўнай анаміяй (формула “жрать свою норму” Уладзіміра Сарокіна). На пэўныя паралелі мастацкага ўніверсуму К. Сцешыка і Юрыя Мамлеева ўказваў П. Руднеў [Руднев 2024: 8].

У гэтым аспекце п’есы К. Сцешыка 2020-х увасабляюць далейшае развіццё ўяўленняў пра эрзац-свет, які адпавядае светаадчуванню чалавека XXI ст. з яго татальнай фрустрацыяй, атапічнасцю сацыяльнага дзеяння, культурнай сублімацыяй (яшчэ ярчэй выражанай у П. Пражко) – рэакцыямі на сацыяльны ландшафт таталітарных дзяржаў. Падаецца, што творы беларускага драматурга прапануюць адмысловую мастацкую мову для ўвасаблення паглыблення ў стан сацыяльнай і экзістэнцыяльнай “перыферыі”, зафіксаваны праз такія філасофскія, культуралагічныя азначэнні, як “антысвет” філосафа М. Эпштэйна [Эпштейн 2023], “некрапалітыка” замест “біяпалітыкі” Фуко, паводле Сяргея Мядзведзева і Андрэя Макарычава[10].

[10] У артыкуле звернемся да ранейшай працы Сяргея Мядзведзева [Медведев 2018], нягледзячы на выхад у свет кнігі: Andrey Makarychev, Sergei Medvedev. 2024. *Biopower in Putin’s Russia: From Taking Care to Taking Lives*. Hardcover: Central European University Press, якая мае цэнзурныя абмежаванні ў Беларусі.

Асаблівую цікавасць выклікае п'еса *Голова* (2021), у якой падкрэслена ў будзённых каардынатах выяўляецца выпадзенне рэчаіснасці ў татальна рэлятыўную плоскасць. У аснове сюжэта – раптоўная знаходка адным з сяброў дзяцінства Палкіным жывой галавы, якая мае здольнасць прадказваць будучыню, але не можа размаўляць. Назва як "моцная пазіцыя тэксту" сведчыць пра прамую паралель паміж п'есамі К. Сцешыка і *Галавой* (1990) Ігара Сідарука, адной з самых рэпрэзентатыўных у кантэксце неаабсурдысцкай інтэнцыі беларускай эксперыментальнай драматургіі 1990-х. Але канцэпцыя чалавека і свету, змадэляваная К. Сцешыкам, больш адпавядае не сацыяльнаму абсурду папярэдніка, які звяртаўся да "эклектычнай паэтыкі" дзеля адлюстравання нематываваных зменаў палітычнай улады [Шаблоўская 2020: 81], а абсурду хтанічнаму, які патрабуе хутчэй візуальных сродкаў рэалізацыі. Згадаем эмацыйную атмасферу фільмаў Сяргея Балабанава (перш за ўсё *Груз 200*), "чорных камедый" Гошы Крыжоўнікава і інш. Танатас становіцца тут катэгорыяй светаадчування, увасабляецца ў "гратэскавым суб'екце" Галаве, якая абсалютызуе Нішто па-за межамі сацыяльна-палітычных каардынатаў. Дзеянне п'есы выстройваецца як паступовае спасціжэнне ўласнага знаходжання ў небыцці, па-за рэальным жыццём, звязаным з логікай актыўнасці Пухава, здольнага забіць галаву, пра што чытач / глядач здагадваецца раней за персанажаў, у якіх трансгрэсія свядомасці адбываецца ў фінале:

> ПУХОВ. Так нельзя! Так нельзя! *Такое не может*…
> В конце концов от головы остались только ошмётки костей, розовые комки и заляпанные кровью стол и полотенце. Пухов остановился, весь перемазанный, с глазами навыкате и где-то присутствующий, но *явно не здесь*.
> ПАЛКИН. Ты мне руку сломал, ты… гной!
> ПУХОВ. Ну, вот теперь всё правильно. Никаких фокусов.
> Он выронил на пол трубу и вышел из квартиры. Палкин проводил Пухова взглядом, баюкая сломанную руку. Потом посмотрел на меня.
> ПАЛКИН. Вот и нет ничего, Костя. *Вообще ничего*.
> *Одна только боль*.
> Я ничего не ответил[11].
>
> [Стешик 2024: 294]

Паступовае ўсведамленне знаходжання ў небыцці, да якога рэцэпіент падводзіцца дзякуючы логіцы развіцця сюжэта, рэплікам з эфектам раптоўнасці, маркіраваным лейтматывам *нішто* (пазначаны ў цытаце курсівам), фактычнай невырашальнасці першапачатковай сітуацыі,

[11] Курсіў наш. – *А. Л.*

характэрна і для п’есы *Мороз*, у якой аварыя ў лесе скончаецца, па сутнасці, сыходам персанажаў у нябыт, пададзеным праз рэмарку:

> Я прикрыл глаза. Василь был прав – Я на самом деле согрелся. Немножко, но согрелся. По крайней мере, теперь в море не плавали ледяные глыбы-убийцы. Я сбросил с себя полотенце и пошел навстречу маме, медленно выходящей из воды [Стешик 2024: 325].

Эмацыйная танальнасць гэтых твораў адрозніваецца ад атмасферы п’ес 2000-х тым: праз трагікамічнасць персанажаў, неўладкаваных у сацыяльным свеце, яскрава праступаюць трагічныя акцэнты, звязаныя з гранічнай неўладкаванасцю на больш глабальным ўзроўні – анталагічным. “Унутраная эміграцыя” набывае значэнне не адасобленасці ад сацыяльнай рэчаіснасці, а знаходжання ў нябыце.

Папулярнасць п’ес К. Сцешыка сведчыць пра тое, што такі тып светаадчування запатрабаваны тэатральна-драматургічнай практыкай, рэзануе з тыпам светаадчування беларускага чытача / гледача, нягледзячы на адсутнасць у мастацкай структуры п’ес адсылак да канкрэтнага часу-прасторы. Гэта спрыяе захаванню спектакляў па п’есах драматурга ў рэпертуары дзяржаўных тэатраў і галоўнае – робіць яго эталагічны мэсэдж наднацыянальным, не губляючым, аднак, сувязі з сацыяльнымі каардынатамі, што сфарміравалі стаўленне герояў да жыцця з яскравымі праявамі хтанічнасці.

References

Abban'âno Nikolo. 1998. *Struktura èkzistencii. Vvedenie v èkzistencializm. Pozitivnyj èkzistencializm*. Per. s it. A. Zorina. SPb.: Aletejâ [Аббаньяно Николо. 1998. *Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм*. Пер. с ит. А. Зорина. СПб.: Алетейя].

Akudovič Valiancin. 2007. *Kod adsutnasci: asnovy bielaruskaj mientaĺnasci*. Minsk: Lohvinaŭ [Акудовіч Валянцін. 2007. *Код адсутнасці: асновы беларускай ментальнасці*. Мінск: Логвінаў].

Babkoŭ Ihar. 2010. *Z archivu epochi: try manifesty*. “Topos” №1: 146–154 [Бабкоў Ігар. 2010. *З архіву эпохі: тры маніфэсты*. “Topos” №1: 146–154].

Bol'nov Otto Fridrih. 1999. *Filosofiâ èkzistencializma*. Per. s nem. S. Nikulina. SPb.: Lan' [Больнов Отто Фридрих. 1999. *Философия экзистенциализма*. Пер. с нем. С. Никулина. СПб.: Лань].

Černâvskaâ Ûliâ. 2015. *Pât' paradoksov nacional'nogo samosoznaniâ belorusov. “Index”* [online] http://www. index.org.ru/journal/15/15-chern.html [dostup: 10.07.2020] [Юлия Чернявская. 2015. *Пять парадоксов национального самосознания белорусов. “Index”*].

Èpštejn Mihail. 2023. *Antimoral'. Bobok i panfobiâ* (26–30). V: *Russkij antimir: politika na grani apokalipsisa*. New York: Franc Tireur USA [Эпштейн Михаил. 2023. *Антимораль. Бобок и панфобия* (26–30). В: *Русский антимир: политика на грани апокалипсиса*. New York: Franc Tireur USA].

Gončarova-Grabovskaâ Svetlana. 2015. *Russkoâzyčnaâ dramaturgiâ Belarusi na rubeže XX–XXI vv. (problematika, žanrovaâ strategiâ).* Minsk : BGU [Гончарова-Грабовская Светлана. 2015. *Русскоязычная драматургия Беларуси на рубеже XX–XXI вв. (проблематика, жанровая стратегия)*. Минск : БГУ].

Kablukova Natal'â. 2003. *Poètika dramaturgii L. Petruševskoj: dis. … kand. filol. nauk: 10.01.01*; Tom. gos. un-t. Tomsk [Каблукова Наталья. 2003. *Поэтика драматургии Л. Петрушевской: дис. … канд. филол. наук: 10.01.01*; Том. гос. ун-т. Томск].

Kataev Vladimir. 1979. *Proza Čehova*. Moskva: Izd-vo MGU [Катаев Владимир. 1979. *Проза Чехова*. Москва: Изд-во МГУ].

Kriklivec Elena. 2014. *Hudožestvennyj mir V. Astaf'eva i V. Koz'ko: specifika prostranstvenno-vremennoj organizacii: monografiâ*. Vitebsk: VGU im. P.M. Mašerova [Крикливец Елена. 2014. *Художественный мир В. Астафьева и В. Козько: специфика пространственно-временной организации: монография*. Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова].

Kuznecov Il'â. 2019. *Real'nost'* (276–283). V: *Èksperimental'nyj slovar' novejšej dramaturgii*. Red. S. Lavlinskij, L. Mnih. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe IKR[i]BL [Кузнецов Илья. 2019. *Реальность* (276–283). В: *Экспериментальный словарь новейшей драматургии*. Ред. С. Лавлинский, Л. Мних. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe IKR[i]BL].

Lagoda Mariâ, Pavlov Andrej. 2019. *Grotesknyj sub"ekt* (78–84). V: *Èksperimental'nyj slovar' novejšej dramaturgii*. Red. S. Lavlinskij, L. Mnih. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe IKR[i]BL [Лагода Мария, Павлов Андрей. 2019. *Гротескный субъект* (78–84). В: *Экспериментальный словарь новейшей драматургии*. Ред. С. Лавлинский, Л. Мних. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe IKR[i]BL].

Lappo Irina. 2023. *Wstęp do polskiego wydania* (7–10). W: *Szkice o najnowszum teatrze Białoruskim*. Red. I. Lappo. Lublin: Warsztaty Kultury w Lubliniie.

Lavlinskij Sergej, Bolotân Il'mira. 2019. *Konflikt dramatičeskij* (137–143). V: *Èksperimental'nyj slovar' novejšej dramaturgii*. Red. S. Lavlinskij, L. Mnih. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe IKR[i]BL [Лавлинский Сергей, Болотян Ильмира. 2019. *Конфликт драматический* (137–143). В: *Экспериментальный словарь новейшей драматургии*. Ред. С. Лавлинский, Л. Мних. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe IKR[i]BL].

Lepiševa Elena. 2018. *Nacional'no-kul'turnyj komponent v russkoâzyčnoj dramaturgii Belarusi konca XX – načala XXI veka* (216–223). V: *Russkaâ i belorusskaâ literatury rubeža XX–XXI vekov (k 100-letiû A.I. Solženicyna): sb. nauč. st*. Red. S. Gončarova-Grabovskaâ. Minsk: RIVŠ [Лепишева Елена. 2018. *Национально-культурный компонент в русскоязычной драматургии Беларуси конца XX – начала XXI века* (216–223). В: *Русская и белорусская литературы рубежа XX–XXI веков (к 100-летию А.И. Солженицына): сб. науч. ст*. Ред. С. Гончарова-Грабовская. Минск: РИВШ].

Lipoveckij Mark. 1994. *Tragediâ ili malo li čto eŝe*. "Novyj mir". №10: 229–232 [Липовецкий Марк. 1994. *Трагедия или мало ли что еще*. "Новый мир" №10: 229–232].

Malûtina Natal'â. 2014. *Plastika personifikacii Golosa kak katalizator dejstviâ v sovremennoj drame* (29–46). V: *Novejšaâ drama rubeža XX–XXI vekov: problema dejstviâ*. Red. T. Žurčevoj. Samara: Samarskij universitet [Малютина Наталья. 2014. *Пластика персонификации Голоса как катализатор действия в современной драме* (29–46). В: *Новейшая драма рубежа XX–XXI веков: проблема действия*. Ред. Т. Журчевой. Самара: Издательство Самарского университета].

Medvedev Sergej. 2018. *Biopolitika avtoritarnogo tranzita. "Colta". 14.12.2018* [online] https://www.colta.ru/articles/society/20042-biopolitika-avtoritarnogo-tranzita

[dostup: 02.04.2024] [Медведев Сергей. 2018. *Биополитика авторитарного транзита. “Colta”. 14.12.2018*].

Nowa dramaturgia białoruska, t. 1–7. 2011–2018. Wybór, redakcja i wstęp A. Moskwina. Warszawa: Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej.

Pavi Patris. 1991. *Teatr političeskij*. V: *Slovar' teatra*. Per. s fr. Moskva: Progress [Пави Патрис. 1991. *Театр политический*. В: *Словарь театра*. Пер. с фр. Москва: Прогресс].

Pokolenie RU belorusskoj dramaturgii: kontekst – tendencii – individual'nosti. 2020. Red. S. Kovalev, I. Lappo, N. Ruseckaâ. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [*Поколение RU белорусской драматургии: контекст – тенденции – индивидуальности*. 2020. Ред. С. Ковалев, И. Лаппо, Н. Русецкая. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej].

Rudnev Pavel. 2018. *Drama pamâti. Očerki istorii rossijskoj dramaturgii. 1950–2010-e.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [Руднев Павел. 2018. *Драма памяти. Очерки истории российской драматургии. 1950-2010-е*. Москва: Новое литературное обозрение].

Rudnev Pavel. 2024. *Melanholiâ âzyka* (7–10). V: *Leteli kačeli: [P'esy]*. Moskva: Gorodec [Руднев Павел. 2024. *Меланхолия языка* (7–10). В: *Летели качели: [Пьесы].* Москва: Городец].

Stešik Konstantin. 2024. *Leteli kačeli: [P'esy].* Moskva: Gorodec [Стешик Константин. 2024. *Летели качели: [Пьесы].* Москва: Городец].

Šabloŭskaâ Iryna. 2020. *Drama absurdu ŭ slavânskih litaraturah i eŭrapejski dosved* (60–85). U: *Memoria et Gloria. Pamâc' i slava. Iryna Vikenc'eŭna Šabloŭskaâ. Da 80-goddzâ z dnâ naradžènnâ*. Minsk: BDU [Ірына Шаблоўская. 2020. *Драма абсурду ў славянскіх літаратурах і еўрапейскі досвед* (60–85). У: *Memoria et Gloria. Памяць і слава. Ірына Вікенцьеўна Шаблоўская. Да 80-годдзя з дня нараджэння*. Мінск: БДУ].

Vasilevič Anastasiâ. 2021. *Forma belorusskoj sovremennoj dramaturgii kak vyraženie avtorskoj koncepcii*. V: *Teatral'nye točki*. 17.12.2021 [online] https://theatricalpoints.com/ru/777 [dostup: 02.04.2024] [Василевич Анастасия. 2021. *Форма белорусской современной драматургии как выражение авторской концепции*. В: *Театральные точки*].

Vnutri slov: antologiâ sovremennoj belarusskoj dramaturgii. 2023. Sost. A. Vasilevič; predisl. E. Lepiševoj. Minsk: Izdatel' Cimberov R.M. [*Внутри слов: антология современной беларусской драматургии*. 2023. Сост. А. Василевич; предисл. Е. Лепишевой. Минск: Издатель Цимберов Р.М].

Zamanskaâ Valentina. 2002. *Èkzistencial'naâ tradiciâ v russkoj literature XX veka*. Moskva: Flinta [Заманская Валентина. 2002. *Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века*. Москва: Флинта].

Žurčeva Tat'âna. 2016. *«Tol'âttinskaâ dramaturgiâ» kak provincial'nyj literaturnyj proekt* (284–294). V: *Novejšaâ drama rubeža XX–XXI vv.: predvaritel'nye itogi*. Samara: Izdatel'stvo Samarskogo universiteta: [Татьяна Журчева. 2016. *«Тольяттинская драматургия» как провинциальный литературный проект* (284–294). В: *Новейшая драма рубежа XX–XXI вв.: предварительные итоги*. Самара: Издательство Самарского университета].

STRESZCZENIE: Głównym tematem artykułu jest jedna z charakterystycznych tendencji rozwoju najnowszej białoruskiej dramaturgii, określona jako “teatr wewnętrznej emigracji” obok “teatru barykadowego” (spektakle *Gloomy Sunday*, *Сабакі Эўропы* Wolnego Teatru Białoruskiego, sztuki *Обиженные. Беларусь* Andrzeja Kurejczyka,

С днем рождения, любимая! / *From Russia with love* Diany Balyko), "teatru konformizmu" (sztuki Władу Olchowskiej na scenie Teatru Kupałowskiego). Pierwsza z wymienionych tendencji została przeanalizowana na przykładzie sztuk Konstantina Steszika z różnych lat, zawartych w zbiorze *Летели качели* (Москва: Городец 2024). Przejawy "wewnętrznej emigracji" są analizowane przez pryzmat kluczowych elementów ich artystycznej struktury (bohater, konflikt, chronotop), a uzasadnienie wyboru tych elementów zostało przedstawione w artykule.

SŁOWA KLUCZOWE: współczesny dramat białoruski, "teatr emigracji wewnętrznej", "teatr barykadowy", "teatr konformizmu", egzystencjalny typ świadomości artystycznej.

АНАТАЦЫЯ: У цэнтры ўвагі артыкула – адна з яскравых інтэнцый развіцця найноўшай беларускай драматургіі, умоўна абазначаная як "тэатр унутранай эміграцыі", якая вылучаецца побач з "тэатрам-барыкадай" (спектаклі *Gloomy Sunday*, *Сабакі Эўропы* Беларускага свабоднага тэатра, п'есы *Пакрыўджаныя*. *Беларусь* Андрэя Курэйчыка, *С днём рождения, любимая*! / *From Russia with love* Дзіяны Балыка), "тэатрам канфармізму" (п'есы Улады Альхоўскай на сцэне Купалаўскага тэатра). Першая з названых інтэнцый прааналізавана на матэрыяле п'ес Канстанціна Сцешыка розных гадоў, уключаных у зборнік *Летели качели* (2024). Праявы "ўнутранай эміграцыі" аналізуюцца праз знакавыя топасы іх мастацкай структуры (герой, канфлікт, хранатоп), а іх вылучэнне абгрунтавана ў артыкуле.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: сучасная беларуская драматургія, "тэатр унутранай эміграцыі", "тэатр-барыкада", "тэатр канфармізму", экзістэнцыяльны тып мастацкай свядомасці.

Data przesłania artykułu: 25.05.2024
Data akceptacji artykułu: 20.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Alena Lepishava / Алена Лепішава – Białoruś, badaczka niezależna; doktor nauk filologicznych; specjalność naukowa: literaturoznawstwo rosyjskie, literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: dramat białoruski 1970–2020, literatura białoruska XX – początku XXI w., komparatystyka.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Лепішава Алена. 2023. *Гэта новы голас. Але голас – адтуль. Рэцэнзія на кнігу Насты Кудасавай Побач*. "Дзеяслоў" № 4 (125): 230–234.
2. Лепишева Елена. 2023. *Насилие в русской и белорусской драматургии 2010-х гг.: эстетический и коммуникативный аспекты* (36–42). В: *Энергия травмы: сб. науч. ст*. Ред. Т. Автухович. Гродно: ГрГУ.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Uladzimir Lobach, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.11

Uladzimir Lobach / Уладзімір Лобач

Badacz niezależny / Independent researcher
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1877-8107
e-mail: nordic972@gmail.com

Лес у структуры акупацыйнага ландшафту Беларусі 1941–1944 гг.[1]

The forest in the structure of the occupation landscape of Belarus 1941–1944.
Las w strukturze okupacyjnego krajobrazu Białorusi 1941–1944.

ABSTRACT: The article analyzes the functional transformations of the forest during the Nazi occupation of Belarus. The analysis of oral history materials and archival sources shows that the forest, like all elements of the cultural landscape of Belarus, is significantly changing its traditional functionality. The forest space is the only possible landscape condition for the organization of the partisan movement. At the same time, the forest is a place of salvation for the Belarusian population, as well as Jews fleeing from the ghetto. The ambivalence of the forest during the occupation period is that it embodied not only a chance for survival, but also the idea of death. The Nazis very often carried out mass executions of the civilian population, prisoners of war and Jews in the woods near cities and towns.

KEYWORDS: forest, Belarus, cultural landscape, Nazi occupation, anthropology of occupation, oral history.

Культурны ландшафт як актар вайны. У шматлікіх даследаваннях, прысвечаных падзеям Другой сусветнай вайны, можна вылучыць розную праблематыку і метадалагічныя падыходы, ад генеральных бітваў да гісторыі канкрэтнага камбатанта, ад элементарнай эмпірычнай факталогіі да антрапалогіі і псіхалогіі вайны. Але дагэтуль практычна незаўважным для навукоўцаў застаўся неверагодна значны актар як мірнага, так і ваеннага жыцця – культурны ландшафт, што трэба разумець як сукупнасць усіх прыродных і антрапагенных элементаў, засвоеных

[1] Артыкул падрыхтаваны ў рамках праграмы *the Programme support to advanced learning and training* (EU4Belarus SALT II).

пэўнай супольнасцю прагматычным, ментальным і сімвалічным чынам. Між тым, прасторавыя локусы нязменна і знакава фігуруюць абсалютна ва ўсіх нарацыях удзельнікаў ці сведкаў вайны, незалежна ад таго, пра каго вядзецца – франтавіка, працаўніка тылу альбо чалавека, які перажыў акупацыю. Сутнасна важным было, дзе чалавек апынуўся ў часе вайны, асабліва калі ён апынуўся на тэрыторыі, захопленай ворагам. У Заходняй ці Усходняй Беларусі, у горадзе ці ў вёсцы, у лясной ці бязлесай мясцовасці, паблізу нямецкага гарнізона альбо ўдалечыні ад яго. Бо ў вайну, калі сацыяльныя, маральныя, гаспадарчыя, гастранамічныя, эстэтычныя ды іншыя жыццёвыя опцыі істотным чынам трасфармуюцца, тое ж самае адбываецца і з базавымі чыннікамі сусвету – часам і прасторай.

Вайна і акупацыя радыкальна змяняюць жыццёвую прастору. Руйнуюцца звыклыя элементы культурнага ландшафту (вёскі, мястэчкі, гарады, храмы), з'яўляюцца і новыя аб'екты, нетыповыя для мірнага жыцця (гета, канцлагер, шталаг, сістэмы ўмацаванняў), якія мусяць быць асэнсаваныя мясцовым насельніцтвам. Важным становіцца тое, што і традыцыйныя элементы культурнага ландшафту розных узроўняў падчас акупацыі змяняюць сваё значэнне. Так, Заходняя і Усходняя Беларусь – гэта не проста колішнія польскія і савецкія рэгіёны, але Генеральная акруга Беларусь і Тылавы раён групы армій "Цэнтр" адпаведна, што даволі сутнасна адрознівала парадак і лад жыцця людзей на гэтых землях. Горад, які ў мірны час увасабляў сабой заможнае і камфортнае жыццё ў параўнанні з вёскай, у вайну становіцца зонай бедства, дзе пануе голад.

> У Мінску, Віцебску, Магілёве, Гомелі і іншых буйных гарадах не дзейнічалі электрастанцыі і водаправоды, пераважная частка жыхароў засталася без даху над галавой. Пасля эвакуацыі і знішчэння харчовых запасаў навісла пагроза голаду. Пачаліся нямецкія вайсковыя рэквізіцыі і рабункі. Штодзённым клопатам для гараджан стала барацьба за выжыванне. Адзіным ратункам у такой сітуацыі былі ўцёкі на вёску, ладная частка народу пакінула гарады [Туронак 2008: 553].

Свой статус змяняе і лес – колішняя крыніца грыбоў, ягад, драўніны, бо цяпер ён трывала суадносіцца з партызанамі, а таксама з карнымі экспедыцыямі нацыстаў, калі для мірных жыхароў становіцца "другім домам". Пазначаныя метамарфозы культурнага ландшафту важныя для Homo belli (Чалавека вайны) і дазваляюць вылучыць новы напрамак даследаванняў у рамках антрапалогіі акупацыі. Паказальным ёсць сучасны вопыт заходніх гісторыкаў, якія пачынаюць вывучаць Халакост у ландшафтным кантэксце. Размова ідзе пра новую, "няўхільна растучую галіну навукі аб Халакосце, якая займаецца «тапаграфіяй» або

«геаграфіяй» Халакосту. Гэта новы і нетрадыцыйны падыход, які інтэгруе Халакост у дысцыпліны ландшафтных і экалагічных даследаванняў" [Kwiet 2019: 6]. Такі прынцып правамоцны і ў дачыненні да маштабных гістарычных з'яў, як акупацыя ці вайна ў цэлым, асабліва ў кантэксце асобных рэгіёнаў (мікрарэгіёнаў) ці краін, што ўяўляюць сабой цэльны культурны ландшафт.

Прадметам даследвання выступае прагматычная і сімвалічная функцыянальнасць лесу ў часе нацысцкай акупацыі Беларусі, адлюстраваная ва ўспамінах вяскоўцаў і апублікаваных крыніцах, у параўнанні з гаспадарчай і экстраўтылітарнай значнасцю лесу для вясковага соцыуму ў мірны час. Асноўны корпус крыніц склалі матэрыялы экспедыцый (запісаныя і транскрыбаваныя размовы), праведзеных Цэнтрам вуснай гісторыі і палявых даследаванняў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў перыяд 2000–2020 гг. Метадалагічная платформа даследавання мае міждысцыплінарны характар і ўлічвае тэарэтычныя напрацоўкі і практычны досвед этнаграфіі, вуснай гісторыі, ваенна-гістарычнай антрапалогіі і гуманітарнай геаграфіі.

Лес у традыцыйнай культуры беларусаў. Жыццё беларускага вяскоўца немагчыма ўявіць без лесу. Як заўважыў Казімір Машыньскі, "палешука выхаваў лес. Лес наклаў несціральны адбітак на ўсё яго жыццё і ўвесь культурны здабытак. Пачынаючы ад абутку і сканчаючы хатай, большая частка ўсялякіх прадметаў, якія яго акружаюць, паходзяць з лесу" [Moszyński 1928: 72]. У сваю чаргу, Сяргей Максімаў адзначыў, што тапаграфія вясковых паселішчаў беларусаў вельмі моцна залежыць ад размяшчэння лясных масіваў, што з'яўляецца адметнай рысай этнічнай традыцыі: "Жыццю ў лясах беларус і зараз аддае перавагу ўсякаму іншаму і этнаграфічная мяжа племені дагэтуль характэрна вызначаецца межамі гэтых мокрых лясоў. На вялікіх дарогах і берагах вялікіх рэк беларускія паселішчы трапляюцца толькі зрэдку. Беларус хаваецца па прасёлках за лясамі і ў лясах, не грэбуючы пры гэтым балотамі…" [Максимов 1876: 141]. Сам выгляд беларускай вёскі (хат) паказвае на непарыўную сувязь мясцовага чалавека з лесам. Невыпадкова, што другое значэнне слова "лес" азначае драўніну, падрыхтаваную для пабудовы хаты.

Упоравень з вялікім гаспадарчым значэннем лес меў разгорнутую сімволіку ў традыцыйнай карціне свету беларусаў і фігуруе ў павер'ях, абрадавых ды магічных практыках. Сакральны статус лесу абумоўлены яго боскім паходжаннем. "Лес сам Бог засеяў" [Federowski 1897: 164]; "Лес насеяў Бог, ніхто яго не расціў, не гадаваў..." [Шейн 1902: 20]. Статус лесу як міфарытуальнага цэнтра лакальнай супольнасці праяўляецца ў тапаграфіі аб'ектаў сакральнай геаграфіі, дакладней, у размяшчэнні г. зв. "вясковых святынь". Палявыя даследаванні, праведзеныя на тэрыторыі

Беларускага Падзвіння, паказалі, што пераважная частка культавых крыніц лакалізуецца ў лясных урочышчах.

Асаблівае месца лес займаў у знахарскіх практыках, што карэлюецца з уяўленнямі пра міфалагічных гаспадароў лесу. "Многія, пачуўшы ад лесавіка ўсялякай прамудрасці, робяцца знахарамі і знахаркамі...", "звышнатуральныя веды і багацце атрымліваюць ад лесавіка тыя, хто зробіць якую-небудзь паслугу яго дзецям, напрыклад, прыкрые іх, калі знойдзе ў лесе голых" [Васілевіч 1999: 540]. Разуменне адухоўленасці і сакральнасці лесу ляжыць у аснове прадпісанняў сучасных вясковых знахарак пры лекаванні нервовых і псіха-эмацыйных парушэнняў: "Вот нада ў лес схадзіць, па лесе нада пахадзіць, када чалавек нервный, каб ён успакаіваўся… (Лес – гэта добра?) Да, очань, очань. Нада к лесу прыслушацца, як лес гаворыць, вот тада ў чалавека ўспакаіваецца нерв" [ФА ПДУ 1]. Мноства магічных прадпісанняў і правілаў існавала для ўваходу ў лес і выхаду з яго, якія захаваліся да нашага часу.

> (А што нада гаварыць, як у лес ідзеш?) Хазяін, разьряшы зайсьці. Выходзіш з лесу: "Спасіба, Хазяін, што прынімаў, што ўстрэчаў, што благаславіў". А мы ж і жылі з лесу. Ягады, грыбы – гэта было наша. (А вот "Хазяін" – гэта хазяін лесу?) Хазяін лесу, хазяін! У каждым лясу есць Хазяін. (Ці можа пакараць, калі што дрэнна робіш?) Можат. Калі не заслужыў, дык можыць цябе вадзіць кругамі. Будзеш хадзіць да ўпаду, пака не надаесьць, пака не ўпросіш ты яго, штоб ён цябе кінуў вадзіць [ФА ПДУ 2].

З другога боку, "цёмны лес" (яловы, начны, забалочаны) у народнай культуры выступае як інфернальная сфера, звязаная з нячыстай сілай і чарадзействам. Мноства хвароб у беларускіх замовах выпраўляецца менавіта на "цёмны лес". Былічкі пра сустрэчу чалавека, які выпадкова апынуўся ў начным лесе, з рознымі прадстаўнікамі нячыстай сілы бытуюць і дагэтуль. Аптымальным часам наведвання лесу лічыцца прамежак ад узыходу сонца і да поўдня, які таксама быў небяспечнай часавай кропкай [Лобач 2013: 213].

Нягледзячы на скразную прысутнасць лесу ў культурнай прасторы вясковага свету, у ментальным плане ён супрацьпастаўляецца сферы чалавечага. Гэтая апазіцыйнасць вынікае з таго факту, што лес жыве па ўласных прыродных законах, у той час як сацыяльныя нормы ў лясной прасторы нерэлевантныя: "У лесе людзі дзічэюць, а ў людзях люднеюць" [Янкоўскі 1962: 85]. Паказальна, што ў вясельнай абрадавасці страта нявестай цнатлівасці да шлюбу, г. зн. парушэнне сацыяльных нормаў, разглядалася як сведчанне яе "нялюдскага", "ляснога" выхавання: "Пад ёлкай расла, / Не дзеўкай прыйшла. / Пад ёлкаю спала, / Не дзеўкаю ўстала" [Малаш 1988: 204–205].

Лес у часе вайны. Партызаны. Ва ўмовах вайны і акупацыі, калі адбываецца глыбінная і шматузроўневая дэструкцыя свету, узаемаадносіны чалавека і лесу набываюць прынцыпова інакшы характар, чым у мірны час. Катастрофа лета 1941 г., калі нямецкая армія імкліва захапіла Беларусь, разграміўшы савецкія дывізіі, выявілася яшчэ і ў вялізарнай колькасьці палонных чырвонаармейцаў. Толькі войскі групы армій "Цэнтр" з 22 чэрвеня па 24 ліпеня захапілі ў палон 520058 савецкіх байцоў і камандзіраў [Мусял 2018: 40]. Сотні тысяч з іх апынуліся на тэрыторыі Беларусі. І менавіта ваеннапалонныя, а таксама салдаты, што адбіліся ад сваіх частак, сталі шукаць паратунку ў беларускіх лясах. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што ў лесе апынуліся пераважна нетутэйшыя людзі, бо па загадзе нямецкага камандавання этнічныя беларусы, украінцы, латышы, літоўцы і эстонцы ў жніўні-верасні 1941 г. адпускаліся з лагероў для ваеннапалонных дадому [Туронак 2008: 560]. Лес у той час яшчэ не разглядаўся беларускімі сялянамі як месца выратавання і жыцця.

> Нягледзячы на вайну, жыццё ў беларускіх вёсках працягвалася. Мала хто на вёсцы ў чэрвені 1941 г. планаваў сабе ў думках змаганне супраць акупацыйнае ўлады або думаў пра разбудову падпольных структураў. Пасля прыходу вермахта ў Беларусі нашмат больш спадзяваліся на добры ўраджай [К'яры 2008: 157].

Увосень 1941 г. размова яшчэ не вялася пра арганізаваны супраціў у форме партызанскага руху, бо для ўцекачоў куды важнейшым было выратаванне ўласнага жыцця. Зрэшты, надзвычай суровая зіма 1941–1942 гг. вымусіла савецкіх салдатаў пакінуць лес і шукаць прытулку па беларускіх вёсках. Другая, куды больш колькасная хваля рэлакантаў у лес здарылася ўвесну 1942 г., менавіта тады і заклалася аснова арганізаванага партызанскага руху. Гэтаму паспрыяў нямецкі загад у красавіку 1942 г. усім ваеннапалонным і акружэнцам, якія жылі па вёсках, прайсці рэгістрацыю з мэтай далейшай адпраўкі на прымусовую працу ці змяшчэння ў лагер [Мусял 2018: 150].

Абставіны запачаткавання партызанскага руху ў лясных раёнах выдатна адлюстраваныя ва ўспамінах вяскоўцаў. Адно што варта зрабіць папраўку на адмысловую кампрэсію часу (калі разнесеныя па часе падзеі трактуюцца як адзінае цэлае) і прыярытэт з'явы (падзеі) перад яе храналогіяй, якія складаюць спецыфіку ўспрыняцця, фіксацыі і рэтрансляцыі гістарычных падзей традыцыйнай свядомасцю.

> Дык вот, як паступіў так немец, як стаў убіваць, во тады яны (ваеннапалонныя) абдумаліся – і ўсе ў лес. Страляй! Аднаго застрэліш, а пяць уцячэць у лес. Токі дзе дарога кала лесу, так яны – шмыг. А Ушацкі раён наш, гэта мы Лепельскі цяпер, а там я была ва Ушацкім раёні, а там – адны

> лясы, балоты такія. Дык там накапілася гэтых салдацікаў поўна і арганізавалі парцізаншчыну [ФА ПДУ 3]; Парцізаны былі. Яны па лясу былі, у лясах. У Бабінавічах эта я вам не скажу. Яны ішлі ў парцізаны, каторыя папалі ў акружэніе [ФА ПДУ 4].

Ад пачатку акупацыі і да моманту вызвалення "партызаны" і "лес" складаюць непарыўную ландшафтную і семантычную звязку, калі адно немагчыма памысліць без другога: партызаны могуць быць толькі там, дзе ёсць лёс, а кожны буйны лясны масіў краіны па стане на пачатак 1944 г. змяшчаў у сабе партызанскія аддзелы. Паказальным ёсць і нямецкае найменне партызанаў – "лясныя бандыты" [Кершоу 2010: 269]. Там, дзе лесу не было, не было і партызанаў. "(Ці былі тут партызаны?) Асобенна ў Расонах, тамака. Тутака, тут неяк яшчэ ў нас вайна пралящела быстра. Тут яны не задзержываліся, патаму шта ў нас не было лясоў" [ФА ПДУ 5]. Непарыўная сувязь партызанаў з лесам на сімвалічным узроўні партызанскага фальклору асэнсоўвалася як своеасаблівая перакадзіроўка традыцыйных нормаў: лес становіцца "домам", а ноч – "сястрою", што было абсалютна непамысна для сітуацыі мірнага часу. "Хоць нас таміла цяжкая усталасць / Таміў нас голад, хітры ўраг іскал / На лыжах верных ў густой мы лес прабраліс, / Каторы нам раднее дома стал; / Ночка, ночка-чараўніца, / Партызанская сястра, / Нам прышлося парадніцца / У лясах каля кастра" [ІМЭФ, Ф. 8. воп. 1, спр. 1, № 82,96].

Масавы партызанскі рух азначаў і трансфармацыю традыцыйнага лесакарыстання. Лес цяпер ментальна і практычна належаў не вяскоўцам, але тысячам узброеных людзей, вельмі часта чужых і незнаёмых для лакальнай сельскай супольнасці.

Месца выратавання, "другі дом". Лес быў базавым пунктам у гістарычным кодзе самазахавання беларусаў, што яшчэ на пачатку XX ст. адзначыў вядомы беларускі географ Аркадзь Смоліч: "Праз увесь час гісторыі лясы баранілі наш народ ад чужаземных нападаў" [Смоліч 1993: 91]. Так, прынамсі, было ў часы крывавай вайны 1654–1667 гг.

> Сяляне многіх вёсак Віцебшчыны, якія прысягнулі на вернасць Аляксею Міхайлавічу, у 1655 г. пісалі ў скарзе, што маскоўскія ратнікі, прыехаўшы ў вёскі, "нас бедных бьют и увечат и достальные животишка грабят, лошади и животину отогнали и хлеб потолочили, и нас пытают и жгут и саблями рубят...", таму ўсе хаваюцца ў лесе і па вёсках не жывуць [Сагановіч 1995: 30].

У часе Другой сусветнай вайны на пашырэнне партызанскага руху ў Беларусі акупанты адрэагавалі палітыкай татальнага тэрору супраць мірнага насельніцтва.

> Галоўныя нямецкія аперацыі, пачаўшы ад сярэдзіны 1942 г., вядомыя як "Вялікія аперацыі", на самой справе мелі мэтаю забойства беларускага мірнага насельніцтва, а таксама беларускіх габрэяў. Не маючы сілаў перамагчы партызанаў, немцы забівалі людзей, якія маглі дапамагаць у барацьбе [Снайдер 2015: 319].

Найбольшай небяспецы падвяргаліся менавіта "лясныя" вёскі, якія разглядаліся немцамі як патэнцыйныя апорныя пункты партызанаў і таму падлягалі знішчэнню. Гэтую злачынную тактыку нацыстаў выдатна разумелі сведкі трагічных падзей. Адна з жыхарак Браслаўшчыны згадвае: "Прыйшлі нямецкія эсэсаўцы, каб душыць партызанаў. Але партызаны былі ў лесе і былі небяспечныя. Таму зручней за ўсё было ісці ў тыя вёскі, якія былі ў лесе, і там забіваць людзей" [АНМ, sign. 0291].

Вынікам нацысцкага тэрору сталі 5454 знішчаныя беларускія вёскі, 629 з якіх былі спаленыя разам з жыхарамі [*Гісторыя* 2007: 488]. Невыпадкова, што практычна ў кожнай лясной вёсцы старажылы згадваюць пра масавыя ўцёкі ў лес пры набліжэнні нямецкіх карных аддзелаў.

> Нашу дзярэўню ўсю спалілі. Сядзелі мы ў лясу. Лясы там в Віцебскай вобласці былі ў нашай дзярэўні несхадзімыя. І прама тады ў лесе былі. Жылі там у партызанах. Вырылі сабе яму бальшую. Лапачкі (яловыя). Зімой там сядзелі, грэліся. А партызаны ваявалі з немцамі [ФА ПДУ 6]; Лес рядам і мы ўбежалі, а немцы агледзілі пад утро і хацелі нас падпаліць, а нас няма нікога там. Тады пайшлі з фанарікамі ды з сабакамі па лясу. Но мы сядзелі недалёка ў лясу, мама агледзіла, што сабака прайшоў, а на след на наш не папаў [ФА ПДУ 7].

Камандзіраў нямецкіх карных аддзелаў злавала, што жыхары лясных вёсак умела хаваліся ад акупантаў у гушчарах. Каб прадухіліць уцёкі, выдаваліся адмысловыя інструкцыі пры правядзенні "акцый": "Вёскі, размешчаныя ў лясах, неабходна акружаць на досвітку, каб не даць магчымасці насельніцтву разбегчыся" [*Преступления* 1963: 177].

Не толькі беларусы шукалі паратунку ад нацысцкага тэрору ў лесе. У 1942 г. немцы пачынаюць планамерную ліквідацыю габрэйскіх гета на тэрыторыі ўсёй Беларусі, што спарадзіла новую хвалю ўцекачоў. Аднак, у адрозненне ад беларускіх вяскоўцаў, габрэі – жыхары гарадоў і мястэчак – не мелі вопыту ляснога жыцця, што прыводзіла людзей у стан роспачы і адчаю. Некаторыя сканчалі жыццё самагубствам ці вярталіся ў гета [Kwiet 2019: 66–67]. Выжыць у лесе можна было толькі з дапамогаю партызанаў ці мясцовага насельніцтва.

> А тады я ў грыбы хадзіла. Іду я і пад ёлкай баравікі растуць, я падзімаю ветачку, а адтуда мальчык, гадоў 18, як выскачыць і па лесе (пабег). Я яму крычу ў след, ня бойся! А тады, як ён дабіўся аж у Сяргейчыкі, і тады хадзіў

> (адзін) дзяцька ў лес і з ім спаткаўся. І ён яго доўга карміў у лесе. І тады ён сказаў, што еслі я выжыву, то я адблагадару цябе, толькі не выдавай мяне. І вот тады вайна кончылася, і ён яўляецца, малады малец, і спрашіваець, дзе Дземідзёнак Іван жывець? А яму ўжо кажуць, што ён памёр. А ён (малец) ужо прыхадзіў адблагадарыць [ФА ПДУ 8].

Іншая праблема заключалася ў падазроным стаўленні партызанаў да габрэйскіх уцекачоў. "Як правіла, старыя, жанчыны і дзеці разглядаліся партызанамі як «пагроза» або «цяжар». У многіх месцах іх рабавалі, выганялі і нават забівалі" [Kwiet 2019: 67–68]. Тым не менш, партызаны выратавалі каля 30 тысяч беларускіх габрэяў, а "злучэнні Бельскага і Зорына былі самымі буйнымі габрэйскімі партызанскімі фармаваннямі ў Еўропе" [Снайдер 2015: 315, 327–328].

У лепшай сітуацыі аказваліся тыя ўцекачы (як беларусы, так і габрэі), якія ў лесе атрымалі апеку з боку партызанаў. Але вельмі часта жанчыны і дзеці былі пакінуты на волю лёсу, бо заміналі мабільнасці партызанскіх груп. У гэтым выпадку жыццё ў лесе мела надзвычай экстрэмальны характар, асабліва што датычылася харчавання.

> Пяць гадоў у лесе жылі, траву сабіралі. Во, трава асака – скублі. А так, клевер сядзіць белы, а то красны, сушылі яго. А потом дзерава такое, ступай звалі, дырка камнем выпалена – ямачка такая, – муку так малолі. І карэнне ўсякае абтаўкалі і елі. Улетку грыбы, ягады, а к зіме гэткае толькі. Траву сабіралі. А хто дзе ў лесе свяклу пасеець – гэтую батву складавалі дзе-нібудзь, як цяпер сенаж карові, у ямачку накладуць, а потым вось з гэтай мукой і пяклі. Голад быў [ФА ПДУ 9].

Лес захоўваў сваё традыцыйнае значэнне як крыніца будаўнічага матэрыялу і харчовых рэсурсаў, але ў экстрэмальных умовах акупацыі яно вырасла ў разы. Толькі цяпер драўніна ішла на будаўніцтва не хат, а зямлянак і буданоў, а для харчавання выкарыстоўваліся не толькі ягады, грыбы, арэхі, але практычна ўсе ядомыя расліны лясной флоры.

Працяглае жыццё ў лесе, якое можна трактаваць як вымушанае выпадзенне чалавека са сферы культуры ў сферу прыроды, мела і псіха-эмацыйныя наступствы. Безабаронныя людзі, якія жылі ў візуальна абмежаванай прасторы лесу ў атмасферы пастаяннага стрэсу і страху, даставалі фобіі як адносна адкрытай прасторы, так і ў дачыненні іншых людзей (узгадайма выслоўе: "У лесе людзі дзічэюць, а ў людзях люднеюць").

> (Вясной з лесу вышлі? А адкуль вы ўзналі, што выходзіць пара?) Выганялі, бой прайшоў, тады хадзілі салдаты. Ну, я не знаю, хто крычалі: "Выхадзіце вон, вайна кончылася, вас асвабадзілі, выхадзіце!" Ну, мы ня шлі, мы ўсе роўна баяліся, уцікалі дальше… Тады яшчэ каго павыводзілі салдаты, а людзі адзічэўшыя. Можа бой будзе? Яны сядзець адзічэўшыя.

> Мы тожа адзічэўшыя былі, мы ўжо баяліся. Калі чалавек загаварыў – мы ў балота, туды падальше, каб ніхто нас не нашоў. А як я немцаў баялася! [ФА ПДУ 10]

Формула пра "здзічэнне" ў лесе датычыцца не толькі цывільнага насельніцтва, але і партызанаў. Працяглае знаходжанне ў лясной прасторы, верагодна, было адным з фактараў дэвіянтных паводзінаў (гвалт, рабункі) людзей са зброяй у руках, якія траплялі са сферы прыроды ў сферу культуры (вёску) і агрэсіўна рэалізоўвалі свае жаданні, недасяжныя ў лесе.

Лес як зона смерці і страху. Уцёкі ад карнікаў з вёскі ў лес яшчэ не гарантавалі бяспекі. Знаходжанне чалавека ў лесе для немцаў азначала яго патэнцыйную сувязь з партызанамі і варожасць да акупацыйных уладаў. У нямецкай справаздачы аб карных акцыях у ваколіцах Баранавічаў у верасні 1942 г. адзначалася:

> Частка вёсак, у якіх знаходзіліся бандыцкія групоўкі, былі акружаныя, насельніцтва растралянае, а вёскі спаленыя. Падчас расстрэлу... была знішчана толькі спакойная частка насельніцтва. Тыя, сумленне якіх было нячыстым адносна нямецкіх уладаў, уцяклі ў лес... [Mironowicz 2015: 59]

Сустрэча людзей у лесе з немцамі азначала смерць альбо згон на прымусовыя працы ў Германію – іншых варыянтаў не было. І калі ў мірны час у лесе баяліся змеяў ды драпежных звяроў, для нейтралізацыі якіх выкарыстоўвалі магічныя маніпуляцыі і адмысловыя замовы, то лясны страх перыяду акупацыі меў зусім іншую прыроду. "Ад зьвяроў мы ні хавалісі, а мы хавалісі ад хвашыстаў ат етых! Мы ў лясу зьвіра ні баялісі, а мы баялісі хвашыста" [*Вайна* 2023: 49]. Асаблівую жудасць звычайным вяскоўцам даводзілася перажываць у часе карных экспедыцый, калі на людзей палявалі з сабакамі, нібыта на дзічыну.

> І чуем – гыркаюць аўчаркі і самі (немцы) – гыр-гыр-гыр. Гаргочуць усё чыста… Нас акружылі, але нас не нашлі. Абышлі гэтую амшарыну, а мы чуем, як яны гаркалі, і як павозкі нашыя пазабіралі… Да, баба гэтага рабёнка задушыла, задавіла. Адзін там мужчына з намі быў, гаворыць: "Даві яго, шчас немцы прыйдуць!" А ён крычыць, кугакаець. А яна прыціснула яго к сабе і зацісnула, і задавіла. (Задавіла дзіцёнка?) Да. Мальчык быў, а красівы які! (Гэта, каб немцы не пачулі?) Да, каб не пачулі немцы [ФА ПДУ 11].

Уцялесненымі знакамі смерці было мноства забітых падчас карных экспедыцый людзей, партызанаў і цывільных, што заставаліся ў лесе і хаваць якіх не было каму. Лес, напоўнены мёртвымі, выклікаў страх нават пры звычайным зборы ягад і грыбоў.

> (А грыбы, ягады збіралі?) Ну, гэта хадзілі ж, сабіралі. І ўжо после, як сталі ягады, сталі грыбы. Так хадзілі ж сабіралі, але і ў лес баяліся ісці. Многа ж было бітых у лесе, многа ж парцізан бітых было, і, можа, немцаў. Хто іх знаець, хто там ляжыць? Ляжыць чалавек, а хто, адкуль мы знаем? [ФА ПДУ 12]

Мноства непахаваных цел, якія разлагаліся самі сабою, ператваралі лясное паветра ў трупны смурод, які, на думку вяскоўцаў, прыносіў у свет жывых хваробы. Лес нібыта патыхаў смерцю.

> Трасца[2], яна была ўсю вайну. Як вайна кончылася, так гэта хвароба і пакацілася. Страшная. (А адкуль яна?) Ну, яна после вайны была ад во гэтага, што воздух быў такі, і людзі бітыя былі. Скрозь было, што выйці неяк было, дышаць нечым было. Сядзеш, дык вецер як адтуль пацягнець з лесу, дык дышаць неяк было. Гэта трасца, яна і называлася трасца [ФА ПДУ 1].

У часе нацысцкай акупацыі беларускі лес упершыню становіцца месцам масавых экзекуцый беларусаў, габрэяў, савецкіх ваеннапалонных. Практыка расстрэлаў у лясных урочышчах мела не спарадычны, але сістэмны характар і была рэалізаваная нацыстамі на ўсёй тэрыторыі краіны, дзе толькі гэта дазвалялі асаблівасці ландшафту. Беглы аналіз ужо апублікаваных архіўных матэрыялаў паказвае, што лясныя ўрочышчы практычна каля кожнага горада і мястэчка Беларусі ператвараліся акупантамі ў зоны смерці [*Преступления* 1963: 115, 169, 269, 279, 293, 326]. Архіўныя дадзеныя пацвярджаюцца і матэрыяламі вуснай гісторыі.

> І патом, гэта быў май месяц (1942), брат мой пахаў на полі. А там лес Крюкаўка, дзе жыдоў пастралялі. Яны выкапалі самі яму, іх туды сагналі і пастралялі. І брат прыйшоў і кажыць: "Наверна, стрэляюць жыдоў. Дужа бальшы стрэл, страляюць і страляюць [ФА ПДУ 13].

Адкрытым застаецца пытанне, у чым жа заключалася крывавая "эстэтыка" і прагматыка знішчэння людзей менавіта ў лесе? Матыў ухавання злачынства ад старонніх вачэй тут не праходзіць, паколькі нацысты вельмі часта самі зганялі людзей, каб тыя назіралі за правядзеннем экзекуцыі. Магчыма, вядзецца пра крывадушную рэалізацыю "нямецкага парадку" (Ordnung), калі забойства і ўхаванне ахвяраў не прыносілі праблем гарадской (местачковай) інфраструктуры і не адбываліся на землях, прыдатных для сельскай гаспадаркі. У выніку масавых і маштабных экзекуцый, праведзеных нацыстамі, лясная прастора Беларусі ўпершыню займела мноства локусаў, суаднесеных з ідэяй

[2] Малярыя.

гвалтоўнай смерці, якія сталіся месцамі памяці і аб'ектамі мемарыялізацыі ў паваенны час.

Беларускі лес вачыма акупантаў. Вялізарныя лясныя масівы заўсёды ўражвалі варожых салдатаў, якія воляй лёсу трапілі ў Беларусь. У 1708 г. шведскі жаўнер Густаў Адлерфэльд занатаваў у сваім дзённіку:

> Наш чытач, пэўна, ведае, што Літва[3] – гэта краіна, у якой лясоў нашмат больш за палёў. Лес, які мы прайшлі сёлета, цягнецца на сотні кіламетраў без жаднай прагаліны. Толькі зрэдку мы сустракалі невялічкія, занядбаныя вёскі, вакол якіх толькі лес <…> ніколі я не бачыў такога багацця дзікіх птушак, паляванне на якіх – незабыўны занятак для паляўнічага [Катлярчук 2002: 150].

Прыкладна такое ж уражанне ад беларускага ландшафту меў і пілот Люфтваффэ, які 22 чэрвеня 1941 г. перасёк савецкую мяжу. "Роўна ў 3 гадзіны раніцы самалёт, гудзеўшы нацяжна, на максімальнай вышыні перасёк савецкую мяжу. Унізе раскінулася бязлюдная мясцовасць – скрозь лясы ды забалочаныя нізіны" [Кершоу 2010: 68]. Але, калі дайшло да наземных аперацый і змагання з партызанамі, то адладжаная машына Вермахту давала збой, што выявілася "ў няўменні весці баявыя дзеянні ўночы і ў лясной мясцовасці" [Кершоу 2010: 49]. Змаганне з нябачным ворагам у чужых, невядомых лясах выклікала ў нямецкіх салдат трывалае пачуццё страху і псіхалагічнага дыскамфорту, што выразна бачна ў іх нататках і дзённіках.

> Дарога вяла цераз балота. Цэлы дзень – праз бясконцыя лясы. Існуе вялікая пагроза з боку партызанаў, якіх вельмі шмат і якія паводзяць сябе дзёрзка. Нават сярод белага дня робяцца напады на цэлыя калоны. Яны з'яўляюцца нават у нямецкіх мундзірах і дасканала гавораць па-нямецку – толькі дзеля таго, каб увесьці нас у зман [К'яры 2008: 202].

Асаблівую нянавісць у "цывілізаваных" немцаў, якія звыкліся да зусім іншага тыпу культурнага ландшафту, выклікалі забалочаныя лясныя масівы, дзе нават простае фізічнае перамяшчэнне чалавека было праблематычным. Нагодай для прыкрасці і злосці быў той факт, што мясцовыя партызаны выдатна арыентаваліся ў лесе і пераадольвалі любыя балоты без усякае цяжкасці. Нараканні падобнага роду былі характэрныя не толькі для шарагоўцаў Вермахту, але і спецыяльных каманд, адмыслова створаных для барацьбы з партызанамі.

> Егеры асцярожна размясціліся ля балота. Брудная ледзяная вада выклікала агіду, і Клаўс зморшчыўся ад думкі, што ў ёй прыйдзецца боўтацца.

[3] Вялікае Княства Літоўскае.

> Карл Вернер зрэзаў галінку, каб замерыць глыбіню балота. Ён са здзіўленнем выявіў, што глыбіня вялікая. Альбо партызаны карысталіся лодкамі, альбо былі чэмпіёнамі па плаванні, прытым высакакласнымі [Хартфельд 2012: 131].

Нават калі вялося пра звычайны лес, то ён усё адно выступаў для нямецкага салдата праспорай абсалютна варожай і небяспечнай. "Прачасаць лес азначала выракчы сябе на бясконцыя пакуты, фізічныя і душэўныя, гэта азначала мець жывёльны страх ад небяспекі ў любы момант атрымаць кулю" [Кершоу 2010: 362]. Злосць і нянавісць да "дзікіх" лясоў і балот, што мелі нямецкія салдаты, пераносілася на мясцовых людзей, якіх таксама называлі "дзікімі". Адпаведна, немцы займалі пазіцыю цывілізаваных людзей, у якіх першабытны ландшафт і "дзікія" людзі, што яго насялялі, выклікалі страх.

> "Я заўсёды баяўся рускіх, – прызнаваўся нямецкі салдат Эрхард Шаўман (група армій «Цэнтр»), – паколькі яны заўжды мне здаваліся дзікаватымі. Рускія заўжды адрозніваліся ўменнем паставіць прыроду сабе на службу – неабсяжныя лясы, топкія балоты, – выявіўшы пры гэтым выдатнае ўменне вядзення начных баёў. Там, дзе мы ў сілу сваёй цывілізаванасці аказваліся бяссільнымі, яны рэагавалі быццам дзікія звяры" [Кершоу 2010: 256].

У практычным сэнсе карных экспедыцый гэта азначала, што "цылівізаваны чалавек" не мусіць мець ніякай літасці да "дзікуноў". Паколькі партызаны вельмі часта заставаліся няўлоўнымі, то ўся лютасць і перажыты страх ад лясных рэйдаў крывава спаганяліся на мірнае насельніцтва вёсак. Наглядным прыкладам з'яўляецца дзейнасць карнага аддзела Waffen-SS пад камандаваннем Оскара Дырлевангера. Падраздзяленне было створана на загад Гімлера ў 1940 г. з нямецкіх крымінальнікаў, асуджаных за браканьерства. Ад самага пачатку галоўнай задачай новай часткі была барацьба з партызанамі, паколькі браканьеры мелі выдатны досвед арыентацыі ў лесе і прыцэльнай трапнай стральбы [Kuklińska 2021: 60-61]. З лютага 1942 г. па студзень 1944 г. батальён Дырлевангера браў удзел у 38 з 55 вялікіх антыпартызанскіх акцый і пакінуў на Беларусі жудасны крывавы след. Дасведчаныя ў браканьерстве садысты О. Дырлевангера прызнаваліся ў тым, што змаганне з партызанамі ў тутэйшых лясах і багнах – справа вельмі цяжкая. Жаўнер батальёна Heinz Feiertag згадваў баі з партызанамі на Прыпяцкіх балотах улетку 1942 г.:

> Гэта была летняя аперацыя. <...> гэта была цяжкая акцыя, увогуле змаганне з партызанамі досыць складанае. Але з прычыны балотных абшараў было яшчэ больш цяжка. Партызаны былі добра вывучаны, мелі адпаведнае ўзбраенне і добрыя пазіцыі на балотах. Стаялі, занураныя ў багну

> па шыю, накрытыя лісцем папараці… Падпускалі нас найбліжэй і тады адкрывалі агонь з кожнага боку. Партызаны заспявалі нас знянацку [Kuklińska 2021: 103].

Натуральна, што пры такіх раскладах куды прасцей было займацца пацыфікацыяй беларускіх вёсак і знішчэннем мірнага насельніцтва жудасным спосабам, чым змаганнем з партызанамі. "Любімы метад знішчэння О. Дырлевангера заключаўся ў тым, каб сагнаць мясцовае насельніцтва ў хлеў, падпаліць яго, а тады расстрэльваць з аўтаматаў усіх, хто спрабаваў збегчы" [Снайдер 2015: 318].

Заключэнне. Аналіз матэрыялаў вуснай гісторыі і архіўных крыніц паказвае, што лес, як і ўсе элементы культурнага ландшафту Беларусі, істотна змяняе сваю традыцыйную функцыянальнасць ва ўмовах вайны і акупацыі. Лясная прастора выступае адзіна магчымай ландшафтнай умовай арганізацыі партызанскага руху на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Адначасова лес з'яўляўся месцам уратавання мірнага беларускага насельніцтва, паселішчы якога трапілі ў зону правядзення антыпартызанскіх акцый нацыстаў, а таксама габрэяў, што ўцякалі з гета. У гэтым кантэксце шматкротна ўзрастае традыцыйная значнасць лесу як крыніцы будаўнічых матэрыялаў (зямлянкі) і харчовых рэсурсаў.

Амбівалентнасць лесу ў перыяд акупацыі заключаецца ў тым, што ён увасабляў не толькі шанец на выжыванне, але і ідэю смерці. Масавыя экзекуцыі мірнага насельніцтва, ваеннапалонных і габрэяў нацысты вельмі часта праводзілі ў лясных урочышчах паблізу гарадоў і мястэчак. Лясная прастора Беларусі ўпершыню набывае новыя локусы, звязаныя з масавым забойствам людзей, якія могуць быць трактаваныя як "месцы памяці" і падлягалі мемарыялізацыі ў паваенны час. Страх жыцця ў лесе быў абумоўлены шматлікімі карнымі экспедыцыямі акупантаў, якія праводзіліся менавіта ў лясных зонах краіны. Беларускі лес як база партызанскага руху разглядаўся нямецкімі салдатамі ў якасці абсалютна незнаёмай і варожай прасторы, што спараджала страх і псіхалагічны стрэс. Боязь лесу і партызанаў, якія там знаходзіліся, ператварала антыпартызанскую барацьбу нацыстаў у вайну супраць мірнага насельніцтва беларускіх лясных вёсак.

References

AHM – Archiwum Historii Mówionej (Dom Spotkań z Historią/Karta).

Chiary Berngard. 2008. *Štodzennasc' za lìnìâj frontu: akupacyâ, kalabaracyâ ì supracìŭ u Belarusì (1941–1944 gg.)*. Smalensk: Ìnbelkul't [К'яры Бернгард. 2008. *Штодзённасць за лініяй фронту: акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944 гг.)*. Смаленск: Інбелкульт].

FA PDU – *Fal'klorny arxiĭ Polackaha dzjaržaŭnaha ŭniversitèta* [*ФА ПДУ – Фальклорны архіў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта*][4]:

FA PDU 1. (2006) Ž., 1932 h. n., v. Matyryna, Ušacki r-n [*ФА ПДУ 1*. (2006) Ж., 1932 г. н., в. Матырына, Ушацкі р-н].

FA PDU 2. (2011) Ž., 1925 h. n., h. Haradok [*ФА ПДУ* 2. (2011) Ж., 1925 г. н., г. Гарадок].

FA PDU 3. (2007) Ž., 1924 h.n., v. Babča Lepel'skaha r-na [*ФА ПДУ 3*. (2007) Ж., 1924 г.н., в. Бабча Лепельскага р-на].

FA PDU 4. (2015) Ž., 1931 h.n., v. Babinaviči Lëznenskaha r-na [*ФА ПДУ 4*. (2015) Ж., 1931 г.н., в. Бабінавічы Лёзненскага р-на].

FA PDU 5. (2019) Ž., 1939 h.n., h. Dzisna [*ФА ПДУ 5*. (2019) Ж., 1939 г.н., г. Дзісна].

FA PDU 6. (2021) Ž., 1926 h.n., v. Druja Braslaŭskaha r-na [*ФА ПДУ 6*. (2021) Ж., 1926 г.н., в. Друя Браслаўскага р-на].

FA PDU 7. (2013) Ž., 1935 h.n., v. Bačèjkava Bešankovickaha r-na [*ФА ПДУ 7*. (2013) Ж., 1935 г.н., в. Бачэйкава Бешанковіцкага р-на].

FA PDU 8. (2019) Ž., 1928 h.n., v. Cvecina Mërskaha r-na [*ФА ПДУ 8*. (2019) Ж., 1928 г.н., в. Цвеціна Мёрскага р-на].

FA PDU 9. (2009) Ž., 1931 h.n. v. Račnyja Dokšyckaha r-na [*ФА ПДУ 9*. (2009) Ж., 1931 г.н. в. Рачныя Докшыцкага р-на].

FA PDU 10. (2019) Ž., 1928 h.n. v. JAnkaviči Rasonskaha r-na [*ФА ПДУ 10*. (2019) Ж., 1928 г.н. в. Янкавічы Расонскага р-на].

FA PDU 11. (2017) Ž., 1934 h.n. v. Ščapernja Polackaha r-na [*ФА ПДУ 11*. (2017) Ж., 1934 г.н. в. Шчаперня Полацкага р-на].

FA PDU 12. (2020) Ž., 1933 h.n., v. Mažujki Ušackaha r-na [*ФА ПДУ 12*. (2020) Ж., 1933 г.н., в. Мажуйкі Ушацкага р-на].

FA PDU 13. (2021) Ž., 1929 h.n., v. Ikazn' Braslaŭskaha r-na [*ФА ПДУ 13*. (2021) Ж., 1929 г.н., в. Іказнь Браслаўскага р-на].

Federowski Michał. 1897. *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*. T. I. Kraków: Wyd. Komis. Antropolog. Akad. Umiejętności.

Hartfeld Val'ter. 2012. *Odinokiye voiny. Spetspodrazdeleniya vermakhta protiv partizan. 1942–1943*. Moskva: Tsentrpoligraf [Хартфельд Вальтер. 2012. *Одинокие воины. Спецподразделения вермахта против партизан*. 1942–1943. Москва: Центрполиграф].

IMÈF – *Fal'klorny arxiĭ Instytuta mastactvaznaŭstva, ètnahrafii i fal'kloru NAN Belarusi* [*ІМЭФ – Фальклорны архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі*].

Jankoŭski Fiodar. 1962. *Bielaruskija prymaŭki, prykazki, fraziealahizmy*. Minsk: AN BSSR. [Янкоўскі Фёдар. 1962. *Беларускія прымаўкі, прыказкі, фразеалагізмы*. Мінск: АН БССР].

Kasciuk Michail (red.). 2007. *Historyja Bielarusi: U 6 t. T.5. Bielaruś u 1917–1945 hh.* Minsk: Ekapierspiektyva [Касцюк Міхаіл (рэд.). 2007. *Гісторыя Беларусі: У 6 т.* Т. 5. *Беларусь у 1917–1945 гг*. Мінск: Экаперспектыва].

Kershou Robert. 2010. *1941 god glazami nemtsev. Berezovyye kresty vmesto zheleznykh*. 2010. Moskva: Yauza [Кершоу Роберт. 2010. *1941 год глазами немцев. Березовые кресты вместо железных*. Москва: Яуза].

Kotliarčuk Andrej. 2002. *Švedy ŭ historyi i kuĺtury bielarusaŭ*. Minsk: Encyklapiedyks [Котлярчук Андрэй. 2002. *Швэды ў гісторыі і культуры беларусаў*. Мінск Энцыклапедыкс].

[4] Дзеля аховы персанальных дадзеных замест прозвішча пазначаецца пол рэспандэнта: мужчынскі (М) альбо жаночы (Ж), год яго нараджэння, час і месца запісу.

Kuklińska Soraya. 2021. *Oskar Dirlewanger. SS-sonderkommando "Dirlewanger".* Warszawa: IPN.

Kurcova Vieranika (red.). 2023. *Vajna – trahiedyja i pamiać naroda: raskazvajuć sviedki padziej. Zbornik dyjaliektnych tekstaŭ*. Minsk: Bielaruskaja navuka [Курцова Вераніка (рэд.). 2023. *Вайна – трагедыя і памяць народа: расказваюць сведкі падзей. Зборнік дыялектных тэкстаў*. Мінск: Беларуская навука].

Kwiet Konrad. 2019. *Forests and the Final Solution* (41–70). In.: *Katrin Stoll Leerstelle(n)? Der deutsche Vernichtungskrieg 1941–1944 und die Vergegenwärtigungen des Geschehens nach 1989*. Berlin: Neofelis Verlag GmbH.

Lobač Uladzimir. 2013. *Mif. Prastora. Čalaviek: bielaruski tradycyjny landšaft u siemijatyčnaj pierspiektyvie*. Minsk: Technalohija [Лобач Уладзімір. 2013. *Міф. Прастора. Чалавек: беларускі традыцыйны ландшафт у семіятычнай перспектыве*. Мінск: Тэхналогія].

Maksimov Sergey. 1876. *Obitel' i zhitel'. Iz ocherkov Belorussii: Strana Krivichey.* «Drevnyaya i novaya Rossiya» № 6: 127–143 [Максимов Сергей. 1876. *Обитель и житель. Из очерков Белоруссии: Страна Кривичей*. «Древняя и новая Россия» № 6: 127–143].

Malaš Lieanila. 1988. *Viasiellie: Piesni. U 6-ci kn.* Kn. 6. Minsk: Navuka i technika [Малаш Леаніла. 1988. *Вяселле: Песні. У 6-ці кн*. Кн. 6. Мінск: Навука і тэхніка].

Mironowicz Eugeniusz. 2015. *Wojna wszystkich ze wszystkimi. Białoruś 1941–1944*. Kraków: Avalon.

Moszyński Kazimierz. 1928. *Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z pow. rzeczyckiego*. Warszawa: Wyd-wo Kasy im. Mianowskoego.

Musial Bogdan. 2018. *Saveckìâ partyzany ŭ 1941–1944 gg. Mìfy ì rèčaìsnasc'*. Smalensk: Ìnbelkul't [Мусял Богдан. 2018. *Савецкія партызаны ў 1941–1944 гг. Міфы і рэчаіснасць*. Смаленск: Інбелкульт].

Prestupleniya nemetsko-fashistskikh okkupantov v Belorussii. 1941–1944. 1963. Minsk: Gosizdat BSSR [*Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии. 1941–1944*. 1963. Минск: Госиздат БССР].

Sahanovič Hienadź. 1995. *Nieviadomaja vajna: 1654–1667*. Minsk: Navuka i technika [Сагановіч Генадзь. 1995. *Невядомая вайна: 1654–1667*. Мінск: Навука і тэхніка].

Sheyn Pavel. 1902. *Materialy dlya izucheniya byta i yazyka russkogo naseleniya Severo-Zapadnogo kraya*. T. III. Sankt-Peterburg: Tip. imp. Akad. nauk [Шейн Павел. 1902. *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*. Т. III. Санкт-Петербург: Тип. имп. Акад. наук].

Smolič Arkadź. 1993. *Hieohrafija Bielarusi*. Minsk: Bielaruś [Смоліч Аркадзь 1993. *Геаграфія Беларусі*. Мінск: Беларусь].

Snyder Timothy. 2015. *Krovavyye zemli: Yevropa mezhdu Gitlerom i Stalinym.* Kiyev: Dulíbi [Снайдер Тимоти. 2015. *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*. Киев: Дуліби].

Turonak Jury. 2008. *Madernaja historyja Bielarusi*. Viĺnia. Instytut bielarusistyki [Туронак Юры. 2008. *Мадэрная гісторыя Беларусі*. Вільня. Інстытут беларусістыкі].

Vasilievič Uladzimir. 1999. *Ziamnaja daroha ŭ vyraj: Bielaruskija narodnyja prykmiety i pavierji*. Kn. 3. Minsk: Mastackaja litaratura [Васілевіч Уладзімір. 1999. *Зямная дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер'і*. Кн. 3. Мінск: Мастацкая літаратура].

STRESZCZENIE: Artykuł analizuje przekształcenia funkcjonalne lasu w okresie okupacji hitlerowskiej na Białorusi. Z analizy przekazów ustnych i źródeł archiwalnych wynika, że las, podobnie jak wszystkie elementy krajobrazu kulturowego Białorusi, znacząco zmienia swoją tradycyjną funkcjonalność. Przestrzeń leśna jest jedynym możliwym warunkiem krajobrazowym organizacji ruchu partyzanckiego. Jednocześnie las jest miejscem ratunku dla ludności białoruskiej, a także Żydów uciekających z getta. Ambiwalencja lasu w okresie okupacji polega na tym, że uosabiał on nie tylko szansę na przeżycie, ale także ideę śmierci. Naziści bardzo często dokonywali masowych egzekucji ludności cywilnej, jeńców wojennych i Żydów w lasach w pobliżu miast i miasteczek.

SŁOWA KLUCZOWE: las, Białoruś, krajobraz kulturowy, okupacja hitlerowska, antropologia okupacji, historia mówiona.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле аналізуюцца функцыянальныя трансфармацыі лесу ў часе нацысцкай акупацыі Беларусі. Аналіз матэрыялаў вуснай гісторыі і архіўных крыніц паказвае, што лес, як і ўсе элементы культурнага ландшафту Беларусі, істотна змяняе сваю традыцыйную функцыянальнасць. Лясная прастора выступае адзіна магчымай ландшафтнай умовай арганізацыі партызанскага руху. Адначасова лес з'яўляецца месцам уратавання беларускага насельніцтва, а таксама габрэяў, што ўцякалі з гета. Амбівалентнасць лесу ў перыяд акупацыі заключаецца ў тым, што ён увасабляў не толькі шанец на выжыванне, але і ідэю смерці. Масавыя экзекуцыі мірнага насельніцтва, ваеннапалонных і габрэяў нацысты вельмі часта праводзілі ў лесе паблізу гарадоў і мястэчак.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: лес, Беларусь, культурны ландшафт, нацысцкая акупацыя, антрапалогія акупацыі, вусная гісторыя.

Data przesłania artykułu: 14.04.2024
Data akceptacji artykułu: 19.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Uladzimir Lobach / Уладзімір Лобач – Polska, badacz niezależny, dr hab; specjalność naukowa: etnografia, etnologia i antropologia; zainteresowania naukowe: etnosemiotyka, geografia sakralna, etnostereotypy w kulturze ludowej, antropologia wojny.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Лобач Уладзімір. 2023. *Антрапалогія калабарацыі: вобраз дапаможнай паліцыі ва ўспамінах вяскоўцаў паўночнай Беларусі пра нацысцкую акупацыю 1941–1944 гг*. "Studia Białorutenistyczne". Vol. 17: 11–25.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Zhanna Nekrashevich-Karotkaja, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.12

Zhanna Nekrashevich-Karotkaja / Жанна Некрашэвіч-Кароткая

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu /
Adam Mickiewicz University, Poznań
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9544-2159
e-mail: zhanek@amu.edu.pl

Традыцыя анімалістычных гратэскаў у беларускай культурнай прасторы

The tradition of animalistic grotesques in the Belarusian cultural space
Tradycja animalistycznych grotesek w białoruskiej przestrzeni kulturowej

ABSTRACT: The subject of this study is the reception and use, as well as the artistic functions of the animalistic grotesque in the Belarusian folklore and book tradition from the second half of the 18th century to the beginning of the 20th century. The article studies folklore and literary poetic narrations from the Belarusian cultural space, in which animalistic images and motifs appear as allegories. Such narrations, widely represented in the folklore of Slavic and non-Slavic peoples, were gradually Christianized, filled with didactic content, and therefore became the basis for further processing. In literature, such plots functioned mainly as animalistic grotesques (a term inspired by the term *animal grotesque*, introduced by Czeslaw Hernas). The tradition of animalistic grotesques in the Belarusian cultural space is examined for the first time in the context of literary hermeneutics, in connection with the folk rituals and traditions (in particular, in connection with the *Ptači kwas* ritual preserved in the Lusatian Serbs). The popularity of animalistic grotesques can be seen even in the 21st century.

KEYWORDS: animalistic grotesque, folklore, literary treatment, Christianization, modeling of existential strategies.

У беларускай культурнай прасторы[1] даволі шырока прадстаўлены паэтычныя нарацыі фальклорнага і літаратурнага паходжання, у якіх выкарыстоўваюцца вобразы звяроў, птушак і кузурак у якасці алегорый.

[1] Канцэпцыя Беларусі як культурнай прасторы ў гістарычным літаратуразнаўстве [гл.: Некрашэвіч-Кароткая 2020] дае магчымасць разглядаць у адным кантэксце мастацкія з'явы, прыналежныя да гетэрагеннай (рэчыпаспалітаўскай) і ўласна

Тэксты з такімі вобразамі ды з матывам іх урачыстых або жалобных збораў на рускай (або старабеларускай[2]), лацінскай, а таксама польскай мовах набылі папулярнасць у мастацкім дыскурсе з часоў позняга Барока. У перыяд першага нацыянальнага адраджэння гэтыя тэксты прыцягнулі да сябе ўвагу даследчыкаў беларускай народнай культуры і, урэшце, выявілі сваю рэлевантнасць у творчасці аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры – Максіма Багдановіча.

Аб'ект даследавання – лацінамоўная паэма Міхала Карыцкага *Avium comitia*; запісаныя Дамінікам Рудніцкім, Янам Чачотам і Аляксандрам Рыпінскім тэксты беларускіх народных песняў з анімалістычнымі матывамі; верш М. Багдановіча *Мушка-зелянушка і Камарык – насаты тварык*. Даследаванне анімалістычных вобразаў і матываў у паэтычнай культуры беларускага народа арыентавана ў рэчышча літаратурнай герменеўтыкі, г. зн. мае на мэце высветліць функцыю і мастацкую спецыфіку названых алегорый.

Анімалістычныя матывы ў мастацтве, з'яўляючыся ці не самымі архаічнымі і найбольш традыцыйнымі, зрабіліся з часам поліфункцыйнымі дзякуючы разнастайнасці іх семантыкі. На думку Веслава Пшыбылы (Wiesław Przybyła), жывёлы часта робяцца суб'ектам канструктыўнай камунікацыі. Даследчык падкрэслівае, што вобразы жывёл у сферы культурнай вытворчасці не носяць аўтатэлічнага характару, яны адыгрываюць ролю своеасаблівага медыярэсурсу ў працэсе пазнавальнай дзейнасці чалавека. Кожная жывёла, увасобленая ў мастацкім вобразе, выступае як частка нашай ідэнтычнасці, і праз досвед эстэтычнай свядомасці лірычны суб'ект злучаецца або гатовы злучыцца з гэтымі жывёламі ў гарманічнай еднасці [Przybyła 2011: 238–239].

Знаёмыя з дзяцінства папулярныя анімалістычныя вобразы нацыянальнага фальклору застаюцца і ў XXI ст. актыўна запатрабаванымі ў разнастайных формах рэкрэатыўнай культуры [гл.: Гуляева 2021: 196], шырока выкарыстоўваюцца ў рэкламных слоганах і кампутарных мемах. Адмысловым культурна-эстэтычным патэнцыялам валодае песенны фальклор, у якім, на думку даследчыкаў лемкаўскіх народных песняў, закадаваны нацыянальныя звычаі, вераванні, традыцыі, нормы чалавечых

нацыянальнай (беларускай) парадыгмы. Ужыванне тэрміна "культурная прастора" дазваляе ўспрымаць Беларусь не (толькі) у яе геаграфічных і/або палітычных межах, але таксама як адмысловую культурную рэальнасць у сукупнасці яе матэрыяльнага і духоўнага складнікаў.

[2] На думку аўтаркі артыкула, тэрмін "руская мова" з'яўляецца найбольш адэкватным адпаведнікам у беларускай мове для пазначэння адной з пісьмовых моў Вялікага Княства Літоўскага (польск. *język ruski*, англ. *Ruthenian language*, ням. *ruthenische Sprache*).

узаемаадносін. «По сути, фольклорная традиция отличается своеобразным символическим метаязыком, в котором отражается духовный мир человека» [Вакарюк, Панцьо 2011: 12]. Асаблівую ролю ў гэтым сэнсе адыгрываюць вобразы-сімвалы, якія ўплываюць на моўнае развіццё асобы. Так, на думку даследчыцы казацкага фальклору Галіны Мыкыціў, сімвалізацыя фальклорных вобразаў не толькі ўтварае сваю асаблівую сістэму, але і выходзіць за яе межы, пранікае ў агульнамоўную прастору, укараняецца ў ёй, фармуючы важныя асаблівасці нацыянальнай моўнай карціны свету [гл.: Микитів 2008: 152].

У фальклоры і літаратуры розных народаў свету шырока выкарыстоўваюцца вобразы разнастайных птушак, звяроў і кузурак у якасці мастацкага іншасказання. Анімалістычная сімволіка выступае ў самых разнастайных змястоўных кантэкстах і можа набываць розныя функцыі. Найбольш шырока прадстаўлены ў падобных тэкстах птушыныя матывы, і песні з імі выступаюць своеасаблівым маркёрам пэўнай этнакультурнай парадыгмы. Так, у культавым турэцкім серыяле *Бліскучае стагоддзе* (*Muhteşem Yüzyıl,* дата прэм'еры – студзень 2011) актрыса Мер'ем Узерлі ў ролі Хюрэм-султан (якая паходзіла з Крыма) спявае ўкраінскую калыханку *Люлі, люлі, люлі, налетіли гулі*. Сапраўды, беларускі, украінкі і расіянкі спявалі і спяваюць сваім дзецям калыханкі пра тое, як прыляцелі куры або галубы (гулі); пры гэтым або ставіцца пытанне, чым можна пакарміць гэтых птушак, або самі птушкі абмяркоўваюць, чым яны будуць карміць дзіця. Фактычна, ужо ў межах гэтага няхітрага мастацкага кантэнту ствараецца сацыяльна і этычна абумоўленая сітуацыя. Адпаведныя матывы фальклорнага паходжання актыўна пранікалі ў літаратуру розных славянскіх народаў.

Так, Ян Чачот (Jan Czeczot), які збіраў і апрацоўваў беларускі фальклор, адначасова насычаў птушынымі вобразамі свае ўласныя паэтычныя творы [гл.: Кохан 2011]. Адмысловую алегарычную перспектыву з выкарыстаннем анімалістычных вобразаў, шчыльна звязаных з народнай дэманалогіяй (*Biała Sroka, kot Wargin, Kobieta Insekta*), прэзентуе мастацкая проза Яна Баршчэўскага [гл.: Некрашевич-Короткая 2019: 287–288]. Фальклорны матэрыял з разнастайнымі анімалістычнымі элементамі ў XX ст. быў актыўна запатрабаваны дзіцячымі пісьменнікамі, дзякуючы чаму ў культурную свядомасць дзяцей увайшлі такія персанажы, як *Муха-Цакатуха (Муха-Цокотуха)*, *Тараканішча* (*Тараканище*; абое – з вершаванай казкі Карнея Чукоўскага), *Мушка-Зелянушка і Камарык насаты тварык* (з верша М. Багдановіча), *Koziołek Matołek* (з коміксаў Карнэля Макушынскага і Мар'яна Валентыновіча).

З этнаграфічных даследаванняў вынікае, што адзначаная папулярнасць анімалістычнай сімволікі невыпадковая. Адмысловае значэнне

ў культуры розных народаў мелі абрады і традыцыі, якія ўвасаблялі ідэю сімвалічнай жаніцьбы птушак, а таксама (радзей) звяроў і кузурак [Kawan 2010: 618–622]. У трох папярэдніх артыкулах намі былі прааналізаваныя мастацкія алегорыі абраду лужыцкіх сербаў *Ptači kwas* у сувязі з традыцыяй звярыных гратэскаў у іншых славянскіх народаў [гл.: Некрашевич-Короткая 2019], функцыянальныя аспекты бытавання такіх песняў у фальклоры паўночна-ўсходніх і ўсходніх славян [гл.: Nekraševič-Karotkaja 2022], а таксама асобныя аспекты выкарыстання мастацкага кантэнту з анімалістычнымі матывамі як паэтычнага антыдэпрэсанту і рэлевантнага элементу культурнай кампетэнтнасці (*cultural literacy*) [гл.: Некрашевич-Короткая 2023]. Былі зроблены высновы пра тыпалагічную сувязь песняў, якія суправаджалі калісьці абрад птушынага вяселля, з традыцыяй звярыных гратэскаў у культуры ўсходніх славян, а таксама пра мадэляванне ў гэтых песнях сацыяльных стратэгій і калектыўных роляў з дапамогай алегорый і сімвалаў. Гэты артыкул паўстаў як падсумаванне вынікаў ранейшых даследаванняў і мае на мэце выяўленне генетычных пачаткаў анімалістычных гратэскаў у фальклоры і літаратуры беларускай культурнай прасторы, нацыянальнай спецыфікі гэтай мастацкай з'явы на фоне славянскай культурнай традыцыі, а таксама ўсталяванне прычыны яе стабільнасці з часоў позняга Барока да перыяду "нашаніўскага" адраджэння.

Тэрмін *анімалістычны гратэск* – вытворны ад паняцця *groteska zwierzęca* Чэслава Гэрнаса (Czesław Hernas), які звярнуў увагу на названы жанр у межах даследавання так званай савізджальскай літаратуры (*literatura sowizdrzalska*). Разглядаючы помнік перыяду позняга Барока *Relacja o zwierzętach niektórych*, навуковец супаставіў яго са славянскімі песнямі пра тое, як чвартавалі камара або пра тое, як камар памёр, звалiўшыся з дуба. Параўноўваючы розныя жанры паэзіі позняга Барока, Ч. Гэрнас прыйшоў да высновы, што *Relacja...* паводле сваёй мастацкай прыроды бліжэйшая да звярыных, птушыных, камарыных гратэскаў, чым да дыялогаў каханкаў [гл.: Hernas 1957: 361]. У гэтым жа артыкуле даследчык прапанаваў некаторыя асноўныя характарыстыкі жанру гратэска:

> W grotesce popularne, oczywiste, prymitywne prawdy społeczne czy realia ulegają przekształceniu, ponieważ wchodzą w nowy kontekst językowo-semantyczny. Groteska atakuje powszechne nawyki skojarzeniowe, łamie ustalone związki przyczynowo-skutkowe, nadaje przedmiotom, czynnościom, sytuacjom atrybuty, które nie są zgodne z powszechnym doświadczeniem społecznym [Hernas 1957: 364].

Варта адзначыць, што ў выпадку разгляданых тут анімалістычных гратэскаў з беларускай культурнай прасторы не заўсёды ідзе гаворка

пра свядомае разбурэнне асацыяцый і парушэнне прычынна-выніковых сувязяў. Нашмат часцей ёсць падстава разважаць пра ролевае замяшчэнне тых сацыяльных суб'ектаў, якія ў гэтых асацыяцыях задзейнічаны. Таму і тэксты анімалістычных гратэскаў заўсёды носяць алегарычны характар.

З ліку беларускіх гісторыкаў літаратуры да іх вывучэння звяртаўся ў першую чаргу Адам Мальдзіс. Навуковец карыстаўся тэрмінам "звярыныя гратэскі", са спасылкай на артыкул Ч. Гэрнаса [гл.: Мальдзіс 1980: 117], апавядаючы пра вершы XVIII ст., аўтарам якіх лічыцца ксёндз *Societatis Jesu* Д. Рудніцкі (1676–1739). Менавіта яму прыпісаў Аляксандр Брукнер [гл.: Brückner 1916: 327] аўтарства шматлікіх вершаў у стылі гратэска.

Адным з найбольш папулярных тэкстаў са зборaў Д. Рудніцкага была гратэскная гісторыя пра камара, які ўпаў з дуба, "стоўк сабе калянішча" і ў выніку памёр, аплаканы Мухай (*Камара з дуба цяжкі ўпадак*). Гэты тэкст, да якога кампазітар Віктар Капыцько напісаў музыку, уключаны ў шматлікія зборнікі даўняй беларускай паэзіі і пачынаецца так:

Стукнула, грукнула ў лесе.
Што ж нам новага прынесе?
Упаў камарэц з дуба,
Шукаючы Галуба etc.
[цыт. па: Мальдзіс 1987: 62]

Паводле звестак А. Мальдзіса, даследчыкам вядомыя 20 розных варыянтаў гэтага тэксту. Не менш вядомы яшчэ адзін твор пад назвай *Птушыны баль*, запісаны Д. Рудніцкім:

Да ўчыніў верабей на прыпечку жніва,
Змалаціўшы, уварыў пшанічнае піва.
Паўтычыны хмелю даў, вельмі ж тога жалаваў,
Думных меў прахаці, гасцей частаваці.
[Рудніцкі 2011: 784]

Пры першасным знаёмстве з гэтымі тэкстамі падаецца даволі дзіўнай тая акалічнасць, што ксёндз-езуіт звярнуў увагу на такі, здаецца, далёкі ад хрысціянскай культуры забаўляльны песенны тэкст пра баляванне птушак. Навошта ён вырашыў апрацаваць яго? Якія скрытыя сэнсы маглі прыцягнуць увагу духоўнай асобы да жартаўлівай анімалістычнай алегорыі?

Гэта пытанне на многія гады заставалася для мяне без адказу. Разам з тым, не выклікала даверу і занадта крытычнае меркаванне А. Брукнера адносна песенных тэкстаў са збору Д. Рудніцкага: „Ta skromna muza zakonna schodzi całkiem na nutą ludową i w niej wyśpiewał

[Dominik Rudnicki. – *Ż.N.-K.*] radość uczni z powodu wakacji, babine troski o jej koziołka, wesele ptasze i tym podobne niewybredne pomysły" [Brückner 1903: 380]. Пазней аказалася, што *niewybredne pomysły* – важны элемент эстэтычнага досведу многіх славянскіх і неславянскіх народаў. У першую чаргу гэта датычыць беларускай традыцыйнай культуры (фальклору), а таксама заснаванай на ёй літаратурнай традыцыі. Менавіта з беларускіх зямель паходзіў Д. Рудніцкі, які ажыццяўляў сваё пастырскае служэнне і педагагічную дзейнасць (у якасці настаўніка калегіі) у Слуцку, Гродне, Мсціславе і іншых гарадах [Мальдзіс 1980: 75].

Аналізуючы вызначаны мастацкі кантэнт, няцяжка заўважыць, што практычна ўсе песні з анімалістычнымі матывамі алегарычна пазначаюць кантэкст чалавечых адносін. Пры гэтым адмысловае значэнне мае тая акалічнасць, што самую багатую інтэрпрэтацыйную семантыку ў выяўленчым і слоўным мастацтве набыло веснавое спароўванне птушак. У даследаваннях з галіны этнаграфіі розных народаў апісаны абрады, традыцыі, а таксама песні, якія ўвасаблялі ідэю сімвалічнай жаніцьбы звяроў, птушак або кузурак. Матыў такога вяселля асабліва папулярны ў дзіцячым фальклоры; калісьці ён быў звязаны з адпаведным рытуалам і ўяўленнем пра тое, што падчас дажджу ў суправаджэнні сонечнага святла лісы, шакалы, мядзведзі і ваўкі спраўляюць вяселле. Пры гэтым найбольш шырока ў межах дадзенай традыцыі прадстаўлена тэма птушынага вяселля. На грунце вывучэння літаратурных крыніц (паэма *The Parlement of Foules* Джэфры Чосера, камедыя *A Midsummer Night's Dream* Уільяма Шэкспіра) навукоўцы прыйшлі да высновы пра існаванне ў даўнія часы адмыслова ўсталяванага дня птушынага вяселля як абраду, у межах якога маладыя дзяўчаты і хлопцы аб'ядноўваліся папярэдне сімвалічнымі сувязямі на вобраз і падабенства птушак [Kawan 2010: 618]. У Англіі такі дзень прыпадаў на 14 лютага (сучасны дзень Св. Валянціна), у Люксембургу – на 19 сакавіка.

У малога славянскага народа лужыцкіх сербаў захоўваецца да нашых дзён у актыўным бытаванні абрад птушынага вяселля (в.-луж. *Ptači kwas,* н.-луж. *Ptaškowa swajźba*, ням. *Vogelhochzei*t). Яго святкаванне прыпадае на 25 студзеня і функцыянальна супастаўляецца з гуканнем вясны або сустрэчай птушак у іншых славянскіх народаў. На сённяшні дзень птушынае вяселле зрабілася важным элементам сербалужыцкай культурнай ідэнтычнасці, а ў шматлікіх інсцэніроўках 25 студзеня прымаюць удзел дзеці [гл.: Hose, Mirtschin, Pohontsch, Scholze, Schön (ed.). 2014: 452]. Важную ролю ў яго святкаванні (як і ў сапраўдным вяселлі) адыгрывае тэкстава-вакальнае суправаджэнне абраду.

Самая папулярная да сённяшняга дня сербалужыцкая песня пра птушынае вяселле была запісаная ў XVIII ст., а пазней апублікаваная

этнографамі Леапольдам Гаўптам і Янам Арноштам Смолерам у зборы *Pjesnički hornych a delnych Łužiskich Serbow* (1841). Пачатак гэтай песні выглядае наступным чынам: *'Lajće, nowa wjec so stała, / Slyšće, chceće zrozemić ! / Sróka je sej muža 'zała / A budže so woženić* [Hawpt, Smoler 1841: 256][3]. Хоць на пачатку актуалізуецца тэма шлюбу (сарока ўзяла сабе мужа і будзе жаніцца), з агульнага кантэксту песні вынікае, што прывязка да тэмы вяселля тут фармальная. Хутчэй за ўсё, Л. Гаўпт, які запісаў гэту песню, імкнуўся ўзмацніць сацыяльны кантэкст сюжэта, дзе прадстаўлены самыя розныя сітуацыі ўзаемадзеяння персанажаў: сумесная праца, забава, звада. Застаецца дадаць, што Л. Гаўпт быў пратэстанцкім святаром.

Калі супаставіць тэксты сербалужыцкай і цытаванай вышэй беларускай песні *Птушыны баль*, можна заўважыць, што і ў адной, і ў другой менавіта маленькая птушка верабей робіцца адказнай за выкананне надзвычай важнага задання: прыгатаванне пачастункаў [гл.: Некрашевич-Короткая 2019: 281]. І адна, і другая песня насычаны актыўным сацыяльным узаемадзеяннем, а таксама ў абедзвюх песнях прысутнічае момант канфлікту, драматычнага напружання. А. Мальдзіс справядліва адзначаў: "Птушыны баль нагадвае звычайную шляхецкую папойку" [Мальдзіс 1980: 119]. Параўнаем:

> Při tym nasta wulka zwada: / Sknadźik klesny sykorku [Hawpt, Smoler 1841: 258)[4];
> Паруець Сава Хрусцяля, опул разадрала, / А спячому Жураўлёві горла пракусала [Рудніцкі 2011: 785].

Спяваючы такія песні, дзеці не толькі аўтаматычна запаміналі назвы розных птушак, але праз іх уключэнне ў дынамічнае дзеянне (з выпіўкай, танцамі, звадай, бойкай і нават забойствам) асэнсоўвалі ўсе магчымыя (пазітыўныя і негатыўныя) варыянты сацыяльнага ўзаемадзеяння.

Менавіта на гэты маральна-выхаваўчы аспект звярыных гратэскаў і звярнулі сваю ўвагу ўжо ў XVIII ст. святары, якія займаліся збіраннем і апрацоўкай фальклору. Задачай апрацоўшчыкаў было пераарыентаваць сацыяльны дыскурс анімалістычнага гратэску ў патрэбным (хрысціянскім) кірунку, а ўласна матыў вяселля з эратычнымі намёкамі як рудыментамі архаічнага абраду завуаляваць або наогул выдаліць. Менавіта гэта і зрабіў Д. Рудніцкі. У тэксце *Птушынага балю* не ідзе гаворка пра шлюб, а да з'яўлення звадлівай савы, якая падбухторыла ўсіх на бойку, птушкі мірна балявалі: *За здароўе Вераб'я елі, пілі аж два дня, / Не*

[3] "Гляньце, адбылося штосьці новае! Паслухайце, [калі] хочаце зразумець! Сарока ўзяла сабе мужа і будзе з ім жаніцца" (*серб.-луж.*). Тут і далей пераклады аўтаркі артыкула.

[4] "Тым часам здарыўся буйны канфлікт: стрынатка дала поўху сініцы" (*серб.-луж.*).

чыніўшы здрады, не дазнаўшы звады [Рудніцкі 2011: 785]. Менавіта такая мадэль сацыяльных паводзін, хутчэй за ўсё, была расцэнена ксяндзом Д. Рудніцкім як пазітыўны ўзор для наследавання.

Прадстаўленыя вышэй народныя песні з птушынымі алегорыямі, а таксама іх стылізацыі і апрацаванні, выкананыя Д. Рудніцкім, дазваляюць высветліць мастацкую традыцыю для лацінскай паэмы *Avium comitia* (*Птушыны сойм*) М. Карыцкага, які паходзіў з беларускіх земляў. Паэма была напісана, хутчэй за ўсё, непасрэдна пасля элекцыйнага сойму 1764 года, на якім абралі апошняга караля Рэчы Паспалітай – Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Зразумела, што ў паэме М. Карыцкага птушкі на сваім сойме абралі каралём арла: арол як сімвал – геральдычнае ўвасабленне каралеўскай улады ў Рэчы Паспалітай.

Паэма прысвечаная новаабранаму каралю і прадстаўляе птушыны сойм, на якім пасля доўгіх дэбатаў і шматлікіх канфліктаў Арол быў абраны каралём. *Avium comitia* толькі фармальна можна аднесці да прынагоднай палітычнай літаратуры Рэчы Паспалітай. Мар'я Гарбачова лічыла паэму арыгінальнай алегорыяй (*pomysłowa alegoria*), даводзячы, што М. Карыцкі наўрад ці рэальна цікавіўся сучаснымі яму падзеямі палітычнага жыцця, а больш быў заклапочаны стварэннем уласнай паэтычнай культуры. „I w formie, nie w treści jego wierszy, odnajdujemy główne wartości" [Garbaczowa 1980: 188] – адзначае даследчыца.

З пункту гледжання жанравай класіфікацыі *Avium comitia* не з'яўляецца ані травесційным, ані парадыйным увасабленнем формы гераічнага эпасу, на якія была надзвычай багатая літаратура позняга Асветніцтва. М. Карыцкі, складаючы вершы класічнай лацінай у дактылічных гекзаметрах, сумленна захоўвае найважнейшыя патрабаванні эпічнага канона, якія былі сфармуляваныя яшчэ Мацеем Казімірам Сарбеўскім [гл.: Niekraszewicz-Karotkaja 2024: 470]. Згаданая М. Гарбачовай фармальная вартасць *Avium comitia* заключаецца перадусім, бадай, у тым, што гэта алегарычная паэма сягае каранямі ў народную мастацкую традыцыю анімалістычных гратэскаў. Яна, бясспрэчна, была знаёмая паэту з Беларусі, які быў, да таго ж, як і Д. Рудніцкі, ксяндзом-езуітам.

Найважнейшым матывам, запазычаным з народных песняў пра шлюбнае паяднанне птушак або кузурак, быў матыў сутыкнення і канфлікту, вельмі актуальны ў сувязі з тагачасным палітычным жыццём грамадзян Рэчы Паспалітай. Таму паэма М. Карыцкага далёкая ад аптымізму, які ўласцівы панегірыкам перыяду элекцыі апошняга караля. Адсутнасць гэтых аптымістычных спадзяванняў прасочваецца найперш у характары алегорыі. Ужо ў межах кананічнага эпічнага заспеву як *argumentum* (асноўная тэма) прэзентуюцца шматлікія няшчасці птушак:

Multimodos pulsata malis, nulloque quietam
Nacta loco sedem miseranda propago volucrum
Ipsa vicem damnare suam, fatoque sinistro
Acceptas clades et conscia numina cladum
Accusare, vagum sparsis per inane querelis,
Instituit[5].

[Korycki 1817: 4]

Хоць у канцы паэмы *omnes indulgent genio* [усе выказваюць пашану герою] і *festosque triumphos concelebrant* [услаўляюць яго святочна ды ўрачыста], аднак гэтыя фармулёўкі не перадаюць агульнага настрою твора. Знакам рэальнага пазіцыянавання наратара служыць выступленне апошняй птушкі, якой не было і не магло быць у ніводным з народных гратэскаў. Пасля шматлікіх канфліктаў з удзелам жураўлёў, варон, пугачоў, лебедзяў, паўлінаў, галубоў і нават зайцоў перад птушыным соймам выступае папугай, які і прапануе выбраць Арла *summum Rectorem populi* [вярхоўным валадаром народа] [Korycki 1817: 14]. Якаў Парэцкі зрабіў у гэтай сувязі слушную выснову:

> Насмешлівы, злёгку з'едлівы тон у паэме *Птушыны сойм* адлюстроўваў сумненні Карыцкага ў магчымасці хуткага паляпшэння становішча ў краіне пасля ўступлення на трон Станіслава Аўгуста [Парэцкі 2014: 15].

Выбар М. Карыцкім птушынай алегорыі ў якасці сюжэтнай рамкі, хутчэй за ўсё, абумоўлены надзвычайным дынамізмам, уласцівым гратэскам. Гэты дынамізм быў засвоены з мастацкай практыкі адпраўлення абраду птушынага вяселля або падобнага да яго. Алесь Жлутка падкрэсліваў, што характарыстыка Арлоў у паэме М. Карыцкага адбываецца праз дзеянне, вынікае з іх актыўнасці:

> Тыпізацыя цалкам адпавядае класіцыстычнаму ідэалу кіраўніка дзяржавы: мудрасць і справядлівасць, вайсковая доблесць і адвага, клопат пра падданых. Гэтыя якасці і выяўляюцца ў галоўных падзеях *Птушынага сойму* [Жлутка 2007: 33–34].

Прыгадаем, што кожнай птушцы або кузурцы ў народных гратэсках адводзілася пэўная роля або прыпісвалася канкрэтная стратэгія сацыяльных паводзін, станоўчая ці адмоўная. У гэтым сэнсе анімалістычныя гратэскі можна разглядаць як своеасаблівы аналаг Псалтыра для простых людзей. Успомнім, што Францыск Скарына выдаў Псалтыр першай

[5] "Прыгнечанае незлічонымі бедствамі, няшчаснае птушынае племя, не маючы магчымасці спакойнага жыцця, вырашыла само паскардзіцца на свой лёс ды спагнаць страты, панесеныя праз несумленныя суды, а таксама прадставіць справаздачу пра гэтыя страты, выказаўшы шматлікія нараканні" (*лац.*).

кнігай Бібліі ў Празе ў 1517 г., а пазней друкаваў Псалтыр ізноў – у Вільні ў 1522 г., гэтым разам як частку "следаванага Псалтыру" [гл.: Некрашэвіч-Кароткая 2015: 51–54]. Усходнеславянскі першадрукар разумеў, што шматлікія алегорыі ў псалмах цара Давіда мелі сваёй найважнейшай мэтай іншасказальнае пазначэнне такіх чынаў, якія адрозніваюць пабожнага чалавека ад грэшніка. Падобную замалёўку тыпаў грамадскіх паводзін, хутчэй за ўсё, меў на мэце і ксёндз М. Карыцкі, ствараючы сваю паэму. Пры гэтым ён ведаў, што анімалістычныя гратэскі валодаюць неверагодным патэнцыялам для выражэння разнастайнай семантыкі.

За змястоўнай лёгкасцю і гумарам песняў пра ўрачыстасці птушак, жывёл і кузурак былі прыхаваныя латэнтная маралізатарская накіраванасць і выхаваўчыя інтэнцыі. Іх сюжэт мог быць звязаны з апісаннем не толькі радасных пачостак, але і жалобных падзей. Украінскі навуковец Міхайла Возняк выявіў у бібліятэцы Залускіх яшчэ адзін анімалістычны гратэск, запісаны Д. Рудніцкім. Сюжэтна гэта песня звязана не з жаніцьбай, а з хваробай вераб'я і яго наступнай смерцю:

Siw sobie worobeyczyk na kuchni,
Da oczycy iomu podpuchly.
Oy werebeyczyk, senno nemożesz,
Niewiedaiu, czy żyw budesz.
[цыт. па: Возняк 1929: 251]

На такі варыянт сюжэта ўказаў заснавальнік беларускай філалогіі Яўхім Карскі ў сваёй працы *Белорусы* [гл.: Карскі 2001: 460]. Важна, аднак, што ў апошняй страфе наратар дае параду цалкам у духу хрысціянскай этыкі:

Nepłaczte werebeyczyka, nie wyite
Ale za nieho Bohu sa molite.
Wiecznaia pamięć wierebeyczykowi,
Naszomu nehdy druhowi.
[цыт. па: Возняк 1929: 251]

Асноўны акцэнт у многіх анімалістычных гратэсках, якія надзвычай лёгка асядалі ў эстэтычнай свядомасці слухачоў, перамяшчаўся (асабліва пасля іх апрацоўкі збіральнікамі фальклору) на элементы выхаваўчай парадыгмы. Таму надалей яны ўжо прыцягвалі да сябе ўвагу не толькі святароў, але і паэтаў-рамантыкаў, а таксама этнографаў. Беларускі публіцыст і кнігавыдавец А. Рыпінскі прывёў у сваёй кнізе *Białoruś* (1840) тэкст беларускай народнай песні пра шматгадовую службу ў пана, за якую працаўнік праз пэўны час атрымліваў узнагароду:

Służyû ja û pana pòûtara leta,
Wysłużyû ja û pana – kureczku za jeta.
Maja kureczka złatapióreczka
Po dwaru chodzić, kurczat wodzić,
Chwost nadymaje, pana pocieszaje etc.
[цыт. па: Rypiński 1840: 155–156]

Аўтар кнігі суправаджае тэкст песні сваімі каментарамі, адзначаючы мноства карысных эфектаў ад выканання гэтай песні: дзіця вывучвае назвы хатніх жывёл, практыкуецца ў іх вымаўленні, развівае памяць. Шматразова паўтараючы песню, дзіця не толькі запамінала назвы жывёл і птушак, але таксама на падсвядомым узроўні засвойвала прыклады ўвасобленых у тэксце паводзінавых стратэгій – як пазітыўных, так і негатыўных. Так, апошнім падарункам пана ў згаданай вышэй песні сталася дзяўчына, якая „напілася, лезла з печы, забілася". Важная этычная тэма асуджэння п'янства і рацыянальнага выбару спадарожніка / спадарожніцы жыцця ўплятаецца ў забаўляльны анімалістычны кантэкст, асядаючы ў памяці дзіцяці. На думку А. Рыпінскага, „to pierwiastkowe wychowanie silnie wpływa na całą moralność dalszych lat życia ludzkiego" [Rypiński 1840: 161–162].

Я. Чачот уключыў у шосты том свайго песеннага збору *Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny* (1846) песню пра шчыгла, які хоча ажаніцца: *Szczyhlik niewieliki hramadu zbiraje, / Sam niechocze adzīn żyć, żenic sie maje* [Czeczot 1846: 30]. На звярыныя гратэскі звярнуў таксама ўвагу Я. Карскі. Сярод беларускіх жартаўлівых песняў навуковец заўважыў нямала такіх, у якіх прадстаўлена вяселле птушак ці кузурак або іх хаўтуры. Пры гэтым даследчык адзначаў: «Подобные песни известны и другим отраслям русского племени, а также другим славянским народам и даже неславянским» [Карскі 2001: 460]. Апрача таго, Я. Карскі прыводзіць тэкст песні пра жаніцьбу і смерць камара, шлюб якога з мухай аказаўся няўдалым. Тэкст гэтай песні запісаў у сярэдзіне XIX ст. беларускі краязнавец, гісторык і публіцыст Адам Ганоры Кіркор (1818–1886):

Камар з мухай палюбіўся,
Палюбіўшыся, пажаніўся,
Пажаніўшыся, пасварыўся.
[цыт. па: Карскі 2001: 462]

З каментароў даследчыкаў вынікае, што фантастычны зарад эмацыйнай энергіі – гэта тое, за што ўсе яны найбольш цанілі анімалістычныя гратэскі. Многія з гэтых песняў і сёння карыстаюцца папулярнасцю слухачоў. Так, варыянт песні *Птушыны баль*, якая ў XVIII ст. была запісаная Д. Рудніцкім, вядомы беларусам Падляшша:

Як выскочыв воробіей – на прыпычку дыво.
Як нажав вуон пшэнычэнькі, наробыв вуон пыва.
Штыры тычкі хмэлю дав, а потуом жаловав –
Став думку думаты і госты збыраты.
[цыт. па: Fionik 2008: 55][6]

Адчуванне вясёлай атмасферы падчас выканання песні *Курашчабятура* (сучасны аналаг *Курачкі-златапюрачкі*, зафіксаваны ў кнізе А. Рыпінскага) адзначаюць слухачы ў XXI ст. На Youtub-е можна знайсці відэазапіс выканання песні навучэнцамі мінскай гімназіі № 20. Адзін са слухачоў пакінуў каментар наступнага зместу: „Аж душачка ад парога да прыпечка заскакала!" [*Беларуская народная песня*, online].

Да апрацоўкі звярыных гратэскаў звярнуўся і класік беларускай літаратуры М. Багдановіч. Яго верш *Мушка-зелянушка і Камарык – насаты тварык* прынцыпова адрозніваецца ад тых тэкстаў, якія запісвалі Д. Рудніцкі, Я. Чачот і Я. Карскі. Фальклярыстычныя запісы фіксавалі толькі пэўныя алегарычныя фрагменты – або сцэну балявання, або апісанне вяселля, або хваробу і смерць. Тым часам М. Багдановіч, прааналізаваўшы поўны комплекс наяўных звярыных гратэскаў, рэканструяваў цэласную сюжэтную мадэль і дадаў напаўэпічны зачын (*Блізка рэчкі Самацечкі камары таўкуцца...*). Такім чынам паэт надаў старажытнай алегорыі найбольш дасканалую форму і лагічную завершанасць, не забыўшыся пра элегантны паэтычны паралелізм на пачатку:

Захісталася сасонка баравая,
Затужыла дзяўчынанька маладая,
Жартаўлівая пяюшка-сакатушка,
А па імені – мушка-зелянушка.
[Багдановіч 1992: 279]

Як і ў арыгінальных беларускіх звярыных гратэсках, М. Багдановіч адсунуў на задні план уласна матыў шлюбу і вяселля. У канчатковы тэкст твора не ўвайшлі словы мушкі "Эх, калі б мне, мушцы, ды замуж! Стала б мужу я жонкай лагоднай" і г. д. [Багдановіч 1992: 657]. Затое ў найбольш аб'ёмістай трэцяй частцы верша паказаны надзвычай разнастайныя формы паводзін і розных жыццёвых сітуацый у форме тыповых сцэн з вясельнай абраднасці: "жаноцкая радзіна" плача, старшы дружка "рассыпаўся дробным макам перад мушкай", матылі і пчолкі праяўлялі спрыт, асабліва што да чаркі; чмяліха спявала, музыкі гралі, конікі скакалі, усе разам "п'юць-ядуць ды размаўляюць". Сама ж муха

[6] Выказваю шчырую падзяку студэнту Варшаўскага ўніверсітэта Максіму Фіёніку за прадстаўленне гэтай каштоўнай інфармацыі.

вельмі ўмела запрашала гасцей на пачостку, а пасля выдатна частавала. Затое пасля вяселля мушка аказалася благой жонкай, праз што давяла камара да смерці.

Фактычна М. Багдановіч аб'яднаў у адным вершы дзве адрозныя сюжэтныя схемы, прадстаўленыя ў розных народных гратэсках з беларускай культурнай прасторы: урачыстае баляванне і жалобнае развітанне з памерлым. Істотна, што ва ўсіх частках створанай наратарам алегарычнай выявы, як і ў арыгінальных народных песнях, прысутнічаюць важныя падказкі, як паводзіць сябе ў той ці іншай складанай у этычных адносінах сітуацыі. Так, у вершы М. Багдановіча на другі дзень вяселля наладзілі перазовы, "каб не стала аб радзіне кепскай мовы" [Багдановіч 1992: 282]; пасля смерці "кладуць камара ў дамавіну, сазываюць сяброў і радзіну" [Багдановіч 1992: 282]. Немагчыма не заўважыць падабенства ў развіцці сюжэта ў пятай частцы верша М. Багдановіча і ў тэксце песні са збору Д. Рудніцкага *Стукнула, грукнула ў лесе*, дзе таксама надаецца ўвага не толькі прыжыццёвым, але і пасмяротным здарэнням. Пры гэтым ёсць і істотнае адрозненне.

У фальклорным тэксце, запісаным М. Рудніцкім, камар пры сваім сконе дае распараджэнні, дзе і як яго пахаваць, нават што напісаць на надмагіллі:

Пахавай мяне ў полі
Пры зялёнай ролі <...>
Ды і запішы на магіле
Ку векапомнай хвілі: <...>.
[цыт. па: Мальдзіс 1987: 66]

Тым часам у вершы М. Багдановіча, які, хутчэй за ўсё, абапіраўся на тэксты, запісаныя Д. Рудніцкім, камунікатыўны дыскурс адмыслова спалучаецца з актыўным. Наратар распавядае, як паводзілі сябе не толькі блізкія і знаёмыя, але нават выпадковыя мінакі:

Ля дарогі магілу капалі
І ў ёй камара пахавалі,
У сырую зямельку зарылі,
Зверху насып вялікі зрабілі.
Людзі добрыя шляхам мінаюць,
Шапкі нізка здымаюць, пытаюць:
"Не іначай вяльможны вандроўнік, –
Генерал, ці маёр, ці палкоўнік?"
"Не, ляжыць тут камар-камарочак,
У каторага з локаць насочак".
[Багдановіч 1992: 284–285]

На працягу ўсяго верша акцэнтуецца не толькі пэўная сацыяльная роля алегарычнай істоты (што было ўласціва ўсім анімалістычным гратэскам), але таксама стаўленне да яе іншых членаў грамадскай супольнасці. Такім чынам не толькі фарміруецца ўяўленне пра канструктыўнае сацыяльнае ўзаемадзеянне (як ва ўсіх народных песнях пра пачосткі), але і ствараецца эфект эмпатычнага водгуку. Асабліва падкрэсліваюцца рэлевантныя традыцыйнай этычнай парадыгме моманты: здольнасць спачуваць слабому і хвораму, неабыякавасць да бліжняга і павага нават да таго, хто пайшоў з жыцця.

Верш М. Багдановіча пра мушку і камарыка быў апублікаваны ў траўні 1915 г., а ў красавіку гэтага ж года Германія ажыццявіла масавую хлорную атаку на Заходнім фронце ў Бельгіі. У выніку было атручана каля 15 тысяч чалавек. Няма наўпроставых падстаў звязаць гэтыя дзве падзеі. Бясспрэчна, аднак, што верш М. Багдановіча прасякнуты не толькі вясёлым задорам і радасцю, але таксама гуманістычнай ідэяй літавання над малым і слабым, якая тым больш рэльефна прагучала ў сваім алегарычным увасабленні на фоне жахлівых масавых знішчэнняў у час Першай сусветнай вайны.

Аналіз сукупнага паэтычнага кантэнту анімалістычных гратэскаў, з даўніх часоў пашыраных у традыцыйнай культуры шматлікіх народаў, прыводзіць да высновы пра рэлевантнасць гэтай традыцыі і для беларускай культуры. У тэкстах некаторых народных песняў пра баляванне і вяселле звяроў, птушак і кузурак захаваліся сляды архаічнага народнага абраду, падобнага да сербалужыцкага птушынага вяселля, аднак у фальклярыстычных запісах тэкстаў беларускіх песняў гэтыя сляды не адыгрываюць дамінантнай ролі. Надзвычайная папулярнасць анімалістычных гратэскаў спрычынілася ўжо ў XVIII ст. да выкарыстання адпаведных народных алегорый у кніжнай паэзіі беларускай культурнай прасторы. Так, М. Карыцкі прадставіў у выглядзе птушынай алегорыі найважнейшае здарэнне сучаснага яму палітычнага жыцця – элекцыйны сойм, на якім быў выбраны апошні кароль Рэчы Паспалітай. Магчымасць мадэлявання розных стратэгій сацыяльных паводзін і калектыўных роляў скіравала ўвагу паэтаў і збіральнікаў фальклору да анімалістычных алегорый. Адным з іх быў Д. Рудніцкі.

У той час як многія фальклярысты эпохі Асветніцтва толькі прыводзілі тэксты народных песняў у адпаведнасць з прынцыпамі хрысціянскай маралі, беларускія святары выпрацавалі сваю адмысловую стратэгію выкарыстання анімалістычных алегорый. У сабраных і апрацаваных ім тэкстах Д. Рудніцкі свядома, але ненавязліва, выкарыстоўваючы эстэтычна зніжаныя постаці жывёльнага свету, насычае народную алегорыю прыкладамі пазітыўных і негатыўных стратэгій

сацыяльных паводзін. Прэзентацыя фундаментальных маральна-этычных каштоўнасцяў у межах вясёлай дзіцячай песні, а таксама наданне цэнтральных канструктыўных роляў маленькім істотам (вераб'ю, сініцы, мушцы, камару) відавочна карэлюе з асноўнымі пунктамі хрысціянскай выхаваўчай парадыгмы. Такім чынам, анімалістычныя гратэскі не толькі робяцца формай рэкрэатыўнай народнай творчасці, але і набываюць выхаваўчае значэнне. М. Карыцкі, наадварот, напоўніў вядомую з народных песняў алегарычную схему актуальным грамадска-палітычным зместам, захоўваючы пры гэтым дыстанцыю ў адносінах да рэальных палітычных дыскусій і ацэнак.

Актывізацыя мастацкага дыскурсу з анімалістычнымі алегорыямі паўплывала на пазнейшую кніжную традыцыю, што знайшло адлюстраванне ў творчасці аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры М. Багдановіча. Паэт-адраджэнец аб'яднаў у адным тэксце (верш *Мушка-зелянушка і Камарык – насаты тварык*) дзве адрозныя сюжэтныя лініі, зафіксаваныя ў запісах народных песняў: вясёлы аповед пра баляванне, а таксама журботную нарацыю пра хваробу і смерць. Сюжэтная інтэграцыя надала пругкасці, завершанасці і рэльефнасці паэтычнаму аповеду.

Як у вусна-паэтычнай, так і ў літаратурнай інтэрпрэтацыі разгледжаных алегарычных вобразаў і матываў з беларускай культурнай прасторы традыцыйная міфа-паэтычная сімволіка прэзентуецца з перспектывы мадэлявання пазітыўных экзістэнцыйных стратэгій, асуджае канфлікты і звады, прапагандуе мірную стваральную супрацу, спачуванне і неабыякавасць да блізкага. Анімалістычныя гратэскі, у якіх апавядалася пра ўзаемадапамогу, гасціннасць, шчырую прыязнасць і добрасумленныя адносіны, а таксама непрыняцце любога гвалту ў асяроддзі маленькіх Божых стварэнняў, рабіліся і робяцца нават у XXI ст. нагодай, каб кожны слухач і чытач задумаўся пра тыя асноўныя прынцыпы ўзаемадзеяння і ўзаемаадносін у супольнасці, якія дазваляюць выжываць і асобнай сям'і, і цэлай нацыі.

References

Âk vyskočyv vorobej: pesnì,kalyhankì, zabaŭlânkì ì vyličankì beloruskìh dìtì z Pudlâša. 2008. Red. Fionik Doroteusz, Fionik Elżbieta. Bielsk Podlaski: Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach.

Bahdanovič Maksim. 1992. *Poŭny zbor tvoraŭ.* U 3-x t. T. I. Minsk: "Navuka i tèxnika" [Багдановіч Максім. 1992. *Поўны збор твораў.* У 3-х т. Т. I. Мінск: "Навука і тэхніка"].

Belaruskaja narodnaja pesnja Kura-ščavjatura [*Беларуская народная песня Кура-шчабятура*] [online] https:// www.youtube.com/watch?v=ypIccxkPm4E [доступ: 02.02.2024].

Brückner Aleksander. 1903. *Dzieje literatury polskiej w zarysie*. T. I. Warszawa: Gebethner i Wolff; Kraków: G. Gebethner.

Brückner Aleksander. 1916. *Bibliografia Polska. Tom XXVI, wyd. K. Estreicher, Kraków 1915* [rec.]. „Pamiętnik Literacki", 14/1/4: 325–329.

[Czeczot Jan]. 1846. *Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idiotyzmy, w mowie Sławiano-Krewickiej*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego.

Garbaczowa Maria. 1980. *Michał Korycki – elegantissimus poetarum*. "Ruch Literacki" r. XXI, z. 3 (129): 175–188.

Gulâeva Veronika 2021. *Razvitie tvorčeskogo voobraženiâ u detej doškol'nogo vozrasta sredstvami fol'klora* (195–200). V: *Artpedagogika i artpsihologiâ v vek innovacii*: materialy III Meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii v ramkah Vserossijskogo Festivalâ nauki (Moskva, 11–12 oktâbrâ 2021 g.), red. T.V. Hristidis. Moskva: MGIK [Гуляева Вероника. 2021. *Развитие творческого воображения у детей дошкольного возраста средствами фольклора* (195–200). В: *Артпедагогика и артпсихология в век инновации: материалы III Международной научно-практической конференции в рамках Всероссийского Фестиваля науки (Москва, 11–12 октября 2021 г.)*, ред. Т.В. Христидис. Москва: МГИК].

Hernas Czesław. 1957. *Proza sowizdrzalska epoki saskiej*. *Ze studiów nad literaturą staropolską*. „Studia staropolskie" t. 5. Red. Kazimierz Budzyk. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk: 353–371.

Karskì Âŭhìm. 2001. *Belarusy*, uklad. ì kament. S. Haranìna ì L. Ljaŭšun; nav. rèd. A. Mal'dzìs. Mìnsk: Belaruskì knìhazbor [Карскі Яўхім. 2001. *Беларусы*, уклад. і камент. С. Гараніна і Л. Ляўшун; нав. рэд. А. Мальдзіс. Мінск: Беларускі кнігазбор].

Kawan Christine Shojaei. 2010. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, hrsg. R.E. Brednich, Band 13. Berlin, New York: De Gruyter: 618–622.

Kochan Tacciana. 2011. *Faĺklornaja asnova vobrazaŭ ptušak u paezii Jana Čačota* (153–154). U: Faĺklor i sučasnaja kuĺtura, u 2-ch č. Red. Ivan Roŭda i inš. Minsk: BDU [Кохан Таццяна. 2011. *Фальклорная аснова вобразаў птушак у паэзіі Яна Чачота* (153–154). У: *Фальклор і сучасная культура*, у 2-х ч. Рэд. Іван Роўда і інш. Мінск: БДУ].

Korycki Michaelis, S.J. 1817. *Carmina*. Polociae, Typis Academicis SJ.

Maĺdzis Adam. 1980. *Na skryžavanni slavianskich tradycyj: Litaratura Bielarusi pie¬rachodnaha pieryjadu (druhaja palavina XVII–XVIII st.)*. Minsk: Navuka i technika [Мальдзіс Адам. 1980. *На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.)*. Мінск: Навука і тэхніка].

Maĺdzis Adam. 1987. *Z litaraturaznaŭčych vandra¬vanniaŭ: narysy, ese, dzionniki*. Minsk: "Mastackaja litaratura" [Мальдзіс Адам. 1987. *З літаратуразнаўчых вандраванняў: нарысы, эсэ, дзённікі*. Мінск: "Мастацкая літаратура"].

Mikitìv Galina. 2008. Hudožn'o-obrazna paradigma simvolìv v ukraïns'kih kozac'kih pìsnâh. „Vìsnik Zaporìz'kogo nacìonal'nogo unìversitetu. Filologični nauki" № 2: 146–152 [Микитів Галина. 2008. *Художньо-образна парадигма символів в українських козацьких піснях*. „Вісник Запорізького національного університету. Филологични науки" № 2: 146–152].

Nekraševič-Karotkaja Žanna. 2015. *Šmatmoŭnaja lìtaratura Belarusì ŭ kantèksce aktual'nyx lìtaraturaznaŭčyx kancèpcyj: dapamožnìk.* Mìnsk: BDU [Некрашэвіч-Кароткая, Жанна. 2015. *Шматмоўная літаратура Беларусі ў кантэксце актуальных літаратуразнаўчых канцэпцый: дапаможнік*. Мінск: БДУ].

Nekraševič-Korotkaja Žanna. 2019. *Hudožestvennye allegorii serbolužickogo obrjada* Ptači kwas *i tradicija zverinyh groteskov v poètičeskoj kul'ture slavjanskix narodov.* „Zeitschrift für Slavische Philologie" B. 75: 269–296 [Некрашевич-Короткая, Жанна.

2019. *Художественные аллегории серболужицкого обряда* Ptači kwas *и традиция звериных гротесков в поэтической культуре славянских народов*. „Zeitschrift für Slavische Philologie" B. 75: 269–296].

Nekraševič-Karotkaja Žanna. 2020. *Belarus' jak kul'turnaja prastora ì eŭrapejskì litaraturny pracès XVI–XIX stst.: dapamožnìk*. Mìnsk: BDU [Некрашэвіч-Кароткая Жанна. 2020. *Беларусь як культурная прастора і еўрапейскі літаратурны працэс XVI–XIX стст.: дапаможнік*. Мінск: БДУ].

Nekraševič-Karotkaja Žanna. 2022. *Der Brauch der Vogelhochzeit und Lieder mit Vogelmotiven in der Folklore der nordwest- und ostslawischen Völker: Pragmatische und funktionale Aspekte*. „Lětopis" № 1(69): 3–20.

Niekraszewicz-Karotkaja Żanna. 2023. *Animalističeskie groteski v fol'klore i literature slavjanskix narodov kak hudožestvennyj antidepressant i relevantnyj èlement kul'turnoj gramotnosti*. „Studia Rossica Posnaniensia" t. 2, № 2: 9–28 [Niekraszewicz-Karotkaja Żanna. 2023. *Анималистические гротески в фольклоре и литературе славянских народов как художественный антидепрессант и релевантный элемент культурной грамотности*. „Studia Rossica Posnaniensia" t. 2, № 2: 9–28].

Niekraszewicz-Karotkaja Żanna. 2024. *„Przypatrzcie się ptakom podniebnym": „ptasia kuchnia" opracowania piosenek ludowych w kulturze poetyckiej XVIII wieku* (460–474). W: Kowalewska Danuta i in. [red.]. *Wiek osiemnasty od kuchni. IV Kongres Badaczy Osiemnastego Wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Parèckì Jakaŭ. 2014. *Žyccë ì tvorčasc' Mìhala Karyckaga*. „Lìdskì Letapìsec" № 3 (67): 11–21 [Парэцкі Якаў. 2014. *Жыццё і творчасць Міхала Карыцкага*. „Лідскі летапісец" № 3 (67): 11–21].

Pjesnički hornych a delnych Łužiskich Serbow <…> *Prjeni džjel. Pjesnički hornych Łužiskich Serbow = Volkslieder der Wenden in der Ober- und Nieder-Lausitz* <…>. 1841. Ed. Hawpt Leopóld, Smoler Jan Ernst. Volkslieder der Wenden in der Oberlausitz. Grimma: bei J. M. Gebhardt.

Przybyła Wiesław. 2011 *Kulturowa semantyka motywu zwierząt*. „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja" № 3 (129): 238–252.

Rudnicki Daminik. 2011. *Veršy, što prypisvjucca…* U: Brazhunoŭ Aljaksandr (rèd.). *Slavjanamoŭnaja paèzija Vjalikaha Knjastva Litoŭskaha XVI–XVIII stst.* Minsk: Belaruskaja navuka [Рудніцкі Дамінік. 2011. *Вершы, што прыпісывюцца*… У: Бразгуноў Аляксандр (рэд.). *Славянамоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага XVI–XVIII стст*. Мінск: Беларуская навука].

Rypiński Alexander. 1840. *Białoruś. Kilka słów o poezji prostego ludu téj naszéj polskiej prowincii; o jego muzyce, śpiewie, tańcach, etc*. Paryż: w księgotłoczni J. Marylskiego.

Sorbisches Kulturlexikon. 2014. Ed. Hose Susanne, Mirtschin Maria, Pohontsch Anja, Scholze Dietrich, Schön Franz. Bautzen: Domowina-Verlag.

Vakarûk Lûdmila, Panc'o Stefanìja. 2011. *Zoonìmìčnì simvoli v etnomovnìj kartinì svìtu (na materìalì lemkìvs'koï pìsnì).* "Naukovì pracì. Ser.: Fìlologìâ. Movoznavstvo" № 136 (148): 8–12 [Вакарюк Людмила, Панцьо Стефанія. 2011. *Зоонімічні* символи в етномовній картині світу (на матеріалі лемківської пісні). "Наукові праці. Сер.: Філологія. Мовознавство" № 136 (148): 8–12].

Voznjak Mihajlo. 1929. *Ìz s'pìvanika Domìnìka Rudnic'kogo*. "Zapiski naukovogo tovaristva ìmenì Ševčenka" t. 150: 243–252 [Возняк Михайло. 1929. *Із сьпіваника Домініка Рудницького*. "Записки наукового товариства імені Шевченка" t. 150: 243–252].

Žlutka Ales'. 2007. *Mìhal Karyckì* (26–43). U: *Hìstoryja belaruskaj lìtaratury XI–XIX stahoddzjaŭ. Novaja lìtaratura: drugaja palova XVIII–XIX stahoddze*, t. 2, red. U. Marhel',

V. Čamjarycki. Minsk: Belaruskaja navuka [Жлутка Алесь. 2007. *Міхал Карыцкі* (26–43). У: *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў. Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе*, т. 2, рэд. У. Мархель, В. Чамярыцкі. Мінск: Беларуская навука].

STRESZCZENIE: Przedmiotem badań niniejszego studium jest recepcja i wykorzystanie, a także funkcje artystyczne animalistycznej groteski w białoruskiej tradycji folklorystycznej i książkowej od drugiej połowy XVIII w. do początku XX w. W artykule zostały przeanalizowane folklorystyczne i literackie narracje poetyckie z białoruskiej przestrzeni kulturowej, w których zwierzęce obrazy i motywy pojawiają się jako alegorie. Takie narracje, szeroko reprezentowane w folklorze ludów słowiańskich i niesłowiańskich, były stopniowo chrystianizowane, wypełniane treściami dydaktycznymi, a zatem stały się podstawą do dalszego przetwarzania. W literaturze wątki takie funkcjonowały głównie jako groteski animalistyczne (termin inspirowany pojęciem groteski zwierzęcej, wprowadzonym przez Czesława Hernasa). Tradycja animalistycznych grotesek w białoruskiej przestrzeni kulturowej jest po raz pierwszy badana w kontekście hermeneutyki literackiej, w powiązaniu z ludowymi obrządkami i tradycjami (w szczególności w związku z obrządkiem *Ptači kwas* zachowanym u Serbów Łużyckich). Popularność grotesek animalistycznych da się zauważyć nawet w XXI w.

SŁOWA KLUCZOWE: groteska animalistyczna, folklor, ujęcie literackie, chrystianizacja, modelowanie strategii egzystencjalnych.

АНАТАЦЫЯ: Прадмет даследавання ў артыкуле – рэцэпцыя і бытаванне, а таксама мастацкія функцыі анімалістычных гратэскаў у беларускай фальклорнай і кніжнай традыцыі другой паловы XVIII – пачатку XX ст. Вывучаюцца фальклорныя і літаратурныя паэтычныя нарацыі з беларускай культурнай прасторы, у якіх выступаюць анімалістычныя вобразы і матывы ў якасці алегорый. Такія нарацыі, пашыраныя ў фальклоры славянскіх і неславянскіх народаў, паступова хрысціянізаваліся, напаўняліся дыдактычным зместам, таму і рабіліся грунтам для далейшай апрацоўкі. У літаратуры такія сюжэты функцыянавалі пераважна як анімалістычныя гратэскі (тэрмін, вытворны ад паняцця *groteska zwierzęca*, уведзенага Чэславам Гэрнасам). Традыцыя анімалістычных гратэскаў у беларускай культурнай прасторы другой паловы XVIII – пачатку XX ст. упершыню разглядаецца ў рэчышчы літаратурнай герменеўтыкі ў сувязі з народнымі абрадамі і традыцыямі (у прыватнасці, з абрадам *Ptači kwas*, які захаваўся ў лужыцкіх сербаў). Адзначаецца папулярнасць песняў з анімалістычнымі гратэскамі нават у XXI ст.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: анімалістычны гратэск, фальклор, літаратурная апрацоўка, хрысціянізацыя, мадэляванне экзістэнцыйных стратэгій.

Data przesłania artykułu: 29.05.2024
Data akceptacji artykułu: 21.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORCE

Zhanna Nekrashevich-Karotkaja / Жанна Некрашэвіч-Кароткая – Polska, Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskich;

specjalność naukowa: literaturoznawstwo; zainteresowania naukowe: historia literatur słowiańskich, *cultural space studies*, hermeneutyka literacka.

Adres: Instytut Filologii Wschodniosłowiańskich UAM, Collegium Novum, al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Polska

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Nekrashevich-Karotkaja Zhanna. 2023. *Хрэстаматыя па старабеларускай літаратуры пад рэдакцыяй Галіны Тварановіч у кантэксце праблемы беларускага літаратурнага канона*. "Bibliotekarz Podlaski" vol. 58, № 1: 27–42.
2. Niekraszewicz-Karotkaja Żanna. 2024. *„Przypatrzcie się ptakom podniebnym": „ptasia kuchnia" opracowania piosenek ludowych w kulturze poetyckiej XVIII wieku* (587–605). W: Kowalewska Danuta i in. [red.]. *Wiek osiemnasty od kuchni. IV Kongres Badaczy Osiemnastego Wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Jury Paciupa, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.13

Jury Paciupa / Юры Пацюпа

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі / Center for the Belarusian Culture, Language and Literature researches of the National Academy of Sciences of Belarus,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7009-7966
e-mail: paciupa@gmail.com

Эцюды да класіфікацыі дзеяслова: Гісторыя праблемы, катэгорыі, таксоны і карэляцыі

Studies on verb classification: History of the problem, categories, taxa and correlations
Badania nad klasyfikacją czasowników: Historia problemu, kategorie, taksony i korelacje

ABSTRACT: One of the most confusing sections of grammar has been and remains the verb classes, Slavic in general and Belarusian in particular. Throughout the 19th–20th centuries almost every linguist, addressing this issue, proposed his own version, and as a result, a convention for the numerical nomination of classes and the definition of their boundaries did not emerge. In the article the problem of verb classes is revealed taking into account their semantics, which manifests itself in the morphology and derivational valence of taxa. The object of the study was the complete corpus of Belarusian verbs, presented in the relevant lexicographic works and the Belarusian segment of the Internet. The peculiarity of the proposed approach also lies in the fact that the author of the article abandoned the numerical nomination of verb classes and turned to verbal nomination, taking into account the qualitative characteristics of each taxon. To do this, the author had to bring together the concept of class with aspectual problems, namely with the aktionsart of the verb, which are studied by functional grammar. When describing the categorical content of taxa, the author for the first time applied to the Belarusian verb the category of version, which includes not only the concept of transitivity / intransitivity, but also such subject-object relations as centrifugality / centripetality action, reachability / unattainability. To nominate taxa, both generally accepted terms and author's ones were used, for example, "illuminative" or "mediational" verbs. The article outlines a brief history of the issue, compares methods for classifying verbs, both formal and semantic, defines the categorical apparatus, outlines a complete set of taxa to be described, and describes the most representative classes of verbs: stative and

illuminative. The purpose of the article is to reveal the properties and deep laws of verb classes, which can be of practical importance for the formation and selection of vocabulary, as well as for understanding the historical processes occurring in grammar. Corpus and semantic analysis, statistical calculus and scale theory were used in the study of verb classes. The topic of the article remains incomplete, open and requires continuation until a complete description of the classes, subclasses, groups and clusters of the verb determined in the study.

KEYWORDS: verb, class, aktionsart, voice, aspect, version, transitivity, conjugation.

Дзеясловы разам з імёнамі складаюць асноўны масіў лексікі. Яны, як і ўсякая часціна мовы, неаднародныя. І, калі мы прызнаём мову сістэмаю, то, мабыць, і неаднароднасць дзеясловаў мае сістэмны характар. Калі б сістэмнасць зводзілася да фармальнай тыпалогіі, да груп аднародных з'яў, структура якіх семантычна і функцыянальна не абумоўленая, то наўрад ці ў такім разе варта было б гаварыць пра сістэмнасць. На жаль, амаль усе спробы сістэматызацыі дзеясловаў вагаюцца паміж крайнасцямі: вылучаюцца чыста фармальныя класы, якія пры ўсім жаданні не выпадае інтэрпрэтаваць у семантычным плане, або на дзеясловы накідваецца вонкавая катэгарыяльная сетка, а ў выніку – у кожнай катэгорыі апынаюцца дзеясловы з самымі рознымі фармальнымі прыметамі. Улічыўшы негатыўны досвед, варта дабіцца класіфікацыі, якая б вынікала з прэзумпцыі семантычнай абумоўленасці формы, яе сэнсоўнасці, м а т ы в а в а н а с ц і.

Адразу трэба заўважыць, беларускі дзеяслоў не унікум і не рарытэт, а варыяцыя ў кантэксце агульнаславянскага дзеяслова. Ён, само сабою, мае свае адметнасці, і часам вельмі істотныя ў прыватных выпадках, мае свае прыярытэты ў агульным развіцці, але прынцыпы класіфікацыі дзеясловаў агульныя для ўсіх славянскіх моў. Таму ўсё тое, што было зроблена ў гэтай галіне на славянскім грунце, мае значэнне для беларускай мовы, і наадварот, тое істотнае, што можна выявіць на прыкладзе беларускай мовы, будзе мець значэнне для іншых славянскіх моў.

1.1. З гісторыі класіфікацыі дзеяслова

З XVI–XVII стст., часу стварэння Лаўрэнам Зізаніем і Мялетам Сматрыцкім першых граматык царкоўнаславянскай мовы, узнікла столькі спробаў класіфікаваць дзеясловы, што іх гісторыі можна прысвяціць асобную кнігу. Як пісала Соф'я Брамлей, "няма літаральна ніводной граматыкі <…>, дзе класы дзеясловаў вылучаліся б ідэнтычна" [Бромлей 1965: 67]. З іншага боку, нельга сказаць, каб класы дзеяслова стала трымаліся ў цэнтры ўвагі сучаснага мовазнаўства. Наадварот,

яны не толькі не даследуюцца, нават прынятыя класіфікацыі практычна не фігуруюць у школьнай практыцы, не звяртаецца на іх увага і пры вывучэнні семантыкі і дэрывацыйнай валентнасці дзеяслова, што сведчыць пра інертнасць лінгвістыкі або – непрактычнасць атрыманых вынікаў.

Што да практычнасці, то далёка не ўсё так безнадзейна, шмат карыснай інфармацыі, звязанай менавіта з класамі, захоўваецца ў несістэматызаваным выглядзе, амаль у забыцці, але, як было ўжо сказана, класіфікацыяў шмат, і адна другой не роўная. Няўдачы ці, лепш сказаць, брак аднадумства С. Брамлей звязвала з "невыразнай пастаноўкай задач самой класіфікацыі" [Бромлей 1965: 67]. І ўсё ж спадзявацца, што такім спосабам мы дасягнём канвенцыі, не варта, бо задачы могуць ставіцца розныя. Розныя класіфікацыі праводзіліся на розных лагічных падставах, і часам нельга сказаць, якая падстава істотная, а якая не. Падрабязна заглыбляцца ў гісторыю пытання тут будзе лішнім, але ведаць асноўныя моманты ўсё ж варта.

Л. Зізаній і М. Сматрыцкі, арыентуючыся на антычны досвед, падзялілі славянскія дзеясловы на два спражэнні. У дачыненні да беларускай мовы тое самае зрабіў Іван Ужэвіч. Іх класіфікацыю пераняў і Міхайла Ламаносаў. Да гэтай пары падзел на два спражэнні пашыраны ў расейскай традыцыі, асабліва ў школьнай практыцы, адкуль і быў пераняты Браніславам Тарашкевічам. Аднак, калі мы звернемся да зместу тых першых падзелаў на спражэнні, то выявіцца, што нічога супольнага з сучасным школьным разуменнем спражэнняў ні ў Л. Зізанія, ні ў І. Ужэвіча не было [гл.: Зізаній 1996: 224–225; Ужэвіч 1996: 310–321]. Дзеясловы ў іх дзяліліся не паводле змянення, а паводле асноў – на галосныя і на зычныя, таму ад той класіфікацыі ў сучаснай практыцы захаваўся бінарны прынцып і нічога больш.

Падзел на два спражэнні адносіцца толькі да марфалогіі, да словазмянення і не чапае ані марфемікі, ані словаўтварэння, а тым больш семантыкі дзеяслова. Далёка не ўсім славянскім мовам ён пасуе. Аляксандар Ісачанка, прыкладам, пісаў: "Ува ўмовах славацкай школы дзяленне рускіх дзеясловаў на два спражэнні амаль нічым не абумоўліваецца" і "нам здаецца лішнім" [Исаченко 1960: 25, 26]. Варта тут дадаць, што і лік спражэнняў не быў стабільным. Расейская акадэмічная граматыка 1802 г. пад уплывам лацінскай традыцыі і *Граматыкі Пор Раяля* спрабавала ўвесці чатыры спражэнні дзеяслова (на *-ать, -еть, -ить* і *оть*), яе наследавалі Іван Рыжскі, Мікалай Грэч, Канстанцін Калайдовіч і іншыя, але ўжо Аляксандар Востокаў вярнуўся да бінарнай мадэлі [Комте 2006: 102–105]. Ён, апрача таго, вылучаў правільныя і няправільныя дзеясловы, а ў іх складзе – дзесяць "падрабязных спражэнняў" (а фактычна – класаў)

[Востоков 1831: 112–117]. У Аляксея Шахматава называюцца тры спражэнні, але разам з "няправільнымі дзеясловамі" – іх чатыры, праўда, у яго трэцяе спражэнне – гэта рудыментарныя дзеясловы, а асноўныя – таксама два [Шахматов 1952: 225–241]. Колькі ж насамрэч – два, тры ці чатыры – адразу і не скажаш.

Адным з важнейшых этапаў у сістэматызацыі славянскага дзеяслова сталася класіфікацыя Ёзафа Добраўскага, дапоўненая пазней Францам Міклашычам [гл.: Комте 2006: 102–105; Исаченко 1960: 21–23]. Ё. Добраўскі адштурхоўваўся ад г. зв. тэматычных галосных інфінітыва: 1 клас – Ø; 2 клас – *-nǫ*; 3 клас – *-ě*; 4 клас – *-i*; 5 клас – *-a*; 6 клас – *-ova*. Яго мадэль наследавалі і развівалі Аўгуст Шлейхер, Аўгуст Лескін, Паўль Дыльс, Ватраслаў Ягіч, Тадэвуш Лер-Сплавінскі і іншыя. Адным словам, калі ў расейскай традыцыі нязменна панавала бінарная мадэль падзелу на спражэнні, то ў чэшскай рана ўкаранілася плюральная мадэль падзелу на класы, заснаваная на тэматычных галосных. І, відавочна, што не без уплыву даробку Ё. Добраўскага ўзнікла знакамітая класіфікацыя Сяргея Карцэўскага [Карцевский 2004: 70–106], якая запачаткавала якасна новы этап у сістэматызацыі славянскага дзеяслова.

Да С. Карцэўскага панаваў гістарычны прынцып класіфікацыі, і А. Шахматаў побач з традыцыйнымі спражэннямі вылучаў чатыры класы і 21 "узор" («образец») дзеяслова з улікам іх гістарычных асноў [Шахматов 1952: 222–225]. С. Карцэўскі ж, згодна з новай сасюраўскай апазіцыяй сінхраніі і дыяхраніі, размеркаваў дзеясловы ў сінхранічнай перспектыве і вылучыў два вялікія, фармальна нічым не акрэсленыя масівы дзеясловаў – прадукцыйныя і непрадукцыйныя, а ў межах гэтага прынцыпу на падставе карэляцыі асноў інфінітыва (чэшская традыцыя) і цяперашняга часу (расейская традыцыя) вылучаў ужо фармальныя класы дзеясловаў, але, што характэрна і важна, назваў іх "семантычнымі", дарма што семантыка апісвалася ў яго эпізадычна. Як пазней высветлілася, падобныя вынікі атрымаў Антуан Мейе [гл.: Комте 2006].

Менавіта зварот да сінхранічнага прынцыпу і класіфікацыя паводле прадукцыйнасці ставіцца ў заслугу С. Карцэўскаму. Насамрэч прадукцыйнасць – гэта вонкавы і даволі грубы паказнік нейкіх больш глыбокіх заканамернасцяў. Што да сінхраніі, то ад яе мусілі адмовіцца ўжо наступнікі С. Карцэўскага, калі спатрэбілася больш дэталёва апісаць непрадукцыйныя дзеясловы. На нашу думку, больш перспектыўным вынікам С. Карцэўскага было выяўленне карэляцыі паміж марфалогіяй і семантыкай, хоць апошні аспект і апісаны ў яго фрагментарна. Праўда, трэба зазначыць, задоўга да С. Карцэўскага шмат цікавых назіранняў у гэтым плане зрабіў Герасім Паўскі ў сваім даследаванні "заводаў"

(«пород») дзеяслова [Павский 2012]. На жаль, вынікі Г. Паўскага былі практычна забытыя, а вынікі С. Карцэўскага ў галіне семантыкі яго паслядоўнікі не развівалі і не паглыблялі.

Затое сама класіфікацыя С. Карцэўскага пашырыліся імгненна, стаўшы ў СССР практычна ананімнай. Пік яе папулярнасці прыпадае на канец 40-х – пачатак 60-х гг. XX ст. Адметна, што амаль адразу "семантычныя класы" С. Карцэўскага ператварыліся ў "марфалагічныя класы" [гл.: Виноградов 1972; *Грамматика* 1952; *Грамматика* 1960]. А ўжо з другой паловы 60-х гг., пасля крытыкі С. Брамлей [Бромлей 1965], увага з класаў пераносіцца на спосабы дзеяння. Наступныя расейскія граматыкі апісвалі дзеясловы паводле С. Брамлей, якая не наследавала С. Карцэўскага [гл.: *Грамматика* 1970], самі класы сталі чыста рытуальным марфаналагічным апісаннем асноў. Балазе класіфікацыю С. Карцэўскага захавалі беларускія граматыкі, але хутчэй у выніку інерцыі, чым прынцыпова.

Можна заўважыць, пры вылучэнні спражэнняў бралася да ўвагі аснова цяперашняга часу, пры вылучэнні класаў – аснова інфінітыва (Ё. Добраўскі) ці суадносіны асновы інфінітыва і асновы цяперашняга часу (С. Карцэўскі), улічваліся і іншыя асновы, прыкладам, цяперашняга і прошлага часу [гл.: Сидоров 1945: 176–186]. Аднак пазней Тацяна Нікалаева [Николаева 1962], Феранц Пап [Пап 1963] і С. Брамлей [Бромлей 1965] выявілі супярэчнасці ў вылучэнні асноў. Т. Нікалаева прапанавала новую класіфікацыю: не на падставе якасці асноў ("матэрыі"), а на злічэнні іх колькасці – розныя дзеясловы ў розных формах давалі ад адной да чатырох асноў. Безумоўна, гэта быў цікавы дослед, але злічэнне правілаў і выняткаў яшчэ нічога не гаворыць пра прыроду самой з'явы. Ф. Пап адрозніваў не прадукцыйныя і непрадукцыйныя, а стандартныя і нестандартныя дзеясловы, поўную і "прыцятую" («усеченную») асновы, але праведзены ім падзел на марфемы быў досыць такі спрэчны, калі не сказаць абмыльны.

Класіфікацыю, падобную да Папавай, прапанавала С. Брамлей, паводле прынцыпу: "Фармальным паказнікам аднясення дзеясловаў да аднаго класу" сталі "канцавыя элементы дзеяслоўных асноў" [Бромлей 1965: 76]. Іронія гісторыі ў тым, што гэты прынцып, хоць і на якасна новым этапе, амаль нічым не адрозніваецца ад прынцыпу Л. Зізанія. Што істотнага пра дзеясловы могуць сказаць "канцавыя элементы" без уліку марфем і іх семантыкі? А калі мы тыпалогію пачынаем з таго, што абстрагуемся ад носьбітаў значэння, паставіўшы ў галаву вугла абсалютна другасную рэч – стык марфем – пры гэтым без разбору зваліўшы ў адну кучу каранёвыя і суфіксальныя марфемы, іх адрозненні і іх паходжанне, то вярнуцца да семантыкі не зможам ні пры

якіх умовах ці мусім шукаць семантычныя класы па-за гэтай формай, што і здарылася.

Больш як дзве траціны даследавання С. Брамлей прысвячаецца крытыцы С. Карцэўскага і ягоных паслядоўнікаў. Трэба прызнаць, што здыскрэдытаваць і надоўга знейтралізаваць канцэпцыю апанента ўдалося, але альтэрнатыва вяла ў тупік. Перавагу сваёй класіфікацыі аўтарка бачыла ў "адзінстве пакладзенай у яе аснову прыметы" [Бромлей 1965: 73]. Гэты фармальна-лагічны прынцып, рэалізацыя якога часта падаецца як вяршыня і мэта навуковага даследавання, нам не першы раз даводзіцца крытыкаваць: пры класіфікацыі часцін мовы [Пацюпа 2013: 103–104, 129–131], пры размежаванні верша і прозы [Патюпо 2018: 341–342]. Дзеля несупярэчлівай і лагічна бездакорнай класіфікацыі тут прыносіцца ў ахвяру і змястоўнасць, і практычная карысць. Перафразуючы Фрэнсіса Бэкана, можна сказаць: С. Карцэўскі падначаліў думкі прыродзе рэчаў, а С. Брамлей падначаліла рэчы словам. Яна так крытыкуе С. Карцэўскага: "У аснову выдзялення класаў былі пакладзеныя не проста суадносіны асноў, але і канкрэтны від асновы" [Бромлей 1965: 72]. Вось якраз у гэтым мы і бачым ягоную перавагу, таму наш рух наперад – гэта назад да С. Карцэўскага.

Прынцып класіфікацыі, адкрыты С. Карцэўскім, быў такі істотны, а сам кірунак, ім абраны, быў настолькі слушны, што ўсе спробы адыходу ад гэтага прынцыпу, як паказала наступная практыка, сталі крокам назад ці, у лепшым выпадку, прыватнымі і ўмоўнымі спробамі класіфікацыі дзеяслова. Зразумеўшы, у чым замыкаецца той прынцып, мы зразумеем, чаму іншыя спробы, і дагэтуль, і потым, выглядалі як даніна лінгвістычнай схаластыцы, інакш кажучы, не мелі практычнай карысці. Лічыцца, як ужо гаварылася, што класіфікацыя С. Карцэўскага грунтуецца на дачыненнях асноў, але няма, бадай, класіфікацыі, дзе так ці інакш не фігуравалі б асновы, адна, дзве, а то і больш. Асновы, як і прадукцыйнасць, – гэта вонкавы бок справы, яны ўлічваліся і ў Л. Зізанія, і ў А. Шахматава, і ў С. Брамлей.

Самы праз сябе асновы яшчэ нічога не значаць. Гаворачы пра асновы, мы вылучаем у іх розныя элементы: гукавыя, этымалагічныя, марфаналагічныя, марфемныя, а то і літарныя, часцей частку, чым цэлае. Але існасць прынцыпу класіфікацыі С. Карцэўскага не зводзіцца ні да асноў, ні да іх дачыненняў, ні тым больш да іх колькасці. Фактура асноў – толькі сімптаматыка класаў. З дапамогай розных сімптомаў трэба ўмець вылучыць галоўнае, абстрагаваўшыся ад гістарычных чаргаванняў, іншых адхіленняў, калі яны ёсць. Прынцып С. Карцэўскага грунтуецца на дзеяслоўных слова- і формаўтваральных суфіксах, і таму яму няма альтэрнатывы. Заўважым, у самога С. Карцэўскага класы дзеясловаў

фігуравалі як семантычныя і словаўтваральныя з'явы. У ягоных наступнікаў семантычны аспект быў зведзены блізу да нуля, а словаўтварэнне дзеяслова – адарванае ад класіфікацыі.

1.2. Беларускі досвед класіфікацыі дзеяслова

Завяршаючы гэты больш чым сціслы гістарычны агляд, варта апісаць і беларускі досвед. Пасля Л. Зізанія, М. Сматрыцкага і І. Ужэвіча на новым этапе станаўлення беларускай мовы першым звярнуўся да сістэматызацыі дзеясловаў Павел Шпілеўскі. Ён падзяліў іх на дзве вялікія групы: правільныя і няправільныя, сярод правільных вылучаў пяць спражэнняў: на *-аць / -яць*; на *-ець*, на *-іць*, на *-оць* і на *-уць*; сярод няправільных – дзеясловы на *-ць, -ці* і *-чы* [Шпилевский 2006: 74–85]. Нібыта тыповая для XIX ст. класіфікацыя: відаць і ўплыў А. Вастокава, і расейскай акадэмічнай традыцыі, мажліва, Ё. Добраўскага, і ў той жа час праз класіфікацыю П. Шпілеўскага (як і А. Вастокава) ужо праступаюць рысы будучага праекту С. Карцэўскага, што сведчыць пра аб'ектыўнасць шуканняў тагачасных лінгвістаў. На жаль, граматыка П. Шпілеўскага праляжала ў архіве да нашага часу і не была запатрабаваная.

У XX ст. адметную спробу адысці ад парадыгмы спражэнняў зрабіў Ян Станкевіч. У рэцэнзіі на граматыку Б. Тарашкевіча ён накідаў сістэму сямі класаў дзеяслова як альтэрнатыву школьнаму бінарнаму падзелу. Унутры пэўных класаў вылучалася ад двух да сямі падкласаў, што ў суме складала 18 кшталтаў [Станкевіч 2007: 152–158]. Гэта, безумоўна, была адна з удасканаленых версіяў сістэмы Ё. Добраўскага, Я. Станкевіч абапіраўся на досвед чэшскай школы, у якой ён атрымаў адукацыю. Вядома, на той час ужо з'явілася больш перспектыўная класіфікацыя С. Карцэўскага, але ў 1930 г., калі пісалася рэцэнзія на Б. Тарашкевіча, мінула ўсяго толькі тры гады пасля публікацыі працы С. Карцэўскага, Віктар Вінаградаў ці не першы ў 1938 г. стаў уводзіць ягоную класіфікацыю ў падручнікі [Виноградов 1938]. Дык жа Станкевічава версія была важнай падзеяй у гісторыі беларускай граматыкі, але, як і П. Шпілеўскага, засталася не заўважанай ні сучаснікамі, ні біёграфамі [гл.: Бушлякоў 2002], а рэцэнзент нават асудзіў, не разабраўшыся, што гэта такое [Запрудскі 2003: 338].

У пасляваенны перыяд, калі расейская лінгвістыка ўжо асвоіла С. Карцэўскага, беларуская таксама пераняла яе практыку. Адна за адной узнікаюць сістэмы дзеяслоўных класаў у рэчышчы гэтай традыцыі. Першым апісаў беларускі дзеяслоў паводле С. Карцэўскага Цімафей Ломцеў [Ломтев 1956: 92–100]. Больш поўную сістэматыку класаў прапанаваў Аркадзь Жураўскі [Жураўскі 1957]. Ці не найбольш пра класы

беларускага дзеяслова пісаў Павел Шуба [Шуба 1961; Шуба 1968; Шуба 1987]. Менавіта Шубава версія зрэалізавалася ў акадэмічных граматыках: [*Граматыка беларускай мовы* 1962; *Беларуская граматыка* 1985]. Версію П. Шубы можна было б назваць даведзенай да дасканаласці ў межах парадыгмы С. Карцэўскага, каб не адна акалічнасць: яна адзін у адзін паўтарала расейскую граматыку [*Грамматика русского языка* 1960: 531–576]. Як гэта ўспрымаць, як другаснасць ці як навуковую дысцыплінаванасць – сказаць цяжка. Але на фоне класіфікатарскай сваволі, не абмежаванай жаднай логікай, наследаванне сістэмы С. Карцэўскага, даведзенай да дасканаласці расейскімі лінгвістамі, мела пазітыўны вынік. І сёння, адштурхоўваючыся ад Шубавага даробку, прасцей вывучаць беларускі дзеяслоў. У нас захавалася тое, што страцілі расейскія граматыкі.

Бадай што апошняй спробай на беларускай ніве звярнуцца да традыцыі С. Карцэўскага была класіфікацыя Аляксандра Крывіцкага [Крывіцкі 1990]. Адметнасць яе ў тым, што рабілася яна ў педагагічных мэтах і таму спрошчаная. Спецыяльныя мэты ставілі перад сабой Валянціна Русак і Фёдар Піскуноў. Для апісання марфаналогіі дзеяслова В. Русак упершыню скарыстала досвед новых расейскіх граматык, зарыентаваных на С. Брамлей [Русак 2003: 260–261]. Ф. Піскуноў зрабіў арыгінальную класіфікацыю, якая працягвала традыцыі Ф. Папа і С. Брамлей і, як ён сам абазначыў, мела вузкаспецыяльнае значэнне: для кампутарнага апрацоўвання дзеяслова [Піскуноў 2008]. Варта адзначыць дасціпную класіфікацыю Тацяны Рамзы, якая таксама ў чыста педагагічных мэтах спалучыла бінарны падзел дзеяслова на спражэнні з падзелам паводле тэматычных галосных, вылучыўшы ўнутры спражэнняў па некалькі тыпаў [Рамза 2010]. Сістэма двух спражэнняў паслужыла вонкавай рамай для сістэмы класаў.

Тэматычныя галосныя і два спражэнні застаюцца канстантай, да якой рана ці позна вяртаюцца славянскія граматыкі. Можна, як Я. Станкевіч ці А. Ісачанка, сумнявацца ў дамэтнасці вылучэння спражэнняў, але ў беларускай літаратурнай мове розніца відавочная: 1-е – *ён піша, яны пішуць*, а 2-е – *ён носіць, яны носяць*. У дыялектах, вядома, можна знайсці розныя выпадкі: [гл.: Мацкевіч 1959], і часам розніца паміж спражэннямі згладжваецца: 1-е – *ён пішыць, яны пішуць*, і 2-е – *ён носіць, яны носюць*. Але і ў такіх выпадках за фанетычнай паверхняю трэба ўмець бачыць марфалогію. Спражэнні аніяк нельга звязаць з семантыкай, таму класіфікаваць дзеясловы трэба з улікам тэматычных галосных, і толькі потым спрабаваць зразумець значэнне спражэнняў. Хоць і тады яны не могуць быць рамаю для класаў, месца спражэнняў не ўнутры класаў, і нават не звонку, а паміж класамі. Спражэнні запраўды два, спробы ў XIX ст. павялічыць іх лік адбываліся ў выніку блытання ўласцівасцяў

класаў з уласцівасцямі спражэнняў, пакуль С. Карцэўскі не выявіў семантычныя класы як нешта адмысловае.

1.3. “Дзеці С. Карцэўскага” і намінацыя класаў

Калі класіфікацыя С. Карцэўскага – вяршыня ў парадкаванні дзеяслова, то ўзнікае пытанне, чаго ёй бракуе, каб на тым спыніцца, і чаму яна так і не здаволіла лінгвістаў? Для адказу трэба больш пільна ўгледзецца ў гісторыю яе станаўлення і заняпаду. С. Карцэўскі пакінуў не звершаную сістэму класаў, а праект для пабудовы сістэмы, першы, досыць прыблізны накід. Па-першае, у яго класіфікацыі амаль не апісанымі засталіся тыя дзеясловы, якія ён назваў непрадукцыйнымі. Па-другое, неакрэслены і спрэчны быў сам панятак прадукцыйнасці. І па-трэцяе, семантычны аспект, як ужо зазначалася, быў разгледжаны фрагментарна. Парадокс яшчэ ў тым, што выкананню першага пункту замінаў другі пункт, за які С. Карцэўскага хвалілі. Непрадукцыйныя дзеясловы нельга зразумець з пазіцыі сінхраніі. Ды яны, па-вялікім рахунку, мала цікавілі С. Карцэўскага, тут вучоны абмежаваўся прыёмам “лінгвістычнага сметніка”, маўляў, вось так і г. д. А чарнавую работу па ўпарадкаванні рэшты дзеясловаў давялося рабіць пераемнікам – “дзецям С. Карцэўскага”, і ключавой фігурай тут быў В. Вінаградаў.

Калі параўнаць сістэму класаў дзеяслова першага [Карцевский 2004: 70–106] і другога [Виноградов 1972: 345–360], то адразу відаць: В. Вінаградаў пачаў там, дзе С. Карцэўскі кончыў. Пры гэтым ствараецца ўражанне, што В. Вінаградаў дапаўняў С. Карцэўскага спехам, таму логікі ў парадку дадатковых дзеясловаў няма. Зусім іншае ўражанне пакідае сістэма класаў у граматыцы, выдадзенай пад рэдакцыяй В. Вінаградава [*Грамматика* 1960: 531–576], тут калі і не ўсе пазіцыі бясспрэчныя, то, прынамсі, у лагічнасці і прадуманасці ім не адмовіш. Аднак менавіта ў граматыцы праявілася тэндэнцыя да фармалізацыі класаў. Скажам, першы і другі класы, якія ў С. Карцэўскага і ў В. Вінаградава фігуравалі як асобныя, у граматыцы былі злучаныя ў адзін клас і фігуравалі ўжо як падкласы. Дарма што яны адрозніваюцца і тэматычным галосным, улічваным з часоў Ё. Добраўскага, і семантыкай. Ужо адзін толькі гэты прыклад паказвае, што ў сістэме класаў, калектыўнымі намаганням нібыта даведзенай да дасканаласці, з’явіліся такія хібы, якія вялі да поўнага ігнаравання семантыкі. Заставаўся толькі крок да сістэмы С. Брамлей. Калі семантычныя класы зрабіліся “марфалагічнымі”, то не дзіва, што неўзабаве яны мусілі пераўтварыцца ў марфаналагічныя.

Мала таго, з самага пачатку новай парадыгмы намеркаваўся разнабой у нумарацыі класаў: “...ёсць некалькі розных класіфікацыйных

Табліца 1-а. **КД паводле намінальнай шкалы адносна В. Вінаградава**

Узоры	Карцэўскі 1927	Вінаградаў 1938/1947	Ісачанка 1960	Сідараў 1945	Кузняцоў 1952	Гваздзёў 1958	Галкіна-Фед. 1957	Ломцеў 1956	Жураўскі 1957	Шуба 1952/1987	Крывіцкі 1978/1990
чытаць	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1а	П.1	П.1А	П.1
бялець	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.1б	П.2	П.1Б	П.2
гадаваць	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.2	П.3	П.3	П.3
бяліць	П.4	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.3	П.5	П.4	П.4
стукнуць	П.5	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.4	П.4	П.2	П.5
казаць	Н.1	Н.1	Н.6[1]	Н.1абв	Н.1	Н.1	Н.1	Н.2а	Н.1	Н.1	Н.1
крычаць	Н.2	Н.2	Н.7[2]	Н.1б	Н.14	Н.2	–	Н.2б	–	Н.2	Н.2б
грымець	Н.3	Н.3	Н.8[3]	Н.1в	Н.13	Н.3	–	Н.2б	Н.2	Н.2	Н.2а
сохнуць	Н.4	Н.4	Н.9[4]	Н.2	Н.6	Н.4	Н.4	Н.3	Н.4	Н.3	П.5
несці	Н.5	Н.5	Н.10[5]	Н.3аб	Н.11	Н.5	–	Н.1а	Н.6	Н.4	Н.3б
пячы	Н.6	Н.6	Н.10[6]	Н.3а	Н.12	Н.6	–	Н.1б	Н.7	Н.5	Н.3а
брысці	Н.7	Н.7	Н.10[5]	Н.3а	Н.11	Н.6	–	Н.1а	Н.6	Н.4	Н.3в
драць	–	Н.8	Н.[10]	Н.3а	Н.2	Н.8	Н.2	Н.1а	Н.6	Н.4	Н.3г
біць	–	Н.9	Н.[12]	Н.5,6а	Н.7	Н.11	–	Н.4	Н.5	Н.9	Н.5
мыць	–	Н.10	Н.[13]	Н.5,6а	Н.7	Н.10	–	Н.4	Н.5	Н.10	Н.5
калоць	–	Н.11	Н.[11]	Н.1а	Н.3	Н.8	Н.2	Н.1г	Н.9	Н.7	Н.4
чуць	–	Н.12	Н.[15]	Н.5	Н.8	Н.12	–	Н.4	–	Н.11а	П.3
жыць	–	Н.13	Н.[14]	Н.3б	Н.10	Н.12	–	–	Н.5	Н.11б	Н.6
даваць	–	Н.14	Н.[7]	Н.7	Н.9	Н.9	–	–	Н.3	Н.8	П.1
дзець	–	Н.15	Н.[16]	Н.2	Н.5	Н.12	–	–	Н.8	Н.11в	–
жаць	–	Н.16	Н.[8,9]	Н.4аб	Н.4	Н.7	Н.3	Н.1В	Н.8	Н.6	Н.1
(указуют)	–	Н.17	П.1	Н.6в	–	–	–	–	–	–	–
даць	–	Р.0	Р.0	Р.	Р.	Р.	Р.0			Р.0	

Табліца 1-б. **КД паводле намінальнай шкалы адносна граматыкі 1952 г.**

Узоры	**Карцэўскі 1927**	**Вінаградаў 1938/1947**	**Ісачанка 1960**	**Сідараў 1945**	**Кузняцоў 1952**	**Гваздзёў 1958**	**Галкіна-Фед. 1957**	**Ломцеў 1956**	**Жураўскі 1957**	**Шуба 1952/1987**	**Крывіцкі 1978/1990**
чытаць	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1а	П.1	П.1а	П.1
бялець	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.1б	П.2	П.1б	П.2
стукнуць	П.5	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.4	П.4	П.2	П.5
гадаваць	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.2	П.3	П.3	П.3
бяліць	П.4	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.3	П.5	П.4	П.4
казаць	Н.1	Н.1	Н.6[1]	Н.1абв	Н.1	Н.1	Н.1	Н.2а	Н.1	Н.1	Н.1
крычаць	Н.2	Н.2	Н.7[2]	Н.1б	Н.14	Н.2	–	Н.2б	–	Н.2	Н.2б
грымець	Н.3	Н.3	Н.8[3]	Н.1в	Н.13	Н.3	–	Н.2б	Н.2	Н.2	Н.2а
сохнуць	Н.4	Н.4	Н.9[4]	Н.2	Н.6	Н.4	Н.4	Н.3	Н.4	Н.3	П.5
несці	Н.5	Н.5	Н.10[5]	Н.3аб	Н.11	Н.5	–	Н.1а	Н.6	Н.4	Н.3б
брысці	Н.7	Н.7	Н.10[5]	Н.3а	Н.11	Н.6	–	Н.1а	Н.6	Н.4	Н.3в
церці	–	Н.8	Н.[10]	Н.3а	Н.2	Н.8	Н.2	Н.1а	Н.6	Н.4	Н.3г
пячы	Н.6	Н.6	Н.10[6]	Н.3а	Н.12	Н.6	–	Н.1б	Н.7	Н.5	Н.3а
жаць	–	Н.16	Н.[8,9]	Н.4аб	Н.4	Н.7	Н.3	Н.1в	Н.8	Н.6	Н.1
палоць	–	Н.11	Н.[11]	Н.1а	Н.3	Н.8	Н.2	Н.1г	Н.9	Н.7	Н.4
даваць	–	Н.14	Н.[7]	Н.7	Н.9	Н.9	–	–	Н.3	Н.8	П.1
біць	–	Н.9	Н.[12]	Н.5,6а	Н.7	Н.11	–	Н.4	Н.5	Н.9	Н.5
мыць	–	Н.10	Н.[13]	Н.5,6а	Н.7	Н.10	–	Н.4	Н.5	Н.10	Н.5
чуць	–	Н.12	Н.[15]	Н.5	Н.8	Н.12	–	Н.4	–	Н.11а	П.3
жыць	–	Н.13	Н.[14]	Н.3б	Н.10	Н.12	–	–	Н.5	Н.11б	Н.6
дзець	–	Н.15	Н. [16]	Н.2	Н.5	Н.12	–	–	Н.8	Н.11в	–
(указуют)	–	Н.17	П.1	Н.6в	–	–	–	–	–	–	–
даць	–	Р.0	Р.0	Р.	Р.	Р.	Р.0			Р.0	–

схем, і ні адна з іх не можа лічыцца агульнапрынятай. Дзіўна, што падручнік ВНУ <...>, выдадзены ў 1952 г., падае іншую класіфікацыю, чым Акадэмічная граматыка I, выдадзеная ў тым жа годзе пад той жа рэдакцыяй" [Исаченко 1960: 41]. Калі лінгвісты такім спосабам імкнуліся праявіць аўтарскі пачатак, то гэта было недарэчы. "Ствараецца ўражанне суб'ектывізму і самавольства ў фармаванні класаў, бо логіка тых ці іншых аб'яднанняў часта няясная" [Бромлей 1965: 71]. А тым часам сам С. Карцэўскі зазначаў: "Парадак, у якім мы падалі ўсе пяць класаў, не ёсць абсалютна адвольным" [Карцевский 2004: 88]. Аднак і ён не абгрунтаваў абраныя пазіцыі. З выказвання С. Карцэўскага вынікае, што дзеясловы нумаруюцца не толькі паводле намінальнай шкалы, але і паводле інтэрвальнай, праўда, апошняя ў нечым адносная. Паспрабуем ніжэй разгледзець, наколькі супадаюць намінацыя класаў і іх парадак.

Узгадніць сістэмы класіфікацыі, нават у межах наследаванняў С. Карцэўскага, няпроста, у адных выпадках класы нумаруюцца рымскімі лічбамі, у другіх – арабскімі, у трэціх – літарамі, у чацвертых – зусім не нумаруюцца. Зрэшты, калі б праблема замыкалася толькі ў гэтым, то намінацыя проста супадала б з парадкам, а ўсе разыходжанні былі б аднаго плану. Аднак прапануюцца розныя сістэмы падпарадкавання, што ў аднаго было класам, у іншага можа стаць падкласам ці групай. Найбольшую складанасць стварае нятоеснасць асацыяцыяў. І яшчэ паўбяды, калі розныя класы рознай прадукцыйнасці злучаюцца ў адзін клас, горш, калі адзін клас разрываецца паміж некалькімі. І ўсё ж мы пастараліся, наколькі гэта мажліва, уніфікаваць розныя сістэмы і прымеркаваць паміж сабою ў выглядзе табліц (1-а; 1-б; 1-в; 2-а; 2-б; 2-в). Рымскія і літарныя абазначэнні былі пераведзеныя ў арабскія, пры нястачы нумарацыі класы былі пранумараваныя ў парадку іх апісання, падкласы пазначаліся літарамі. Калі нумарацыя для прадукцыйных і непрадукцыйных дзеясловаў была скразная, яна захоўвалася.

Ніжэй у табліцах параўноўваюцца класіфікацыі, аказаныя ў наступных выданнях [Карцевский 2004; Виноградов 1972; Исаченко 1960; Сидоров 1945; Кузнецов 1952; Гвоздев 1958; Галкина-Федорук 1957; Ломтев 1956; Жураўскі 1957; *Беларуская граматыка* 1985; Шуба 1987; Кривицкий 1990]. Да параўнання ўзятыя тыя сістэмы класаў, якія так ці інакш наследавалі С. Карцэўскага. Супадзенні даюцца ў табліцах на белым тле, несупадзенні – на шэрым, а нястача таксонаў запаўняецца чорным тлом. Можна заўважыць, ува ўсіх класіфікацыях спачатку ідуць прадукцыйныя дзеясловы, потым – непрадукцыйныя з тэматычным галосным і, у самым канцы, – непрадукцыйныя без тэматычнага галоснага. Кожны з такіх комплексаў мы аддзялілі ў табліцах тоўстай паласой.

Пры параўнанні істотна, што бярэцца за норму, бо ўсё астатняе будзе аўтаматычна разглядацца як адхіленне ад нормы. Для гэтага мы абралі дзве самыя ўплывовыя версіі: В. Вінаградава, якая паўтарала і дапаўняла С. Карцэўскага, і расейскай акадэмічнай граматыкі, якую паўтарыў П. Шуба. З увагі на тое, што мы сістэматызуем менавіта беларускі дзеяслоў, версія ў табліцы пазначаецца як Шубава, хоць ён і не быў яе аўтарам. Паводле намінальнай шкалы важна, які нумар замацаваны за тым ці іншым класам дзеяслова (КД), што дазваляе абняць увесь масіў дзеясловаў (табл. 1-а і 1-б). Паводле інтэрвальнай шкалы неістотна, які нумар замацоўваецца за класам / падкласам, істотная толькі паслядоўнасць у апісанні. Прыкладам, калі два класы перастаўленыя месцамі, то гэта два несупадзенні. Супадзенні паводле інтэрвальнай шкалы (табл. 2-а і 2-б) назіраюцца ў прадукцыйных класах дзеяслова (ПКД) і тых непрадукцыйных класах (НКД), якія паспеў апісаць С. Карцэўскі (табл. 2-в), рэшту няма сэнсу параўноўваць, калі паводле інтэрвальнай шкалы колькасць супадкаў раўняецца нулю.

Як можна бачыць з табл. 1-а і 1-б, нумары класаў В. Вінаградаў наследаваў у С. Карцэўскага, а астатнія больш ці менш паслядоўна іх пераймалі. Пры нумараванні ПКД не адхіляліся ад гэтай традыцыі Уладзімір Сідараў і Аляксандар Гваздзёў. Уплыў В. Вінаградава захоўваўся і значна пазней, А. Крывіцкі, які сістэматызаваў дзеясловы незалежна ад граматычнай нормы, яшчэ ў 1978 г. скарыстаў той жа парадак. Аднак у Пятра Кузняцова, Еўдакіі Галкінай-Федарук, А. Жураўскага і А. Ісачанкі два апошнія класы памяняліся месцамі. Расейская ж акадэмічная граматыка 1952 г., а за ёй і П. Шуба, радыкальна перагледзелі нумарацыю (табл. 1-а і 1-б) і парадак (табл. 2-а і 2-б) ПКД, апынуўшыся ў аўтарытэтнай на адзіноце. Ц. Ломцеў паводле намінальнай шкалы выпадае з агульнага шэрагу, але паводле інтэрвальнай шкалы (табл. 2-а і 2-б) выяўляецца, што ён наследуе парадак В. Вінаградава, хоць першыя два класы і нумаруе згодна з акадэмічнай традыцыяй.

У нумарацыі ПКД намяркоўваюцца дзве лініі: старая, якая ідзе яшчэ ад С. Карцэўскага праз В. Вінаградава, і новая – ад граматыкі 1952 г., у беларускай версіі – ад П. Шубы. Першая дае канвенцыйнае адхіленне (А. Ісачанка і інш.) і індывідуальнае адхіленне (Ц. Ломцеў). Тут нават можна выявіць пэўную логіку, але наяўнасць некалькіх нумарацыяў збівае з тропу і не можа апраўдвацца ніякімі творчымі меркаваннямі.

Пры нумарацыі ж НКД тоеснасць прасочваецца толькі сярод першых чатырох класаў, якія маюць тэматычны галосны, і яшчэ двух, якія маюць характэрныя канчаткі на *-ці* і *-чы*. Прычым калі паводле намінальнай шкалы нумарацыя супадае не часта (гл.: табл. 1-а і 1-б), то паводле інтэрвальнай шкалы супадкаў назіраецца нават больш, чым сярод ПКД

Табліца 2-а. **ПКД паводле інтэрвальнай шкалы адносна В. Вінаградава**

Узоры	**Карцэўскі 1927**	**Вінаградаў 1938/1947**	**Ісачанка 1960**	**Сідараў 1945**	**Кузняцоў 1952**	**Гваздзёў 1958**	**Галкіна-Фед. 1957**	**Ломцеў 1956**	**Жураўскі 1957**	**Шуба 1952/1987**	**Крывіцкі 1978/1990**
чытаць	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1
бялець	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2
гадаваць	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.4	П.3
бяліць	П.4	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.5	П.4
стукнуць	П.5	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.3	П.5

Табліца 2-б. **ПКД паводле інтэрвальнай шкалы адносна граматыкі 1952 г.**

Узоры	**Карцэўскі 1927**	**Вінаградаў 1938/1947**	**Ісачанка 1960**	**Сідараў 1945**	**Кузняцоў 1952**	**Гваздзёў 1958**	**Галкіна-Фед. 1957**	**Ломцеў 1956**	**Жураўскі 1957**	**Шуба 1952/1987**	**Крывіцкі 1978/1990**
чытаць	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1	П.1
бялець	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2	П.2
стукнуць	П.5	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.3	П.5
гадаваць	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.3	П.4	П.3
бяліць	П.4	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.4	П.5	П.5	П.4

Табліца 2-в. **НКД паводле інтэрвальнай шкалы адносна С. Карцэўскага**

Узоры	**Карцэўскі 1927**	**Вінаградаў 1938/1947**	**Ісачанка 1960**	**Сідараў 1945**	**Кузняцоў 1952**	**Гваздзёў 1958**	**Галкіна-Фед. 1957**	**Ломцеў 1956**	**Жураўскі 1957**	**Шуба 1952/1987**	**Крывіцкі 1978/1990**
казаць	Н.1	Н.1	Н.1	Н.1;2;3	Н.1	Н.1	Н.1	Н.5	Н.1	Н.1	Н.1
крычаць	Н.2	Н.2	Н.2	Н.2	Н.14	Н.2	–	Н.6	–	Н.2	Н.3
грымець	Н.3	Н.3	Н.3	Н.3	Н.13	Н.3	–	Н.7	Н.2	Н.3	Н.2
сохнуць	Н.4	Н.4	Н.4	Н.4	Н.6	Н.4	Н.4	Н.8	Н.4	Н.4	~~Н.5~~
несці	Н.5	Н.5	Н.5	Н.5	Н.11	Н.5	–	Н.1	Н.6	Н.5	Н.5
пячы	Н.6	Н.6	Н.6	Н.6	Н.12	Н.6	–	Н.2	Н.7	Н.6	Н.4

(гл.: табл. 2-в). Цікава, што парадак першых шасці НКД супадае і паводле лініі С. Карцэўскага, і паводле акадэмічнай. Адхіленні ад інтэрвальнай шкалы бачым у тых мовазнаўцаў, якія ці адвольна апісвалі класы (П. Кузняцоў, Ц. Ломцеў), ці давалі няпоўную парадыгму (А. Жураўскі, Е. Галкіна-Федарук), ці спрабавалі скараціць колькасць КД (А. Крывіцкі), ці сістэматызавалі паводле сваіх адмысловых крытэраў (У. Сідараў). У. Сідараў хоць і не адхіляецца ад агульнапрынятага парадку (калі не лічыць сумяшчэння ў першым класе розных КД), але сама прыналежнасць яго да парадыгмы С. Карцэўскага – пад пытаннем.

Цяпер, нарэшце, падлічым, колькі ёсць супадкаў у нумарацыі паводле розных шкалаў. Дзеля зручнасці падзелім дзеясловы на тры ўмоўныя катэгорыі, якія, так ці інакш, і надалей будуць мець значэнне: 1) прадукцыйныя, 2) непрадукцыйныя з тэматычным галосным і 3) непрадукцыйныя без тэматычнага галоснага. Паводле намінальнай шкалы з 50 ПКД адносна В. Вінаградава супадае 36 нумароў (72 %), а адносна П. Шубы – 25 нумароў (50 %). З 40 НКД з тэматычным галосным паводле намінальнай шкалы адносна В. Вінаградава супадае 19 нумароў (48 %), адносна П. Шубы – 17 нумароў (43 %). Сярод НКД без тэматычных галосных адносна В. Вінаградава супадае 11 нумароў (9 %), а адносна П. Шубы – усяго толькі 3 нумары (2 %).

Паводле інтэрвальнай шкалы з 50 ПКД адносна В. Вінаградава назіраецца 40 супадкаў (80 %), адносна П. Шубы – 24 супадкі (48 %). З 40 НКД з тэматычным галосным паводле інтэрвальнай шкалы ёсць 19 супадкаў (48 %), а з 20 НКД (на *-ці* і на *-чы*) без тэматычнага галоснага супадае 10 (50 %). Астатнія НКД паводле інтэрвальнай шкалы зусім не супадаюць. Трэба адзначыць, што некаторыя НКД у А. Крывіцкага далучаныя да ПКД.

Нягледзячы на ўвесь разнабой, у класіфікацыі дзеясловаў усё ж прасочваюцца пэўныя заканамернасці. І нават вылучаюцца канстанты. Найперш трэба адзначыць стабільнасць 1-га прадукцыйнага класу на *-аць*, ён аднолькава нумаруецца ўва ўсіх разгледжаных сістэмах, як паводле намінальнай, так і інтэрвальнай шкалы. І гэта заканамерна, ужо хаця б таму, што дзеясловы на *-аць* – самыя прадукцыйныя. Амаль ува ўсіх, з выняткам Ц. Ломцева, паводле намінальнай шкалы, захоўваецца і найменне 3-га прадукцыйнага класу на *-ваць* – хутчэй выпадкова, чым заканамерна. А паводле інтэрвальнай шкалы другое месца (пасля *-аць*) займаюць прадукцыйныя дзеясловы на *-ець*, дзеясловы на *-ваць* трацяць трэцяе месца ў акадэмічнай класіфікацыі. Непрадукцыйныя дзеясловы збольшага паўтараюць той самы кругабег: на *-аць* 1-га скланення, на *-аць* 2-га скланення, потым на *-ець*, і замыкаецца гэты шэраг дзеясловамі на *-нуць* з беглым *-ну-*. НКД без тэматычнага галоснага

зазвычай апісваюцца ў паслядоўнасці: перш – на *-ці*, а потым – на *-чы*. У традыцыі нумаравання ёсць пэўная логіка: чым вышэйшая прадукцыйнасць, тым меншы нумар. Але гэты крытэр вытрымваецца не заўсёды, дый ён занадта павярхоўны, каб на ім грунтавацца.

Сістэме С. Карцэўскага, апрача ўсяго іншага, С. Брамлей прыпісвае яшчэ адну загану: "Улік усіх формаў словазмянення ні ў адной з класіфікацыяў не ажыццяўляецца, і зразумела чаму: гэта зрабіла б і без таго даволі грувасткія класіфікацыі зусім неабсяжнымі" [Бромлей 1965: 71]. Інакш кажучы, паводле С. Брамлей, брак сістэмнасці нібыта выклікаецца неэканомнасцю класіфікацыі. Ці так гэта і ці можна дабіцца эканоміі ў класіфікацыі? А калі можна, то якім спосабам? З кагнітыўнага гледзішча эканомія – важная характарыстыка ўсякай тэорыі, неэканомныя сістэмы горш засвойваюцца. Таму паспрабуем вымераць набыты досвед у лічбах і параўнаем, колькі агрэгацыяў узнікала пры сістэматызацыі дзеяслова ў самых розных аўтараў, асабліва ў такіх знакавых, як А. Вастокаў, А. Шахматаў, Я. Станкевіч, В. Вінаградаў, А. Ісачанка, С. Брамлей і інш.

А. Вастокаў (1831): правільныя і няправільныя дзеясловы, сярод правільных – 2 спражэнні, 10 кшталтаў («различий»), разам з ухіламі («уклонениями») – 24, усяго – **25** [Востоков 1831, 112–117].

Г. Паўскі (1842): 2 раздзелы («разряда»), у 1-м раздзеле – 7 заводаў («пород») першавобразных дзеясловаў, у 2-м – 8 заводаў вытворных дзеясловаў, якія могуць дзяліцца на больш дробныя, усяго – **21** [Павский 2012: 47–50].

А. Шахматаў (1913): 4 класы (у 1-ым класе раздзелы («разряды») А, Б, В) і **21** узор («образец») [Шахматов 1952: 222–225].

Я. Станкевіч (1930): 7 класаў, 18 з падкласамі, і "самагуковыя" дзеясловы, усяго – **19** [Станкевіч 2007: 55–58].

У. Сідараў (1945): 5 прадукцыйных класаў і 7 непрадукцыйных, з улікам груп і ізаляваных дзеясловаў – **20** (з улікам падгруп – 30) [Сидоров 1945, 176–187].

В. Вінаградаў (1947): 5 прадукцыйных класаў і 17 непрадукцыйных, 3 ізаляваныя групы дзеясловаў, усяго – **25** (з падгрупамі – 33) [Виноградов 1972: 352–355, 356–359].

А. Ісачанка (1960): 5 прадукцыйных класаў і 5 непрадукцыйных, 7 груп непрадукцыйных і 5 груп ізаляваных дзеясловаў – усяго **22** (з малымі тыпамі, групамі, падгрупамі, адхіленнямі, няправільнымі і ізаляванымі дзеясловамі – 44) [Исаченко 1960: 40–126].

П. Кузняцоў (1952): 5 прадукцыйных класаў і 14 непрадукцыйных, адна група "па-за спражэннямі" і адна "па-за класамі", усяго – **21** [Кузнецов 1952: 270–283].

П. Шуба (1962): 4 прадукцыйныя класы і 11 непрадукцыйных, усяго, з улікам падкласаў і 4-х груп ізаляваных дзеясловаў, – **22** [Шуба 1987: 203–209].

С. Брамлей (1965): 7 суперкласаў, **24** класы (і 37 падкласаў) [Бромлей 1965: 76–83].

Які б метад сістэматызацыі мы ні абралі, заўсёды (без дробных таксонаў) выходзіць аптымальны лік класаў дзеяслова – ад **20** да **25**. І ў С. Брамлей выйшла не самая эканомная класіфікацыя, а калі зважаць на падкласы, то адна з самых неэканомных. І не дзіва, бо натуральныя класы, разарваныя вонкавым фармальным падзелам, заяўляюць пра сябе па некалькі разоў у штучных агрэгацыях. Лікі класаў, атрыманыя эмпірычна, цікава было б параўнаць тут з досведам аксіяматычнага апісання: "Тэарэтычна магчымы **64** семантычныя класы дзеясловаў" [Мартынаў, Шуба, Ярмаш 1967: 6]. А ў беларускай мове, пішуць аўтары, рэалізаваліся толькі **8** класаў гэтай мадэлі [Мартынаў, Шуба, Ярмаш 1967: 6]. І з эмпірычнага і аксіяматычнага досведу вынікае: калі мы хочам мець поўную карціну парадыгмы дзеяслова, то патрэбная не "эканомная", а аптымальная сістэма класаў. А эканомія чыста дзеля эканоміі толькі ўскладняе і без таго няпростую рэчаіснасць.

1.4. Класы дзеяслова і семантычнае вымярэнне

Даследаванняў аб семантыцы дзеяслова значна больш, чым аб класах, і колькасць іх штогод расце. Некаторыя з іх нічым паміж сабой не звязаныя, некаторыя, наадварот, занадта стэрэатыпныя. Праблема тэорыяў семантыкі – у адрыве ад формы, ад пэўнай мовы, у прэтэнзіі на ўніверсалізм. Дзеясловам могуць прыпісвацца экстралінгвістычныя катэгорыі, уся ўніверсальнасць якіх часта зводзіцца да таго, што яны ўваходзяць у філасофскі, лагічны ці лінгвістычны наратыў. Але ўсякая спроба вынайсці катэгарыяльны апарат граматыкі па-за граматыкай няўхільна вядзе да эсэнцыялізму і благой бясконцасці ўсё новых і новых тэорыяў. Разгледзім некалькі апісанняў семантыкі дзеяслова, узятых амаль наўздагад.

Гэтак "прынцып дыстрыбуцыйнага аналізу словаўтваральных фармантаў" дзеяслова прапануе цытаваная тут кніга Віктара Мартынава, Паўла Шубы і Мікалая Ярмаша [Мартынаў, Шуба, Ярмаш 1967]. У кнізе апрыёры ў якасці канстантнай семантычнай структуры пастулюецца "ядзерная канструкцыя SAO, дзе S – суб'ект дзеяння, A – дзеянне, O – аб'ект дзеяння" [Мартынаў, Шуба, Ярмаш 1967: 5]. А ў якасці пераменных даюцца характарыстыкі SAO: "наяўнасць або адсутнасць самога кампанента, наяўнасць або адсутнасць змен у ім" [Мартынаў,

Шуба, Ярмаш 1967: 5]. Аўтары сцвярджаюць: “прыпісваючы кампанентам SAO па дзве характарыстыкі, мы атрымліваем 64 магчымыя камбінацыі гэтых кампанентаў” [Мартынаў, Шуба, Ярмаш 1967: 6]. У цэлым мадэль прыгожая і нібыта лагічная. Але, па-першае, дзе гарантыя, што натуральная мова будзе такой лагічнай, што захоча адпавядаць гэтай мадэлі? Па-другое, дзе гарантыя, што мадэль не выпускае з-пад увагі нешта куды больш істотнае для натуральнай мовы? І, нарэшце, па-трэцяе, дзе гарантыя, што накладанне гэтай аксіяматычнай мадэлі на натуральную мову не прывядзе да такой класіфікацыі дзеясловаў, якая пераразмяркуе рэальныя класы па іншых катэгорыях? Апошняе, дарэчы, і здарылася.

Яшчэ больш пытанняў выклікае тое “абагульненне” класаў дзеяслова, якое прапанавалі аўтары [Мартынаў, Шуба, Ярмаш 1967: 9]. На якіх падставах можна злучыць два розныя дзеясловы на *-аць* (*пісаць* і *галадаць*) з яшчэ больш адрозным ад іх на *-аваць* (*дэталізаваць*) у адзін клас? Або дзеясловы на *-іць* (*цямніць*) – з двума зусім рознымі дзеясловамі на *-нуць* (*кіснуць* і *свіснуць*)? І адначасна адарваць ад дзеясловаў на *-аць* дзеясловы на *-ваць* (*нараскручваць*), якія адносяцца да аднаго класу? Калі можна такое, тады можна ўсё, тады ніякіх класаў не існуе. Між іншым, калі ўжо злучаць, то шмат супольнага ёсць паміж дзеясловамі на *-іць* і дзеясловамі на *-аваць*. Але, здаецца, аўтараў больш цікавіла фанетычнае падабенства суфіксаў, чым іх семантыка. Дзіўна, што гэтая мадэль зусім не лічыцца з той сістэмай “марфалагічных” класаў, якую апісваў адзін з аўтараў кнігі [Шуба 1968].

Георгій Сільніцкі прапанаваў аналітычны падыход (“ад часткі да цэлага”) да даследавання семантыкі дзеяслова, заснаваны на вылучэнні “працэсуальнага рэферэнта”, які дзеліцца на “фазавыя” кампаненты, дзе належыць адрозніваць “рэлевантныя семантычныя адзнакі ад нерэлевантных” [Сильницкий 1986: 3–4]. Прапанаваная “семантычная мадэль мае двухроўневую іерархічную структуру”, першы ровень – дэнататыўны, другі – сігніфікатыўны, апошні ў дачыненні да першага выступае “ў ролі пэўнага кшталту «метазначэння»”, а апісаная мадэль уяўляецца аўтарам як трохроўневая сістэма, калі ўлічваць і “выточны ровень аб’ектыўных рэферэнтаў” [Сильницкий 1986: 4]. “З гэтага гледзішча ўсякае дзеяслоўнае значэнне змяшчае або адзін стан (простае дзеяслоўнае значэнне), або некалькі станаў, злучаных паміж сабой хронаструктурнымі (тэмпаральнымі) дачыненнямі (складанае дзеяслоўнае значэнне)” [Сильницкий 1986: 6–7]. Станы дзеляцца на статычныя і дынамічныя, а далей дынамічны стан дзеліцца яшчэ на тры станы “градуальныя”, якія адрозніваюцца паслядоўным узмацненнем ці паслабленнем, на “ітэратыўныя”, якія “імплікуюць серыю паўтораў”, і “флуктуатыўныя”, якія “характарызуюцца найменшай семантычнай аднароднасцю” [Сильницкий 1986:

7–9]. Апошні стан, між іншым, – прыклад чарговага “лінгвістычнага сметніка”, куды спісваецца ўсё тое, што “не можа быць эксплікавана хоць неяк адназначна” [Сильницкий 1986: 8].

Аўтар семантычнай тэорыі ўрэшце падагульняе: “Статычныя станы характарызуюцца найбольшай адпаведнасцю дэнататыўнага значэння сігніфікатыўнаму, флуктуатыўныя – яго найбольшай адпаведнасцю працэсуальнаму рэферэнту”, “варыяцыйныя станы (градуальныя і ітэратыўныя)” – прамежкавыя [Сильницкий 1986: 8]. На аснове прапанаванай вышэй камбінаторыкі вылучаюцца “кантынуальныя” і “стацыянарныя” станы, “паводле набору актантаў і паводле тыпу лучнасці паміж станамі” складаныя дзеяслоўныя значэнні дзеляцца на “каўзатывы” і “працэсівы” [Сильницкий 1986: 10]. Несправядліва казаць, што гэтая мадэль не апісвае дзеяслоў, але наколькі яна ўніверсальная – асобнае пытанне. Абедзве аказаныя тут семантычныя мадэлі больш нагадваюць інструкцыі па ўкладанні граматыкі штучнай мовы, чым інструмент для вывучэння семантыкі дзеясловаў натуральнай мовы.

Тым часам на чарзе новая альтэрнатыўная тэорыя семантыкі. Алена Гарбова ў семантыцы дзеяслова вылучае такі ракурс, які атрымвае ў яе назву “характар дзеяслоўнага дзеяння” [Горбова 1999]. “Выточным пунктам паслужыла класіфікацыя дзеясловаў, распрацаваная З. Вендлерам на матэрыяле ангельскай мовы” [Горбова 1999: 2]. “Мяркуецца, што класіфікацыя характараў дзеяння, у адрозненне ад груповак спосабаў дзеяння, павінна мець універсальны характар” [Горбова 1999: 1]. Пры гэтым аўтарка тут жа прызнаецца, “што на матэрыяле расейскіх і гішпанскіх дзеясловаў вендлераўская класіфікацыя «не працуе» без даволі істотнай яе трансфармацыі” [Горбова 1999: 2]. Тым самым ставіцца пад сумнеў яе ўніверсальнасць. Пад характарам дзеяслоўнага дзеяння разумеюцца “аспектуальна-семантычныя класы дзеяслова” [Горбова 1999: 1]. Для вылучэння іх ужываюцца наступныя працэдуры: 1) “праверка дзеяслова на мажлівасць яго ўжывання ў прагрэсіве”, а таксама – 2) “на спалучальнасць дзеяслова з інклюзіўнымі акалічнасцямі часу” і, урэшце, 3) “стаўлянне дзеясловаў розных характараў дзеяння ў форму аорыста” [Горбова 1999: 2]. У межах тэорыі вылучаюцца класы: “агентыў”, “статыў”, “маментатыў”, “тэрмінатыў” і “інгрэсіў” [Горбова 1999: 3]. Не сказаць, што падобных катэгорыяў няма ў дзеяслове, але незразумела, як іх сістэма суадносіцца з падобнай да яе сістэмай Г. Сільніцкага і менш падобнай да абедзвюх сістэмай В. Мартынава, П. Шубы і М. Ярмаша.

Мы апісалі тры тэорыі семантыкі дзеяслова, якія практыкуюць розныя працэдуры аналізу і розныя сістэмы катэгорыяў. Пры гэтым усе прэтэндуюць на ўніверсальнасць. Можна заўважыць, семантычныя

класы, у адрозненне ад фармальных класаў, амаль не маюць пунктаў перасячэння, калі не лічыць некаторых супольных тэрмінаў, такіх як "статыў". І калі ўсе тры тэорыі слушныя, то для іх мусіць існаваць адзіная метатэорыя, калі ж не, то трэба шукаць слушную ці пусціцца ў чыстую эмпірыку. І тут варта заўважыць, што *характар дзеяслоўнага дзеяння* – гэта, фактычна, адгалінаванне *сістэмы спосабаў дзеяння*, якой толькі што было адмоўлена ў універсальнасці і якая, аднак, за апошнія дзесяцігоддзі стала перспектыўнай галіной семантычных даследаванняў, успомнім яе перадгісторыю.

У 1908 г. шведскі славіст Сігурд Агрэль, характарызуючы польскі дзеяслоў, упершыню ўвёў панятак *aktionsart* – *спосаб дзеяння* [Агрель 1962], які па-расейску часам перадаюць як *совершаемость* [Исаченко 1960: 209]. Беларуская мова дазваляе ўжыць больш эканомны тэрмін – ***чын*** (параўнайма: *чыніць, чыннасць, якім чынам = якім спосабам*). Прапанаваны тэрмін гарманічна ўпісваецца ў шэраг іншых тэрмінаў для характарыстыкі дзеяслова – *стан*, *лад*. Не будзем высвятляць статусу гэтага панятку ў граматыцы, зазначым толькі, чын (ці спосаб дзеяння) адносіцца да сферы аспекталогіі. Як доўгі час класы блыталі з спражэннямі, так чы́ны блыталі з трываннямі. Яшчэ да з'яўлення тэрміна *aktionsart* чыны («подвиды») звярталі на сябе ўвагу лінгвістаў [Ульяновъ 1895; Фортунатовъ 1899; Шахматов 1941: 472–476; Маслов 1948; Маслов 1958], актыўна ж спосабы дзеяння сталі распрацоўвацца з 1960-х гг. [Исаченко 1960: 209–344; Маслов 1962; Холодович 1963: 3–11; Бондарко, Буланин 1967: 14–29]. За апошнія дзесяцігоддзі ўзнікла нямала даследаванняў на тэму аспекту і дыятэзы [Авилова 1976; Шелякин 1983; Маслов 1984; *Теория функциональной грамматики* 1987; Шелякин 2001; Падучева 2004; Князев 2007: 258–581; Palosi 2013; Горбова 2017].

Спосабы дзеяння – з'ява дзеяслоўнай семантыкі. Іх вывучэнне не зводзіцца да той ці іншай тэорыі, гэта сфера эмпірыкі дзеяслова. Аднак усё, што трапляе ў поле зроку распрацовак спосабаў дзеяння, адносіцца ў асноўным да прыставак. Суфіксацыя застаецца па-за ўвагай функцыянальнай граматыкі, якая займаецца чынамі дзеяслова. Вынятак складаюць толькі некалькі класаў: мультыплікатыўныя (на *-аць*), ітэратыўныя (на *-ваць*) і маментатыўныя (на *-нуць*). Усе яны адносяцца да самых прадукцыйных класаў, а з усяго шэрагу класаў толькі іх можна аднесці не да слова-, а да формаўтварэння. Праўда, і суфіксы, і прыстаўкі для функцыянальнай граматыкі не ёсць пунктам адліку, семантычныя агрэгацыі могуць азначацца самымі рознымі марфемамі і нават зусім без марфем. І ўсё ж, сканцэнтраванасць на прыстаўках не можа не кідацца ў вочы. Не можа не кідацца ў вочы і перасячэнне класаў з чынамі.

На дадзены момант у мовазнаўстве склалася парадаксальная сітуацыя: з аднаго боку – класы дзеяслова, з другога боку – чыны дзеяслова. Класы з кожным разам усё больш фармалізуюцца, чыны вывучаюцца ў адрыве ад формы. Класы маюць у аснове суфіксы, чыны разгортваюцца вакол прыставак і некалькіх суфіксаў, істотных і для класаў. Класы апісвае традыцыйная граматыка, а чыны даследуе функцыянальная. У класах выкарыстоўваецца лічбавая намінацыя, у чынах – слоўная. Класы імкнуцца да эканоміі, хоць і беспаспяхова, а колькасць чынаў штораз расце, і гэта зусім не бянтэжыць мовазнаўцаў, а ў нечым нават цешыць. Класы трываюць у межах славістыкі, чыны прэтэндуюць стаць універсаліямі. Дык ці не ёсць гэта два бакі аднаго медаля, і таму кожны з іх няпоўны? Якраз непаўната, аднабаковасць падыходаў і завяла класіфікацыю дзеясловаў у фармалістычны тупік, а чыны, наадварот, кінула ў благую бясконцасць эмпірычных апісанняў ды памнажэння тэарэтычных эсэнцыяў.

У звязку з усім гэтым парадоксам хацелася б прытачыць дзве прынцыпова важныя заўвагі, узніклыя пры вытоках даных наратываў. С. Карцэўскі, назваўшы класы дзеясловаў "семантычнымі", зрабіў прызнанне: "Мы мусілі адмовіцца ад нашага намеру сістэматычна вывучаць дзеяслоўныя прыстаўкі з пункту гледжання іх семантычнага значэння" [Карцевский 2004: 67]. А. Ісачанка ж, характарызуючы раннія работы Юрыя Маслава, якія закладалі падмурак функцыянальнай граматыкі, заўважыў: "Найбольш спрэчная ў гэтым азначэнні адмова аўтара ад вонкавых (фармальных) паказнікаў «спосабу дзеяння»" [Исаченко 1960: 216]. Такім парадкам, С. Карцэўскі разумеў, што класы дзеяслова і суфіксацыя – гэта толькі першая прыступка ў даследаванні семантыкі, наступным крокам мусяць стаць прыстаўкі, а пачынаць з прыставак, не вывучыўшы суфіксаў, – гэта значыць будаваць дом з даху. А. Ісачанка, сваім парадкам, усведамляў небяспеку разыходжання граматычнай семантыкі з фармальнымі сродкамі яе выражэння, што прывядзе да экстрапаляцыі на граматыку прадметных значэнняў ці нашых суб'ектыўных уяўленняў.

Абедзве гэтыя заўвагі мы пастараемся тут улічыць, чым і мае адрозніваць наш падыход ад тых, якія мы крытычна прааналізавалі, але без якіх не было б і гэтага даследавання. Граматыка ў кожнай мове адна [Пацюпа 2013: 100–102], а "традыцыйная" ці "функцыянальная", "тэарэтычная" ці "практычная", урэшце, "акадэмічная" ці "школьная" – неістотна, гэта толькі спосабы яе выканання.

2.1. Сістэма класаў і катэгарыяльны апарат

Першым крокам на шляху трансфармацыі сістэмы С. Карцэўскага павінен стаць адыход ад лічбавай і пераход да слоўнай намінацыі, якая б характарызавала ўласцівасці класаў дзеясловаў. На справе гэта не так проста зрабіць, бо знайсці патрэбны тэрмін, здольны абняць усе ўласцівасці аб'екта, асабліва, калі той супярэчлівы, можна толькі пасля ўсебаковага вывучэння. Дый некаторыя патэнцыйныя тэрміны "захопленыя" функцыянальнай граматыкай. На сённяшнім этапе нам бачыцца перспектыўным сустрэчны рух традыцыйнай і функцыянальнай граматык, набліжэнне класаў дзеяслова да сістэмы спосабаў дзеяння. Урэшце, прынцып функцыянальнай граматыкі "ад зместу да формы" не павінен быць голай дэкларацыяй, да формы трэба ўсё ж некалі дайсці. Вядома, змена асноў намінацыі класаў не можа не выклікаць частковага перагляду і ўдакладнення сістэмы класаў і чынаў.

Каб аб'ект аналізу і кола звязаных з ім праблем не ўяўляліся цьмянымі і надуманымі, варта ўвесці чытача ў тэму. Кажучы словамі І. Канта, перш чым аналізаваць дзеясловы, трэба ўяўляць іх сінтэтычна – зрабіць прэвентыўны цэласны агляд класаў дзеяслова, як і рабілі многія класіфікатары. Спосаб не самы зручны і не самы эканомны, але апрабаваны. Ужо чыста эмпірычнае знаёмства з дзеясловамі выяўляе некаторыя заканамернасці, мы не можам не звяртаць на іх увагі, але не можам і растлумачыць. Скажам, што значыць наступная карэляцыя: *піць – паіць, гніць – гнаіць, ссаць – саіць*? Ці ёсць тут нейкі закон, а калі ёсць, то чаму мала падобных пар? Значэнне тэматычнага галоснага ў карэляцыях: *бялець – бяліць, галець – галіць, касець – касіць* – відавочнае, але наколькі паслядоўна яно абумоўліваецца формаю дзеяслова, мы не ведаем. У чым розніца паміж дзеясловамі *рубаць* і *рубіць*, *ламаць* і *ламіць*, *гібаць* і *гнуць*, *раўнаць* і *раўняць*, а побач – *раўнаваць*? Які вынік аманіміі і паранімііі каранёў: *гадаць – гадзіць – га́дзіць* і *гадаваць*? Урэшце, якая логіка ў тым, што ў беларускай мове норма – *танцаваць* і *лячыць*, а узус час ад часу выдае адваротнае: *танчыць* і *лекаваць*? Усе даныя апазіцыі – фармальныя, але нельга не бачыць у іх семантычных адрозненняў.

Семантыка класаў дзеяслова рэалізуецца ў сферах аспекту і дыятэзы. Першая ахапляе працэсуальна-часавыя дачыненні, другая – суб'ект-аб'ектныя. Аспект у вузкім значэнні – трыванне, у шырокім – сістэма чынаў. Дыятэза – гэта дачыненні актантаў, у цэнтры ўвагі стан дзеяслова і звязаная з ім пераходнасць. Але стан і пераходнасць не перадаюць усіх зменаў дыятэзы, варта ўвесці яшчэ адну катэгорыю, якая б паказвала кірунак дзеяння адносна суб'екта, удакладняючы пераходнасць і не

зводзячыся да яе. У актыўных і эргатыўных мовах падобная катэгорыя вядомая як *версія* [гл.: Тестелец 1990], праўда, там версія характарызуе змены дыятэзы, звязаныя з ускосным, а не беспасярэднім дапаўненнем. З іншага боку, у індаеўрапейскіх мовах, пачынаючы з антычнасці, раз за разам узнікала праблема сярэдняга стану – медыуму [*Античные*… 1936: 126–128]. Медыум то дапаўняўся станамі "сярэднім", "агульным", "адкладальным", то адмаўляўся як такі ў прынцыпе, але так і не дасягнуў яснага разумення. Якраз у ім і хавалася інтуіцыя тых уласцівасцяў дзеяслова, якія не ўкладваюцца ў стан і раскрываюцца ў асобнай катэгорыі. Катэгорыя *версіі* (а можна выкарыстаць у якасці тэрміну і беларускае слова ***згіб***) дазваляе абняць паняткі *пераходнасці / непераходнасці* і дапоўніць іх тым, што выпадае з-пад вока.

С. Карцэўскі лічыў катэгорыю стану "самай заблытанай", якая "змяшчае насамрэч дзве розныя сістэмы дачыненняў": пераходнасці і непераходнасці, аб'екта і дзеяча [Карцевский 2004: 107]. Бінарызм катэгорыі стану (актыў / пасіў), шлях да якога быў пакручасты і супярэчлівы [Мучник 1971: 11–45], хоць і апраўданы, але не ахапляе ўсе дзеясловы. З аднаго боку, трэба адрозніваць прыватныя значэнні зваротных дзеясловаў ад зваротнасці ў цэлым, каб не парушаць іерархіі. З іншага боку, у дачыненні актыву і пасіву не варта замешваць тыя дзеясловы, якія ляжаць па-за гэтай апазіцыяй. Тое, што мы тут назвалі версіяй, не зводзіцца ні да актыву / пасіву, ні да зваротнасці / незваротнасці, ні да транзітыўнасці / інтранзітыўнасці. Было б не рацыянальна адпрэчваць ідэю версіі і, рэанімаваўшы разгалінаваную сістэму станаў: "сярэдняга", "агульнага", "адкладальнага" і г. д., яны толькі зацямнялі б існасць праблемы. Не будзе тут выйсцем і дуалізм С. Карцэўскага, бо праблема пераходнасці, стану і дачыненняў суб'екта і аб'екта – гэта ўсё ж адна сфера. Версія праясняе якраз тое, што было недыферэцыявана ў загадкавым медыуме, і паказвае, як яно лучыцца з актывам і пасівам.

Семантыку дзеяслова можна ўявіць у выглядзе канструктару катэгорыяў: трыванняў і станаў, пераходнасці і непераходнасці, а таксама прапанаваных версіяў: а д ц э н т р о в а й, д а ц э н т р о в а й і н е й т р а л ь н а й, якія на дзіва канкрэтна праяўляюцца ў розных класах, асабліва ў непрадукцыйных, нібыта "мёртвых", што насамрэч не адпавядае запраўднасці.

Прадукцыйнасць як характарыстыка класаў дзеяслова, пэўна ж, мае значэнне, але не такое вялікае, як лічылі дагэтуль. Па-першае, гэта катэгорыя не граматычная, а статыстычная – колькі дзеясловаў мусіць налічваць клас, каб лічыцца прадукцыйным? Хто і на падставе чаго гэты лік вызначае? Па-другое, называючы клас прадукцыйным, мы не

бяром да ўвагі тое, што самы прадукцыйны 1-ы клас на *-аць, -яць, -ваць* (мультыплікатывы і ітэратывы) і 2-і (ці 5-ы) прадукцыйны на *-нуць* (маментывы) адносяцца да формаўтварэння, а астатнія класы – словаўтваральныя (якая б ні была расплывістая мяжа паміж тым і другім). Формам наканавана быць "прадукцыйнымі", а самастойных слоў з тым ці іншым значэннем (колькі б мы іх ні маглі ўтварыць) патрабуецца аптымальная колькасць, не больш і не менш. Па-трэцяе, у прадукцыйных класах ёсць непрадукцыйныя групы, на што звярталі ўвагу С. Карцэўскі і ягоныя наступнікі. Таму прадукцыйнасць як панятак трэба вынесці па-за межы характарыстык класа і стасаваць да больш дробных груп. Нас больш цікавіць маркіраванасць / немаркіраванасць дзеясловаў і семантыка маркераў.

Маркерамі класаў (праўда, у першым набліжэнні) насамрэч ёсць тэматычныя галосныя, якія атрымалі не зусім слушнае найменне, функцыя іх не фармальная, а семантычная. Калі глянуць на структуру марфем не надта строга, то можна заўважыць: у іменных фармантах маюць значэнне зычныя фанемы, а дзеяслоўнасць перадаецца амаль цалкам праз галосныя. "Зычныя" і "галосныя" суфіксы – як зямля і вада ў метафізічных сістэмах, адны – жорсткія, другія – плыўкія. Тэматычныя галосныя могуць і змяняцца, і пры формазмяненні зусім знікаць, але іх цякучасць мае заканамернасці, якія таксама служаць для адрознення марфем. Гэтая цякучасць і не бралася ў разлік у ранніх класіфікацыях дзеяслова. Тэматычны галосны інфінітыва – перадае адзін з некалькіх патэнцыйных суфіксаў, у залежнасці ад варыянтаў трансфармацыі. Пасля, у аддзеяслоўных імёнах, тэматычныя галосныя трываюць як знак інкарпараванай у іх дзеяслоўнасці.

Дзеясловы, якія маюць тэматычны галосны, – маркіраваныя, незалежна ад прадукцыйнасці, якія не маюць тэматычнага галоснага – немаркіраваныя. Таму першыя, згодна з іх маркерамі, могуць быць ахарактарызаваныя і названыя, другія не могуць характарызавацца ў прынцыпе, хоць гэта зусім не значыць, што яны не імплікуюць пэўнага набору катэгорыяў. Дзеясловы з тэматычным галосным таксама не заўсёды могуць інтэрпрэтавацца адназначна. Найбольшую праблему сярод апошніх стварае самы шматлікі 1-ы клас (на *-аць, -яць, -ваць*) і, у меншай меры, – 4-ы (на *-іць*), яны занадта аб'ёмныя, каб упісацца ў адзіную формулу, гэта нават не зусім класы, а кангламераты таксонаў рознага ўзросту, значэння і статусу. У немаркіраваных дзеясловах праблемы стварае сінанімія формаў, а ў прадукцыйных – аманімія, якая вядзе да іх нейтралізацыі.

Табліца 3. **Класы і падкласы дзеясловаў**

Класы	Падкласы	Прыклады	Т.	А.	V.
афарматыўныя	–//–	*даць, стаць, грэць, гніць, піць, жаць, няць, калоць, церці, везці, сапці, грэбці, пячы, легчы*	+/–	I. (P.)	↔
медыятыўныя I	–//– (*para-* –//–)	*казаць, пісаць, сеяць, рэзаць, араць, баяць, ткаць, лгаць*	+/–	I.	→ (←)
	іміта-тыўна-інтэ-нсіўныя	*лапатаць, грукатаць, шаптаць, екатаць*	–	I.	↑
статыўныя	–//– (*anti-* –//–)	*віснуць, мокнуць, гаснуць, пахнуць, смагнуць*	–	I.	←
ілюмінатыўныя	–//– (*quasi-* –//–)	*спаць, ляжаць, гнаць, гучаць; вісець, ляцець, шумець, глядзець*	±	I. (P.)	↑
	іміта-тыўна-акцэле-ратыўныя	*лапацець, грукацець, шапацець, мігацець*	–	I.	↑
фактытыўныя	–//– (*para-* –//–)	*рабіць, вазіць, гнаіць, ставіць, лажыць, рубіць, лячыць, лжыць, гадзіць, стрэліць, грабіць*	+	I. (P.)	→
	транслятыў-ныя	*бяліць, вузіць, дубіць, касіць, раўніць, п'яніць*	+	I.	→
	(*quo-* –//–)	*віхрыць, галасіць; гаспадарыць,*	–	I.	↑
трансфарматыў-ныя	–//–	*бялець, вузець, дубець, касець, раўнець, п'янець*	–	I.	←
медыятыўныя II	мультатыўныя	*імаць, кідаць, чытаць, рубаць, раўнаць; ганяць, раўняць, стаўляць, страляць*	+/–	I.	→ ←
	(*post-*)ітэра-тыўныя	*чуваць; бываць; даваць*	+/–	I.	→ ←

Класы	Падкласы	Прыклады	Т.	А.	V.
	іміта-тыўна-рэтар-датыўныя	*лопаць, грукаць, сыкаць, гукаць, выкаць, грабаць, драпаць, лётаць*	–	I.	←
маментыўныя	дырэктыўныя	*гнуць, цягнуць, пнуць, тануць*	+/–	I.	→
	–//–	*кінуць, стануць, рубнуць, лопнуць, гукнуць, смагнуць, грабнуць, драпнуць, стрэльнуць*	+/–	P.	→ ←
	гіпермаментыўныя	*кідануць, рубануць, стралянуць, грабануць, пекануць, драпануць, шапянуць*	+/–	P.	→ ←
практытыўныя	–//–	*злаваць, каваць; гадаваць, кіраваць, раўнаваць, лекаваць, гаспадараваць, галасаваць, вешчаваць*	+/–	I. / P.	→ ←

Таксаномія дзеяслова мае некалькі вымярэнняў, таму падача яе ў адной плашчыні, вядзе да супярэчнасцяў, а звядзенне сістэмы да аднаго прынцыпу дзеля зняцця супярэчнасцяў робіць класіфікацыю бессэнсоўнай. У агульнай масе дзеясловаў варта адрозніваць к л а с ы, п а д к л а с ы і г р у п ы, а таксама больш абагульненыя ўтварэнні – я р у с ы, т ы п ы і к л а с т а р ы.

Асноўная таксанамічная адзінка дзеяслова – клас, ён становіць сабой фармальна-семантычны таксон. Клас апраўдвае сабой сам факт існавання фармальнай дыферэнцыяцыі дзеясловаў, перакідае масток ад вонкавых праяў да нутраных уласцівасцяў. Далей у межах класаў вылучаюцца падкласы, яны адрозніваюцца не толькі тым, што клас абымае іх прыватныя адрозненні, але і больш размытымі граніцамі. Падкласы могуць мець суфіксальныя, акцэнтныя ці катэгарыяльныя адрозненні, але збольшага ўпісваюцца ў межы класа. Групы таксама вылучаюцца ў межах класаў, але адрозніваюцца ад падкласаў не як больш дробныя, а як чыста фармальныя таксоны. Адным словам, калі класы абавязкова маюць і фармальныя, і семантычныя адрозненні, падкласы могуць зводзіцца да семантычных, то размаітасць груп зусім

не карэлюецца з семантыкай. Класы і падкласы ёсць сэнс менаваць на падставе іх семантыкі, а групы, наадварот, лепш толькі нумараваць і не ставіць у адзін лагічны шэраг з класамі і падкласамі.

Пад ярусамі мы разумеем стадыяльныя адрозненні класаў – паследкі іх гістарычнага станаўлення, вылучэнне ярусаў не канечнае для разумення класаў. Тыпы абагульняюць семантычныя ўласцівасці класаў, з'яўляючы сабой іх квінтэсэнцыю. І, нарэшце, розныя класы і падкласы могуць аб'ядноўвацца ў кластары на падставе карэляцыі іх семантыкі.

У табл. 3 падаецца асноўная інфармацыя пра класы дзеяслова. Класаў усяго дзевяць, парадак размяшчэння не мае прынцыповага значэння, але ён і не зусім выпадковы: верхні радок займае архаічны клас (першы ярус), а апошні – найноўшы клас (трэці ярус), астатнія (другі ярус) размяшчаюцца ці паводле храналагічнага прынцыпу, ці з улікам іх карэляцыі. У першых калонках даюцца найменні класаў і падкласаў. У сярэдняй – прыклады, значная іх частка – аднакаранёвыя, каб можна было назіраць, як прыналежнасць да класу мяняе значэнне дзеяслова. У трох апошніх калонках раскрываецца семантыка класаў – катэгарыяльны канструктар, пра які ішлося вышэй. Пад скаротам «Т.» (транзітыўнасць) знакам «+» пазначаюцца пераходныя дзеясловы, знакам «–» – непераходныя. Пад скаротам «А.» (aspectus) – літарай «Р.» (perfectum) – дакончанае трыванне, а літарай «І.» (imperfectum) – недакончанае. Пад «V.» (versio) – стрэлкай, скіраванай управа (→), пазначаецца адцэнтровая (або адцэнтрова-аб'ектная) версія, стрэлкай скіраванай улева (←) – дацэнтровая (або суб'ектная) версія, уверх (↑) – нейтральная (або адцэнтрова-безаб'ектная) версія, а ўправа-ўлева – (↔) – дзеясловы, якія здольныя мяняць версію. На змесце катэгорыяў падрабязней спынімся ў працэсе далейшага знаёмства з класамі.

Традыцыйна і само апісанне, і нумарацыю класаў пачынаюць з "прадукцыйных", "правільных" ці "стандартных" дзеясловаў, але гэта зручна толькі пры павярхоўным падыходзе, калі не звяртаць увагі на семантыку і сістэмныя лучнасці. Каб зразумець семантыку і сістэмныя дачыненні класаў, іх варта разгортваць ад больш архаічных з'яў да больш новых, нават калі пільнуешся сінхраніі. Дыяхранія, хочам мы таго ці не хочам, настойліва напамінае пра сябе, хай сабе і ў "знятым", трансфармаваным выглядзе. Аднак і архаічныя дзеясловы, форма якіх цалкам страціла матывацыю, не спяшаюць раскрываць свае глыбока схаваныя ўласцівасці. Пра іх мы так мала ведаем, што нават такія выдатныя лінгвісты як С. Карцэўскі і В. Вінаградаў нічога не жадалі бачыць у даўнейшых дзеясловах апрача хаосу формаў ці, як яны пісалі, "граматычнага пылу" [гл.: Виноградов 1972: 359; Карцевский 2004: 100]. А найноўшыя прадукцыйныя дзеясловы занадта нейтральныя, каб быць

узорамі значальнасці формы. Таму апісанне ўсё ж зручней пачынаць "з сярэдзіны", з тых класаў, якія становяць тыпалагічна чыстыя ўзоры, дарма што такі прыём можа падацца нелагічным.

Асабліва пільна і сур'ёзна трэба ставіцца да выбару найменняў класаў і падкласаў. З аднаго боку, трэба ўлічваць ужо вядомыя назвы чынаў, прынамсі, калі яны адпавядаюць уласцівасцям класа, іначай мы рызыкуем быць незразуметымі. З іншага боку, непажадана ўжываць старыя найменні ў новым значэнні, калі чыны не супадаюць з класамі. Трэба ўхіляцца і ад чыста ўмоўных найменняў, называць рэчы "сваімі імёнамі", бо іначай слоўная намінацыя не будзе мець перавагі над лічбавай. І класы, і найменні, аказаныя ў табліцы, не роўныя: найменш адпавядаюць панятку класа як цэласнага аб'екта а ф а р м а т ы ў н ы я дзеясловы, крыху ўмоўнае найменне маюць м е д ы я т ы ў н ы я - І. І вынікае гэта не з непрадуманасці нашай сістэмы, а з складанасці і супярэчлівасці аб'екта. Прызнаць жа праект класіфікацыі ўтапічным, калі ёсць такія яскравыя класы (і з боку формы, і з боку семантыкі), як с т а т ы ў н ы я, і л ю м і н а т ы ў н ы я, т р а н с ф а р м а т ы ў н ы я і м а м е н т ы ў н ы я, значыла б ігнараваць факты. У працэсе апісання нам не раз давядзецца сутыкацца з праблемай умеркавання лагічных шэрагаў, бо семантыка адных таксонаў чыста граматычная, а другіх (кластар імітатыўных дзеясловаў) – больш натуралістычная.

2.2. Статыўныя дзеясловы

Статыўнымі мы называем дзеясловы з беглым суфіксам ***-ну-***, якія абазначаюць стан ці пераход у іншы стан як нутраное дзеянне, скіраванае на суб'ект. Гэта ці не сама кампактны і рэльефны таксон, які можа служыць узорам класу як такога. Апрача таго, статыўныя дзеясловы – архаічныя, і зварот да іх на пачатку выкладу адпавядае логіцы гістарычнага станаўлення класаў. Аднак гэта самы нетыповы клас, калі можна так сказаць, – самы "недзеяслоўны". Што да самога тэрміна *статыўныя дзеясловы*, то ён запазычаны з моў актыўнага ладу [гл.: Климов 2009], дзе статыў, проціпастаўлены актыву, займае значна большае месца, чым у мовах намінатыўнага ладу.

У даследаваннях аб спосабах і характары дзеяння статыўныя дзеясловы таксама вылучаюцца – ужо як універсалія. Аднак не трэба забывацца: "За вонкава падобным тэрміналагічным апаратам гэтых даследаванняў нярэдка хаваецца істотна адрозная сістэма паняткаў" [Климов 2009: 52]. І тыя дзеясловы, якія мы тут называем статыўнымі, не заўсёды супадаюць з універсалісцкімі ўяўленнямі пра статыў, скажам, да названага класу адносяцца дзеясловы *мокнуць*, *пáхнуць*. Але сюды

ніяк не стасуюцца ні *сядзець*, ні *стаяць*, ні нават *спаць*, якія найчасцей падаюцца як прыклады статыўных дзеясловаў. Далей мы ўпэўнімся, што гэта невыпадкова. Варта падкрэсліць, статыўнасць – не значыць нязменнасць, дзеянне адбываецца “ўнутры” суб’екта, гэта “стан, які працякае ў часе”, “ці паступовы пераход у нейкі стан” [Исаченко 1960: 81], “паступовае ўзмацненне нейкага стану” [Виноградов 1972: 349]. А. Ісачанка ў гэтых дзеясловах адзначае і “«мутатыўнае» значэнне” [Исаченко 1960: 81]. І гэта слушна, але яно не заўсёды ім уласцівае (пар. *пахнуць*) і, галоўнае, не ўтрымвае градуальнасці, уласцівай класу трансфарматыўных дзеясловаў, больш новых, але семантычна блізкіх да статыўных. Адрозненне добра відаць, калі параўнаць дэрываты *пасохнуць* – ад статыўнага і *пасушэць* – ад трансфарматыўнага.

З боку формы статывы розняцца ад астатніх класаў на *-нуць* тым, што маюць націск на корані і ніколі – на суфіксе, зазвычай – на першым складзе (калі двухскладовыя). Найяскравейшая іх рыса – чаргаванне ***-ну- / Ø***, у прошлым часе суфікс ***-ну-*** страчваецца: *мокнуць – мокла, тухнуць – тухла*. З семантычнага боку яны адметныя не ў меншай меры: усе непрэфіксаваныя статыўныя дзеясловы маюць недакончанае трыванне, і ўсе яны – непераходныя з д а ц э н т р о в а й версіяй, сінанімічнай пасіву. Інакш кажучы, суб’ект скіроўвае дзеянне на сябе, а каб такую скіраванасць дзеяння абазначыць, не патрабуецца постфікс *-ся*, які далучаюць актыўныя дзеясловы пры змене версіі. Асноўныя характарыстыкі данага класу вядомыя здаўна [гл.: Павский 2012: 39, 44; Карцевский 2004: 97; Виноградов 1972: 349; Исаченко 1960: 84–85], але пры гэтым не ўлічвалася іх версія, і дэрывацыйная валентнасць, абумоўленая версіяй, была незразумелая. А якраз у гэтай сферы і выяўляюцца ўласцівасці, якія рэзка вылучаюць статыўныя дзеясловы сярод астатніх класаў.

У левых табл. 4-а і 4-б[1] паказваецца граматычная парадыгма класу статыўных дзеясловаў, у правых табл. 4-а і 4-б – аднакаранёвыя дэрываты ды паралелі. Першае, на што нельга не звярнуць увагі, – гэта блакаванне пасіву – дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу з суфіксамі ***-т-*** і ***-н-***. Гэтаксама, і нават у большай меры, тут блакуюцца працэсуальныя назоўнікі (ці дзеяназоўнікі) на ***-цце, -нне*** і ***-енне*** – усе

[1] Лексіка, выкарыстаная ў табліцах, апрача слоў, пазначаных *, была спраўджаная паводле анлайн-рэсурсу Slounik.org, размешчаных там слоўнікаў [ГСД; ГСН; ГСП]. Словы, пазначаныя *, былі выяўленыя намі ў беларускім сегменце інтэрнэту. Іх шуканне чынілася мэтна, у адпаведнасці з матрыцый табліцы, і іх аказіянальнасць у нашым выпадку не загана, а пацверджанне жывасці (дзейснасці і сэнсоўнасці) глыбінных алгарытмаў беларускага словаўтварэння.

Табліца 4-а (л.). **Формы статыўнага дзеяслова**

Інфінітыў	3-я асоба, цяпер. час		Мінулы час, ж.р.	Загадны лад
	адз. л.	мн. л.		
мокнуць	мокне	мокнуць	мокла	мокні
ціхнуць	ціхне	ціхнуць	ціхла	ціхні
глухнуць	глухне	глухнуць	глухла	глухні
слепнуць	слепне	слепнуць	слепла	слепні
гуснуць	гусне	гуснуць	гусла	гусні
жоўкнуць	жоўкне	жоўкнуць	жоўкла	жоўкні
слабнуць	слабнуць	слабнуць	слабла	слабні
ліпнуць	ліпне	ліпнуць	ліпла	ліпні
брыднуць	брыдне	брыднуць	брыдла	брыдні
мякнуць	мякне	мякнуць	мякла	мякні
гразнуць	гразне	гразнуць	гразла	гразні
а-слізнуць	а-слізне	а-слізнуць	а-слізла	а-слізні
вязнуць	вязне	вязнуць	вязла	вязні
яркнуць	яркне	яркнуць	яркла	яркні
крэпнуць	крэпне	крэпнуць	крэпла	крэпні
горкнуць	горкне	горкнуць	горкла	горкні
ёлкнуць	ёлкне	ёлкнуць	ёлкла	ёлкні
зябнуць	зябне	зябнуць	зябла	зябні
пахнуць	пахне	пахнуць	пахла	пахні
грузнуць	грузне	грузнуць	грузла	грузні
прагнуць	прагне	прагнуць	прагла	прагні
моўкнуць	моўкне	моўкнуць	моўкла	моўкні
бледнуць	бледне	бледнуць	бледла	бледні

калонкі з дзеназоўнікам паслядоўна не запоўненыя. Больш складаная сітуацыя з дзеепрыметнікамі. Калі пасіўныя дзеепрыметнікі на ***-т-*** і ***-н-*** тыпу ~~*мокнуты*~~ ці ~~*мокнены*~~ – немажлівыя ў прынцыпе, а актыўныя на ***-ўш- / -ш-*** і ***-уч- / -юч-*** – **мокнуўшы*, **мокнучы* – супалі з дзеепрыслоўямі і таму перасталі ўжывацца, як у дыялектнай, так і ў літаратурнай мове, то, выходзіць, для дзеепрыметнікаў не застаецца

Табліца 4-а (п.). **Дэрываты і паралелі ст. дз.**

Іменныя формы			**Паралельныя класы дзеясловаў**		
Дзеепрым.	**G.**	**Прым.**	**Мульт.**	**Факт.**	**Ілюм.**
змоклы	–	мокры	намакаць	мачыць	–
заціхлы	–	ціхі	заціхаць	цішыць	–
заглухлы	–	глухі	заглухаць	глушыць	–
аслеплы	–	сляпы	асляпаць*	сляпіць	–
загуслы	–	густы	–	гусціць	–
пажоўклы	–	жоўты +	–	жаўціць	–
аслаблы	–	слабы +	–	сл**а**біць	–
зліплы	–	ліпкі	~~зліпацца~~	ляпіць	~~ліпець~~
абрыдлы	–	брыдкі	абрыдаць	брыдзіцца	–
размяклы	–	мяккі	размякаць	мякчыць	–
загразлы	–	гразкі	загразаць	[~~грязнить~~]	–
аслізлы	–	слізкі	~~слізгаць~~	слізіць	–
увязлы	–	вязкі	~~вязаць~~	[więzić]	–
–	–	яркі	–	ярчыць*	–
скрэплы	–	крэпкі	–	[~~крепить~~]	–
згорклы	–	горкі	–	гарчыць↑	–
з’ёлклы	–	ёлкі	–	ялчыць↑	–
азяблы	–	зябкі +	–	зябіць↑	–
прапахлы	–	пахкі+	–	–	–
загрузлы	–	грузны +	загрузаць	грузіць	–
апраглы*	–	прагны	–	пражыць	–
змоўклы	–	моўкны*	змаўкаць	–	маўчаць
збледлы	–	бледны+	–	–	–

і месца? Але ёсць яшчэ адзін варыянт дзеепрыметнікаў, з суфіксам ***-л-***, і менавіта беларуская мова прымушае звярнуць увагу на гэты, сама загадкавы і ці не сама занядбаны граматыкамі фармант дзеяслова.

Вядома, што “дзеепрыметнік на *л* паступова набываў і набыў форму таго прошлага часу, які ўжываецца ўва ўсіх усходнеславянскіх мовах” [Янкоўскі 1989: 225]. Аднак ранейшая функцыя захавалася, і “сінонімамі

Табліца 4-б (л.). **Формы статыўнага дзеяслова**

Інфінітыў	3-я асоба, цяпер. час		Мінулы час	Загадны лад
	адз. л.	мн. л.		
вянуць	вяне	вянуць	вяла	вянь
гібнуць	гібне	гібнуць	гібла	гібні
дохнуць	дохне	дохнуць	дохла	дохні
кіснуць	кісне	кіснуць	кісла	кісні
мерзнуць	мерзне	мерзнуць	мерзла	мерзні
нікнуць	нікне	нікнуць	нікла	нікні
пухнуць	пухне	пухнуць	пухла	пухні
смягнуць	смягне	смягнуць	смягла	смягні
сохнуць	сохне	сохнуць	сохла	сохні
стынуць	стыне	стынуць	стыла	стынь
гаснуць	гасне	гаснуць	гасла	гасні
тухнуць	тухне	тухнуць	тухла	тухні
меркнуць	меркне	меркнуць	меркла	меркні
віснуць	вісне	віснуць*	вісла*	вісні*
сіпнуць	сіпне	сіпнуць	сіпла	сіпні
хрыпнуць	хрыпне	хрыпнуць	хрыпла	хрыпні
блякнуць	блякне	блякнуць	блякла	блякні
бракнуць	бракне	бракнуць	бракла	бракні
брызгнуць	брызгне	брызгнуць	брызгла	брызгні
зызнуць	зызне	зызнуць	зызла	зызні
чэзнуць	чэзне	чэзнуць	чэзла	чэзні
чахнуць*	чахне	чахнуць*	чахла*	чахні*
жухнуць	жухне	жухнуць	жухла	жухні
друзнуць	друзне	друзнуць	друзла	друзні
прахнуць	прахне	прахнуць	прахла	прахні
скарузнуць	скарузне	скарузнуць	скарузла	скарузні
шэрхнуць	шэрхне	шэрхнуць	шэрхла	шэрхні
растануць	растане	растануць	растала	растань
звыкнуць	звыкне	звыкнуць	звыкла	звыкні
ускрэснуць	ускрэсне	ускрэснуць	ускрэсла	ускрэсні
захраснуць	захрасне	захраснуць	захрасла	захрасні
прасмерднуць	прасмердне	прасмерднуць	прасмердла	прасмердні

Табліца 4-б (п.). **Дэрываты і паралелі ст. дз.**

Іменныя формы			**Паралельныя класы дзеясловаў**		
Дзеепрым.	**G.**	**Прым.**	**Мульт.**	**Факт.**	**Ілюм.**
завялы	–	вялы	завядаць	вяліць	–
згіблы	–	гіблы	пагібаць*	губіць	–
здохлы	–	дохлы	здыхаць	душыць	–
скіслы	–	кіслы	скісаць	кісліць	–
змерзлы	–	мерзлы	замярзаць	марозіць	–
зніклы	–	ніклы+	знікаць	нішчыць	–
спухлы	–	пухлы+	апухаць	пушыць	–
асмяглы	–	смяглы	асмягаць*	смажыць	–
засохлы	–	сохлы+	засыхаць	сушыць	–
астылы	–	стылы	астываць	студзіць	–
згаслы	–	гаслы*	згасаць	гасіць	–
затухлы	–	тухлы	затухаць	тушыць	–
змерклы	–	мерклы*	~~змяркацца~~	марочыць	–
абвіслы	–	віслы	абвісаць	–	вісець
асіплы	–	сіплы	асіп**а**ць	–	сіпець
ахрыплы	–	хрыплы	ахрыпаць	–	хрыпець
збляклы	–	бляклы	збляк**а**ць*	–	–
набраклы	–	браклы*	набракаць	–	–
абрызглы	–	брызглы	абрызгаць	–	–
азызлы	–	зызлы*	азызаць	–	–
счэзлы	–	чэзлы	счазаць*	–	–
счахлы	–	чахлы	зачахаць*	–	–
пажухлы	–	жухлы	пажухаць*	–	–
адрузлы	–	друзлы	–	–	–
спрахлы	–	прахлы*	–	–	–
заскарузлы	–	карузлы	–	–	–
сшэрхлы	–	шэрхлы	–	–	–
расталы	–	талы	раставаць	тапіць	–
звыклы	–	–	звыкацца	вучыць	–
ускрэслы	–	–	ускрасаць	ускрасіць	–
захраслы	–	–	захрасаць	–	–
прасмердлы	–	–	–	смуродзіць	смярдзець

дзеепрыметнікаў на *-ўшы, -шы-* часта выступаюць <…> дзеепрыметнікі з суфіксам *-л-*“ [Каўрус 2011: 107]. А апошнім часам яны “ўсё шырэй ужываюцца ў літаратурнай мове і ў радзе выпадкаў выцясняюць дзеепрыметнікі на *-ш-* і *-ўш-*” [*Граматыка беларускай мовы* 1962: 378]. Часам нават сцвярджаецца, нібыта “на цяперашнім этапе дзеепрыметнікі з суфіксам *-л-* усведамляюцца як асноўныя” [Каўрус 2011: 107]. У тым, што гэта далёка не так, лёгка ўпэўніцца. Насамрэч суфікс ***-л-*** спалучаецца далёка не з усімі класамі дзеяслова, але арганічны ён якраз пры статыўных дзеясловах. Беларуская мова, захаваўшы дзеепрыметнікавасць ***-л-***, нават актуалізаваўшы яго на сучасным этапе, прыадкрывае нам заслону над загадкавым суфіксам, дазваляючы зразумець яго адмысловае значэнне і нават гістарычны лёс. Гэты суфікс даволі спецыфічны і можа разглядацца як аналаг не толькі ***-ш-*** і ***-ўш-***, але і як апазіцыя да ***-т-*** і ***-н-*** – ён не актыўны і не пасіўны, а р э ф л е к с і ў н ы.

Як відаць з табл. 4-а (п.) і 4-б (п.), адметнасць статыўных дзеясловаў у тым, што ад іх рэгулярна ўтвараюцца дзеепрыметнікі з суфіксам ***-л-***: *змоклы, аслеплы, пасохлы*, – але не беспасярэдне, а толькі ад прыстаўкавых дэрыватаў, г. зн. дзеепрыметнікі паходзяць толькі ад перфектываў. А нерэгулярныя ўтварэнні ад першасных дзеясловаў [табл. 4-б (п.)] *вялы, гіблы, кіслы* – наўрад ці могуць быць залічаныя да дзеепрыметнікаў, гэта ўжо прыметнікі, дый прыстаўкавыя ўтварэнні з ***-л-*** часта трактуюцца як прыметнікі. Прыметнікі з суфіксам ***-л-***, у адрозненне ад дзеепрыметнікаў, утвараюцца нерэгулярна, у асноўным ад тых статыўных дзеясловаў, якія не матывуюцца прыметнікамі. З улікам прыметнікаў яны змяшчаюцца ў табліцах. Але размеркаванне статыўных дзеясловаў па дзвюх табліцах зусім не сведчыць пра іх падзел на падкласы ці групы, розніца паміж тымі і другімі досыць умоўная.

Статыўныя дзеясловы ў табл. 4-а (л.), і 4-б (л.) амаль нічым не розняцца, ані семантычна, ані фармальна. Мы нават не будзем тут вызначаць, ні ў сінхранічнай перспектыве, ні ў дыяхранічнай, які чым матывуецца. Проста падзелім іх на тыя, пры якіх ёсць самастойныя аднакаранёвыя прыметнікі (правая табл. 4-а), і тыя, ад якіх прыметнікі ўтвараюцца з дапамогай суфікса ***-л-*** (правая табл. 4-б) або зусім не ўтвараюцца. У тым выпадку, калі статыўныя дзеясловы карэлююць з бяссуфіксавымі прыметнікамі *ціхі, глухі, сляпы* ці з суфіксам ***-к-і***: *ліпкі, мяккі, вязкі, пахкі*; ***-н-ы***: *грузны, прагны*, – у стварэнні яшчэ аднаго прыметніка як бы няма патрэбы – ён будзе збытным. Калі ж прыметніка няма, то пры патрэбе ён утвараецца ад дзеяслова: *віслы, вялы, кіслы, тухлы, чахлы*. Аднак гэта толькі тэндэнцыя, а не правіла, ёсць і паралельныя ўтварэнні (пазначаюцца знакам +): *жоўты – жоўклы, ніцы – ніклы, пухкі – пухлы, сухі – сохлы, зябкі – зяблы*. Зрэшты, і тут аддзеяслоўныя прыметнікі

адрозніваюцца, яны перадаюць не сталую прымету, а ўзніклую як вынік папярэдняга працэсу, толькі без часавых адзнак. З пяці прыметнікаў на ***-л-*** да якасных адносіцца толькі адзін – *пухлы*. У ніжнім сегменце табл. 4-б (л. і п.) мы згрупавалі звязаныя дзеясловы, якія не ўжываюцца без прыставак, таму ад іх не могуць утварыцца беспрыстаўкавыя прыметнікі на ***-л-*** (і нават *талы* – не вынятак, бо паходзіць ад *таяць*).

Ад статыўных дзеясловаў, як і ад іншых класаў, утвараюцца другасныя мультатыўныя формы, але, як бачым з табл. 4-а (п.) і 4-б (п.), далёка не ад усіх. Тут ні ў якім разе нельга блытаць мультатывы з цвёрдай асновай (на ***-аць***): *заглухаць, асляпаць, здыхаць, загрузаць, размякаць,* – якія ўтвараюцца ад статываў, і з мяккай асновай (на ***-яць***), што ўтвараюцца ад аднакаранёвых фактытываў на ***-іць***: *заглушаць, асляпляць, здушаць, загружаць, размякчаць*. Першыя – непераходныя, як і выточныя статывы, другія, як і выточныя фактытывы, – зазвычай пераходныя. Да вытворных хіба што не адносяцца беспрыстаўкавыя мультатывы *слізгаць* і *вязаць* як самастойныя паралельныя ўтварэнні. Выклікаюць сумневы ў якасці трывальных параў і такія дзеясловы, як *змяркацца, зліпацца*, бо статывы не дапускаюць фарманта зваротнасці – постфікса *-ся*. Чаму ўсё ж мультатывы ад статываў нерэгулярныя? Мабыць, у тых няма пільнай патрэбы. Апрача таго, большая частка статываў, якія не карэлююць з мультатывамі, маюць як паралельныя ўтварэнні трансфарматывы: *гуснуць – гусцець, слабнуць – слабець, яркнуць – ярчэць, горкнуць – гарчэць, ёлкнуць – ялчэць, прахнуць – парахнець* і г. д. Яны ў поўнай меры перадаюць паступовасць дзеяння, уласцівую шматкротным дзеясловам.

Суіснаванне паралельных мультатываў рознага паходжання вымагае паказаць карэляцыю статываў з аднакаранёвымі дзеясловамі іншых класаў. З трох апошніх калонак табл. 4-а (п.) і 4-б (п.) можна бачыць, што паралельна з статывамі і вытворнымі ад іх мультатывамі фігуруюць яшчэ два класы – фактытыўны і ілюмінатыўны. Ніводзін клас не дае рэгулярных паралеляў, але і пашырэнне іх не ўсюды аднолькавае. Статывы ў табл. 4-а (п.) даюць менш мультатываў, чым у табл. 4-б (п.), затое першыя маюць амаль поўны набор паралеляў з фактытывамі і ілюмінатывамі, а ў табл. 4-б (п.) – усё наадварот: амаль рэгулярна ўтвараюцца мультатывы, але значна менш паралельных класаў. І гэта натуральна, клас фактытываў паходзіць ад прыметнікаў, а ўласна дзеяслоўныя асновы, мабыць, часцей утвараюць мультатывы. Пры нястачы беларускіх фактытываў у дужках у якасці ілюстрацыі былі падстаўленыя аналагі з расейскай і польскай моў. Аднак тыя ўзоры, якія не адпавядаюць семантыцы, закрэсленыя. Прыкладам, беларускаму статыву *крэпнуць* ‘мерзнуць’ не зусім адпавядае расейскі фактытыў *крепить* ‘мацаваць’.

Табліца 4-в (л.). **Формы антыстатыўнага дзеяслова**

Інфінітыў	3-я асоба, цяпер. час		Мінулы час	Загадны лад
	адз. л.	мн. л.		
прасякнуцца	прасякнецца	прасякнуцца	прасяклася	прасякніся
спасцігнуць	спасцігне	спасцігнуць	спасцігла	спасцігні
пазбегнуць	пазбегне	пазбегнуць	пазбегла	пазбегні

Ілюмінатываў, паралельных з статывамі, – няшмат, але іх наяўнасць сама праз сябе паказальная, бо, як вышэй зазначалася, на ролю статыўных дзеясловаў прэтэндуюць ілюмінатыўныя. І розніца паміж *віснуць* і *вісець* амаль не канцэптуалізуецца, але яна ёсць, і прынцыповая, а нам важна яе зразумець. Асабліва цікавы той момант, што статывы, маючы ў якасці паралеляў ілюмінатывы: *віснуць* – *вісець, моўкнуць* – *маўчаць, сіпнуць* – *сіпець, хрыпнуць* – *хрыпець*, – ужо не маюць у гэтай якасці аднакаранёвых фактытываў, ці наадварот. Ёсць, праўда, і выняткі: *ліпнуць* – *ляпіць* – *ліпець* і *смерднуць* – *смуродзіць* – *смярдзець*, але гэта тлумачыцца пабочнымі прычынамі, прыкладам, *ліпець* мае падвоеную этымалогію [ЭСБМ-5: 316], чым апраўдваецца яго дваякае выкарыстанне. Мабыць, чым мацнейшая семантычная лучнасць паміж каранямі дзеясловаў, тым менш падстаў суіснавання фактытыва з ілюмінатывам.

Сярод фактытываў ёсць некалькі непераходных дзеясловаў і таму семантычна блізкіх да ілюмінатываў – квофактытывы: *гарчыць, ялчыць* і *зябіць*. На іх не варта тут спыняцца, але зазначым, што ў рамцы другога спражэння фактытывы (каўзатывы і квофактытывы), з аднаго боку, а ілюмінатывы, – з другога, складаюць пэўную апазіцыю. На фоне статываў і ўтвораных ад іх мультатываў, якія адносяцца да першага спражэння, гэта вельмі добра відаць. Тут упершыню пачынае праясняцца роля спражэння як пэўнай рамы, фармальнага кластара, у межах якога існуюць семантычна скарэляваныя класы і падкласы.

Цяпер, калі раскрытыя асноўныя характарыстыкі статыўных дзеясловаў, узнікае пытанне, ці можна растлумачыць іх унікальную і адметную фармальную рысу – адсячэнне суфікса ***-ну-*** ў прошлым часе: *мок<л>, мокла*; *слеп<л>, слепла*? Калі ўспомнім, што дзеепрыметнікі з рэфлексіўным суфіксам ***-л-*** утвараюцца амаль вылучна ад статыўных дзеясловаў, то стане зразумела: ужо сам факт далучэння гэтага суфікса паказвае на статыўнасць дзеяслова, і наяўнаць суфікса ***-ну-*** робіцца таўталагічнай. Гэтаксама на паштовых марках Англіі (у адрозненне ад астатніх краін) не змяшчаецца найменне краіны, а толькі малюецца партрэт караля ці каралевы. Трансфарматыўныя ж дзеясловы (*бялець, сырэць*), якія

Табліца 4-в (п.). **Дэрываты і паралелі антыст. дз.**

Іменныя формы		**Мультатыў**
Дзеепрым.	**Дзееназ. (G.)**	
прасякнуты, прасякнены	прасякненне	прасякаць
спасцігнуты	спасціжэнне	спасцігаць
пазбегнуты	–	пазбягаць

ўзніклі значна пазней, таксама далучаюць суфікс ***-л-***, але ўжо не маюць такой прывілеі і адрозніваюць сябе яшчэ і фарматывам ***-е-/-э-***. Аднак жа і тады, калі статыўныя дзеясловы з семантычных ці фанетычных прычын (частая з'ява ў беларускай мове) не адсякаюць ***-ну-*** (*гуснуў, ціхнуў*), гэта не значыць, што яны пераходзяць у іншы клас і што нібыта гэты клас разбураецца. Статыўныя дзеясловы займаюць вельмі спецыфічную нішу, таму амаль не паддаюцца ўплывам збоку, хоць і тут ёсць выняткі.

У якасці выняткаў вядомыя тры дзеясловы (гл.: табл. 4-в [л. і п.]): *спасцігнуць, прасякнуцца* і *пазбегнуць*. Фармальна, паводле сваіх адмен, яны нічым не розняцца ад астатніх статываў, і нават больш паслядоўныя за *гуснуць*, *ціхнуць*, якія не адсякаюць ***-ну-***. Але ўсе тры – пераходныя, яны памянялі версію на адваротную і цалкам змянілі дэрывацыйную валентнасць: ад іх нельга ўтварыць дзеепрыметнікі на ***-л-***, затое свабодна ўтвараюцца дзеепрыметнікі з суфіксамі ***-т-*** і ***-н-***: *прасякнуты* і *прасякнены*, *спасцігнуты, пазбегнуты*. Ад іх утвараюцца дзееназоўнікі: *прасякненне, спасціжэнне*. Ёсць нават зваротная форма: *прасякнуцца*. Гэтыя дзеясловы азначым як а н т ы с т а т ы ў н ы я, каб падкрэсліць, з аднаго боку, іх арганічную еднасць з класам статываў, а з другога – іх нутраную процілегласць. Здавалася б, яны разбураюць намеркаванае адзінства зместу і формы. Аднак, мы лічым, анамалія толькі падкрэслівае, што ўсе апісаныя ўласцівасці невыпадковыя, а збой у семантыцы слоў аўтаматычна цягне за сабой змяненне і іх фармальнага патэнцыялу. Гэта як бы адваротны бок таго самага, яго антыпод. Важна тое, што адцэнтровая версія з суфіксамі ***-т-, -н-*** і дацэнтровая з суфіксам ***-л-*** тут у адной лексеме не сумяшчаюцца.

Шуканне прычын анамальных статываў не ўваходзіць у нашы заданні, але напомнім, у расейскай мове такога кшталту "дзеясловы адносяцца да царкоўнаславянскага пласта" [Исаченко 1960: 84]. А беларускі пурызм слова *пазбегнуць* кваліфікуе як кальку з расейскай мовы, "дзе неўласцівая беларускай мове прыстаўка *из-* замененая на *па-*" [Сцяцко 1999: 155]. Матывуючы тым, што "слоўнікі 20-х гадоў не фіксавалі слова

Табліца 5-а (л.). **Формы квазіілюмінатыўнага дзеяслова**

Інфінітыў	3-я асоба, цяпер. час		Прошлы час	Загадны лад
	адз. л.	мн. л.		
відзець	відзіць	відзяць	відзеў	відзь
глядзець	глядзіць	глядзяць	глядзеў	глядзі
дзяржаць	дзержыць	дзержаць	дзяржаў	дзяржы
гнаць	гоніць	гоняць	гнаў	гані
вярцець	верціць	верцяць	вярцеў	вярці
хацець	хоча	хочуць	хацеў	хаці
імчаць–	імчыць	імчаць	імчаў	імчы

Табліца 5-б (л.). **Формы ілюмінатыўнага дзеяслова (1-я гр.)**

Інфінітыў	3-я асоба, цяпер. час		Прошлы час	Загадны лад
	адз. л.	мн. л.		
спаць	спіць	спяць	спаў	спі
ляжаць	ляжыць	ляжаць	ляжаў	ляжы
стаяць	стаіць	стаяць	стаяў	стой
сядзець	сядзіць	сядзяць	сядзеў	сядзі

пазбягаць" [Сцяцко 1999: 155; Станкевіч 1994: 50]. Калі б усё зводзілася да царкоўнаславянскай мовы, то анамалію можна было б залічыць да падобных, пашыраных у ёй адхіленняў. Але дзеяслоў *прасякнуцца* не мае да яе дачынення. Не можа анамалія тлумачыцца і тым, што ўсе тры дзеясловы не ўжываюцца без прыставак і страцілі лучнасць з сваім класам, хоць яны не адзіныя сярод статываў маюць звязаную аснову. Як бы там ні было, перад намі або рудымент, або гібрыд розных класаў. Падобныя выняткі не раз будуць трапляцца на маргінезе кожнага класа.

2.3. Ілюмінатыўныя дзеясловы

Да ілюмінатыўных мы адносім дзеясловы II-га спражэння з суфіксам ***-е- (-э-)*** і з суфіксам ***-а-***. Гэтае найменне намі прапануецца ўпершыню, хоць дзеясловы данага класу не раз аналізавалі [Павский 2012: 35–39, 65–66; Карцевский 2004: 93–96; Виноградов 1972: 357; Исаченко 1960: 77–80].

Табліца 5-а (п.). **Дэрываты і паралелі квазііл. дз.**

Іменныя формы дзеяслова			**Прыметнікі**	
пасіў	**герунд.**	**актыў**	***-лів-, -ляв-***	***-к-, -н-, -ом-***
відзён	відзенне	відушчы	–	відомы, відны
гледжаны	глядзенне	–	–	нязгледны
адзержаны	дзяржанне	–	–	няўздзержны
гнаны	гнанне (гнаццё)	–	–	гонкі
заверчаны	вярчэнне	–	вяртлявы	вёрткі
–	хаценне	–	хотлівы	–
–	імчанне	–	імклівы	–

Табліца 5-б (п.). **Дэрываты і паралелі іл. дз. (1-я гр.)**

Іменныя формы дзеяслова			**Прыметнікі**	
пасіў	**герундыум**	**актыў**	***-лів-, -ляв-***	***-к-, -н-, -ом-***
–	спаннё	спячы	санлівы	–
–	ляжанне	ляжачы	–	–
–	стаянне	стаячы	–	стойкі
–	сядзенне	сядзячы	–	–

Асноўны масіў ілюмінатываў – гэта дзеясловы гучання – *звінець, сіпець, крычаць*, таксама дзеясловы святла – *гарэць, блішчаць*, паху – *смярдзець*, адчуванняў – *балець*, часам геаметрычна-прасторавыя – *вісець, стаяць* і, нарэшце, “негатыў” усіх названых дзеянняў – *спаць, ляжаць, маўчаць*, сюды ж далучаюцца і дзеясловы зроку (што лагічна, калі ўспомніць беларускі народны выраз “вочы не свецяць”) *глядзець, відзець* і г. д. Ілюмінатыўныя дзеясловы як бы “выпраменьваюць” дзеянне, яно існіцца суб’ектам, але не дасягае і ніколі не можа дасягнуць аб’екта. Пераважная большасць ілюмінатыўных дзеясловаў – непераходныя, калі не лічыць невялікай групы архаічных *відзець, дзяржаць* і да т. п.

Ілюмінатыўныя дзеясловы, у параўнанні з статыўнымі, больш разнародныя, яны дзеляцца на падкласы і групы, дзе вылучаюцца два асноўныя падкласы: меншы і больш архаічны падклас – уласна ілюмінатыўныя (левыя табл. 5-б, 5-в, 5-г.), большы і менш архаічны – імітатыўна-акцэляратыўныя (левая табл. 5-д). Найбольш выбіваюцца з параметраў

Табліца 5-в (л.). **Формы ілюмінатыўнага дзеяслова (2-я гр.)**

Інфінітыў	3-я асоба, цяпер. час		Прошлы час	Загадны лад
	адз. л.	мн. л.		
гарэць	гарыць	гараць	гарэў	гары
грымець	грыміць	грымяць	грымеў	грымі
дымець	дыміць	дымяць	дымеў	дымі
звінець	звініць	звіняць	звінеў	звіні
гудзець	гудзіць	гудзяць	гудзеў	гудзі
рыпець	рыпіць	рыпяць	рыпеў	рыпі
свярбець	свярбіць	свярбяць	свярбеў	свярбі
сіпець	сіпіць	сіпяць	сіпеў	сіпі
хрыпець	хрыпіць	хрыпяць	хрыпеў	хрыпі
нудзець*	нудзіць	нудзяць	нудзеў	нудзі
смярдзець	смярдзіць	смярдзяць	смярдзеў	смярдзі
цярпець	цярпіць	церпяць	цярпеў	цярпі
шумець	шуміць	шумяць	шумеў	шумі
шыпець	шыпіць	шыпяць	шыпеў	шыпі
ляцець	ляціць	ляцяць	ляцеў	ляці
балець	баліць	баляць	балеў	балі
вісець	вісіць	вісяць	вісеў	вісі
кіпець	кіпіць	кіпяць	кіпеў	кіпі
карпець	карпіць	карпяць	карпеў	карпі
курэць	курыць	кураць	курэў	куры
шчымець	шчыміць	шчымяць	шчымеў	шчымі
дудзець	дудзіць	дудзяць	дудзеў	дудзі
імжэць	імжыць	імжаць	імжэў	імжы
ірдзець	ірдзіць	ірдзяць	ірдзеў	ірдзі
карцець	карціць	карцяць	карцеў	карці
кішэць	кішыць	кішаць	кішэў	кішы
ліпець	ліпіць	ліпяць	ліпеў	ліпі
смылець	смыліць	смыляць	смылеў	смылі
шасцець	шасціць	шасцяць	шасцеў	шасці

Табліца 5-в (п.). **Дэрываты і паралелі іл. дз. (2-я гр.)**

Іменныя формы дзеяслова			**Прыметнікі і назоўнікі**		
пасіў	**герунд.**	**quasi-актыў**	**-лів-**	**-к-, -н-**	**-Ø, -а**
+	гарэнне	гаручы	гарлівы	гаркі	гар
–	грыменне*	грымучы	грымлівы	[громкий]	гром
–	дымленне*	дымучы*	дымлівы	дымкі	дым
–	звіненне*	звінючы	званлівы*	звонкі	звон
–	гудзенне	гудучы*	гудлівы*	гудкі	гуд
–	рыпенне	рыпучы	рыплівы	рыпкі	рып+
–	свярбенне*	свярбучы*	свярблівы*	свербкі	сверб
–	сіпенне	сіпучы*	сіплівы*	сіпкі	сіп(-аты)
–	хрыпенне	хрыпучы*	хрыплівы	хрыпкі	хрып(-аты)
–	нудзенне*	нудзючы	нудлівы	нудны	нуда
–	смярдзенне*	смярдзючы	смуродлівы	смуродны	смурод
–	цярпенне	цярпючы*	цярплівы	нясцерпны	–
–	шуменне*	шумлючы*	шумлівы	шумны	шум
–	шыпенне	шыпучы	шыплівы*	–	шып
+	ляценне*	лятучы	–	лёткі	лёт
+	баленне*	балючы	–	–	боль
–	вісенне	вісючы*	–	–	–
+	кіпенне	кіпучы	–	–	–
–	карпенне*	–	карплівы*	–	–
+	курэнне	–	курлівы*	–	–
–	шчыменне*	–	шчымлівы	–	–
–	дудзенне	–	–	–	дуда
–	імжэнне*	–	–	–	імжа
–	ірдзенне	–	–	–	іржа
–	карценне*	–	–	–	–
–	кішэць	–	–	–	–
–	ліпенне*	–	–	–	–
–	смыленне	–	–	–	–
–	шасценне	–	–	–	–

класу к в а з і і л ю м і н а т ы ў н ы я дзеясловы [табл. 5-а (л.)], яны – самыя архаічныя і розняцца ад астатніх як фармальна, так і семантычна. Сам факт існавання такой дыферэнцыяцыі сведчыць пра тое, што панятак прадукцыйнасці досыць адносны, калі яго стасаваць да класу агулам. З фармальнага боку ілюмінатыўныя дзеясловы адрозніваюцца сталым месцам націску, на суфіксальных фармантах ***-е- (-э-)***, ***-а-*** ў інфінітыве, які застаецца нязменным і ў асабовых формах дзеяслова. Націск на суфіксе – не выпадковая з'ява, разгледзеўшы дзеясловы II-га спражэння сістэмна, мы пераканаемся: яго пазіцыя звязаная з дыятэзаю. З семантычнага боку ілюмінатыўныя дзеясловы, як і статыўныя, – непераходныя, але гэта іншая непераходнасць, слабейшая, калі дапусціць тут градацыю, і адпаведна менш устойлівая. Розніца ж вынікае з версіі дзеясловаў.

Рэч у тым, што ілюмінатыўныя дзеясловы ў адрозненне ад статыўных маюць н е й т р а л ь н у ю версію (якую іначай можна назваць а д ц э н т р о в а й н е д а с я г а л ь н а й). Як было сказана, гэта дзеянне, якое не замыкаецца на суб'екце і ў той жа час не мае аб'екта стасавання, таму, згодна з логікай рэчаў, дзеяслоў не можа мець і скразнога дапаўнення. Аднак ёсць адна акалічнасць, калі зададзенасць парушаецца. Дапаўненне ўзнікае тады, калі дзеянне само спараджае аб'ект. Прыкладам, *крычаць* – непераходны дзеяслоў, але ў выразах *крычаць песню, крычаць "біс"* ён набывае статус пераходнасці. Такую з'яву можна лічыць к в а з і п е р а х о д н а с ц ю, яна адрозніваецца ад паўнавартай пераходнасці, тут у ролі скразнога дапаўнення не можа быць агенса. І ў той жа час у параўнанні з "ускоснай пераходнасцю" – псеўдапераходнасцю – тут няма сумневу ў ідэнтычнасці катэгорыі. Больш поўна пераходнасць рэалізуецца ў дзеясловах зроку: *глядзець* можна і *фільм*, і *хвораga*. Статывы ў адрозненне ад ілюмінатываў не дапускаюць у прынцыпе падобных ваганняў пераходнасці, бо пазіцыя аб'екта ў статыве ўжо занятая – гэта сам суб'ект. Як бачым, класы дзеясловаў, якія пры павярхоўным паглядзе здаюцца падобнымі, на справе становяць поўны адварот, што праяўляецца і ў дэрывацыйнай валентнасці.

Калі стабільны галосны ***-е-(-э-)*** і лабільны ***-а-/-э-*** адрозніваюць групы, то праявы ілюмінатыўнасці ў гэтых групах супадаюць: націск стаіць на тэматычным галосным у інфінітыве, цяперашнім і прошлым часе, захоўваецца ў дзеепрыметніку і нават у прыстаўкавых дэрыватах. Усе першасныя дзеясловы – непераходныя, калі не лічыць апісаных вышэй выпадкаў кантэкстуальнай транзітывацыі. Абедзве групы рэгулярна ўтвараюць герундыум і рэгулярна блакуюць пасіў у форме дзеепрыметнікаў. Аднак у 2-й групе ёсць выняткі: ад дзеяслова *гарэць* усё ж утвараецца прыметнік *гарэлы*. Мабыць, таму, што дзеяслоў мае розныя значэнні: 'свяціць' (ілюмінатыўнае дзеянне) і 'тлець, цепліцца' (статыўнае

дзеянне), прыметнік вынікае з апошняга. Таму *гарэць* – гэта семантычны гібрыд. Іншыя ілюмінатыўныя дзеясловы таксама зрэдку ўтвараюць дзеепрыметнікі на ***-л-***: *збалелы, абляцелы, закурэлы*. У калонцы "пасіў" правай табл. 5-в такія выпадкі пазначаюцца знакам +.

Дэрывацыйная валентнасць ілюмінатываў даных груп – гэта комплекс агульных рысаў, якія збліжаюць гэтыя дзеясловы паміж сабой і адрозніваюць ад астатніх. Большая палова ілюмінатываў 2-й групы ўтварае прыметнікі на ***-уч-ы***, у 3-й групе такія дэрываты таксама ёсць, але іх лік невялікі. Лічыцца, што прыметнікі з гэтым суфіксам – былыя дзеепрыметнікі, якія захаваліся як атавізм. Аднак нашы назіранні над сучасным маўленнем паказваюць, што прыметнікі падобнага тыпу ўтвараюцца і дагэтуль: *гудучы, цярплючы* і да т. п. (нават калі лічыць іх за аказіяналізмы). Каб быць дзеепрыметнікамі, дэрыватам на ***-уч-ы*** бракуе інгрэдыента дзеяслоўнасці – тэматычнага галоснага, які адсякаецца пры іх утварэнні. Ці мела гэта значэнне ў старажытнасці – невядома. Побач з атавістычнымі прыметнікамі на ***-уч-ы*** ад ілюмінатываў 2-й групы аднолькава часта ўтвараюцца і інтэнсіяльныя прыметнікі з суфіксам ***-лів-***. І найчасцей яны існуюць паралельна, а дамінаваць пры гэтым можа толькі адзін з іх. Калі параўнаць *звінючы* і *званлівы*, *дымучы* і *дымлівы*, то ў першым разе і норма, і узус аддаюць перавагу дэрывату на ***-уч-ы***, а ў другім – на ***-лів-ы***. Для 3-й групы інтэнсіяльныя прыметнікі таксама ўласцівыя, і іх, у адрозненне ад "атавізмаў" на ***-уч-ы***, не менш, чым у 2-й групе.

Для паўнаты карціны разгледзім карэляцыю ілюмінатываў з аднакаранёвымі прыметнікамі на ***-к-і*** (на фоне статываў), з іншымі прыметнікамі і элементарнымі назоўнікамі. З табл. 5-в (п.) і 5-г (п.) бачым: прыметнікавыя суфіксы ***-к-*** і ***-н-*** з каранямі ілюмінатыўных дзеясловаў спалучаюцца рэдка, асабліва мала паралеляў да 3-й групы, і гэта невыпадкова. У 2-й групе пераважаюць старажытныя асновы, матывацыя якіх даўно страчаная, а ў 3-й – дамінуюць гукаперайманні (апрача *тырчаць* і *маўчаць*, якія яўна выбіваюцца з групы, асабліва апошні). У адрозненне ад прыметнікаў на ***-уч-ы*** і ***-лів-ы***, прыметнікі на ***-к-і*** і ***-н-ы*** матывуюцца назоўнікамі, як відаць з табл. 5-в (п.) і 5-г (п.), апошнія і ўзнікаюць там, дзе ёсць адпаведны элементарны назоўнік, і да ілюмінатываў маюць ускоснае дачыненне. Цікава яшчэ звярнуць увагу на парцыяльныя прыметнікі з суфіксам ***-ат-***: *сіпаты* і *хрыпаты*. Яны таксама здаюцца тут выпадковымі, і гэта запраўды так, але ў кантэксце мовы іх з'яўленне невыпадковае. Бо якраз дзеясловы *сіпець* і *хрыпець* разам з *сіпнуць* і *хрыпнуць* перадаюць уласцівасці чалавечага голасу, таму прыметнікі *сіпаты* і *хрыпаты* ў комплексе з падобнымі да іх прыметнікамі – *насаты, вусаты, лупаты, зрынаты* – займаюць адпаведную нішу.

Табліца 5-г (л.). **Формы ілюмінатыўнага дзеяслова (3-я гр.)**

Інфінітыў	3-я асоба, цяпер. час		Прошлы час	Загадны лад
	адз. л.	мн. л.		
маўчаць–	маўчыць	маўчаць	маўчаў	маўчы
крычаць–	крычыць	крычаць	крычаў	крычы
блішчэць+	блішчыць	блішчаць	блішчэў	блішчы
трашчаць–	трашчыць	трашчаць	трашчаў	трашчы
вішчаць–	вішчыць	вішчаць	вішчаў	вішчы
дрыжаць+	дрыжыць	дрыжаць	дрыжаў	дрыжы
пішчаць–	пішчыць	пішчаць	пішчаў	пішчы
сычэць+	сычыць	сычаць	сычэў	сычы
верашчаць–	верашчыць	верашчаць	верашчаў	верашчы
гручаць–	гручыць	гручаць	гручаў	гручы
гырчаць*	гырчыць	гырчаць	гырчаў	гырчы
гучаць+	гучыць	гучаць	гучаў	гучы
брынчэць+	брынчыць	брынчаць	брынчэў	брынчы
бурчэць+	бурчыць	бурчаць	бурчэў	бурчы
вурчаць–	вурчыць	вурчаць	вурчаў	вурчы
журчэць+	журчыць	журчаць	журчэў	журчы
гурчаць+	гурчыць	гурчаць	гурчаў	гурчы
дрынчэць+	дрынчыць	дрынчаць	дрынчэў	дрынчы
свірчэць–	свірчыць	свірчаць	свірчэў	свірчы
турчаць–	турчыць	турчаць	турчаў	турчы
фырчаць–	фырчыць	фырчаць	фырчаў	фырчы
шуршэць+	шуршыць	шуршаць	шуршэў	шуршы
дзюрчэць+	дзюрчыць	дзюрчаць	дзюрчэў	дзюрчы
мычаць–	мычыць	мычаць	мычаў	мычы
сквірчэць–	сквірчыць	сквірчаць	сквірчэў	сквірчы
тырчаць–	тырчыць	тырчаць	тырчаў	тырчы
цурчэць+	цурчыць	цурчаць	цурчэў	цурчы
шабуршэць+	шабуршыць	шабуршаць	шабуршэў	шабуршы

Табліца 5-г (п.). **Дэрываты і паралелі іл. дз. (3-я гр.)**

Іменныя формы дзеяслова			**Прыметнікі і назоўнікі**		
пасіў	**герунд.**	**quasi-актыў**	**-лів-**	**-к-, -н-**	**- Ø**
–	маўчанне	–	маўклівы	–	–
–	крычанне	крыкучы	крыклівы	–	крык+
–	блішчэнне	бліскучы	–	–	бляск+
–	трашчанне	траскучы	трасклівы	–	трэск+
–	вішчанне	візгучы*	віскліві	–	віск+
–	дрыжанне	дрыгучы	дрыжлівы*	дрогкі	[дрожь]
–	пішчанне	піскучы*	пісклівы	–	піск+
–	сычэнне	сыкучы*	сыклівы	–	сык+
–	верашчанне	–	верасклівы	–	вераск
–	гручанне	–	груклівы	–	грук+
–	гырчанне	–	гырклівы	–	гырк+
–	гучанне	–	гуклівы*	гучны	гук+
–	брынчэнне	–	брынклівы*	–	+
–	бурчанне	–	бурклівы	–	+
–	вурчанне	–	вурклівы*	–	+
–	журчанне	–	журклівы*	–	+
–	гурчанне	–	–	–	+
–	дрынчэнне	–	–	–	+
–	свірчэнне	–	–	–	+
–	турчанне	–	–	–	+
–	фырчанне	–	–	–	+
–	шуршэнне	–	–	–	+
–	дзюрчанне	–	–	–	–
–	мычанне	–	–	–	–
–	сквірчэнне	–	–	–	–
–	тырчанне	–	–	–	–
–	цурчанне	–	–	–	–
–	шабуршэнне	–	–	–	–

Табліца 5-д (л.). **Формы імітатыўна-акцэлератыўнага дзеяслова**

Інфінітыў	3-я асоба, цяпер. час		Прошлы час	Загадны лад
	адз. л.	мн. л.		
балбацець*	балбаціць	балбацяць	балбацеў	балбаці
бліскацець	бліскаціць	бліскацяць	бліскацеў	бліскаці
браскацець	браскаціць	браскацяць	браскацеў	браскаці
булькацець	булькаціць	булькацяць	булькацеў	булькаці
буркацець*	буркаціць	буркацяць	буркацеў	буркаці
віскацець*	віскаціць	віскацяць	віскацеў	віскаці
вуркацець*	вуркаціць	вуркацяць	вуркацеў	вуркаці
грукацець*	грукаціць	грукацяць	грукацеў	грукаці
дрыгацець	дрыгаціць	дрыгацяць	дрыгацеў	дрыгаці
зіхацець+	зіхаціць	зіхацяць	зіхацеў	зіхаці
лапацець	лапаціць	лапацяць	лапацеў	лапаці
ляскацець	ляскаціць	ляскацяць	ляскацеў	ляскаці
мігацець+	мігаціць	мігацяць	мігацеў	мігаці
муркацець*	муркаціць	муркацяць	муркацеў	муркаці
рыпацець*	рыпаціць	рыпацяць	рыпацеў	рыпаці
слізгацець	слізгаціць	слізгацяць	слізгацеў	слізгаці
стракацець	стракаціць	стракацяць	стракацеў	стракаці
стукацець	стукаціць	стукацяць	стукацеў	стукаці
траскацець	траскаціць	траскацяць	траскацеў	траскаці
тупацець	тупаціць	тупацяць	тупацеў	тупаці
хлюпацець	хлюпаціць	хлюпацяць	хлюпацеў	хлюпаці
шалясцець	шалясціць	шалясцяць	шалясцеў	шалясці
шапацець	шапаціць	шапацяць	шапацеў	шапаці
шарахцець	шарахціць	шарахцяць	шарахцеў	шарахці
шаргацець	шаргаціць	шаргацяць	шаргацеў	шаргаці
шархацець	шархаціць	шархацяць	шархацеў	шархаці
гукацець*	гукаціць	гукацяць	гукацеў	гукаці
плюхацець*	плюхаціць	плюхацяць	плюхацеў	плюхаці
плюхцець	плюхціць	плюхцяць	плюхцеў	плюхці
туркацець*	туркаціць	туркацяць	туркацеў	туркаці

Табліца 5-д (п.). **Дэрываты і паралелі ім.-акц. дз.**

Іменныя формы дзеяслова		**Назоўнікі і прыметнікі**	
пасіў	**герундыум**	**-ат**	**-лів-, -к-, -енн-**
–	балбаценне*	болбат*	бабатлівы
–	бліскаценне*	бліскат*	бліскатлівы*
–	браскаценне*	бразгат	бразгатлівы*
–	булькаценне	булькат	булькатлівы*
–	буркаценне	буркат	буркатлівы
–	віскаценне*	віскат	віскатлівы*
–	вуркаценне*	вуркат*	вуркатлівы
–	грукаценне*	грукат	грукатлівы
–	дрыгаценне	дрогат*	дрыгатлівы
–	зіхаценне	зіхата	зіхатлівы
–	лапаценне	лопат	лапатлівы
–	ляскаценне*	ляскат	ляскатлівы*
–	мігаценне	мігат*	мігатлівы
–	муркаценне*	муркат*	муркатлівы*
–	рыпаценне*	рыпат*	рыпатлівы*
–	слізгаценне	слізгат*	слізгатлівы*
–	стракаценне*	строкат	стракатлівы*
–	стукаценне*	стукат	стукатлівы*
–	траскаценне*	трэскат*	траскатлівы
–	тупаценне	тупат	тупатлівы
–	хлюпаценне	хлюпат	хлюпатлівы*
–	шалясценне	шэлест	шалестлівы*
–	шапаценне	шэпт	шапатлівы*
–	шарахценне*	шорах	шарахлівы*
–	шаргаценне	шоргат	шаргатлівы*
–	шархаценне	шорхат	шархатлівы*
–	гукаценне*	гукат*	–
–	плюхаценне*	плюхат*	–
–	плюхценне*	плюхат*	–
–	туркаценне*	туркат*	–

Працяг табл. 5-д (л.).

Інфінітыў	3-я асоба, цяпер. час		Прошлы час	Загадны лад
	адз. л.	мн. л.		
храбусцець	храбусціць	храбусцяць	храбусцеў	храбусці
хрыбусцець	хрыбусціць	хрыбусцяць	хрыбусцеў	хрыбусці
шалахцець	шалахціць	шалахцяць	шалахцеў	шалахці
шурхацець*	шурхаціць	шурхацяць	шурхацеў	шурхаці
мільгацець	мільгаціць	мільгацяць	мільгацеў	мільгаці
шалпацець	шалпаціць	шалпацяць	шалпацеў	шалпаці
шамацець+	шамаціць	шамацяць	шамацеў	шамаці
бубацець	бубаціць	бубацяць	бубацеў	бубаці
дыхцець	дыхціць	дыхцяць	дыхцеў	дыхці
капацець	капаціць	капацяць	капацеў	капаці
пыхцець	пыхціць	пыхцяць	пыхцеў	пыхці
рабацець	рабаціць	рабацяць	рабацеў	рабаці
тарахцець	тарахціць	тарахцяць	тарахцеў	тарахці
трупцець	трупціць	трупцяць	трупцеў	трупці
трымцець	трымціць	трымцяць	трымцеў	трымці
рагацець*	рагаціць	рагацяць	рагацеў	рагаці
сакацець*	сакаціць	сакацяць	сакацеў	сакаці
брынкацець*	брынкаціць	брынкацяць	брынкацеў	брынкаці
гаўкацець*	гаўкаціць	гаўкацяць	гаўкацеў	гаўкаці
гуркацець*	гуркаціць	гуркацяць	гуркацеў	гуркаці
дрынкацець*	дрынкаціць	дрынкацяць	дрынкацеў	дрынкаці
піскацець*	піскаціць	піскацяць	піскацеў	піскаці
пырскацець*	пырскаціць	пырскацяць	пырскацеў	пырскаці
трапацець*	трапаціць	трапацяць	трапацеў	трапаці
фыркацець*	фыркаціць	фыркацяць	фыркацеў	фыркаці
карпацець*	карпаціць	карпацяць	карпацеў	карпаці
зіркацець*	зіркаціць	зіркацяць	зіркацеў	зіркаці
сіпацець*	сіпаціць	сіпацяць	сіпацеў	сіпаці
грамацець*	грамаціць	грамацяць	грамацеў	грамаці
плюскацець*	плюскаціць	плюскацяць	плюскацеў	плюскаці

Працяг табл. 5-д (п.).

Іменныя формы дзеяслова		**Назоўнікі і прыметнікі**	
пасіў	**герундыум**	**-ат**	**-лів-, -к-, -енн-**
–	храбусценне	хробаст*	–
–	хрыбусценне*	хробаст*	–
–	шалахценне	шолах	–
–	шурхаценне*	шурхат*	–
–	мільгаценне	–	мільгатлівы*
–	шалпаценне*	шолпат	шалпатлівы
–	шамаценне	–	шаматлівы
–	бубаценне*	–	–
–	дыхценне*	–	–
–	капаценне*	–	–
–	пыхценне*	–	–
–	рабаценне*	–	–
–	тарахценне	–	–
–	трупценне*	–	–
–	трымценне	–	–
–	–	рогат	рагатлівы*
–	–	сокат	сакатлівы
–	–	брынкат*	–
–	–	гаўкат*	–
–	–	гуркат*	–
–	–	дрынкат*	–
–	–	піскат*	–
–	–	пырскат*	–
–	–	тропат	–
–	–	фыркат*	–
–	–	–	карпатлівы
–	–	–	зіркатлівы*
–	–	–	сіпатлівы*
–	–	–	–
–	–	–	–

Працяг табл. 5-д (л.).

Інфінітыў	3-я асоба, цяпер. час		Прошлы час	Загадны лад
	адз. л.	мн. л.		
тахкацець*	тахкаціць	тахкацяць	тахкацеў	тахкаці
цуркацець*	цуркаціць	цуркацяць	цуркацеў	цуркаці
якацець*	якаціць	якацяць	якацеў	якаці
яўкацець*	яўкаціць	яўкацяць	яўкацеў	яўкаці
хрумсцець+	хрумсціць	хрумсцяць	хрумсцеў	хрумсці
летуцець	летуціць	летуцяць	летуцеў	летуці

Асаблівасць класу ілюмінатыўных дзеясловаў у тым, што ад іх утвараюцца не толькі працэсуальныя назоўнікі *рыпенне, трашчанне, бурчанне, пішчанне*, рэзультатыўныя назоўнікі *рып, трэск, піск*, але і рэзультатыўна-серыйныя – *трэскат, буркат, піскат, бляскат, дрога*т і нават *крыкат, гукат*. Варта падкрэсліць: рэзультатыўна-серыйныя дэрываты значна прадукцыйнейшыя за папярэднія. Зрэшты, 2-я група практычна не ўтварае рэзультатыўна-серыйныя назоўнікі, затое ад дзеясловаў 3-й групы яны ўтвараюцца блізу рэгулярна. Няма такіх дэрыватаў хіба толькі ад негукапераймальных дзеясловаў *маўчаць, тырчаць*, не знайшлося і ад *дзюрчэць, цурчэць*, але гэта не значыць, што ад апошніх не могуць знайсціся. Калі ж знаходзім рэзультатыўна-серыйныя дэрываты, ў 2-й групе, накшталт *рыпат* (адзіны, які нам вядомы), то ён таксама паходзіць ад гукапераймальных дзеясловаў.

А ўжо ад рэзультатыўна-серыйных назоўнікаў, сваім парадкам, утвараюцца другасныя ілюмінатывы, якія становяць асобны падклас імітатыўна-акцэлератыўных дзеясловаў *бліскацець, траскацець* і г. д. Каб не перагружаць табл. 5-в (п.) і 5-г (п.), мы азначылі наяўнасць рэзультатыўна-серыйных дэрыватаў знакам + у апошняй калонцы, а іх узоры падалі ў табл. 5-д (п.), тым самым перакінуўшы масток паміж першаснымі і другаснымі ілюмінатывамі. Няма бадай што ніводнага выпадку, каб рэзультатыўна-серыйны назоўнік не стаў прыступкай да ўтварэння імітатыва. Напомнім, імітатыўныя дзеясловы вылучаюцца ў трох розных класах і становяць сабой міжкласавы кластар, але ў клас ілюмінатыўных уваходзяць толькі акцэлератыўныя, якія перадаюць самы хуткасны паўтор дзеяння. Іх характарыстыкі, як фармальныя, так і семантычныя, можна не называць, бо яны ідэальна рэалізуюць ілюмінатыўнасць як такую: і націск на тэматычным галосным ***-е-***, і непераходнасць пры нейтральнай версіі, і немажлівасць пасіўных

Працяг табл. 5-д (п.).

Іменныя формы дзеяслова		**Назоўнікі і прыметнікі**	
пасіў	**герундыум**	**-ат**	**-лів-, -к-,-енн-**
–	–	плюскат	–
–	–	цуркат*	–
–	–	ёкат*	–
–	–	–	–
–	хрумсценне*	хрумст*	хрумсткі
–	летуценне	–	летуценны

дзеепрыметнікаў пры рэгулярным утварэнні дзееназоўнікаў, хоць і не да кожнага дзеяслова апошнія знайшліся.

Трэба зазначыць, што імітатыўна-акцэляратыўныя дзеясловы патэнцыйна – даволі прадукцыйныя, толькі іх не патрабуецца вялікая колькасць. Выпадкі, пазначаныя ў табл. 5-д (л.) знакам*, не фіксуюцца ў ГСД, няма ў нарматыўных слоўніках і дзееназоўнікаў, назоўнікаў ды прыметнікаў, пазначаных у табл. 5-д (п.)*, але ўва ўжытку іх колькасць штодня расце, нам без намаганняў удалося ледзь не падвоіць спіс ГСД. Кваліфікаванне ілюмінатыўных дзеясловаў, асабліва найактыўнейшай часткі – імітатыўна-акцэляратыўных, як непрадукцыйных не спрыяе іх разуменню. “Неўзаконеных” жа іменных дэрыватаў знайшлося яшчэ больш. У табліцах дзеясловы і іменныя дэрываты падаюцца па меры вычэрпвання і ў парадку спадання рэгулярнасці: дзееназоўнікі, потым назоўнікі і нарэшце – прыметнікі.

Наагул дзееназоўнікі не мусяць вычэрпвацца, вычэрпваюцца, як можна заўважыць, ад тых дзеясловаў, якія не падаюцца ў ГСД, г. зн. нечастотных. Да дзеясловаў з ГСД, адпаведна, не заўсёды знаходзяцца ў ГСН дзееназоўнікі, давялося браць іх з інтэрнэту. Інакш кажучы, калі дзеяслоў частотны, то дзееназоўнік да яго не заўсёды частотны, а калі дзеяслоў нечастотны, то дзееназоўніка можа не знайсціся зусім, хоць ніякіх перашкод да яго ўзнікнення як бы няма. А для рэзультатыўна-серыйных назоўнікаў могуць здарацца і перашкоды, семантычныя ці фанетычныя. Нягледзячы на тое, што імітатыўна-акцэляратыўныя дзеясловы паходзяць ад рэзультатыўна-серыйных назоўнікаў, не да ўсіх знайшліся выточныя словы, да пэўных дзеясловаў, як *мільгацець, бубацець, зіркацець, сіпацець* мабыць, ніколі і не існавала адпаведных назоўнікаў, што, як і ў выпадку з ***-нн-е***, сведчыць пра самастойнасць фарманта ***-ц-е-***. Затое прыметнікі з суфіксам ***-лів-***, мабыць, утвараюцца

ад усіх імітатыўна-акцэлератыўных дзеясловаў, хоць і не ўсе патэнцыі мелі рэалізацыю. Цікава назіраць на фоне стабільнасці ***-лів-***, што суфікс ***-уч-*** з дзеясловамі 2-й групы спалучаўся часта, з дзеясловамі 3-й групы – рэдка, а ў імітатыўна-акцэлератыўных дзеясловах дэрываты з ***-уч-***, як выявілася, немажлівыя. У цэлым прыметнікі на ***-уч-ы*** і ***-лів-ы***, мабыць, конгеніяльныя ілюмінатыўным дзеясловам, але пакуль што спыняцца на гэтым не будзем.

Два ніжнія радкі табл. 5-д (л.) займаюць дзеясловы *хрумсцець* і *летуцець*, якіх там не павінна быць у прынцыпе, гэтыя дзеясловы мусілі б знаходзіцца ў табл. 5-в (л.) (хоць і там яны будуць выбівацца з агульнага стандарту). Яны падобныя да імітатыўна-акцэлератыўных дзеясловаў, а насамрэч *хрумст* не рэзультатыўна-серыйны назоўнік, а проста рэзультатыўны, іначай ён мусіў бы мець выгляд **~~хрумкат~~* ці **~~хрумат~~*, дэрыват жа быў бы – **~~хрумкацець~~*. А дзеяслоў *летуцець* мусіў бы мець форму **~~летацець~~* і матываваць назоўнікам **~~лётат~~*, тады ад яго ўтвараўся б прыметнік **~~летатлівы~~*. Аднак у рэальнасці нічога падобнага няма, і мы ад назоўніка *хрумст* маем прыметнік *хрумсткі*, а ад *летуценне* – прыметнік *летуценны*. Гэтая неадпаведнасць паказвае, якая істотная розніца між першаснымі і другаснымі ілюмінатывамі, а таксама паказвае, як прыналежнасць да розных падкласаў уплывае на дэрывацыйную валентнасць дзеясловаў. Усведамленне гэтай розніцы дапаможа зразумець і анамаліі ілюмінатываў з табл. 5-а і 5-б (і левых і правых), для гэтага вернемся ў самы пачатак раздзелу.

Дзеясловы з табл. 5-а (л.) – пераходныя, і гэта, здавалася б, так падрывае карэляцыю зместу і формы, што спасылка на іх архаічнасць слаба ратуе. Але гэтыя дзеясловы адрозніваюцца ад апісаных вышэй ілюмінатываў не толькі зместам. Дзеяслоў *відзець* мае націск не на тэматычным галосным, а на корані. Нібыта ён адзін такі, але, калі возьмем формы цяперашняга часу, то націск на корані выявім у іншых квазіілюмінатыўных дзеясловах: *верцяць, дзержаць, хочуць, гоняць*. А калі дадамо сюды і прыстаўкавыя перфектывы, то націск на корані знойдзецца і ў рэшты, у тым ліку ў ілюмінатывах 1-й групы: *угледзіць, улежыць, устоіць, наседзіць*. Нічога падобнага няма ў 2-й і 3-й групах, перфектывы: *зазвініць, накрычыць* – ува ўсіх формах захоўваюць націск на суфіксе. Толькі самы нетыповы дзеяслоў з 3-й групы – *змоўчаць* – перажывае змену месца націску. А значыць, як квазіілюмінатывы, так і ілюмінатывы 1-й групы выбіваюцца з свайго класу фармальна, а за гэтымі праявамі формы стаяць і змястоўныя адрозненні, некаторыя з іх не адразу кідаюцца ў вочы. І зусім невыпадкова ўсе анамальныя дзеясловы – архаічныя.

Ёсць заканамернасць: калі ў інфінітыве націск стаіць на корані (*відзець*), то ў астатніх формах ён ніколі не пераходзіць на суфікс, а калі

ў інфінітыве націск на суфіксе, то ён можа як перамяшчацца на корань (*вярцець*), так і стала заставацца на суфіксе (*звінець*). І ніколі не бывае так, каб націск, які стаяў у інфінітыве на корані, у цяперашнім часе перайшоў на суфікс. Гэтае правіла слушнае як для ілюмінатыўных дзеясловаў, так і для фактытыўных. Націск на тэматычным галосным сігналізуе пра дуратыўнасць дзеяння, пра недакончанасць трывання і пра непераходнасць дзеяслова, а перанос націску на корань звязаны з перфектыўнасцю дзеяння, дакончаным трываннем і пераходнасцю дзеяслова. Гэтая заканамернасць істотная для разумення беларускага дзеяслова, але яна – неадназначная, можна сказаць, дыялектычная, і часам пераходзіць у сваю супраціўнасць.

Возьмем, прыкладам, дэрываты з прыстаўкай ***на-*** (тою, якую С. Карцэўскі назваў "адзінай строга пераходнай" [Карцевский 2004: 114]) ад дзеясловаў 1-й групы *стаяць, сядзець, ляжаць* (тлумачэнні слоў даюцца паводле ТСБМ у скарочаным выглядзе):

1) ***настаяць*** 'ператварыць подсціл у гной' – к у м у л я т ы ў;
2) ***настояць*** 'зрабіць настойку або настой' – к а ў з а т ы ў;
3) ***насядзець***, гл. *наседзець*;
4) ***наседзець*** а) 'сагрэць яйкі' – к а ў з а т ы ў;
б) 'нажыць хваробу' – к у м у л я т ы ў;
5) ***наляжаць*** 'атрымаць пралежні' – к у м у л я т ы ў;
6) ***належаць*** 'быць уласнасцю' – р э л я ц ы й н ы дзеяслоў.

Усе няцотныя прыклады маюць націскі на суфіксе, цотныя – на корані, іх значэнні, згодна з ТСБМ, у двух выпадках не супадаюць, а ў адным нібыта супалі. Аднак і пры супадзенні кумулятыўны чын больш пасуе дзеяслову з націскам на суфіксе. Калі гэта так, то дзеясловы з націскам на суфіксе ўва ўсіх трох выпадках – гэта перфектывы да *стаяць, сядзець, ляжаць*, і чыны ўва ўсіх трох выпадках супадаюць. У цотных прыкладах з націскам на корані ў двух першых выпадках утвараюцца каўзатыўныя дзеясловы, а ў апошнім – рэляцыйны. І калі ў першых двух выпадках пераходнасць узмацняецца (бо каўзатыўная пераходнасць наймацнейшая), то ў апошнім выпадку – усё наадварот, утвараецца дзеяслоў *належаць*, які не толькі непераходны, але і не можа быць пераходным, дый не можа мець дакончанага трывання. Гэта той выпадак, пра які А. Шахматаў пісаў: "Спачатку ўсе складзеныя з прыймёнамі дзеясловы мелі значэнне дакончанага трывання", пакуль не "былі парушаныя выточныя ўмовы адрознівання відаў з прычыны неалагізмаў, новых штучных утварэнняў" [Шахматов 1952: 207].

Фактычна ў цотных прыкладах перад намі дзеясловы, якія не могуць ужо разглядацца як перфектывы да *стаяць, сядзець, ляжаць*. Праўда, калі ў першых двух выпадках новы іншай прыроды дзеяслоў

сяк-так прыстасоўваецца да старых, захоўваючы з імі і семантычную, і граматычную лучнасць, ужыўляецца ў іх, то ў апошнім адбываецца поўны адрыў ад значэння першаснага дзеяслова. Дыялектыка тут у тым, што пераходнасць, якая мусіла б узрасці, пры адрыве не ўзнікае, відаць, таму, што не адбываецца перфектывацыя.

Квазіілюмінатыўныя дзеясловы (пераходнасць якіх задаецца ад пачатку і абумоўліваецца іх лексічнай семантыкай), натуральна, здольныя ўтвараць пасіўныя дзеепрыметнікі прошлага часу, але не сказаць каб тут назіралася нейкая паслядоўнасць. Ад *відзець* маем толькі кароткую форму *відзён* ды атавістычны прыметнік (былы пасіў цяперашняга часу) – *відомы*, ад *дзяржаць* і *вярцець* – толькі пасівы ў форме перфектываў – *адзержаны* ды *заверчаны*, ад аднаскладовага *імчаць (мчаць)* і рознаспрагальнага *хацець* дзеепрыметнікаў няма зусім, і толькі ад *гнаць* (дэфармаванага фактытыва *гони́ть*) і *глядзець* маем *гнаны* і *гледжаны*. Інакш кажучы, пераходнасць тут не вельмі спрыяе ўтварэнню пасіўных дзеепрыметнікаў. Дый аднакаранёвыя прыметнікі – *відны, няўздзержны, гонкі, вёрткі, вяртлявы, імклівы* – не даюць дакладнага словаўтваральнага алгарытму – тыповы выпадак “здрабнення” і “рассейвання” [Виноградов 1972: 356] граматычных формаў. Прыклад квазіілюмінатыўных і імітатыўна-акцэлератыўных дзеясловаў паказвае, як у абсягах аднаго класу могуць суіснаваць атавістычныя непрадукцыйныя з’явы і новыя прадукцыйныя.

Ёсць свае вартыя ўвагі адметнасці і ў дэрывацыйным атачэнні ілюмінатываў 1-й групы. З аднаго боку, яны не моцна розняцца ад 2-й і 3-й груп: дзеясловы 1-й групы таксама ўтвараюць герундыум і не ўтвараюць пасіў. З іншага боку, ад іх не ўтвараюцца прыметнікі на ***-уч-ы (-юч-ы)***, тыповыя для 2-й групы, затое ёсць дэрываты на ***-ач-ы (-яч-ы)***: *спячы, ляжачы, стаячы, сядзячы*. Гэта таксама прыметнікі, а не дзеепрыметнікі, але, у адрозненне ад утварэнняў на ***-уч-ы***, яны маюць уласцівасці і дзеепрыметнікаў, таму могуць ужывацца ў гэтай якасці. Таксама варта звярнуць увагу на тое, што названыя дзеепрыметнікі не супадаюць з дзеепрыслоўямі: *сплючы́, ле́жачы, стоячы, се́дзячы*. А значыць, няма падстаў для неўжывання дзеепрыметнікаў, бо менавіта супадзенне іх з дзеепрыслоўямі паслужыла падставай для элімінацыі такіх дзеепрыметнікаў з літаратурнай мовы [Чорны 1973: 112]. Цікава, што і іншыя ілюмінатывы могуць утвараць падобныя дзеепрыметнікі: *вісячы, сіпячы, ляцячы, крычачы, дрыжачы, пішачы*, якія не супадаюць ні з дзеепрыслоўямі: *вісючы́, сіпучы́, летучы́, крычучы́, дрыжучы́, пішучы́*, ні з прыметнікамі: *лятучы, крыкучы, дрыгучы, піскучы*. Гэтыя факты ў значнай меры пацвярджаюць меркаванні тых лінгвістаў, якія выступалі за ўжыванне актыўных дзеепрыметнікаў [гл.: Бузук 1928: 111–116]. Але

пакінем гэтую пабочную праблему адкрытай, бо яна мае разглядацца асобна, і то практычна.

Анонс у якасці замкнення

У канцы даследавання традыцыйна прынята рабіць высновы, аднак наша апісанне класаў дзеяслова далёкае ад завершання. Мы апісалі два класы, а не апісанымі застаюцца яшчэ сем, аб'ёмнейшыя ды складанейшыя за кампактныя і празрыстыя класы разгледжаных тут дзеясловаў. І таму замест падагульнення зробім невялікую анатацыю таго, што стане працягам гэтага артыкула.

Раздзел *2.4. Медыятыўныя дзеясловы (I)* будзе пачынацца словамі:

> Цяпер мы звернемся да класу дзеясловаў, які можна назваць анталагічным пачаткам усіх класаў (бо статыўныя выканалі ролю гнасеалагічнага пачатку). У сінхраніі дзеясловы першага спражэння з тэматычным галосным ***-а-*** могуць выступаць як немаркіраваныя. І гэта не адзін клас, а два: прадукцыйныя дзеясловы з чаргаваннем ***-а- / -аj-***, накшталт *чытаць / чытае*, і непрадукцыйныя з чаргаваннем ***-а- / Ø***, накшталт *пісаць / піша*. Прадукцыйны клас на ***-а-*** запраўды мусіць называцца медыятыўным, бо гэта "мора, дзе зліваюцца ўсе рэкі" – няма такога класу, які б не ўліўся ў яго, а непрадукцыйныя дзеясловы на ***-аць*** (якраз яны стаяць на чарзе) – гэта нешматлікі атавістычны клас, і ў яго не пераходзяць астатнія класы пасля прэфіксацыі. І ўсё ж, нельга не ўлічваць таго, што паміж абодвума класамі адбываецца сталая канверсія – зазвычай непрадукцыйныя дзеясловы на ***-аць*** пераходзяць у прадукцыйныя (ці наадварот). Пры гэтым канверсія практычна не адбіваецца на семантыцы – ці таму, што паміж класамі проста не існуе семантычнай розніцы, ці таму, што суфікс ***-а-*** не нясе ніякай спецыфічнай семантыкі і абодва класы немаркіраваныя. З гэтай прычыны пажадана, каб абодва класы мелі супольную назву.
>
> Дагэтуль апісваныя класы былі непераходныя. А медыятывы сярод усіх непрадукцыйных дзеясловаў з тэматычным галосным – адзіны клас, які ў асноўнай масе – пераходны. Гэта, можна сказаць, "самыя дзеяслоўныя" з разгляданых дагэтуль дзеясловаў, бо без пераходнасці славянскі дзеяслоў у прынцыпе не можа адбыцца як часціна мовы. У гэтым і палягае анталагічнае значэнне медыятываў-I. Праўда, пераходнасць – з'ява не абсалютная, менш стабільная за непераходнасць (што асабліва заўважаецца на тле абсалютыўнасці статыўных дзеясловаў), таму сярод медыятываў сустракаюцца і непераходныя, а адзін з падкласаў у іх цалкам непераходны.

А раздзел *2.5. Афарматыўныя дзеясловы* пачнецца так:

> Афарматыўныя, ці інакш атэматычныя [Исаченко 1960: 86], дзеясловы – адзіныя, якія не ёсць класам у поўным значэнні гэтага слова, яны становяць сабой комплекс архаічных груп. У адных – "аснова інфінітыва зусім адарваная ад асновы цяперашняга часу" [Виноградов 1972: 355],

у другіх “выяўляецца пэўны паралелізм з прадукцыйнымі класамі” [Виноградов 1972: 356]. Аднак і гэтыя “не ўплываюць паводле аналогіі на іншыя дзеясловы” [Карцевский 2004: 88]. Дык “ці варта вылучаць такія дзеясловы ў асобныя класы ці проста разглядаць як адзінкавыя” [Кузнецов 1952: 272]? А калі яны фармальна супадаюць з тэматычнымі, то ці варта першыя далучаць да другіх на падставе вонкавага падабенства? Далучэнне толькі разбурае семантычнае адзінства тэматычных класаў. Сумнеў выклікае нават тое, што атэматычныя дзеясловы маглі служыць прататыпамі для тэматычных, хутчэй яны супалі выпадкова.

Агулам афарматыўныя дзеясловы дзеляцца на тыя, у якіх безафіксная аснова сканчаецца на зычныя (кансанантныя), і тыя, у якіх аснова канчаецца на галосныя (вакалічныя), але гэтая апазіцыя не мае семантычных карэлятаў. Кансанантныя дзеясловы з’яўляюць нават адметнае фанетычнае аблічча: на *-ці* (*церці*) і на *-чы* (*пячы*), якое не мае аналагаў у іншых класах. Але тут гармонію “псуюць” вакалічныя з іх анархіяй і “паралелізмам” з тэматычнымі класамі. Калі і ў А. Вастокава, і ў А. Шахматава асноўная колькасць таксонаў узрастала якраз за кошт атэматычных дзеясловаў, то С. Карцэўскі нават не ставіўся да іх усур’ёз, калі В. Вінаградаў мусіў знайсці для іх месца сярод тэматычных класаў, то А. Ісачанка вылучаў па-за класамі як асобныя групы і “ізаляваныя дзеясловы” [Исаченко 1960: 97–126]. Мы, не маючы намеру пераймаць нейчы досвед, прыйшлі да выніку, падобнага як у А. Ісачанкі, з тою толькі розніцай, што аб’ядналі гэтыя групы ў адзін клас. Для гэтага ёсць не толькі фармальныя падставы (кансанантныя дзеясловы), але і семантычныя, на якіх далей варта будзе спыніцца асобна.

Фрагменты анансаванага працягу паказваюць, у якім кірунку мае развівацца наша даследаванне. Ведаць гэта важна не толькі дзеля перспектывы, але і дзеля больш глыбокага разумення ўсяго сказанага вышэй. Бо значэнне кожнага класа дзеясловаў раскрываецца ў яго апазіцыі да астатніх класаў. Аналіз усіх класаў павінен завершыцца сінтэзам у кластарах, што ўспаміналася вышэй, і толькі тады мы будзем мець уяўленне пра сістэму беларускага дзеяслова, а ўжо на гэтай аснове можа рабіцца апісанне чынаў[2].

References

Agrell’ Sigurd. 1962. *O sposobah dejstviâ pol'skogo glagola* (35–39). V: *Voprosy glagol'nogo vida*. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoj literatury [Агрелль Сигурд. 1962. *О способах действия польского глагола* (35–39). В: *Вопросы глагольного вида*. Москва: Издательство иностранной литературы].

Antichnyye teorii yazyka i stilya. 1936. Moskva – Leningrad: OGIZ-SOTSEGIZ [*Античные теории языка и стиля*. 1936. Москва – Ленинград: ОГИЗ-СОЦЭГИЗ].

Avilova Natal’ya. 1976. *Vid glagola i semantika glagol’nogo slova*. Moskva: Nauka [Авилова Наталья. 1976. *Вид глагола и семантика глагольного слова*. Москва: Наука].

[2] Гэтае даследаванне стала мажлівым дзякуючы матэрыялам з корпусу дзеяслова, ласкава ўзычаным аўтару светлай памяці Фёдарам Піскуновым.

Bielaruskaja hramatyka ŭ dzviuch častkach. 1985. Č. 1. *Fanalohija. Arfaepija. Marfalohija. Slovaŭtvarennie. Nacisk*. Red. M.V. Biryla, P.P. Šuba. Minsk: Navuka i technika [*Беларуская граматыка ў дзвюх частках*. 1985. Ч. 1. *Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск*. Рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. Мінск: Навука і тэхніка].

Bondarko Aleksandr, Bulanin Lev. 1967. *Russkiy glagol*. Leningrad: Prosveshcheniye [Бондарко Александр, Буланин Лев. 1967. *Русский глагол*. Ленинград: Просвещение].

Bromley Sof'ya. 1965. *Printsipy klassifikatsii glagola v sovremennom russkom yazyke*. "Voprosy yazykoznaniya" № 5: 67–83 [Бромлей Софья. 1965. *Принципы клас–сификации глагола в современном русском языке*. "Вопросы языкознания" № 5: 67–83].

Bušliakoŭ Juraś. 2002. *Jan Stankievič jak ideoliah bielaruskaha moŭnaha puryzmu* (534–578). U: Jan Stankievič. *Zbor tvoraŭ u 2 tamoch*. T. 2. Minsk: Encyklapiedyks: [Бушлякоў Юрась. 2002. *Ян Станкевіч як ідэоляг беларускага моўнага пурызму* (534–578). У: Ян Станкевіч. *Збор твораў у 2 тамох*. Т. 2. Мінск: Энцыклапедыкс:].

Buzuk Piotr. 1928. *"Kuĺtura movy" ŭ "Uzvyššy"*. "Maladniak" № 5–6: 111–116 [Бузук Пётр. 1928. *"Культура мовы" ў "Узвышшы"*. "Маладняк" № 5–6: 111–116].

Čorny Kuźma. 1973. *Zbor tvoraŭ u 8-i tamach*. T. 8. Minsk: Mastackaja litaratura [Чорны Кузьма. 1973. *Збор твораў у 8-і тамах*. Т. 8. Мінск: Мастацкая літаратура].

DABM *(Dyjaliektalahičny atlas bielaruskaj movy).* Minsk: Vydaviectva AN BSSR, 1963 [*ДАБМ (Дыялекталагічны атлас беларускай мовы)*. Мінск: Выдавецтва АН БССР, 1963].

ESBM-5 *(Etymalahičny sloŭnik bielaruskaj movy*. T. 5. K–L). Red. V.U. Martynaŭ. 1989. Minsk: Navuka i technika [*ЭСБМ-5 – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Т. 5. К–Л. Рэд. В.У. Мартынаў. 1989. Мінск: Навука і тэхніка].

Fortunatov Filipp. 1899. *O zalogakh russkago glagola*. Sankt-Peterburg: Tipografíya Imperatorskoy Akademii Nauk [Фортунатовъ Филиппъ. 1899. *О залогахъ русскаго глагола*. Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ].

Galkina-Fedoruk Yevdokiya. 1957. *Sovremennyy russkiy yazyk: Leksikografiya. Fonetika. Morfologiya*. Moskva. Uchpedgiz [Галкина-Федорук Евдокия. 1957. *Современный русский язык : Лексикография. Фонетика. Морфология*. Москва: Учпедгиз].

Gorbova Yelena. 1999*. Opyt razrabotki universal'noy klassifikatsii kharakterov glagol'nogo deystviya* (7–13). V: *Materialy XXVIII mezhvuzovskoy nauchno-metodicheskoy konferentsii prepodavateley i aspirantov*. Vyp. 16. *Sektsiya obshchego yazykoznaniya*. Chast' 1. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [Горбова Елена. 1999. *Опыт разработки универсальной классификации характеров глагольного действия* (7–13). В: *Материалы XXVIII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов*. Вып. 16. *Секция общего языкознания*. Часть 1. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета].

Gorbova Yelena. 2017. *Grammaticheskaya kategoriya aspekta i kontekst (na materiale ispanskogo i russkogo yazykov)*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterbgskogo universiteta [Горбова Елена. 2017. *Грамматическая категория аспекта и контекст (на материале испанского и русского языков)*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербгского университета].

Grammatika russkogo yazyka v 2 tomakh. 1952. T. I. Red. V.V. Vinogradov, Ye.S. Istrina, S.G. Barkhudarov. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR [*Грамматика русского языка в 2 томах*. 1952. Т. I. Ред. В.В. Виноградов, Е.С. Истрина, С.Г. Бархударов. Москва: Издательство АН СССР].

Grammatika russkogo yazyka v 2 tomakh. 1960. T. I. Red. V.V. Vinogradov, Ye.S. Istrina, S.G. Barkhudarov. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR [*Грамматика русского языка*

в 2 томах. 1960. Т. I. Ред. В.В. Виноградов, Е.С. Истрина, С.Г. Бархударов. Москва: Издательство АН СССР].

Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka. Red. N.Yu. Shvedova. 1970. Moskva: Nauka [*Грамматика современного русского литературного языка*. Ред. Н.Ю. Шведова. 1970. Москва: Наука].

Gvozdev Aleksandr. 1958. *Sovremennyy russkiy literaturnyy yazyk*. Ch. 1: Fonetika. Morfologiya. Moskva: Uchpedgiz [Гвоздев Александр. 1958. *Современный русский литературный язык*. Ч. 1: *Фонетика. Морфология*. Москва: Учпедгиз].

Hramatyka bielaruskaj movy ŭ 2 tamach. 1962. T. 1: *Marfalohija*. Red. K.K. Atrachovič, M.H. Bulachaŭ. Minsk: Vydaviectva AN BSSR [*Граматыка беларускай мовы ў 2 тамах*. 1962. Т. 1: *Марфалогія*. Рэд. К.К. Атраховіч, М.Г. Булахаў. Мінск: Выдавецтва АН БССР].

HSD *(Hramatyčny sloŭnik dziejaslova: A–Ja)*. 2013. Minsk: Bielaruskaja navuka [ГСД *(Граматычны слоўнік дзеяслова: А–Я*. 2013. Мінск: Беларуская навука].

HSN (*Hramatyčny sloŭnik nazoŭnika: A–Ja*). 2013. Minsk: Bielaruskaja navuka [ГСН *(Граматычны слоўнік назоўніка: А–Я)*. 2013. Мінск: Беларуская навука].

HSP (*Hramatyčny sloŭnik prymietnika, zajmiennika, ličebnika, prysloŭja: A–Ja*). 2013. Minsk: Bielaruskaja navuka [ГСП *(Граматычны слоўнік прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя: А–Я)*. 2013. Мінск: Беларуская навука].

Isachenko Aleksandr. 1960. *Grammaticheskiy stroy russkogo yazyka v sopostavlenii s slovatskim. Morfologiya*. Ch. 2. Bratislava: Izdatel'stvo Slovatskoy Akademii Nauk [Исаченко Александр. 1960. *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким*. Морфология. Ч. 2. Братислава: Издательство Словацкой Академии Наук].

Jankoŭski Fiodar. 1989. *Histaryčnaja hramatyka bielaruskaj movy*. Minsk: Vyšejšaja škola [Янкоўскі Фёдар. 1989. *Гістарычная граматыка беларускай мовы*. Мінск: Вышэйшая школа].

Kartsevskiy Sergey. 2004. *Sistema russkogo glagola* (31–205). V: *Kartsevskiy Sergey. Iz lingvisticheskogo naslediya*. T. II. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury [Карцевский Сергей. 2004. *Система русского глагола* (31–205). В: Карцевский Сергей. *Из лингвистического наследия*. Т. II. Москва: Языки славянской культуры].

Kaŭrus Aliaksiej. 2011. *Da svajho slova: Pytanni kuĺtury movy*. Minsk: RIVŠ [Каўрус Аляксей. 2011. *Да свайго слова: Пытанні культуры мовы*. Мінск: РИВШ].

Kholodovich Aleksandr. 1963. *O predel'nykh i nepredel'nykh glagolakh (po dannym koreyskogo i yaponskogo yazykov)*. V: *Filologiya stran Vostoka*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta [Холодович Александр. 1963. *О предельных и непредельных глаголах (по данным корейского и японского языков)*. В: *Филология стран Востока*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета].

Klimov Georgiy. 2009. *Tipologiya yazykov aktivnogo stroya*. Moskva: Knizhnyy dom «LIBROKOM» [Климов Георгий. 2009. *Типология языков активного строя*. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ»].

Knyazev Yuriy. 2007. *Grammaticheskaya semantika: Russkiy yazyk v tipologicheskoy perspektive*. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur [Князев Юрий. 2007. *Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе*. Москва: Языки славянских культур].

Komte Rozhe. 2006. *O klassifikatsii slavyanskogo glagola v pervoy polovine XX veka: Pol' Buayye, Sergey Kartsevskiy i Antuan Meyye*. "Voprosy yazykoznaniya" № 1: 102–122 [Комте Роже. 2006. *О классификации славянского глагола в первой половине XX века: Поль Буайе, Сергей Карцевский и Антуан Мейе*. "Вопросы языкознания" № 1: 102–122].

Krivitskiy Aleksandr. 1990. *Morfologiya* (80–219). V: Krivitskiy Aleksandr, Mikhnevich Arnol'd, Podluzhnyy Aleksandr. *Belorusskiy yazyk dlya govoryashchikh po-russki*. Minsk: Vysheyshaya shkola [Кривицкий Александр. 1990. *Морфология* (80–219). В: Кривицкий Александр, Михневич Арнольд, Подлужный Александр. *Белорусский язык для говорящих по-русски*. Минск: Вышэйшая школа].

Kuznetsov Potr. 1952. *Glagol*. V: *Sovremennyy russkiy yazyk. Morfologiya (Kurs lektsiy)*. Red. V. Vinogradov. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta: 251–361 [Кузнецов Пётр. 1952. *Глагол*. В: *Современный русский язык. Морфология (Курс лекций)*. Ред. В. Виноградов. Москва: Издательство Московского университета: 251–361].

Lomtev Timofey. 1956. *Grammatika belorusskogo yazyka: posobiye dlya universitetov i pedagogicheskikh institutov*. Moskva: Uchpedgiz [Ломтев Тимофей. 1956. *Грамматика белорусского языка: пособие для университетов и педагогических институтов*. Москва: Учпедгиз].

Mackievič Juzefa. 1959. *Marfalohija dziejaslova ŭ bielaruskaj movie*. Minsk: Vydaviectva AN BSSR [Мацкевіч Юзэфа. 1959. *Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове*. Мінск: Выдавецтва АН БССР].

Martynaŭ Viktar, Šuba Paviel. Jarmaš Mikalaj. 1967. *Marfiemnaja dystrybucyja ŭ bielaruskaj movie: Dziejasloŭ*. Minsk: Navuka i technika [Мартынаў Віктар, Шуба Павел. Ярмаш Мікалай. 1967. *Марфемная дыстрыбуцыя ў беларускай мове: Дзеяслоў*. Мінск: Навука і тэхніка].

Maslov Yuriy. 1948. *Vid i leksicheskoye znacheniye glagola v russkom yazyke*. "Izvestiya Akademii nauk SSSR. Seriya literatury i yazyka". T. 7. Vyp. 4: 303–316 [Маслов Юрий. 1948. *Вид и лексическое значение глагола в русском языке*. "Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка". Т. 7. Вып. 4: 303–316].

Maslov Yuriy. 1958. *Rol' tak nazyvayemoy perfektivatsii i imperfektivatsii v protsesse vozniknoveniya slavyanskogo glagol'nogo vida*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR [Маслов Юрий. 1958. *Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида*. Москва: Издательство Академии наук СССР].

Maslov Yuriy. 1962. *Voprosy glagol'nogo vida v sovremennom zarubezhnom yazykoznanii* (7–32). V: *Voprosy glagol'nogo vida: sbornik*. Red. Yu.S. Maslov. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoy literatury [Маслов Юрий. 1962. *Вопросы глагольного вида в современном зарубежном языкознании* (7–32). В: *Вопросы глагольного вида: сборник*. Ред. Ю.С. Маслов. Москва: Издательство иностранной литературы].

Maslov Yuriy. 1984. *Ocherki po aspektologii*. Leningrad: Izdatel'stvo LGU [Маслов Юрий. 1984. *Очерки по аспектологии*. Ленинград: Издательство ЛГУ].

Muchnik Iosif. 1971. *Grammaticheskiye kategorii glagola i imeni v sovremennom russkom literaturnom yazyke*. Moskva: Nauka [Мучник Иосиф. 1971. *Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке*. Москва: Наука].

Nikolayeva Tat'yana 1962. *Klassifikatsiya russkikh glagolov po kolichestvu osnov i ikh raspredeleniyu po kategoriyam* (96–102). V: *Strukturno-tipologicheskiye issledovaniya: sbornik statey*. Red. T. N. Moloshnaya. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR: 96–102 [Николаева Татьяна 1962. *Классификация русских глаголов по количеству основ и их распределению по категориям* (96–102). В: *Структурно-типологические исследования: сборник статей*. Ред. Т.Н. Молошная. Москва: Издательство Академии наук СССР].

Paciupa Jur. 2013. *Anons: kvadrat tekstaŭ*. Minsk: I. P. Lohvinaŭ [Пацюпа Юр. 2013. *Анонс: квадрат тэкстаў*. Мінск: І. П. Логвінаў].

Paducheva Yelena. 2004. *Dinamicheskiye modeli v semantike leksiki*. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury [Падучева Елена. 2004. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры].

Palosi Ildikó. 2013. *Kolichestvennaya aspektual'nost' v russkom yazyke v zerkale kolichestvenno-predel'nykh sposobov glagol'nogo deystviya* [online] [доступ: 05.01.2019] [Palosi Ildikó. 2013. *Количественная аспектуальность в русском языке в зеркале количественно-предельных способов глагольного действия*].

Papp Ferents. 1963. *Klassifikatsiya russkikh glagolov*. V: "Russkiy yazyk v shkole" № 4: 98–101 [Папп Ференц. 1963. *Классификация русских глаголов*. В: "Русский язык в школе" № 4: 98–101].

Patyupo Yuriy. 2018. *Otnosheniye stikha k grafike i chitke: Voprosy ontologii stikhotvornoy rechi* (301–350). V: *Missiya vypolnima: Perspektivy izucheniya fol'klora*. Red. M. Kyyva, T. Volodina. Tartu: Nauchnoye izdatel'stvo ELM [Патюпо Юрий. 2018. *Отношение стиха к графике и читке: Вопросы онтологии стихотворной речи* (301–350). В: *Миссия выполнима: Перспективы изучения фольклора*. Ред. М. Кыйва, Т. Володина. Тарту: Научное издательство ЭЛМ].

Pavskiy Gerasim. 2012. *Filologicheskiye nablyudeniya nad sostavom russkogo yazyka. 3-e rassuzhdeniye: O glagole*. Moskva: Knizhnyy dom «LIBROKOM» [Павский Герасим. 2012. *Филологические наблюдения над составом русского языка. 3-е рассуждение: О глаголе*. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ»].

Piskunoй Fiodar. 2008. *Klasifikacyja dziejaslovaй: Kampjuterna-linhvistyčny padychod*. "Rodnaje slova" №10: 61–65 [Піскуноў Фёдар. 2008. *Класіфікацыя дзеясловаў: Камп'ютэрна-лінгвістычны падыход*. "Роднае слова" №10: 61–65].

Ramza Tat'yana. 2010. *Tipy spryazheniya v belorusskom yazyke na fone russkogo*. "Przegląd Wschodnioeuropejski" № 1: 425–446 [Рамза Татьяна. 2010. *Типы спряжения в белорусском языке на фоне русского*. "Przegląd Wschodnioeuropejski" № 1: 425–446].

Rusak Valiancina. 2003. *Marfanalohija sučasnaj bielaruskaj movy*. Minsk: Bielaruskaja navuka [Русак Валянціна. 2003. *Марфаналогія сучаснай беларускай мовы*. Мінск: Беларуская навука].

Russkaya grammatika v 2 tomakh. 1982. T. 1. *Fonetika. Fonologiya. Udareniye. Intonatsiya. Slovoobrazovaniy*e. Morfologiya. Red. N.Yu. Shvedova. Moskva: Nauka [*Русская грамматика в 2 томах*. 1982. Т. 1: *Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология*. Ред. Н.Ю. Шведова. Москва: Наука].

Sciacko Paviel. 1999. *Prabliemy lieksičnaha narmavannia bielaruskaj movy*. Hrodna: HrDU [Сцяцко Павел. 1999. *Праблемы лексічнага нармавання беларускай мовы*. Гродна: ГрДУ].

Shakhmatov Aleksey. 1941. *Sintaksis russkogo yazyka*. Leningrad: Uchpedgiz [Шахматов Алексей. 1941. *Синтаксис русского языка*. Ленинград: Учпедгиз].

Shakhmatov Aleksey. 1952. *Iz trudov A.A. Shakhmatova po sovremennomu russkomu yazyku (ucheniye o chastyakh rechi)*. Moskva: Uchpedgiz [Шахматов Алексей. 1952. *Из трудов А.А. Шахматова по современному русскому языку (учение о частях речи)*. Москва: Учпедгиз].

Shelyakin Mikhail. 1983. *Kategoriya vida i sposoby deystviya russkogo glagola (teoreticheskiye osnovy)*. Tallin: Valgus [Шелякин Михаил. 1983. *Категория вида и способы действия русского глагола (теоретические основы)*. Таллин: Валгус].

Shelyakin Mikhail. 2001. *Funktsional'naya grammatika russkogo yazyka*. Moskva: Russkiy yazyk [Шелякин Михаил. 2001. *Функциональная грамматика русского языка*. Москва: Русский язык].

Shpilevskiy Pavel. 2006. *Kratkaya grammatika belorusskogo narechiya* (56–88). B: Pryhodzič Mikalaj. *Bielaruskaje movaznaŭstva: vučebny dapamožnik*. Minsk: BDU [Шпилевский Павел. 2006. *Краткая грамматика белорусского наречия* (56–88). В: Прыгодзіч Мікалай. *Беларускае мовазнаўства: вучэбны дапаможнік*. Мінск: БДУ].

Sidorov Vladimir. 1945. *Morfologiya*. V: Avanesov Ruben, Sidorov Vladimir. *Ocherk grammatiki sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka*. Ch. 1. Moskva: Uchpedgiz. [Сидоров Владимир. 1945. *Морфология*. В: Аванесов Рубен, Сидоров Владимир. *Очерк грамматики современного русского литературного языка*. Ч. 1. Москва: Учпедгиз].

Sil'nitskiy Georgiy. 1986. *Semanticheskaya struktura glagol'nogo znacheniya* (3–15). V: *Problemy strukturnoy lingvistiki 1983*. Moskva: Nauka [Сильницкий Георгий. 1986. *Семантическая структура глагольного значения* (3–15). В: *Проблемы структурной лингвистики 1983*. Москва: Наука].

Slounik.org: Bielaruskija sloŭniki i encykliapedyi [*Slounik.org: Беларускія слоўнікі і энцыкляпэдыі* [online] https://slounik.org/ [доступ: 05.01.2019]].

Stankievič Jan. 2007. *Jazyk i jazykavieda*. Viĺnia: Instytut bielarusistyki [Станкевіч Ян. 2007. *Язык і языкаведа*. Вільня: Інстытут беларусістыкі].

Stankievič Stanislaŭ. 1994. *Rusifikacyja bielaruskaje movy ŭ BSSR i supracij rusifikacyjnatu pracesu*. Minsk: Navuka i technika [Станкевіч Станіслаў. 1994. *Русіфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русіфікацыйнаму працэсу*. Мінск: Навука і тэхніка].

Šuba Paviel. 1961. *Razburennie sistemy niepraduktyŭnych klasaŭ dziejaslovaŭ u sučasnaj bielaruskaj movie* (226–233). U: *Pracy Instytuta movaznaŭstva AN BSSR*. Vyp. VIII. Minsk: Vydaviectva AN BSSR [Шуба Павел. 1961. *Разбурэнне сістэмы непрадуктыўных класаў дзеясловаў у сучаснай беларускай мове* (226–233). У: *Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР*. Вып. VIII. Мінск: Выдавецтва АН БССР].

Šuba Paviel. 1968. *Dziejasloŭ u bielaruskaj movie*. Minsk: Vyšejšaja škola [Шуба Павел. 1968. *Дзеяслоў у беларускай мове*. Мінск: Вышэйшая школа].

Šuba Paviel. 1987. *Sučasnaja bielaruskaja mova: Marfanalohija*. Marfalohija. Minsk: Univiersiteckaje [Шуба Павел. 1987. *Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія*. Мінск: Універсітэцкае].

*Teoriya funktsional'noy grammatik*i. T. 1: *Vvedeniye. Aspektual'nost'. Vremennaya lokalizovannost'. Taksis*. Red. A.V. Bondarko. 1987. Leningrad: Nauka [*Теория функциональной грамматики*. Т. 1: *Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. Ред. А.В. Бондарко. 1987. Ленинград: Наука].

Testelets Yakov 1990. *Versiya* (83). V: *Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'*. Red. V.N. Yartseva. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya [Тестелец Яков 1990. *Версия* (83). В: *Лингвистический энциклопедический словарь*. Ред. В.Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия].

Ul'yanov Grigoriy. 1895. Z*nacheniya glagol'nykh osnov v litovsko-slavyanskom yazyke*. Ch. II: *Osnovy, oboznachayushchiya razlichiya po vidam*. Varshava: Tipografíya Varshavskago uchebnago okruga [Ульяновъ Григорий. 1895. *Значенія глагольныхъ основъ въ литовско-славянскомъ языкѣ*. Ч. II: *Основы, обозначающія различія по видамъ*. Варшава: Типографія Варшавскаго учебнаго округа].

Uževič Ivan. 1996. "*Hramatyka slavienskaja" Ivana Uževiča. 1645. Arski rukapis* (261–346). U: Jaskievič Aliena. *Starabielaruskija hramatyki: Da prabliemy ahuĺnafilalahičnaj celasnasci*. Minsk: Bielaruskaja navuka [Ужэвіч Іван. 1996. *"Граматыка славенская" Івана Ужэвіча. 1645. Арскі рукапіс* (261–346). У: Яскевіч Алена. *Старабеларускія граматыкі: Да праблемы агульнафілалагічнай цэласнасці*. Мінск: Беларуская навука].

Vinogradov Viktor. 1938. *Sovremennyy russkiy yazyk*. Moskva: Uchpedgiz [Виноградов Виктор. 1938. *Современный русский язык*. Москва: Учпедгиз].

Vinogradov Viktor. 1972. *Russkiy yazyk (grammaticheskoye ucheniye o slove)*. Moskva: Vysshaya shkola [Виноградов Виктор. 1972. *Русский язык (грамматическое учение о слове)*. Москва: Высшая школа].

Vostokov Aleksandr. 1831. *Russkaya grammatika po nachertanίyu yego zhe sokrashchennoy Grammatiki polnъe izlozhennaya*. Sankt-Peterburg: Tipografíya Imperat. RA [Востоков Александр. 1831. *Русская грамматика по начертанію его же сокращенной Грамматики полнъе изложенная*. Санкт-Петербургъ: Типографія Императ. РА].

Zaprudski Siarhiej. 2003. *Niejubiliejnyja dumki z nahody jubiliejnych vydańniaŭ movaznaŭčaj spadčyny*. "Bielaruski histaryčny ahliad". T. 10. Sš. 1–2: 319–352 [Запрудскі Сяргей. 2003. *Неюбілейныя думкі з нагоды юбілейных выданьняў мовазнаўчай спадчыны.* "Беларускі гістарычны агляд". Т. 10. Сш. 1–2: 319–352].

Zizanij Laŭrencij. 1996. *"Hramatyka slavienska" Laŭrencija Zizanija*. *1596* (175–260). U: Jaskievič Aliena. *Starabielaruskija hramatyki: Da prabliemy ahuĺnafilalahičnaj celasnasci*. Minsk: Bielaruskaja navuka [Зізаній Лаўрэнцій. 1996. *"Граматыка славенска" Лаўрэнція Зізанія. 1596* (175–260). У: Яскевіч Алена. *Старабеларускія граматыкі: Да праблемы агульнафілалагічнай цэласнасці*. Мінск : Беларуская навука].

Žuraŭski Arkadź. 1957. *Klasy dziejaslovaŭ* (193–203). U: *Kurs sučasnaj bielaruskaj litaraturnaj movy. Marfalohija: padručnik dlia studentaŭ filalahičnych fakuĺtetaŭ univiersitetaŭ i piedahahičnych instytutaŭ*. 1957. Minsk: Dziaržaŭnaje vučebna-piedahahičnaje vydaviectva: 193–203 [Жураўскі Аркадзь. 1957. *Класы дзеясловаў* (193–203). У: *Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія: падручнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў універсітэтаў і педагагічных інстытутаў*. Мінск: Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва].

STRESZCZENIE: Jednym z najbardziej skomplikowanych działów gramatyki były i pozostają klasy czasowników, w ogóle słowiańskich, a białoruskich w szczególności. Przez cały wiek XIX–XX niemal każdy językoznawca podejmując tę kwestię, proponował własną wersję, w efekcie czego nie powstała konwencja numerycznej nominacji klas i określenia ich granic. W artykule ukazana została problematyka klas czasowników z uwzględnieniem ich semantyki, która przejawia się w morfologii i walencyjności derywacyjnej taksonów. Przedmiotem badań był kompletny korpus czasowników białoruskich, prezentowany w odpowiednich opracowaniach leksykograficznych oraz białoruskim segmencie Internetu. Specyfika proponowanego podejścia polega również na tym, że autor artykułu odszedł od numerycznej nominacji klas czasowników na rzecz nominacji słownej, biorąc pod uwagę cechy jakościowe każdego taksonu. Aby tego dokonać, autor musiał połączyć pojęcie klasy z problemami aspektowymi, a mianowicie z aktionsart czasownika, które bada gramatyka funkcjonalna. Opisując zawartość kategoryczną taksonów, autor po raz pierwszy zastosował do białoruskiego czasownika kategorię wersji, która obejmuje nie tylko pojęcie przechodniości / nieprzechodniości, ale także takie relacje podmiot-przedmiot, jak odśrodkowość / dośrodkowość, osiągalność / nieosiągalność. Do określenia taksonów używano zarówno terminów ogólnie przyjętych, jak i autorskich, na przykład czasowniki „iluminatywny" lub „mediatywny". W artykule przedstawiono krótką historię zagadnienia, porównano sposoby klasyfikacji czasowników zarówno formalnych, jak i semantycznych, określony aparat kategorii, zarysowano pełny zbiór taksonów podlegających opisowi oraz opisano najbardziej reprezentatywne klasy czasowników: statywne i iluminatywne. Celem artykułu jest ukazanie właściwości i pogrążonych praw klas czasowników, które mogą mieć praktyczne znaczenie dla

tworzenia i doboru słownictwa, a także dla zrozumienia procesów historycznych zachodzących w gramatyce. Do badania klas czasowników wykorzystano analizę korpusową i semantyczną, rachunek statystyczny i teorię skali. Tematyka artykułu pozostaje niepełna, otwarta i wymaga kontynuacji do czasu pełnego opisu ustalonych w badaniu klas, podklas, grup i skupień czasownika.

SŁOWA KLUCZOWE: czasownik, klasa, aktionsart, głos, aspekt, wersja, przechodniość, koniugacja.

АНАТАЦЫЯ: Адным з самых заблытаных раздзелаў граматыкі былі і застаюцца класы дзеяслова, славянскага ў цэлым і беларускага ў прыватнасці. На працягу XIX–XX стст. амаль кожны лінгвіст, звяртаючыся да гэтай праблематыкі, прапаноўваў уласную версію, а ў выніку так і не склалася канвенцыя лічбавай намінацыі класаў і вызначэння іх граніц. У артыкуле праблема класаў дзеяслова раскрываецца з улікам іх семантыкі, якая праяўляецца ў марфалогіі і дэрывацыйнай валентнасці таксонаў. Аб'ектам даследавання быў поўны корпус беларускага дзеяслова, аказаны ў адпаведных лексікаграфічных працах і беларускім сегменце інтэрнэту. Адметнасць прапанаванага падыходу замыкаецца яшчэ і ў тым, што аўтар артыкула адмовіўся ад лічбавай намінацыі класаў дзеяслова і звярнуўся да слоўнай намінацыі з улікам якасных характарыстык кожнага таксона. Для гэтага аўтару давялося зблізіць панятак класа з аспектуальнай праблематыкай, а менавіта: з чынамі (ці спосабамі дзеяння) дзеяслова, якія даследуе функцыянальная граматыка. Пры апісанні катэгарыяльнага зместу таксонаў аўтар уперышню застасаваў да беларускага дзеяслова катэгорыю версіі, якая абымае не толькі панятак пераходнасці / непераходнасці, але і такія суб'ект-аб'ектныя дачыненні, як адцэнтровасць / дацэнтровасць дзеяння, дасягальнасць / недасягальнасць. Для намінацыі таксонаў выкарыстоўваліся як агульнапрынятыя тэрміны, так і аўтарскія, прыкладам, "ілюмінатыўныя" ці "медыятыўныя" дзеясловы. У артыкуле падаецца кароткая гісторыя пытання, параўноўваюцца спосабы класіфікацыі дзеяслова, як фармальныя, так і семантычныя, акрэсліваецца катэгарыяльны апарат, вызначаецца поўны набор таксонаў, падлеглых апісанню, апісваюцца найбольш паказальныя класы дзеяслова: статыўны і ілюмінатыўны. Мэта артыкула – раскрыць уласцівасці і глыбінныя законы класаў дзеяслова, што можа мець практычнае значэнне для стварэння і адбору лексікі, а таксама для разумення гістарычных працэсаў, якія адбываюцца ў граматыцы. Пры даследаванні класаў дзеяслова практыкаваўся корпусны і семантычны аналіз, статыстычныя злічэнні і тэорыя шкалаў. Тэма артыкула застаецца незавершанай, адкрытай і вымагае працягу да поўнага апісання класаў, падкласаў, групаў і кластараў дзеяслова, вызначаных у даследаванні.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: дзеяслоў, клас, чын (aktionsart), стан, аспект, версія, пераходнасць, спражэнне.

Data przesłania artykułu: 06.05.2024
Data akceptacji artykułu: 10.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Юры Пацюпа / Jury Paciupa – Białoruś, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Centrum Badań nad Kulturą, Językiem i Literaturą, Instytut Studiów Artystycznych, Etnografii i Folkloru im. Kondrata Krapiwy; specjalność naukowa: folklorystyka; zainteresowania naukowe: wersyfikacja folkloru, poetyka, estetyka, gramatyka, kultura mowy, literatura białoruska XIX – początku XX w.

Adres: Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы, вул. Сурганава, 1, корп. 2, 220072, Мінск, Беларусь.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Пацюпа Юры. 2023. *Другі ікт у тэтраметры: Да незавершанай палемікі з Ігарам Жуком* (40–56). У: *Шляхам яго жыцця: успаміны, роздумы, доследы: матэрыялы круглага стала памяці праф. І. Жука*. Гродна : Юрсапрынт.
2. Пацюпа Юры. 2023. *Пазлы незавершанай мазаікі: Беларускі фальклорны верш у працах XIX – пачатку XX ст.* (125–153). У: *Беларускі фальклор: Матэрыялы і даследаванні: зборнік навуковых прац*. Мінск: Беларуская навука.
3. Пацюпа Юр. 2023. *Рой: тэксты і інтэрпрэтацыі*. Мінск: Выдавец Цымбераў Р.М.
4. Пацюпа Юры. 2024. *Цэзура як функцыя метрыкі: Кумулятыўная цэзура фальклорнага 8-складовіка* (107–130). У: *Беларускі фальклор: Матэрыялы і даследаванні : зборнік навуковых прац*. Мінск : Беларуская навука.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Olena Pogrebnyak, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.14

Olena Pogrebnyak / Алена Пагрэбняк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка /
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-7509-1352
e-mail: alenapogrebnyak@ukr.net

Літаратурны вобраз сучаснага беларуса ў люстэрку імагалогіі (на матэрыяле ўкраінамоўных тэкстаў і перакладаў)

The literary image of a modern Belarusian in the mirror of imagology (on the material of Ukrainian-language texts and translations)
Literacki obraz współczesnego Białorusina w zwierciadle imagologii (na materiale tekstów i tłumaczeń ukraińskojęzycznych)

ABSTRACT: The article examines the image of a Belarusian based on the material of modern works of art, namely: Ukrainian prose of the 2000s (Y. Andruhovich, O. Zabuzhko, O. Irvanets, S Syngaivskyi), the novel by the Belarusian-Ukrainian writer N. Babina *Bodai Budka* (2019), artistic translations (I. Karpovich, J. Topol). Ukrainian translations of the works of S. Aleksievich, L. Rublevska, V. Orlov, and others are also involved in the review of the stated problems. An attempt was made to analyze the image image of a Belarusian (based on the material of the specified tests) as a conceptual model, the components of which are considered to be literary versions of self-image, hetero-image, and meta-image in the paradigm from Self-Other to Own-Other-Stranger. The basic concepts of imagology are chosen as the initial aspects of the analysis: the problem of identity / self-identification and the context of the cultural tradition, in the womb of which the literary image of the Other arises. Therefore, the literary works, ideas and images they convey are considered against the background of the tradition of Belarusian-Ukrainian intercultural relations of the post-Soviet era.

KEYWORDS: literary image, Belarus, Belarusian, imagology, identity, Belarusian-Ukrainian relations.

Паводле вызначэння ўкраінскага кампаратывіста Дзмітра Наліваўкі, літаратурны імагалагічны вобраз – гэта мастацка-эстэтычны феномен, які карэлятыўна рэпрэзентуе і н ш ы нацыянальны тып

у творчасці пісьменніка – прадстаўніка пэўнай культуры; з'ява, якая "ўвайшла ў прастору гэтай культуры, захаваўшы ў той ці іншай ступені аўтахтонны змест і структуру" [Наливайко 2006: 102]. У той жа час бельгійскі вучоны, заснавальнік сучаснай імагалогіі як асобнага раздзела параўнальнага літаратуразнаўства Хуго Дзізерынк у артыкуле *Імагалогія і пытанне этнічнай ідэнтычнасці* ўказвае на неабходнасць улічваць ролю суб'ектыўных фактараў, нацыянальна-гістарычных уплываў на імагалагічную перспектыву літаратурных вобразаў як канцэптуальных мадэляў, якія змяняюцца ў гістарычным часе: "...іміджы і імагатыпічныя структуры не з'яўляюцца адлюстраваннем ці адбіткам рэальных калектыўных рыс супольнасцяў («нацыя», «народ» і да таго падобнае), а толькі фікцыямі, гэта значыць ідэямі, якія фарміруюцца ў краінах або супольнасцях у пэўны час, на пэўных гістарычных этапах" [Дизеринк 2011: 389]. Гаворка ідзе ў тым ліку пра карэляцыю аўтавобраза, зыходным аспектам аналізу якога з'яўляецца пытанне самаідэнтыфікацыі супольнасці, і гетэравобраза / гетэравобразаў (паводле тэрміналогіі Х. Дзізерынка – аўтаіміджу і гетэраіміджу), якія ўзнікаюць і трансфармуюцца ў рэчышчы культуры-рэцыпіента. Збліжэнне гэтых імагатыповых структур, скарачэнне дыстанцыі паміж апазіцыямі "С в о й" і "Ч у ж ы" з'яўляецца неабходнай умовай для пераадолення ўзаемнага напружання паміж імі, узнікнення канцэпту "І н ш ы" і яго дыялагічнага ўспрымання як на міжкультурным, так і на вышэйшых узроўнях. У дадзеным даследаванні ўлічаны два ракурсы – перцэпцыя літаратурнага вобраза беларуса як "нечужога Іншага" вачыма ўкраінцаў і яе адпаведнасць / ступень набліжэння да сучаснага праекта самаідэнтыфікацыі беларусаў, замацаванага ў творах 2000-х гг. Метадалагічным падмуркам аналізу з'яўляюцца працы ўкраінскіх і замежных навукоўцаў – тэарэтыкаў імагалогіі В. Буднага, Х. Дзізерынка, Дж. Лірсена, Дз. Налівайкі, Д.А. Пажо; даследчыкаў імагалагічнай праблематыкі ў мастацкай літаратуры Ю. Барабаша, Т. Свярбілавай, Г. Сівачэнка і інш. Аб'ектам аналізу з'яўляюцца арыгінальныя ўкраінскамоўныя творы і ўкраінскія пераклады замежных мастацкіх твораў, цытаты з гэтых тэкстаў падаюцца на ўкраінскай мове. Цытаты з навуковых прац прыведзеныя ў перакладзе на беларускую мову.

Вобраз беларусаў і Беларусі ва ўкраінскай літаратуры і культурнай свядомасці за апошнія дзесяцігоддзі істотна трансфармаваўся. Зафіксаваны ў свой час Святланай Алексіевіч вобраз беларуса як "чырвонага чалавека" або homo soveticus (*Час second-hand (канец чырвонага чалавека*, 2013) у творах Алеся Ганчара, Сяргея Сынгаіўскага і нават Юрыя Андруховіча заставаўся носьбітам не нацыянальна маркіраваных рыс, а такіх, якія сведчылі аб прыналежнасці да гістарычнай супольнасці

“савецкі народ”. Такімі былі афіцэр Чырвонай Арміі беларус Юрый Бранскі з трылогіі А. Ганчара *Сцяганосцы* (*Прапароносці,* 1946–1948), перакладчык-міжнароднік з Мінска 1980-х гг. Косцік Шалевіч у рамане С. Сынгаіўскага *Дарога на Асмару* (*Дорога на Асмару,* 2016) і нават сучасныя беларусы ў прозе Ю. Андруховіча.

У зборніку апавяданняў Ю. Андруховіча *Лексікон інтымных гарадоў. Адвольны даведнік па геапаэтыцы і касмапалітыцы* (*Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики*, 2012) Мінск – Горад Сонца – апісаны аўтарам як “жахліва” чысты, але насамрэч безаблічны і пусты. Стэрыльнасць гарадской прасторы Ю. Андруховіч звязвае з адсутнасцю ўласнага аблічча, нацыянальнага каларыту, уніфікаванасцю гарадскіх рэалій, якія можна было сустрэць у любым савецкім горадзе. Асабліва адчувальна посткаланіяльная свядомасць пісьменніка рэагуе на маркеры агульнаімперскага мінулага. Аўтабіяграфічны лірычны герой спыняецца ў гасцініцы “Беларусь” каля Камсамольскага возера і вуліцы Камуністычнай. У калідорах гатэля ён сустракае тоўстых беларускіх прастытутак, якія ўсе пахнуць духамі “Чырвоная Масква”, працуюць на КДБ і мараць выйсці замуж за замежніка [Андрухович 2012]. Гэтыя назіранні становяцца імагалагічным прысудам аўтара гораду. Змрочны негатыўны модус успрымання і перадачы беларускіх топасаў і вобразаў падаецца прыкметным з улікам таго, што эпоха СССР ментальна і гістарычна засталася для ўкраінскага пісьменніка ў мінулым [Погребняк 2019].

Імагалагічную перспектыву ў дадзеным выпадку варта разглядаць у межах спецыфікі савецкага літаратурнага праекта “як унутраную рэпрэзентацыю ідэнтыфікацыйнага рэлятывізму герояў” [Свербілова 2020: 117], бо гаворка ідзе пра вобразы, якія адпавядаюць пэўнай культурна-гістарычнай эпосе (а ў выпадку з трылогіяй А. Ганчара – таксама асобе аўтара). Прынцыповая ўстаноўка на пралетарскі інтэрнацыяналізм у савецкім тыпе культурнага прадукту не прадугледжвала стварэння яркіх ці хоць бы пазнавальных нацыянальных характараў. Як адзначае Таццяна Свярбілава,

> развіццё нацыянальных культур, якія ўваходзілі ў склад савецкай цывілізацыі, фармальна падтрымлівалася, але канчатковай мэтай сацрэалістычнага культурнага праекта была асіміляцыя і растварэнне іншага ў касмапалітычным дыскурсе, які першапачаткова атаясамліваўся з дыскурсам рускай культуры. Такім чынам, імагалагічная праблема тоеснасці аўтаматычна зводзілася да атаясамлівання савецкага чалавека толькі з адной з існых ідэнтычнасцяў [Свербілова 2020: 116].

Затое пісьменніца Аксана Забужка робіць спробу зірнуць на Беларусь і беларусаў з больш глыбокай гістарычнай перспектывы. У цыкле эсэ

Беларускі дыптых (Білоруський диптих, 2016) А. Забужка разважае пра мову польска-беларускага памежжа, знаходзячыся на прэм'еры спектакля паводле свайго твора *Казка пра каліновую дудку (Казка про калинову сопілку, 2000, 2013)* у Беластоку, горадзе, які гіпнатызуе аўтарку сваімі "літовсько-руськими лініями і формами" [Забужко 2015: 368]. А. Забужка акцэнтуе культурныя топасы перыяду Вялікага Княства Літоўскага, прапануючы адрозніваць імагалагічную канстанту вобраза беларуса як спадчынніка сярэднееўрапейскай ідэнтычнасці ад каранёвай сістэмы і агульнакультурнай прасторы Савецкага перыяду і часу Расійскай імперыі. Галоўнай тэмай эсэ *Україна – не Беларусь, або пасляслоўе да візіту Святланы Алексіевіч у Кіеў* (*Україна не Білорусь, або післяслово до київського візиту Світлани Алексієвич*) [Забужко 2015: 372–379] стала іранічнае пераасэнсаванне вобраза-стэрэатыпа "меншага брата" з распаўсюджанага ў часы СССР прапагандысцкага клішэ пра сяброўства трох брацкіх народаў – рускага, украінскага і беларускага. Пісьменніца аналізуе не толькі моўна-культурную сітуацыю ў сённяшняй Беларусі, але і перспектывы развіцця беларускай літаратуры, разважае пра шансы ўкраінцаў зразумець не толькі сваіх бліжэйшых суседзяў, але і саміх сябе.

Сябра таварыства Бу-Ба-Бу і добры знаўца сучаснай беларускай літаратуры пісьменнік Алесь Ірванец прапануе гульнёвы падыход да асэнсавання як імагалагічнай перспектывы вобраза Беларусі, так і перспектыў нацыянальных літаратур, краін і іх гістарычных шляхоў увогуле. Бурлескна-карнавальная паэтыка рамана А. Ірванца *Харкаў 1938* (*Харків 1938*, 2017) вызначае адпаведныя канатацыі вобраза беларуса на старонках гэтага рамана. У тэксце, напісаным у жанры альтэрнатыўнай гісторыі, аўтар прапануе арыгінальную версію развіцця не толькі ўкраінскай, але і беларускай дзяржаўнасці. Іншыя жанравыя абазначэнні, якія былі ўзгаданыя ў анатацыі, – буфанада, антыўтопія, шпіёнскі трылер. Падзеі ў рамане адбываюцца пасля перамогі Украінскай рабоча-сялянскай рэспублікі (УРСР). Краіна мяжуе з незалежнай Вялікай Літвой: "...з північного заходу в нас Вялікая Літва з молодим президентом, цілком цивільним чоловічком зі смішними борідкою й черевцем" [Ірванець 2017: 224]. Гэтая краіна, аднак, перажывае цяжкі палітычны перыяд: "...кривавий тристоронній польсько-литвинсько-лієтувіський конфлікт. Президент Великої Литви Андрей Хадановіч скликав у Менську термінове засідання Кабінету міністрів, <…> у Вільні точаться запеклі бої" [Ірванець 2017: 14]. Цэнтральным топасам у рамане з'яўляецца топас Карнавалу, які рэалізуецца на ўсіх узроўнях яго структуры – стылі, сюжэце, вобразнасці, мове герояў. Нацыянальныя адметнасці гістарычных асоб, выдуманых герояў і іх рэальных прататыпаў падаюцца ў тэксце іранічна, з ужываннем кросінтэртэкстуальных адсылак, напрыклад: "...замість української секції

радіо «Кіровоград» увімкнулася литвинська й дикторка Вєля Бурсак почала дзвінко дзєкати в ефір про тристоронні бої у Вільні" [Ірванець 2017: 62]. У рамане ўмела змяшаныя часавыя і геаграфічныя вымярэнні, а палітычныя дзеячы, літаратары мінулага і сучаснасці свабодна ўзаемадзейнічаюць паміж сабой, што надае падзеям і аповеду ўвогуле метаіранічны постпостмадэрнісцкі характар.

Для аўтара тэксту як стваральніка вобраза Іншага пошук крэатыўных рашэнняў адносна гэтага вобраза і спосабу яго рэпрэзентацыі штораз залежыць ад асабістай матывацыі, мастацкай абумоўленасці, нацыянальнай карціны свету і ўласнага культурнага далягляду. На скрыжаванні гэтых і іншых аспектаў складваюцца дыялектычныя адносіны паміж катэгорыямі Сваё – Чужое – Іншае як у межах аднаго твора, так і ў плоскасці гісторыка-літаратурнага кантэксту і інтэнсіўнасці міжкультурнага ўзаемадзеяння.

Беларуска-ўкраінскі міжкультурны дыялог цягнецца з часоў Сярэднявечча. Увогуле, ёсць падставы казаць пра яго існаванне з пачатку фіксаванай пісьмовай традыцыі абедзвюх літаратур. Аднак менавіта перыяд 1990-х – пачатак 2000-х гг., калі Беларусь і Украіна атрымалі свабоду ў вызначэнні прыярытэтаў палітычнага і культурнага развіцця, стаў найважнейшым у працэсе фарміравання сучасных нацыянальных праектаў – беларускага і ўкраінскага. У гэты час узрасла інтэнсіўнасць асабістых кантактаў паміж прадстаўнікамі навуковых і літаратурных колаў, роля прыватнай ініцыятывы ў рэалізацыі розных форм культурнага супрацоўніцтва. Дыялогі ўкраінскай аўдыторыі з беларускімі пісьменнікамі на фестывалях, кніжных кірмашах, прэзентацыях, творчых сустрэчах як "ужывую", так і анлайн пачасціліся дзякуючы хуткаму распаўсюджанню інтэрнэт-тэхналогій. Пазалітаратурная сітуацыя першых дзесяцігоддзяў 2000-х гг., цеснае эканамічнае і сацыяльна-культурнае супрацоўніцтва актывізавалі мастацкія пераклады сучаснай беларускай паэзіі і прозы. Такая інтэнсіўная сувязь спрыяла фарміраванню пазітыўнага іміджу Беларусі і беларусаў ва ўкраінскіх інтэлектуальных колах і ў масавай свядомасці, пра што сведчаць адпаведныя сацыялагічныя апытанні [Ківа 2021: 10].

Паводле новай метадалогіі кампаратывістыкі, пераклад мастацкіх тэкстаў з мовы "донара" на мову "рэцыпіента" трэба разглядаць і даследаваць як праяву і вынік *культурнага трансферу*. Пераклад – гэта перанос аб'екта перакладу (тэксту, вобраза ці комплексу ідэй) з адной культурнай сітуацыі ў іншую, які, трапляючы ў іншы кантэкст, набывае новы сэнс. Пры гэтым абодва бакі глыбока ўплываюць адзін на аднаго, а сам аб'ект культурнай перадачы падвяргаецца непазбежным зменам і трансфармацыям у асяроддзі ўспрымання. Паводле Г. Сівачэнка,

культурны абмен – гэта не цыркуляцыя нязменных канстант, прадметаў і ідэй як яны ёсць, а іх пастаянная рэінтэграцыя, пераасэнсаванне. Сучасны падыход да вывучэння культурнага трансферу трактуе мастацкі пераклад як актыўны сродак трансфармацыі тэксту ў яго бясконцым падарожжы па эпохах і культурах. Паколькі ў розны час "актуалізуюцца розныя кантэксты" [Сиваченко 2020: 394–396], найноўшы этап у гісторыі мастацкага перакладу беларускай літаратуры на ўкраінскую мову важна разглядаць у дыяхраніі як гісторыю ўзаемапранікнення кожны раз іншых культурных сэнсаў, у тым ліку гісторыю дэканструкцыі ідэалагічна састарэлых стэрэатыпаў масавай свядомасці.

Яскравым прыкладам перакладчыцкай і аўтарскай сінэргіі ў межах культурнага трансферу, а таксама сведчаннем узаемнага дыялагічнага разумення Іншага, усведамлення ў іншым Свайго, з'яўляецца шэраг двухмоўных беларуска-ўкраінскіх паэтычных выданняў 2000-х гг. Варта ўспомніць зборнік В. Стралка *Непагасны агонь = Непогасний вогонь* (2003), у які ўвайшлі творы класікаў Тараса Шаўчэнкі, Лесі Украінкі і Івана Франко ў беларускамоўных варыянтах, а таксама Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча – ва ўкраінскім перакладзе. У анталогію беларускай і ўкраінскай паэзіі *Сувязьразрыў = Зв'язокрозрив* (2006) увайшлі творы 12 сучасных украінскіх і 12 беларускіх паэтаў (украінцы: А. Лішэга, В. Герасімюк, Ю. Андруховіч, А. Ірванец, В. Небарак, І. Андрусяк, Г. Петрасаняк, М. Кіяноўская, М. Саўка, С. Жадан, А. Бондар, А. Слівінскі; беларусы: У. Арлоў, А. Глобус, С. Адамовіч, І. Бабкоў, Л. Вольскі, С. Мінскевіч, А. Хадановіч, В. Бурлак, В. Жыбуль, М. Баярын, М. Барадзіна, В. Морт).

Вынікам супрацоўніцтва тандэму А. Хадановіч – С. Жадан сталі двухмоўныя кнігі *Беларускі мужчына* і *Украінскія авіялініі*, якія ўбачылі свет у 2015 годзе ў выдавецтве *Крок*. Двухмоўная анталогія *Сто сонетів білоруських поетів = Сто санетаў беларускіх паэтаў (2019)* была падрыхтавана і выдадзена прафесарам Кіеўскага нацыянальнага ўніверсітэта імя Тараса Шаўчэнкі Анатолем Майсіенкам. У 2021 г. у Мінску ўбачыла свет кніга *Акрыленыя родным словам: Ларыса Косач-Квітка (Леся Украінка) і Алаіза Пашкевіч (Цётка) = Окрилені рідним словом: Лариса Косач-Квітка (Леся Українка) та Алоїза Пашкевич (Цьотка).*

Вобраз Беларусі пратэстнай, актыўнай, Беларусі, якая смела змагаецца за дэмакратычныя свабоды з таталітарным рэжымам, увайшоў у культурную прастору ўкраінскага грамадства летам 2020 г. Традыцыйныя вобразы беларусаў, нашых блізкіх суседзяў, атрымалі новае асэнсаванне дзякуючы намаганням прадстаўнікоў украінскай культуры, якія доўгі час працавалі на ніве беларуска-ўкраінскага міжлітаратурнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння (А. Ірванец, А. Слівінскі, В. Лявіцкі,

І. Ківа, С. Жадан, Д. Лазуткін, Д. Гладун, М. Кіяноўская, Н. Бельчанка, В. Вакуленка і многія іншыя).

Дзіцячы пісьменнік, паэт і перакладчык Уладзімір Вакуленка стаў ініцыятарам і каардынатарам выдання альманаха *ЖЫВЕ БЕЛАРУСЬ! За нашу і вашу свабоду*! (2020). У кнігу ўвайшла сучасная беларуская паэзія (33 аўтары) у перакладзе на ўкраінскую, крымска-татарскую, літоўскую, ідыш-беларускую, латышскую і польскую мовы. Сам У. Вакуленка, які пераклаў для анталогіі творы М. Скоблы, М. Адама, А. Спрынчан, А. Плоткі, быў забіты расейцамі ў 2022 г. падчас акупацыі Харкаўшчыны.

У 2021 г. у Кіеве прайшла прэзентацыя двухмоўнага выдання *«Бум-Бам-Літ»: антологія білоруської поетичної революції = «Бум-Бам-Літ»: анталёгія беларускае паэтычнае рэвалюцыі* (укладальнік і аўтар аналітычнага пасляслоўя – В. Лявіцкі, прадмову напісаў С. Жадан). Кніга ахоплівае творчасць васямнаццаці "бумбамлітаўцаў" (А. Бахарэвіча, В. Морт, В. Акудовіча, Л. Вольскага, В. Жыбуля, С. Мінскевіча, М. Башуры, Ю. Барысевіча, З. Вішнёва, У. Гарачкі, А. Кіені, А. Кавалеўскага). Разам з В. Лявіцкім над перакладамі працавалі С. Патаранскі, І. Сін, Г. Ціханава, А. Туровіч, Дз. Хвастоўскі, маладыя ўкраінскія паэты І. Астапенка, Я. Гадзінскі, Д. Гладун, Д. Лазуткін, Л. Панасюк і інш. Кніга знаёміць украінскага чытача з творчасцю незалежных беларускіх паэтаў, якія рэпрэзентуюць сваю краіну і нацыянальную культуру як гульнёвую, арыгінальную па стылі і спосабе самавыяўлення, радыкальна рэвалюцыйную па настроі.

Значна больш мастацкіх перакладаў сучасных беларускіх паэтаў на ўкраінскую мову выходзіла ў традыцыйных аднамоўных кнігах і асобных публікацыях, аднак іх аналіз выходзіць за рамкі дадзенага даследавання і патрабуе дадатковай увагі.

Вобразы сучасных беларусаў са сваім светапоглядам, характарам, менталітэтам паўстаюць і ў празаічных перакладах: У. Арлова [зборнік празаічных твораў *Пейзаж з ментолавым пахам* (*Краєвид з ментоловим пахом*, 2021), зборнік аповесцей і апавяданняў *Рэквієм па бензапіле* (*Реквієм для бензопилки*, 2005, 2021) у перакладзе А. Ірванца]; Н. Бабінай [украінамоўнае эсэ *Тут была Украіна* (*Тут була Україна*, 2005), апавяданні 2008–2009 гг. у перакладзе А. Іўчанкі, раман *Рыбгорад* (*Рибгород*, 2013) у перакладзе Б. Антаняк, раман *Бодай будка* (2019, па-ўкраінску)]; у зборніку прозы *Гульня ў Альбарутэнію* (*Гра в Альбарутенію*, 2012) Л. Рублеўскай, пераклад А. Сандыгі. У 2015 г. выйшаў зборнік *Як рыба аб лёд: сучасная беларуская аповесць (Як риба об лід: Сучасне білоруське оповідання)*, перакладчыкі – аўтарскі калектыў, у тым ліку Б. Жолдак, В. Лявіцкі, В. Парцяк і інш. У анатацыі да зборніка адзначаецца:

> Для сучаснай беларускай аповесці характэрныя высокая культура пісьма, паглыбленасць у чалавечую прыроду, высвятленне прычын глыбокага палітычнага крызісу ў краіне і яго сувязі з нацыянальным характарам. Гэта еўрапейская літаратура народа, памяць якога сціралі стагоддзямі, але пры гэтым ён не страціў сваёй чалавечай годнасці і высокіх мастацкіх вартасцей [*Як риба об лід. Антологія сучасного білоруського оповідання* 2015].

Зборнік пазіцыянуецца як анталогія. Тут сабраны творы трыццаці пісьменнікаў, якія дэкларуюць сваю апазіцыйнасць палітычнаму рэжыму, у прыватнасці, апавяданні А. Аблажэя, І. Бабкова, Н. Бабінай, Г. Багданавай, В. Быкава, П. Васючэнкі, Л. Вольскага і інш.

Найбольш поўна ва ўкраінскіх перакладах прадстаўлена творчасць С. Алексіевіч. Кнігі С. Алексіевіч на ўкраінскай мове выходзілі ў апрацоўках Лесі Лысенка, Уладзіміра Рафеенкі, Дзвінкі Тарахтушка (Любові Бурак), Аксаны Забужка і інш. А. Забужка, гаворачы пра мастацкае значэнне творчасці беларускай пісьменніцы, створаныя ёю вобразы сваіх суайчыннікаў, называе *Пяцікніжжа* С. Алексіевіч "остаточним виходом із кругу Великої Імперської Літератури" і ўдакладняе:

> Ціле XX століття література намагалась, услід за фільмом, "спортретувати масу", "дати голос мільйонам" – але старими, традиційними засобами це все одно ні в кого не виходило, бо література все одно мислить в категоріях не маси, а особи, вона завжди – "від людини до людини". А Алексієвич, зберігши людину – щоразу "ось цю", живу – одночасно дає "колективний портрет" плюс історію з "великого наративу": жінки, діти на війні, Афганістан, Чорнобиль, пострадянські самогубці… Це ж все в дійсності дуже тонко змонтовані автором літературні сюжети, тільки в "піксельному розділенні" окремих доль. А це вже література 21-го століття, коли хочете [Забужко 2015].

На думку А. Забужка, унёсак С. Алексіевіч у дэканструкцыю ментальных траўм і гістарычнай спадчыны свайго народа варта разглядаць у наднацыянальным вымярэнні, у абсягу ўсёй усходнееўрапейскай гісторыі.

У красавіку 2023 г., на другі год поўнамаштабнага ўварвання, Пошта Украіны выпусціла маркі і канверты з выявамі беларускіх нобелеўскіх лаўрэатаў Святланы Алексіевіч і Алеся Бяляцкага. Годам раней, у чэрвені 2022 г., імя Уладзіміра Караткевіча было прысвоена былой вуліцы Дабралюбава ў Кіеве, ініцыятарам перайменавання быў В. Лявіцкі. Беларускія кнігі ў арыгінале прапануюць украінскія кнігарні, у прыватнасці, у *Кнігарні "Е"* можна набыць творы І. Бабкова, С. Дубаўца, У. Караткевіча, Е. Вежнавец, У. Някляева.

Значнай крыніцай пашырэння межаў вобраза беларуса ва ўкраінскім культурным кантэксце 2000-х з'яўляюцца мастацкія пераклады

іншых замежных аўтараў, якія звяртаюцца да беларускай тэматыкі. У 2010 г. у Чэхіі прэмію імя Яраслава Сэйферта ў намінацыі "Проза" і прэмію Міжнароднага ПЭН-клуба атрымала кніга Яхіма Топала *Халоднай зямлёй* (*Chladnou zemí*), напісаная годам раней; ва ўкраінскім перакладзе раман выйшаў пад назвай *Майстерня диявола*. Кніга апавядае пра лёс чэшскага і беларускага народаў у Другой сусветнай вайне, пра месцы масавых забойстваў мірнага насельніцтва, што сталі мемарыяламі (Тэрэзін і Хатынь) або засталіся безназоўнымі "ямами із трупами" ў краіне, дзе "по розмоклих полях ходять ворони і клюють черепи" [Топол 2016: 207].

Посттаталітарнае мінулае і чалавечыя ахвяры, пераасэнсаванне сваіх і чужых гістарычных траўмаў, усходнееўрапейская ідэнтычнасць і памяць пакаленняў – вядучыя матывы рамана, а яго галоўная ідэя гучыць як цытата са *Слова пра паход Ігараў*: "Доки мертві не знайдуть спокою, не бути живим без ганьби" [Топол 2016: 159]. Вобраз беларускай сталіцы пабудаваны аўтарам як своеасаблівы імагалагічны парадокс. Герой-чэх успрымае Мінск як прамавугольны канструктар, дзе ўсюды холадна і няма дзе схавацца, а ў дварах і пераходах бегаюць пацукі. Затое беларуска Марушка называе свой горад Сонечным, "це був проект для майбутніх щасливих людей", де "могли жити не всі" [Топол 2016: 118]. Такое прачытанне топасу беларускай сталіцы адсылае да ўтопіі Т. Кампанэлы і сацыяльных антыўтопій XX ст. (Я. Замяцін, О. Хакслі, Дж. Оруэл), прапануе сучасны варыянт сацыяльнага эксперыменту – грамадства ўніфікаванага шчасця і поўнага кантролю над асобай. Я. Топал працуе ў жанры гістарычна арыентаванага псіхалагічнага трылера і ў традыцыйным для чэшскай літаратуры спектры постмадэрнісцкай праблематыкі мяжы стагоддзяў. Апакаліптычная візія дэгуманізаванага грамадства разгортваецца ў дэкарацыях крывавых падзей беларускай гісторыі і геапалітычных каардынатах уяўнага канструкту – Усходняй Еўропы, якую немагчыма знайсці на карце. Палітычны крызіс у постсавецкай Беларусі становіцца фонам для дэманстрацыі амаральнасці ўладаў і абясцэньвання чалавечага жыцця пры любых рэжымах. Абсалютны таталітарызм вядзе да фетышызацыі смерці як найцікавейшага маркера беларускасці [Погребняк 2019]. Менавіта гэта павінна прыцягваць інвестараў і турыстаў: "Ми потрапимо на всі карти світу через мішки наших кісток, клунки крові й гною" [Топол 2016: 158], "найглибші братські могили" [Топол 2016: 211]. Аповед пра падарожжа чэха ў Беларусь паўстае як антрапалагічная і культурная практыка, якая даследуе і апісвае носьбіта іншай ментальнасці і культуры ў каардынатах уласнай сістэмы каштоўнасцей, нацыянальных традыцый і індывідуальных інтэнцый апавядальніка-вандроўніка.

Сюжэт рамана-балады *Сонька* (*Sońka*, 2014) польскага пісьменніка Ігната Карповіча пра каханне беларускай сялянкі з польска-беларускага памежжа і нямецкага афіцэра СС заснаваны на рэальных падзеях і адбываецца ў гістарычных кулісах Другой сусветнай вайны і польскай сучаснасці.

Ідэнтыфікацыйная мадэль феміннасці, сэксуальнасці галоўнай гераіні, на долю якой выпала смерць маці, інцэст з боку бацькі, каханне з нямецкім афіцэрам, замужжа з выпадкова названым мужчынам, асуджэнне аднавяскоўцаў – абумоўлівае яе сацыяльную іншасць, чужасць, маргіналізуе і зрэшты выракае на адзіноту. Што да нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, то беларускасць гераіні ў тэксце зрэдукавана да "тутэйшасці": "ми – нічиї, ми – самі по собі" [Карпович 2016: 23], гэта значыць ідэнтычнасці выключна рэгіянальнай, як у большасці беларусаў, якія не ідэнтыфікуюць сваю этнічнасць або адмаўляюцца ад яе, выдаючы сябе толькі праз беларускую гаворку на гэтых беларуска-польскіх "крэсах".

У тэксце ўзаемна адлюстроўваюцца імагалагічныя праекцыі вобраза Сонькі і вобраза сталічнага тэатральнага рэжысёра Ігара, які вядзе з ёй дыялог падчас разгортвання сюжэта. Усвядоміўшы іншасць гераіні, якую тая не хавае, апавядальнік (alter ego аўтара) адчуў і пазнаў уласную іншасць. Беларус па паходжанні, ён даўно змяніў прозвішча і імя на такія, якія гучалі б па-польску, адмовіўся ад роднай мовы, адмовіўся ад уласнай ідэнтычнасці, "абрубаў карані", каб авалодаць дыскурсам улады, які патрэбна было прыладаваць да ўласнага жыцця, каб дасягнуць поспеху:

> Ігор старанно приховував і закреслював своє дитинство, незмінно соромився його й намагався забути, витіснити і поховати. Дитинство, проведене з дідусем і бабусею в селі неподалік. Село й зараз називають так само, як і тоді, – Висранка, бо там, де жили прадіди, закінчувався світ [Карпович 2016: 18].

Драматызм сітуацыі сутыкнення іншасці гераіні з яго ўласнай прыхаванай іншасцю вырашаецца аўтарам літаральна – у рамане апавядаецца пра пастаноўку драмы паводле споведзі Сонькі. Галоўным рэжысёрам драмы з'яўляецца Ігар-Ігнат, а цэнтральны канфлікт рамана праецыруецца на ўнутраны канфлікт героя, канфлікт асобасных ідэнтычнасцей – набытай сацыяльнай ролі і этнічнага паходжання, што ў канчатковым выніку прыводзіць да катарсісу.

Аўтабіяграфічная сюжэтная лінія, спавядальная шчырасць аўтара ў гэтым падарожжы "ўглыб уласнай біяграфіі", паводле рэцэнзіі перакладчыка А. Слівінскага [Карпович 2016: 171], абумовілі пазнавальны пераканаўчы характар мастацкіх вобразаў. На першы план у творы выводзіцца трагедыя адзінокай жанчыны, якая дзеля ўсеахопнага

пачуцця здольная добраахвотна прыняць стыгму, пайсці насуперак усім абставінам, у тым ліку супраць сям'і і хатняга асяроддзя. Імагавобраз Сонькі падаецца з пазіцый ідэнтыфікацыйнага рэлятывізму. Яна ўсведамляе сваю іншасць у грамадстве, якое радыкальна асуджае любыя сувязі з прадстаўніком варожай арміі і варожай нацыі, імкнецца засвоіць варожы ёй дыскурс, але ў той жа час прагне захаваць уласную годнасць і ідэнтычнасць. Але гэта аказваецца занадта складана.

Польская і чэшская імагаверсія вобразаў беларусаў, іх этна-, сацыякультурных і антрапалагічных характарыстык адлюстроўваюць не толькі светапоглядныя арыенціры саміх творцаў, кантэкст эпохі, да якой мае дачыненне твор, але і кантэкст "хатняга" асяроддзя з пэўнымі сфармаванымі ўяўленнямі пра сябе і пра Іншых. Шматлікасць супярэчлівых уяўленняў, як сцвярджае І. Бабкоў, была і застаецца характэрнай рысай беларускай сітуацыі на працягу апошніх двух стагоддзяў [Бабкоў 2005]. Творчасць беларуска-ўкраінскай пісьменніцы Н. Бабінай, у прыватнасці яе раман *Бодай будка* (2019), напісаны на ўкраінскай мове, можна лічыць чарговай спробай асэнсавання прычын гістарычных і псіхалагічных супярэчнасцей у самаідэнтыфікацыйных працэсах унутры сучаснага беларускага грамадства [Бабіна 2019].

Каларытная мова твораў Н. Бабінай густа перасыпана дыялектызмамі, характэрнымі для берасцейска-пінскіх гаворак. Мастацкі аўтарскі стыль мае прыкметы магічнага рэалізму, а героі і гераіні, нашыя сучаснікі і сучасніцы, з'яўляюцца носьбітамі складанай фрагментаванай ідэнтычнасці, сімбіёзу культурных кодаў, якія адгукаюцца ў лёсах пакаленняў продкаў і ўплываюць на іх жыццё. Сціраючы межы паміж Сваім і Чужым, Н. Бабіна канструюе спецыфічную форму памежнай ідэнтычнасці[1], якая ўласцівая этнакультурнай прасторы Берасцейшчыны. Яе гераіня збянтэжана азіраецца ў пошуках надзейнай апоры, якая б засцерагла мясцовых жыхароў ад смяротнай зброі прышэльцаў-нелюдзей. Ці можа такою апорай стаць украінская мова як мова традыцыі і глебы, а магчыма, менавіта рускамоўныя героі і гераіні рамана працуюць на "захаванне ўнутранай дыялектыкі" [Барабаш 2020: 103] рэгіянальнай ідэнтычнасці, як яе "інавацыйнага фактару"? Самаідэнтыфікацыйныя трансфармацыі і самаідэнтыфікацыйная турбулентнасць у сярэдзіне грамадства сталі відавочнымі наступствамі траўматычнай гісторыі беларускага народа, якая працягваецца і фіксуецца ў мастацкіх тэкстах.

У 2021 г. ва ўкраінскім выдавецтве "Кнігі–XXI" выйшла кніга *Мы прачнемся іншымі: размовы з сучаснымі беларускімі пісьменнікамі пра*

[1] Тэрмін "памежжа" ў разуменні зоны інтэнсіўнага міжкультурнага ўзаемадзеяння ўжываецца паводле А. Сухамлінава, Я. Дашкевіча, Ю. Барабаша [Барабаш 2020].

мінулае, цяперашняе і будучыню Беларусі (*Ми прокинемось іншими: розмови з сучасними білоруськими письменниками про минуле, теперішнє і майбутнє Білорусі*) накладам у 1000 экземпляраў. Аўтарка праекту і ўкладальніца – Ія Ківа. У арыгінальнае, па-мастацку афармленае выданне ўвайшлі інтэрв'ю з дзесяццю беларускімі літаратарамі ў перакладах І. Ківы, Н. Бельчанка, А. Ірванца і інш. Аналітычныя разважанні і вершы Т. Нядбай, Г. Севярынец, А. Бахарэвіча, М. Мартысевіч, Дз. Строцава, Ю. Цімафеевай, У. Лянкевіча, А. Хадановіча, В. Морт і У. Арлова – гэта спроба прадставіць украінскай аўдыторыі Чужое праз прызму Свайго, візію сучаснай Беларусі з яе выразнымі нацыянальнымі адметнасцямі і гістарычным шляхам, растлумачыць складаныя дынамічныя працэсы, якія адбываюцца ў яе культурна-грамадскім жыцці. У анатацыі сфармулявана мэта і задача праекта:

> <...> убачыць і зразумець Беларусь у працягласці: з яе гісторыяй, традыцыямі і нацыянальнымі асаблівасцямі. У чымсьці вельмі падобную да Украіны, а ў чымсьці радыкальна ад яе адметную. Для ўсіх, хто гатовы прыняць чужую трагедыю як сваю і раздзяліць радасць суседа як уласную [Ківа 2021].

На нашу думку, разважанні і аповеды беларускіх пісьменнікаў таксама з'яўляюцца важнай часткай самаідэнтыфікацыйнага працэсу дэканструкцыі ўласных нацыянальных міфаў і стэрэатыпаў, развітання з гістарычнымі наратывамі пра абяздоленых, бедных, цярплівых беларусаў, беларусаў-інтравертаў, беларусаў-партызан (Т. Нядбай), памяркоўных і заўсёды стрыманых, апалітычных, людзей, якія яшчэ нядаўна былі абыякавыя да сваёй гісторыі, мовы і культуры (А. Бахарэвіч). Вальжына Морт так сфармулявала самаідэнтыфікацыйную трансфармацыю, якую перажыло беларускае грамадства падчас пратэстаў 2020 г.: "...щойно ми себе побачили, то відразу себе полюбили" [Ківа 2021: 199].

Выданне прапануе ўкраінскім чытачам абноўлены вобраз сучаснага беларуса, рысамі якога з'яўляюцца актыўнасць, згуртаванасць і каласальная ўзаемадапамога (Т. Нядбай) [Ківа 2021: 20], нязломнасць, цвёрдасць, дух свабоды (Т. Нядбай) [Ківа 2021: 9]. "Ми цінні й цікаві, ми талановиті й гарні, ми працьовиті, ми не гірші за інших", "ми – білоруси і ми неймовірні", "іронічні і веселі", – пераконвае чытача і самога сябе А. Бахарэвіч [Ківа 2021: 64-65]. Беларускія пратэсты 2020 г. нечакана паказалі свету вобраз зусім іншай Беларусі. Паводле А. Бахарэвіча: гэта Беларусь "людей небайдужих, творчих, тих, хто завжди був у <...> опозиції до режиму, людей з міцною національною ідентичністю й шенгенськими візами, романтиків із вищою освітою" [Ківа 2021: 67]. Грамадзянская салідарнасць, арыентацыя на агульныя мэты і каштоўнасці далі

грамадству “дивовижне розуміння і відчування одне одного – як у мурашнику чи бжолиному рою”, прыводзіць выразнае параўнанне Г. Севярынец [Ківа 2021: 50], садзейнічалі пераасэнсаванню ўласнай ідэнтычнасці ў рамках канструявання актуальных аўтавобразаў і найноўшага метаіміджу (тэрмін Х. Дзізерынка).

Падборка аналізаваных тэкстаў не прэтэндуе на ўсёабдымнасць і паўнату, але паказвае парадыгму характэрных мастацкіх рашэнняў (як аўтарскіх, так і перакладчыцкіх), якія ўяўляюцца знакавымі і відавочнымі ў дыскурсе беларуска-ўкраінскага міжкультурнага дыялогу сучаснай эпохі. Такім чынам, імагалагічны вобраз беларуса ва ўкраінскай літаратуры і ўкраінскіх мастацкіх перакладах 2000-х гг. паўстае найперш як тэкставы канструкт, які варта разглядаць з пазіцый распазнавальнасці, адпаведнасці штодзённым, аўтарскім і кантэкстуальным стратэгіям рэпрэзентацыі сваёй іншасці, але пры тым варта звяртаць увагу на верагоднасць, праўдзівасць яго рэпутацыі. Памылковыя ці недакладныя, перакручаныя альбо штампаваныя імагавобразы любога народа, якія цыркулююць у публічным дыскурсе, незалежна ад іх мадальнасці, з’яўляюцца ў аднолькавай ступені небяспечнымі. Стэрэатыпізацыя ўвогуле працуе як інструмент прапаганды, міфалагізуе “веліч” адных народаў і маргіналізуе “чужасць” іншых, правакуе канфліктнасць паміж Сваім і Чужым не толькі ў тэкставай плоскасці, але і далёка за яе межамі.

Развіццё самаідэнтыфікацыйнай праблематыкі ў беларускай літаратуры і шматвектарная трансляцыя аўтавобраза праз пераклады, грамадскую дзейнасць прадстаўнікоў культуры і творчай інтэлігенцыі на сусветных пляцоўках служыць важнай мэце фарміравання яго адэкватнай версіі, альтэрнатыўнай клішэ, памылковым ўяўленням, якія ўплываюць на міжкультурныя адносіны. Аўтавобраз у такім дыскурсе можна разглядаць як спробу абвергнуць метаімідж, у разуменні таго, як суб’ект уяўляе ўласны імагавобраз у вачах Іншага. Адной з стратэгій вырашэння гэтай задачы, на наш погляд, можа стаць пераклад сучаснай высокамастацкай беларускай прозы на замежныя мовы, у тым ліку на ўкраінскую. У гэтым бачыцца перспектыва, якая дазволіла б украінцам наблізіцца да разумення беларуса як Іншага, а не Чужога – у перакладчыцкай працы, літаратурным асэнсаванні, пераадоленні ментальных бар’ераў і грамадска-палітычнага супрацьстаяння, у захаванні прасторы паразумення паміж народамі.

References

Andruhovič Ûrìj. 2012. *Leksikon ìntimnih mìst. Dovìl'nij posìbnik z geopoetiki ta kosmopolìtiki.* Kam'ânec'-Podìl's'kij: Meridian Czernowitz [Андрухович Юрій. 2012. *Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики.* Кам'янець-Подільський: Meridian Czernowitz].

Âk riba ob lìd. Antologìâ sučasnogo bìlorus'kogo opovìdannâ. 2015. Kiïv: Prosvìta [*Як риба об лід. Антологія сучасного білоруського оповідання*. 2015. Київ: Просвіта].

Babìna Natalka. 2019. *Bodaj Budka*. Harkìv: Folìo [Бабіна Наталка. 2019. *Бодай Будка.* Харків: Фоліо].

Babkoŭ Ihar. 2005. *Hienealiohija bielaruskaj idei (Ź liekcyjaŭ dlia Bielaruskaha Kaliehijumu)*. "ARCHE". №3 (37): 149–150 [Бабкоў Ігар. 2005. *Генэалёгія беларускай ідэі (Зь лекцыяў для Беларускага Калегіюму).* "ARCHE". № 3 (37): 149–150].

Barabaš Ûrìj. 2020. *Čuže – Ìnakše – Svoê*. Kiïv: Tempora [Барабаш Юрій. 2020. *Чуже – Інакше – Своє*. Київ: Темпора].

Dizerink Hugo. 2011. *Ìmagologìâ ta pitannâ etnìčnoï ìdentičnostì*. "Lìteraturna komparativìstika". Vip. IV (Ч. II): 382–395 [Дизеринк Хуго. 2011. *Імагологія та питання етнічної ідентичності*. "Літературна компаративістика". Вип. IV (Ч. II): 382–395].

Ìrvanec' Oleksandr. 2017. *Harkìv 1938*. Kiïv: Laurus [Ірванець Олександр. 2017. *Харків 1938.* Київ: Laurus].

Karpovič Ìgnacìj. 2016. *Son'ka*. Pereklad ìz pol's'koï Ostapa Slivìns'kogo. Kiïv: KOMORA [Карпович Ігнацій. 2016. *Сонька.* Переклад із польської Остапа Сливінського. Київ: КОМОРА].

Kìva Ìâ. 2021. *Mi prokinemos' ìnšimi: rozmovi z sučasnimi bìlorus'kimi pis'mennikami pro minule, teperìšnê ì majbutnê Bìlorusì.* Černìvcì: Knigi – XXI [Ківа Ія. 2021. *Ми прокинемось іншими: розмови з сучасними білоруськими письменниками про минуле, теперішнє і майбутнє Білорусі*. Чернівці: Книги – XXI].

Nalivajko Dmitro. 2006. *Lìteraturna ìmagologìâ: predmet ì strategìï. Teorìâ lìteraturi j komparativìstika.* Kiïv: Vid. dìm Kiêvo-Mogilâns'ka akademìâ [Наливайко Дмитро. 2006. *Літературна імагологія: предмет і стратегії. Теорія літератури й компаративістика*. Київ: Вид. дім Києво-Могилянська академія].

Pogrebnyak Olena. 2019. *Ìmagologìčnij potencìal obrazu bìlorusa v sučasnih slov'âns'kih lìteraturah.* «EZIKOV SVÂT». Tom 17 (Kn.1): 118–125 [Погребняк Олена. 2019. *Імагологічний потенціал образу білоруса в сучасних слов'янських літературах.* «ЕЗИКОВ СВЯТ». Том 17 (Кн.1): 118–125].

Sivačenko Galina. 2020. *Kul'turnij transfer – nova metodologìâ komparativìstiki. Metodologìï sučasnoï lìteraturnoï komparativìstiki*. Red. G. Sivačenko Kiïv: Ìnstitut lìteraturi ìm. T. G. Ševčenka NAN Ukraïni [Сиваченко Галина. 2020. *Культурний трансфер – нова методологія компаративістики. Методології сучасної літературної компаративістики*. Ред. Г. Сиваченко Київ: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України].

Sverbìlova Tetâna. 2020. *Ìmagologìâ âk metodologìâ reprezentacìï postnacìonal'nih ìdentifìkacìjnih modelej. Metodologìï sučasnoï lìteraturnoï komparativìstiki.* Red. G. Sivačenko Kiïv: Ìnstitut lìteraturi ìm. T.G. Ševčenka NAN Ukraïni [Свербілова Тетяна. 2020. *Імагологія як методологія репрезентації постнаціональних ідентифікаційних моделей. Методології сучасної літературної компаративістики*. Ред. Г. Сиваченко Київ: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України].

Topol Âhim. 2016. *Majsternâ diâvola.* Kiïv: Tempora [Топол Яхим. 2016. *Майстерня диявола.* Київ: Темпора]. Zabužko Oksana. 2016. *Ì znov â vlìzaû v tank...* Kiïv: Komora [Забужко Оксана. 2016. *І знов я влізаю в танк...* Київ: Комора].

Zabužko Oksana. 2015. *Začuhanij provìncìalìzm – ce koli v Kiêvì tìl'ki "perešivaût'" te, šo v Moskvì nosât' (povna rozmova*) [Забужко Оксана. 2015. *Зачуханий провінціалізм – це коли в Києві тільки "перешиваютъ" те, що в Москві носять (повна розмова)*] [online] https://rozmova.wordpress.com/2015/10/08/oksana-zabuzko-14/ [доступ: 28.04.2024]**.**

STRESZCZENIE: W artykule podjęto problematykę wizerunku Białorusina na materiale prozy ukraińskiej pierwszej dekady XXI w. (J. Andruhowycz, O. Zabużko, O. Irvanets, S. Singayivskyi), powieści *Bodaj Budka* (2019) białorusko-ukraińskiej pisarki Natałki Babiny, tłumaczeń artystycznych (I. Karpowicz, J. Topol). W celu omówienia analizowanego zagadnienia posłużono się ukraińskimi tłumaczeniami dzieł S. Aleksijewicz, L. Rublewskiej i U. Arłoua i innymi. Podjęto próbę analizy obrazu wizerunkowego Białorusina jako modelu konceptualnego, którego komponentami są literackie odmiany auto-, hetero- i metaobrazu w paradygmacie od „ja-inny" do „swój-inny-obcy". Jako początkowe aspekty analizy wybrano podstawowe pojęcia imagologii: problem tożsamości / samoidentyfikacja oraz kontekst tradycji kulturowej, w której pojawia się literacki obraz innego. Dlatego dzieła sztuki, obrazy i idee, które one przekazują, zaliczane są do tradycji białorusko-ukraińskich stosunków międzyliterackich epoki postradzieckiej.

SŁOWA KLUCZOWE: obraz literacki, Białoruś, Białorusin, imagologia, tożsamość, stosunki białorusko-ukraińskie.

АНАТАЦЫЯ: У артыкуле разглядаецца вобраз беларуса на матэрыяле ўкраінскай прозы 2000-х гг. (Ю. Андруховіч, А. Забужка, А. Ірванец, С. Сынгаіўскі), рамана беларуска-ўкраінскай пісьменніцы Н. Бабінай *Бодай будка* (2019), мастацкіх перакладаў (І. Карповіч, Я. Топал). Да разгляду пастаўленай праблематыкі далучаны таксама ўкраінскія пераклады твораў С. Алексіевіч, Л. Рублеўскай, У. Арлова і інш. Зроблена спроба аналізу імагалагічнага вобраза беларуса як канцэптуальнай мадэлі, кампанентамі якой лічацца літаратурныя разнавіднасці аўта-, гетэра- і метаіміджу ў парадыгме ад Я-Іншы да Свой-Іншы-Чужы. У якасці зыходных аспектаў аналізу абраны базавыя канцэпты імагалогіі: праблема ідэнтычнасці / самаідэнтыфікацыі і кантэкст культурнай традыцыі, ва ўлонні якой паўстае літаратурны вобраз Іншага. Таму мастацкія творы, ідэі і вобразы, якія яны транслююць, разглядаюцца ў рэчышчы традыцыі беларуска-ўкраінскіх міжлітаратурных узаемасувязяў постсавецкай эпохі.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: літаратурны вобраз, Беларусь, беларус, імагалогія, ідэнтычнасць, беларуска-ўкраінскія ўзаемасувязі.

Data przesłania artykułu: 05.05.2024
Data akceptacji artykułu: 21.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Olena Pohrebniak / Алена Пагрэбняк– Ukraina, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, Instytut Filologii, Katedra Filologii Słowiańskiej; dr nauk filologicznych, docent; specjalność naukowa: literatura porównawcza; zainteresowania naukowe: historia literatur słowiańskich, międzysłowiańskie stosunki literackie i kulturalne, literatura porównawcza, problemy intermedialności, studia postkolonialne.

Adres: Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, бульвар Тараса Шаўчэнкі, 14, Кіеў, 01601, Украіна.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Погребняк Олена. 2023. *Новітня білоруська література у взаєминах з українською літературою. Навчальний посібник.* Київ: Бланк-Прес.
2. Погребняк Олена. 2023. *Тарас Шевченко і білоруський культурний канон*. "Філологічні семінари. Канон літературної історії та жанрові канони": ВПЦ "Київський університет" Вип. 23–25: 105–120.
3. Погребняк Олена. 2023. *Творчість В. Короткевича в сучасній Україні: до проблеми українсько-білоруського діалогу культур*. "Ucrainica X. Současná ukrajinistika. problémy jazyka, literatury a kultury": Univerzita Palackého v Olomouci: 414–420.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Mikołaj Petryga, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.15

Mikołaj Petryga

Uniwersytet Warszawski /
University of Warsaw
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6789-6951
e-mail: m.petryga@student.uw.edu.pl

„Biełsat" o kryzysie humanitarnym na polsko-białoruskiej granicy. Analiza językowa wybranych artykułów z 2023 r.

"Belsat" on the humanitarian crisis on the Polish-Belarusian border. A linguistic analysis of selected articles from 2023

"Белсат" пра гуманітарны крызіс на польска-беларускай мяжы. Лінгвістычны аналіз выбраных артыкулаў 2023 г.

ABSTRACT: The subject of the research described in the article are selected texts from the Internet portal "Belast," which refer to exile from the Middle East via Belarus to Poland. The emerging humanitarian crisis on the Polish–Belarusian border is one of the most frequently discussed topics in the Polish media sphere, and the press materials related to it are characterized by high emotionality. The research aims to analyse the attitude of independent Belarusian–speaking publicists toward the given subject, primarily how they conceptualise the image of a *refugee*. The method of linguistic analysis, based on Przemyslaw Lozowski's concept of postmodern ethnolinguistics and Maciej Kawka's discourseology, takes into account the study of the structure, function, semantics, and styles of language, as well as the relationship of the text to social life, particularly in terms of the axiology of knowledge stored in language. The interpretation of lexical means – such as idiomatic phrases, and elements of grammar – regarding the realization of the informative and impressive function of the text shows that the articles are dominated by the informative function. This is evident from the presence of specific stylistic procedures: numerous references to the semantic field of *administration*, the dominance of simple developed sentences, and the multiplicity of extralinguistic elements. The impressive function is realized indirectly, through the emphasis or omission of certain messages and the use of lexemes only seemingly unemotional. *Refugees* are conceptualised as *illegal* and *lacking agency*.

KEYWORDS: "Belast," ethnolinguistics, Polish–Belarusian border, refuge, sociolinguistics.

W sierpniu 2021 r. polska straż graniczna zatrzymała ponad 300 uchodźców z Iraku i Afganistanu, którzy przeszli białorusko-polską granicę. Według zachodnich, m. in. polskich i amerykańskich domów prasowych, zostali oni przewiezieni w ramach zorganizowanej akcji białoruskiego rządu [Кубік 2023; Charlish 2021] (co innego twierdzą białoruskie media rządowe, które odpowiedzialnością obarczają Unię Europejską [Кубік 2023]). Po tym wydarzeniu Straż zapowiedziała, że nie będzie wpuszczać uchodźców na terytorium Polski [Potocki 2021]. Od tamtej pory sukcesywnie stosuje tzw. *pushbacki*, czyli zmusza migrantów do powrotu do Białorusi [*Sytuacja na granicy*…]. W 2022 r. polski rząd rozpoczął budowę systemu fortyfikacji, który uniemożliwia przejście granicy [*180 km długości*…]. Informacje o chęci zdemontowania bariery nie pojawiają się, mimo zmiany krajowej władzy [*Wyniki wyborów*…].

W związku z tym, że opisywany temat kryzysu humanitarnego na polsko-białoruskiej granicy charakteryzuje się wysokim nacechowaniem emocjonalnym, jestem ciekawy, w jaki sposób białoruskie media się do niego ustosunkowują. W niniejszej pracy zwracam uwagę na to, jak za pomocą środków leksykalnych, jak np. frazeologizmy, oraz elementów gramatyki ukazywane jest podejście autorów do omawianego zagadnienia. Dostrzegam przede wszystkim jednostki językowe, które świadczą o impresywnej i informatywnej funkcji tekstów.

Do napisania artykułu na temat postrzegania uchodźctwa zainspirowała mnie myśl Emmanuela Lévinasa o transcendentalnej trosce w poznawaniu Innego: „twarz [Innego], wydarzająca się jako epifania i wzywająca mnie, odrywa się od świata, który może być nam wspólny i którego możliwości, rozwijające się w naszej egzystencji, zapisane są w naszej naturze" [Lévinas 2002: 229]. Autor apeluje o to, żeby każdego człowieka postrzegać jednostkowo, jako nosiciela możliwych i niemożliwych do poznania doświadczeń, a nie jako część stereotypizowanej zbiorowości.

Metodologia

Perspektywa, którą przyjmuję w badaniu omawianych tekstów, opiera się na koncepcji etnolingwistyki postmodernistycznej Przemysława Łozowskiego. Autor twierdzi, że „generalizacje, które żeby były sądami, a nie stwierdzeniami faktów, muszą uwzględniać zamocowanie lingwo-kulturowe tych, którym te sądy się przypisuje, jak i tych, którzy te sądy zgłaszają" [Łozowski 2022: 59]. W analizie jednostek nacechowanych emocjonalnie, szczególnie pod względem aksjologicznym, odnoszę się więc do wiedzy zapisanej w języku – unikam jednak konstruowania obrazu autorów tekstów, a wykazuję jedynie tendencje charakteryzujące wybrany zbiór artykułów prasowych, osadzonych

w konkretnych realiach czasowo–przestrzennych. Jednocześnie skupiam się na sposobie, w jaki autorzy kreują obraz indywiduów-osób uchodźczych.

Korzystam z zaproponowanej przez Macieja Kawkę metodologii analizy dyskursu medialnego. Ta metodologia uwzględnia badanie struktury, funkcji, semantyki i stylów języka, związku tekstu z życiem społecznym, analizy reprezentacji mentalnych nadawcy, stopnia rozumienia tekstu jako narzędzia dominacji oraz jego zgodności z prawdą [Kawka 2014: 166]. W związku z ograniczonym materiałem źródłowym i filologicznym charakterem pracy skupiam się na językowych, społecznych i politycznych aspektach badania dyskursu.

Co do elementów językowych, analizuję leksykę, frazeologię, składnię i stylistykę pod kątem obecności augmentatywów, synonimii, terminologii, neologizmów, zapożyczeń, onimów, elementów niewerbalnych oraz ich nacechowania emocjonalnego. Taki sposób badania tekstów proponuje warszawska socjolingwistka Svitlana Romaniuk [Romaniuk 2016: 121–301]. Aspekty pozajęzykowe badam pod kątem obecności przemocy symbolicznej w rozumieniu Pierre'a Bourdieu – działań, które nakładają na adresatów wizje rzeczywistości nadawcy:

> [t]he word [...] and all the stereotyped or ritual forms of expression are programmes of perception and different, more or less ritualized strategies for the symbolic struggles of everyday life [...] imply a certain claim to a symbolic authority as the socially recognized power to impose a certain vision of the social world [...] [Bourdieu 1991: 106].

Analizę jednostek leksykalnych opisywanych artykułów pod kątem tego, w jaki sposób realizują one informatywną oraz impresywną funkcję tekstu, opieram na podziale stosowanym przez Romana Jakobsona. Za Grażyną Habrajską, parafrazującą myśl rosyjskiego językoznawcy, funkcja informatywna (przedstawieniowa, poznawcza, ideacyjna) „wiązana jest z prezentowaniem przez mówiących fragmentów realnej rzeczywistości na mocy powiązania znaków językowych z utrwalonymi w pamięci modelami wyobrażeniowymi" [Habrajska 2005: 92]. Za to funkcja impresywna (konatywna) „pojmowana jest jako wpływanie na odbiorcę" [Habrajska 2005: 92]. O tym, w jaki sposób są one realizowane, piszę na przykładach zawartych w omawianych artykułach prasowych.

Na źródło analizy omawianego tematu wybrałem portal internetowy „Biełsat" – znajduje się tam wiele artykułów, których tematyka jest związana z Polską (o czym świadczy choćby obecność polskiej wersji językowej serwisu [*Пра нас*]), w tym polsko-białoruską granicą [*Беларуска-польская мяжа*]. Serwis powstał bowiem z inicjatywy Telewizji Polskiej, uzyskuje finansowanie Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej [*Пра нас*]. Ponadto „Biełsat" jest jednym z najczęściej przeglądanych białoruskich serwisów

internetowych, w lipcu 2022 r. liczba odwiedzin serwisu wyniosła ponad 700 tys. [*Рейтинг новостных сайтов*]. Świadczy to o jego wadze dla kształtowania się białoruskiego dyskursu medialnego.

W związku z zainteresowaniem badawczym i tematem konferencji korzystałem jedynie z materiałów w języku białoruskim. Szukałem artykułów prasowych oznaczonych tagiem *беларуска-польская мяжа*, zawierających w treści co najmniej jeden wyraz graficzny należący do paradygmatu leksemu *бежанц-*, *мігрант-* lub *уцякач-*. Wybrane rekordy ograniczyłem do tekstów, które powstały nie wcześniej niż w październiku 2023 r. – powyższe kryterium zastosowałem z uwagi na to, że w tamtym miesiącu średnia temperatura po raz pierwszy od wiosny spadła poniżej 16°C [*Archiwum pogodowe Białowieża*], czyli najniższej temperatury pokojowej [Ważna 2022], co zaś znacząco wpływa na zdrowie osób migranckich zmuszonych do przebywania na świeżym powietrzu. To, jak zakładam, mogło przyczynić się do polaryzacji opinii autorów w odniesieniu do osób migranckich – stosowania zabiegów stylistycznych świadczących o trosce lub dehumanizacji, co zaś przełożyłoby się na większą różnorodność materiału badawczego pod względem nacechowania emocjonalnego.

Po nałożeniu wszystkich ograniczeń otrzymałem cztery rekordy, poniżej w kolejności chronologicznej:

- *Экзітпол: толькі 2,2% удзельнікаў рэферэндуму ў Польшчы ўхвалілі знос агароджы на мяжы з Беларуссю* [Крот 2023],
- *Польскія памежнікі зафіксавалі з пачатку года каля 22 000 спробаў незаконнага пераходу мяжы з боку Беларусі* [Міраш 2023],
- *На польска-беларускай мяжы быў падстрэлены мігрант* [Шавель 2023],
- *Упершыню за два гады Польшча не зафіксавала спробаў парушэння мяжы з Беларуссю* [Кубік 2023].

Экзітпол: толькі 2,2 % удзельнікаў рэферэндуму ў Польшчы ўхвалілі знос агароджы на мяжы з Беларуссю [Крот 2023]

Artykuł Siarhieja Krota przedstawia wstępne wyniki referendum ogólnokrajowego, które odbyło się w Polsce 15 października 2023 [*Referendum Ogólnokrajowe 2023 r.*]. Prezentuje odpowiedzi Polaków na wszystkie cztery pytania, ze szczególnym uwzględnieniem problemu bariery na polsko-białoruskiej granicy (por. tytuł artykułu).

Tekst, będący w dużej mierze parafrazą komunikatu prasowego Polskiej Agencji Prasowej, jest ubogi we frazeologię. Kolokacje, które można odnaleźć w artykule, por. “выступіць за ліквідаванне агароджы”, “не падтрымаць продажу”, “выступіць супраць павышэння пенсійнага ўзросту”, prezentują

metaforę *zmiana to ruch*, należą do pól semantycznych *polityka* i *administracja* – odnoszą się do przeprowadzonego referendum. Tak samo zapożyczenia, por. *экзітпол*, *рэферэндум*, *актывы*, *структуры*, *мігранты*.

Artykuł jest obfity w jednostki należące do terminologii naukowej, związanej ze statystyką – np. "экзітпол: толькі 2,2%", *„Ipsos"* – i politologią, por. *выбары*, *рэферэндум*, *грамадзяне*, "кіроўная партыя «Закон і справядлівасць»", "ліквідаванне агароджы". Biorąc to pod uwagę, ale też ubogość w synonimię (jedynie *агароджа = плот*) i inne środki stylistyczne; zarówno obecność wielu elementów niewerbalnych (liczby, cudzysłowy, hiperłącze) oraz zdań prostych rozwiniętych, jak i brak onimów (z wyjątkiem nazw państw, domów medialnych i ośrodka badania opinii społecznej), można stwierdzić, że artykuł prezentuje przede wszystkim funkcję informatywną. Jak twierdzi S. Romaniuk, o właściwości tekstu świadczy „informacyjność (zawartość w tekście informacji, odpowiednio przedstawionej, m. in. za pomocą środków językowych)" [Romaniuk 2016: 58], a więc przede wszystkim to, co w jak najmniejszej objętości tekstu przekazuje jak najwięcej treści. Do tych należą powyższe przykłady.

Korzystając z analizy danych pozajęzykowych, ciekawi mnie zabieg dokonany przez autora, polegający na nieuwzględnieniu pewnych informacji związanych z przeprowadzeniem referendum. Autor artykułu nie wspomina o dyskusji, toczącej się w Polsce, o legalności i zasadności opisywanego referendum, o czym świadczy choćby stanowisko organizacji pozarządowych [Kryński 2023]. W polskiej sferze medialnej szeroko opisywane było bowiem to, czy zachowania polskich władz na granicy są w ogóle legalne [*Sytuacja na granicy polsko-białoruskiej*]. Przychylam się do tezy Carol A. Kidron o tym, że milczenie jest znaczące: „the majority [of the reminiscences] would be sufficed by the silent presence of surviving remnants" [Kidron 2009: 6]. Poza tym za G. Habrajską zabieg ten można uznać za przejaw perswazji informacyjnej, jednego ze środków realizacji funkcji impresywnej, por. „[i]stotne jest, aby odbiorca wiedział jedynie to, co zdaniem nadawcy powinien wiedzieć, a co nie mogłoby utrudnić skuteczności perswazji" [Habrajska 2005: 114].

Chcę pochylić się też nad semantyką wyrazu *мігранты* [*migranci*], użytego w kontekście synonimicznego *бежанцы* [*uchodźcy*]. Istnieje subtelna, lecz istotna znaczeniowo różnica między dwoma leksemami. Jak czytamy na stronie Komisji Praw Człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych,

> [p]ojęcie „uchodźcy" zostało wyraźnie zdefiniowane w prawie międzynarodowym, które zapewnia uchodźcom ochronę. Uchodźcy to osoby przebywające poza swoim krajem pochodzenia z powodu obawy przed prześladowaniem, z powodu konfliktu, przemocy lub innych okoliczności poważnie zakłócających porządek publiczny, które – na skutek powyższego – wymagają „ochrony międzynarodowej". […] Na poziomie międzynarodowym nie ma jednolitej

> definicji prawnej pojęcia „migrant". […] Zacieranie różnic pomiędzy pojęciami „uchodźcy" i „migranci" odwraca uwagę od szczególnej ochrony prawnej, jakiej wymagają uchodźcy, takiej jak ochrona przed wydaleniem lub zawróceniem (refoulement) oraz przed podleganiem karze za przekroczenie granicy bez zezwolenia w poszukiwaniu bezpieczeństwa [*Uchodźca czy migrant?*…].

Tymczasem, zgodnie z raportem Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, na białorusko-polskiej granicy pojawiają się uchodźcy [*Sytuacja na granicy polsko-białoruskiej*, online]. Użycie słowa o innej konotacji świadczy o ukrytej realizacji funkcji impresywnej.

Польскія памежнікі зафіксавалі з пачатку года каля 22 000 спробаў незаконнага пераходу мяжы з боку Беларусі [Міраш 2023]

Artykuł autorstwa Zmiciera Mirasza opisuje próby przejścia przez granicę białorusko-polską. Konkretnie odnosi się do ich liczby – przytacza dane dotyczące takich przekroczeń od stycznia do października ubiegłego roku. Pojawia się wiele liczb oraz informacji o *nielegalności* przechodzenia przez granicę.

Tak jak poprzedni tekst, artykuł jest na wskroś informatywny. Mimo że nie stanowi parafrazy komunikatu prasowego, jego budowa odpowiada poprzedniemu tekstowi. Do elementów wspólnych obu artykułów należą: ubogość synonimów, frazeologii i leksemów nacechowanych emocjonalnie. Onimy odnoszą się jedynie do państw oraz organów kontroli granicznej ("Памежная ахова Польшчы" i "Падляская памежная ахова"). Praktycznie nie ma różnorodności stylistycznej, o czym świadczy chociażby niezmienne występowanie zdań prostych rozwiniętych, złożonych współrzędnie łącznych i synonimicznych (niezwykła częstotliwość jak na tak krótki tekst).

Czytelnik od razu zwróci uwagę na zapis liczbowy występujący z konotowanymi rzeczownikami (por. "470 чалавек", "37 выпадкаў незаконнага пераходу мяжы", "186-кіламетровы", "5,5 метра"). Ponadto pojawia się wiele powtórzeń i parafraz: "незаконны пераход", "нелегальны пераход", "нелегальнае перасачэнне мяжы". Wszystkie dotyczą wąskiego fragmentu pola semantycznego *administracja* (tak jak zapożyczenia, por. *патруль*, *аўтамабіль*, *кур'еры*).

Podobnie jak w poprzednim artykule za sugestywne można uznać zarówno występowanie leksemu *мігранты*, jak i powtarzającej się wzmianki o *nielegalności* przekraczania granicy (wysokie nacechowanie emocjonalne). Autor stosuje ubezpodmiotawiającą kolokację *наплыў мігрантаў*, która to odbiera desygnowanym uchodźcom cechy decyzyjności. *Наплыў* – w pierwotnym znaczeniu – konotuje *ciecze*, tj. rzeczy w rozumieniu ontologicznym pozbawione sprawczości. Zdaniem Moniki Nowickiej

> [z]miana celu komunikatu z informacyjnego na impresyjny wymaga bardziej ostrego języka, który uwydatnia dychotomiczny, czarno-biały podział politycznego świata na tych, którzy są z „nami" oraz tych, którzy są przeciwko „nam". Język jest narzędziem pozwalającym opisać ów dwuwymiarowy świat oraz nazwać wrogów tak, aby sprawiali wrażenie realnego zagrożenia [Nowicka 2013: 125].

Pozbawienie sprawczości w języku, a więc stworzenie dychotomii pomiędzy *sprawczymi nami* i *nie-sprawczymi nie-nami*, jest realizacją impresywnej funkcji tekstu, w tym przypadku – poprzez dehumanizację. O umniejszającej funkcji wyrazu *наплыў* świadczy

> „metafora wodna", korzystająca z takich słów jak: zalew, fala, napływ migrantów lub uchodźców […] rozbudza skojarzenia z klęską żywiołową, zdarzeniami związanymi z ekstremalnymi zjawiskami naturalnymi, których nie da się zatrzymać i na które człowiek nie ma wpływu [Cieślikowska 2016].

We fragmentach dotyczących działań polskiej władzy Z. Mirasz nie stosuje zabiegów dehumanizujących mimo np. pokusy przejścia ze strony czynnej na stronę bierną, zabiegu wydłużającego przyjęcie komunikatu [Kurcz 1976: 172], a więc utrudniającego, czyli negatywnie wpływającego na jego odbiór. Sformułowania "было зафіксавана" oraz "былі затрыманыя" pojawiają się jednokrotnie, w innych częściach możemy przeczytać o tym, że "Памежная ахова Польшчы паведамляе…", "Польшча пабудавала…".

Sądzę, że autor wpisuje się w dyskurs przemocy symbolicznej, który, za P. Bourdieu, upodmiotawia desygnaty-podmioty (również w pozajęzykowym znaczeniu) pozostające w stosunku władzy [Bourdieu 1991: 106].

На польска–беларускай мяжы быў падстрэлены мігрант **[Шавель 2023]**

Tekst Ramana Szawiela opisuje sytuację, która wydarzyła się 3 listopada 2023 roku w okolicy Dubicz Cerkiewnych. Chodzi o postrzelenie syryjskiego uchodźcy przez polskiego strażnika granicznego. Autor odnosi się do wywiadu TVN24 z przedstawicielem prokuratury wojskowej, który twierdzi, że strzał był *nieszczęśliwym wypadkiem*. Pojawia się informacja o śledztwie i stanie zdrowia uchodźcy.

Artykuł niewątpliwie przypomina poprzednie. Widzimy krótkie akapity, w tym przypadku złożone przede wszystkim ze zdań prostych rozwiniętych, które podkreślają informatywną funkcję tekstu. Synonimia jest prawie nieobecna, tak samo terminologia i nazwy własne odnoszą się przede wszystkim do pól semantycznych *prawo* i *administracja*, por. *інцыдэнт*, *следзтва*, *зняволенне*, *справа*, "Вайсковая пракуратура Польшчы", "намеснік пракурора па вайсковых справах", "салдат Войска польскага",

“вайсковы аддзел Акруговай пракуратуры ў Варшаве”, “неасцярожнае абыходжанне са зброяй”, “ненаўмыснае прычыненне цялесных пашкоджанняў”, “пазбаўленне волі”. W artykule brak frazeologizmów. Omawiany tekst jest podobny do poprzednich artykułów pod względem liczby elementów niewerbalnych – enumeracji i hiperłączy.

Tym, co wyróżnia tekst na tle pozostałych, jest obecność leksemów należących do pola *medycyna*, por. “стан стабільны”, “жыццю нічога не пагражае”; te jednostki językowe odnoszą się do stanu zdrowia postrzelonego uchodźcy. Możemy też zauważyć bogactwo leksemów nacechowanych ekspresywnie, co nie dziwi ze względu na emocjonalny temat artykułu. Poniżej przykłady, por. *незаконна*, *інцыдэнт*, *здарэнне*, ***нелегал***, *зняволенне*, “падстрэлены мігрант”, “неасцярожнае абыходжанне са зброяй”, “ненаўмыснае прычыненне цялесных пашкоджанняў”, “пазбаўленне волі”.

Tak samo jak w artykule Z. Mirasza, w opisywanym tekście zarysowuje się linia stosunku władzy, zgodna z myślą P. Bourdieu o przemocy symbolicznej [Bourdieu 1991: 106]. Widać to szczególnie przy określaniu tragedii jako *інцыдэнт* i *здарэнне*, co poniekąd zdejmuje winę ze strażnika, oraz użyciu wobec uchodźcy słowa ***нелегал***, jeszcze bardziej negatywnie nacechowanego w stosunku do wcześniej wybieranego *мігрант* (przeniesienie uwagi z powodu ucieczki i zasadności poszukiwania schronienia na niezgodność z prawem faktu przekroczenia granicy). Podobnie jak w poprzednim artykule opisowi przekraczania granicy towarzyszy nieodłączny epitet stały *незаконна*.

Упершыню за два гады Польшча не зафіксавала спробаў парушэння мяжы з Беларуссю [Кубік 2023]

Treść artykułu odpowiada jego tytułowi. Autor przytacza ponadto wypowiedzi przedstawicieli białoruskiej i polskiej władzy, które stanowią ważny element interpretacyjny pozostałych artykułów.

Terminologia i nazwy własne należą do tych samych pól semantycznych, co w poprzednich tekstach. Sciapan Kubik nie urozmaica artykułu synonimami ani związkami frazeologicznymi. Tekst jest ubogi w zdania rozwinięte, pojawia się za to wiele liczb oraz hiperłącza. Na osobną uwagę zasługuje ostatni akapit tekstu:

> Варшава называе крызіс на мяжы “штучна створаным шляхам нелегальнай міграцыі”, а ў Менску кажуць, што “Еўропа сама паклікала гэтых людзей”, расказваюць пра “зверствы” памежнікаў з суседніх краінаў ЕЗ, паведамляюць пра выпадкі смерці мігрантаў у памежных раёнах.

Zakończenie przekazuje informacje, które zdają się uzupełniać treści poprzednich artykułów. Autor nazywa przedstawioną sytuację *kryzysem*,

w wypowiedziach przedstawicieli władz obu krajów obecne jest wiele leksemów nacechowanych emocjonalnie, por. "**штучна** створаны шлях **нелегальнай** міграцыі", "Еўропа сама **паклікала** гэтых людзей". Te cytaty świadczą o odbieraniu sprawczości uchodźcom. Zdaje się, jakoby obie strony przerzucały się odpowiedzialnością za reakcję na wzmiankowany kryzys, nie uznając go za humanitarny, a jedynie polityczny. Świadczy o tym obecność jednostek z pola semantycznego *polityka* (por. "гібрыдная вайна" z wypowiedzi polskich władz). Potrzeby *nielegalnych* uchodźców (por. "незаконнае пранікненне" – stwierdzenie autorstwa S. Kubika), pozbawionych imion, nie są brane pod uwagę zarówno przez autora, jak i cytowane osoby.

Autor nie polemizuje z cytowanymi osobami, uzupełnia ich wypowiedzi, por. "[у] ведамстве пры гэтым адзначылі, што «гібрыдная вайна на мяжы не спыняецца» і сёння, 28 лістапада, група «агрэсіўна настроеных замежнікаў» атакавала польскія патрулі, кідаючы камяні і галіны".

Podsumowanie

Opisywane artykuły wykazują tożsamość pod względem treści i formy. Wszystkie odnoszą się do sytuacji na polsko-białoruskiej granicy, co wynika z zastosowanych kryteriów doboru źródeł. Teksty są ubogie w synonimię i frazeologię. Terminologia, w tym należące do niej nazwy własne i zapożyczenia, odnoszą się przede wszystkim do pola semantycznego *administracja*. Wypowiedzenia złożone pojawiają się rzadko, najczęściej w postaci zdań złożonych współrzędnie łącznych, czasem też synonimicznych; dominują wypowiedzenia proste rozwinięte, zawarte w krótkich akapitach. Teksty obfitują w elementy pozajęzykowe, takie jak hiperłącza i cudzysłowy, przede wszystkim jednak – enumeracje. Wszystko to świadczy o dominacji funkcji informatywnej omawianych artykułów.

Funkcja impresywna ujawnia się zaś niebezpośrednio, poprzez pomijanie niektórych informacji (dyskusji o legalności i zasadności referendum w artykule S. Krota [Крот 2023]), podkreślanie innych (wykorzystywanie epitetu stałego w tekście R. Szawiela [Шавель 2023]) i używanie leksemów nacechowanych emocjonalnie (np. *нелегал* tamże [Шавель 2023]). We wszystkich tekstach, najczęściej nie wprost, *uchodźca* jawi się jako *nielegalny* i *niesprawczy*. Te refleksje zdaje się zawierać ostatni akapit artykułu S. Kubika, w którym autor nie polemizuje z wypowiedziami białoruskiej i polskiej władzy [Кубік 2023].

References

180 km długości, stalowe słupy i kamery. Tak będzie wyglądał mur na granicy z Białorusią [online] https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/2142026,1,180-km-dlugosci-stalowe-slupy-i-kamery-tak-bedzie-wygladal-mur-na-granicy-z-bialorusia.read[dostęp: 12.03.2024].

Archiwum pogodowe Białowieża [online] https://www.meteoblue.com/pl/pogoda/ historyclimate/weatherarchive/bia%C5%82owie%C5%BCa_polska_776092?fcstlength=1m&year=2023&month=10[dostęp: 12.03.2024].

Belaruska-pol'skaâ mâža [*Беларуска-польская мяжа*] [online] https://belsat.eu/tag/belaruska-polskaya-myazha[dostęp: 12.03.2024].

Bourdieu Pierre. 1991. *The Social Institution of Symbolic Power*. W: *Language & Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.

Charlish Alan. 2021. *Poland reports record number of migrants at Belarusian border* [online] https://www.reuters.com/world/europe/poland-reports-record-numb er-migrants-belarusian-border-2021-08-09/[dostęp: 12.03.2024].

Cieślikowska Dominika. 2016. *Jak rozmawiać o uchodźcach – komentarz do scenariuszy lekcji (cz. II)* [online] https://opolityce.ceo.org.pl/wp-content/uploads/sites/ 4/2023/10/uch_2_mat-metodyczny_1_1-1.pdf[dostęp: 12.03.2024].

Habrajska Grażyna. 2005. *Nakłanianie, perswazja, manipulacja językowa* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica". T. 7. № 2: 92.

Kawka Maciej. 2014. *O badaniu języka dyskursu medialnego*. „Media i społeczeństwo". № 4: 166.

Kidron Carol. 2009. *Toward an Etnography of Silence*. „Current Anthropology". T. 50. № 1: 6.

Krot Sârgej. 2023. *Èkzitpol: tol'ki 2,2% udzel'nikaŭ rèferèndumu ŭ Pol'ščy ŭxvalili znos aharodžy na mjaży z Belarussju* [Крот Сяргей. 2023. *Экзітпол: толькі 2,2% удзельнікаў рэферэндуму ў Польшчы ўхвалілі знос агароджы на мяжы з Беларуссю*] [online] https://belsat.eu/news/15-10-2023-ekzitpol[dostęp: 12.03.2024].

Kryński Eryk. 2023. *Głosuj w wyborach, nie w referendum! Deklaracja organizacji pozarządowych!* [online] https://mamprawowiedziec.pl/czytelnia/artykul/glosuj-wyborach-nie-w-referendum-deklaracja-organizacji-pozarzadowych[dostęp: 12.03.2024].

Kubìk Scâpan. 2023. *Uperšynû za dva gady Pol'šča ne zafiksavala sprobaŭ parušènnâ mâžy z Belarussû* [Кубік Сцяпан. 2023. *Упершыню за два гады Польшча не зафіксавала спробаў парушэння мяжы з Беларуссю*] [online] https://belsat.eu/ news/28-11-2023-polshcha-ne-zafiksavala-sprobau-parushennya-myazhy[dostęp: 12.03.2024].

Kurcz Ida. 1976. *Struktura języka a procesy przetwarzania wiedzy przez człowieka*. W: *Psycholingwistyka. Przegląd problemów badawczych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Lévinas Emmanuel. 2002. *Twarz i etyka*. W: *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Łozowski Przemysław. 2022. *Indywidualizacja, czyli etnolingwistyka na miarę postmodernizmu: od narodu i ludu w stronę człowieka, jednostki, obywatela*. „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury" № 34: 59.

Mìraš Zmìcer. 2023. *Pol'skìâ pamežnìkì zafiksavalì z počatku goda kalâ 22 000 sprobaŭ nezakonnaga perahodu mâžy z boku Belarusì* [Міраш Зміцер. 2023. *Польскія памежнікі зафіксавалі з пачатку года каля 22 000 спробаў незаконнага пераходу мяжы з боку Беларусі*] [online] https://belsat.eu/news/22-10-2023-polskiya-pamezhniki-zafiksavali-z-pachatku-goda-kalya-22-000-sprobau-nezakonnaga-perahodu-myazhy-z-boku-belarusi[dostęp: 12.03.2024].

Nowicka Monika. 2013. *Dyskurs o dyskursie, czyli o mowie wrogości… mową wrogości*. W: *To oni są wszystkiemu winni… Język wrogości w polskim dyskursie publicznym*. (Red.) X. Bukowska, B. Markowska. Warszawa: Trio.

Potocki Michał. 2021. *Migracyjny impas na granicy. Straż Graniczna nie będzie wpuszczać imigrantów z terenu Białorusi* [online] https://www.gazetaprawna.pl/wiadom osci/kraj/artykuly/8228631,kryzys-migracyjny-imigranci-z-afganistanu.html[dostęp: 12.03.2024].

Pra nas [*Пра нас*] [online] https://belsat.eu/about[dostęp: 12.03.2024].

Referendum Ogólnokrajowe 2023 r. [online] https://referendum.gov.pl/referendum 2023/pl[dostęp: 12.03.2024].

Rejting novostnyh sajtov Belarusi v iûle 2022 [*Рейтинг новостных сайтов Беларуси в июле 2022*] [online] https://bolkunets.org/news/reyting-novostnykh-saytov-belarusi-v-iyule-2022[dostęp: 12.03.2024].

Romaniuk Svitlana. 2016. *Ukraiński dyskurs polityczny w latach 2010–2014. Analiza lingwistyczna*. Warszawa – Iwano-Frankiwsk: Katedra Ukrainistyki, Wydział Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego.

Sytuacja na granicy polsko-białoruskiej: „To jest kryzys humanitarny" [online] https://hfhr.pl/aktualnosci/sytuacja-na-granicy-polsko-bialoruskiej-to-jest-kryzys-humanitarny-[dostęp: 12.03.2024].

Šavel' Raman. 2023. *Na pol'ska-belaruskaj mâžy byŭ padstrèleny mìgrant* [Шавель Раман. 2023. *На польска-беларускай мяжы быў падстрэлены мігрант*] [online] https://belsat.eu/news/05-11-2023-na-polska-belaruskaj-myazhy-byu-zastrelenymigrant[dostęp: 12.03.2024].

Uchodźca czy migrant? Tłumaczymy różnice i wyjaśniamy ich sens. [online] https://www.unhcr.org/pl/365-plwiadomosci2016uchodzca-czy-migrant-tlumaczymy-roznice-i-wyjasniamy-ich-sens-html.html[dostęp: 12.03.2024].

Ważna Magda. 2022. *Jaka powinna być idealna temperatura w mieszkaniu? Eksperci podają konkrety* [online] https://www.medonet.pl/zdrowy-dom,jaka-powinna-byc-idealna-temperatura-w-mieszkaniu--eksperci-podaja-konkrety,artykul,30927053.html[dostęp: 12.03.2024].

Wyniki wyborów do Sejmu [online] https://tvn24.pl/wybory-parlamentarne-2023[dostęp: 12.03.2024].

STRESZCZENIE: Przedmiotem badań opisanych w artykule są wybrane teksty z portalu internetowego „Biełsat", które odnoszą się do uchodźctwa z Bliskiego Wschodu przez Białoruś do Polski. Powstały kryzys humanitarny na polsko-białoruskiej granicy jest jednym z najczęściej podejmowanych tematów w polskiej sferze medialnej, związane z nim materiały prasowe charakteryzują się wysokim nacechowaniem emocjonalnym. Za cel badania przyjmuje się analizę stosunku niezależnych białoruskojęzycznych publicystów do omawianego tematu, przede wszystkim tego, w jaki sposób konceptualizują obraz *osoby uchodźczej*. Metoda analizy językowej, oparta na koncepcji etnolingwistyki postmodernistycznej Przemysława Łozowskiego i dyskursologii Macieja Kawki, uwzględnia badanie struktury, funkcji, semantyki i stylów języka oraz związku tekstu z życiem społecznym, w szczególności pod kątem aksjologii wiedzy zapisanej w języku. Interpretacja środków leksykalnych – takich jak frazeologizmy, oraz elementów gramatyki – pod względem realizacji informatywnej i impresywnej funkcji tekstu wykazuje, że w artykułach dominuje funkcja informatywna. Jest to widoczne dzięki obecności konkretnych zabiegów stylistycznych: licznych odniesień do pola semantycznego *administracja*, dominacji wypowiedzeń prostych

rozwiniętych i wielości elementów pozajęzykowych. Funkcja impresywna realizuje się niebezpośrednio, poprzez podkreślanie lub pomijanie niektórych wiadomości oraz stosowanie leksemów jedynie z pozoru nienacechowanych emocjonalnie. *Osoby uchodźcze* konceptualizowane są jako *nielegalne* i *niesprawcze*.

SŁOWA KLUCZOWE: „Biełsat", etnolingwistyka, granica polsko-białoruska, socjolingwistyka, uchodźctwo.

АНАТАЦЫЯ: Прадметам даследавання ў артыкуле з'яўляюцца выбраныя тэксты з інтэрнэт-партала "Белсат", якія тычацца ўцекачоў з Блізкага Усходу праз Беларусь у Польшчу. Узніклы гуманітарны крызіс на польска-беларускай мяжы з'яўляецца адной з найбольш часта згадваных тэм у польскіх СМІ, а матэрыялы прэсы, звязаныя з ім, вельмі эмацыйныя. Мэта даследавання – прааналізаваць стаўленне незалежных беларускамоўных публіцыстаў да разгляданай тэмы, у прыватнасці тое, як яны канцэптуалізуюць вобраз *бежанца*. Метад лінгвістычнага аналізу, заснаваны на канцэпцыі постмадэрнісцкай этналінгвістыкі Пшэмыслава Лазоўскага і дыскурсалогіі Мацея Каўкі, уключае даследаванне структуры, функцыі, семантыкі і стыляў мовы, а таксама сувязі паміж тэкстам і сацыяльным жыццём, у прыватнасці ў адносінах да аксіялогіі ведаў, зафіксаваных у мове. Інтэрпрэтацыя лексічных сродкаў – фразеалагізмаў і граматычных элементаў – з пункту гледжання інфарматыўнай ды імпрэсіўнай функцый тэксту паказвае, што ў артыкулах дамінуе інфарматыўная функцыя. Гэта відаць праз прызму наяўнасці спецыфічных стылістычных прыёмаў: шматлікіх зваротаў да семантычнага поля *адміністрацыя*, дамінавання простых развітых сказаў і вялікай колькасці пазамоўных элементаў. Імпрэсіўная функцыя выконваецца апасродкавана, шляхам падкрэслівання або пропуску пэўных паведамленняў і выкарыстання лексем, якія, здавалася б, не маюць эмацыянальнага значэння. *Бежанцы* ўспрымаюцца як *нелегальныя* і *супрацьпраўныя.*

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: "Белсат", бежанства, польска-беларуская мяжа, сацыялінгвістыка, этналінгвістыка.

Data przesłania artykułu: 10.05.2024
Data akceptacji artykułu: 25.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Mikołaj Petryga – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki.

Adres: Kolegium Międzydziedzinowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych i Społecznych, ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Valery Varanovich, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.16

Valery Varanovich / Валеры Варановіч

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы /
Yanka Kupala State University of Grodno
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4288-9560
e-mail: walery.woronowicz@gmail.com

Да праблемы вызначэння дзейніка і выказніка ў сказах з марфалагічна раўназначнымі складнікамі граматычнай асновы

On the problem of determining the subject and the predicate in sentences with morphologically equivalent components of the subject-predicate pair
O problemie ustalenia podmiotu oraz orzeczenia w zdaniach o morfologicznie równoważnych składnikach związku głównego

ABSTRACT: The subject of the study is the problem of determining the subject and the predicate which are expressed grammatically in independent forms: as a noun in the nominative case or as a noun and an infinitive, in a two-part sentence with a zero link-verb. The relevance of the research topic lies in the fact that over the past few decades and up to this day, various sources describing syntax within the framework of the traditional doctrine of sentence members, such as academic grammars, university manuals, scientific and scientific-methodological articles, offer different approaches to determining the subject and the predicate in a sentence of this type. These approaches lead to opposite decisions when analyzing many sentences. And besides it also causes problems in the educational process when teaching syntax. The purpose of the study was to determine the optimal general approach for the mentioned problem, as well as to identify specific solutions as the most appropriate for sentences with separate features in their structure. Due to this reason, the article reveals advantages and disadvantages of the two most common approaches in Belarusian and Russian studies to determining the subject and the predicate in sentences of this type and their corresponding methods. As a result, the expediency of choosing an integrated approach in determining the subject and the predicate is substantiated. Not only the separate aspects of the sentence are taked into account, but everything as a whole, including the communicative aspect which determines the semantic features of a sentence associated with its actual division. The highlight of the article is the substantiation that relying on the formula of grammatical transformation of the sentence *X з'яўляецца Y-ам* 'X is Y' cannot act as a universal and mandatory way of determining the subject and the predicate in a sentence.

KEYWORDS: subject, predicate, principal parts of the sentence, grammatical transformation of the sentence, logical subject, logical predicate, logical-semantic structure of the sentence.

Яшчэ ў XX ст. у тэорыі сінтаксу склаўся цэлы шэраг розных канцэпцый, альтэрнатыўных традыцыйнаму вучэнню пра члены сказа, прычым альтэрнатыўных настолькі, што ў некаторых універсітэцкіх падручніках не толькі стала заяўляцца пра тое, што "ў сучаснай навуцы вучэнне пра члены сказа не займае таго месца, якое яно займала ў мінулым" [*Современный русский язык* 1989: 695], але пры раскрыцці паняццяў членаў сказа ўжо перастала выкарыстоўвацца звыклая іх сістэматыка і адпаведныя ёй тэрміны [*Современный русский язык* 1989: 697–704], а пры захаванні паняццяў выказніка і дзейніка аналіз сказаў пэўнага тыпу з двума галоўнымі членамі прадугледжвае, напрыклад, пры наяўнасці выказніка адсутнасць дзейніка (тады гэтак званы "прэдыкатыўны мінімум сказа" складаюць выказнік і "інфінітыўны непрэдыкатыўны галоўны член") [*Современный русский язык* 1989: 699].

Нельга не прызнаць таго, што альтэрнатыўныя канцэпцыі члянення сказа дапаўняюць яго бачанне праз вельмі істотныя і важныя дадатковыя аспекты, а карэнная "мадэрнізацыя" самога традыцыйнага вучэння пра члены сказа спрыяе больш аб'ектыўнаму адлюстраванню асаблівасцей структуры сказа, дазваляе дасягнуць яго больш дасканалай характарыстыкі, увогуле абумоўлівае лепшае разуменне гэтага моўна-маўленчага феномена. Але мы ўпэўненыя таксама і ў тым, што традыцыйны, класічны спосаб раскрыцця граматычнай структуры сказа ніколькі не страціў сваёй значнасці. На наш погляд, калі новае бачанне дазваляе лепш зразумець сутнасць сказа, то традыцыйны падыход мае вялікае значэнне ў лінгвадыдактыцы, дапамагаючы ў апоры на звыклыя паняцці членаў сказа развіваць маўленчыя навыкі вучняў у школе, удасканальваць кампетэнцыі студэнтаў-філолагаў у справе культуры маўлення праз засваенне сінтаксічных нормаў у тыповых праблемных выпадках пабудовы словазлучэнняў і спараджэння сказаў, бо нарматыўнасць і дакладнасць маўлення вельмі шчыльна звязаны з заканамернасцямі ў фармальнай арганізацыі сказа.

Для ажыццяўлення ж навучальнага працэсу падчас заняткаў, прысвечаных праблемам сінтаксісу, неабходна, каб настаўнік (выкладчык) меў магчымасць абапірацца на тэарэтычна-метадалагічную базу, максімальна пазбаўленую няпэўных, спрэчных сітуацый, наяўнасць якіх у рэчышчы традыцыйнага вучэння пра члены сказа абумоўлена імкненнем яго заснавальнікаў да комплекснага ўліку характарыстык

членаў сказа і ідэяй пра ў цэлым сіметрычны характар суадносінаў паміж фармальным і сэнсавым бакамі сказа. Згаданая ж сіметрыя далёка не заўсёды вытрымліваецца і можа быць парушанай нават у тыповых сінтаксічных канструкцыях, таму спрэчных сітуацый у традыцыйнай тэорыі членаў сказа нямала.

Адна з такіх сітуацый увасабляецца ў сказах тыпу *Сталіца Чэхіі – Прага*, гэта значыць у такіх, у якіх абодва галоўныя члены выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне або адзін з іх – інфінітывам. І ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве да гэтага часу застаецца спрэчнай сінтаксічная кваліфікацыя складнікаў граматычнай асновы падобных сказаў. Пры гэтым трэба зазначыць, што спрэчнымі з'яўляюцца не ўсе сказы з падобнай структурай. Да прыкладу, у вызначэнні дзейніка і выказніка ў сказе *Прага – сталіца Чэхіі* ніякіх разыходжанняў сярод сінтаксістаў няма: для любога даследчыка, якой бы пазіцыі ён ні трымаўся, *Прага* тут з'яўляецца дзейнікам, а *сталіца* – выказнікам. Разыходжанні ўзнікаюць, калі адзначаныя словы ідуць у адваротным парадку, як гэта мае месца ў сказе, прыведзеным у пачатку гэтага абзаца.

Сутнасць жа разыходжанняў фактычна зводзіцца да таго, што для адных тэарэтыкаў сінтаксісу змяненне парадку слоў у падобных сказах мае істотнае значэнне з пункту гледжання размеркавання роляў паміж імі (якое з іх дзейнік, а якое – выказнік), паколькі ў такім выпадку для тых самых слоў вельмі часта мяняюцца іх функцыі як тэмы і рэмы выказвання, разам з чым мяняецца і ў цэлым яго камунікацыйнае прызначэнне (і, такім чынам, у адным са сказаў сцвярджаецца пра тое, што Прага мае статус сталіцы, а ў другім – што сталіцай Чэхіі з'яўляецца менавіта Прага, а не які-небудзь іншы горад). Для другіх жа сінтаксістаў парадак слоў не мае значэння (або мае неістотнае), паколькі, як яны мяркуюць, паміж назоўнікамі застаюцца нязменнымі логіка-семантычныя суадносіны, якія можна адлюстраваць формулай "X з'яўляецца Y-ам". І сапраўды, у якім парадку ні размясціць галоўныя члены сказа, у кожным выпадку быццам бы справядліва было б сцвердзіць, што Прага з'яўляецца сталіцай (Чэхіі), і наадварот, як бессэнсоўнае выглядае сцверджанне "Сталіца з'яўляецца Прагай".

У гэтай сувязі, напрыклад, у дапаможніку М. Яўневіча і П. Сцяцко *Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы* ў сказе *Навінка тут – трактары, грузавікі* назоўнік *навінка* кваліфікуецца як выказнік, хоць і з'яўляецца відавочнай тэмай выказвання ("Навінка тут выяўлялася ў чым / уяўляла сабой што?"). Гэтае рашэнне абгрунтоўваецца тым, што ў сказе "назоўны склон назоўніка ў ролі выказніка можна замяніць творным склонам: <…> *Навінкай тут (былі) трактары, грузавікі*" [Яўневіч, Сцяцко 2006: 46].

Агульнаметадалагічную аснову пад апошнюю пазіцыю (назавем адпаведны падыход “вузкафармальным”) метадам “ад проціleглага” заклаў І. Распопаў, паспрабаваўшы давесці, што пры “традыцыйным «граматычным разборы» сказа” (ніжэй мы яго будзем называць комплексным падыходам) парушаецца адзін з асноўных прынцыпаў пабудовы навуковай тэорыі – прынцып кансеквентнасці. Непаслядоўнасць адзначанага падыходу, на яго думку, у тым, што пры такім разборы дзейнік і выказнік у розных паводле складу і будовы сказах вызначаюцца па-рознаму.

Так, з аднаго боку, у двухсастаўных сказах з дзеясловам-выказнікам або сказах іменнага ладу, у складзе якіх пры дапамозе звязкі злучаюцца назоўны (у функцыі дзейніка) і творны (у функцыі выказніка) склоны назоўнікаў, пры вызначэнні дзейніка і выказніка камунікацыйнае прызначэнне выказвання цалкам ігнаруецца. Таму, падкрэслівае даследчык, сказы *Все дети с интересом читают произведения Маршака* і *Произведения Маршака с интересом читают все дети* кваліфікуюцца як тоесныя паводле свайго складу і будовы. Аналагічным чынам суадносяцца сказы *Иванов был командиром отряда* і *Командиром отряда был Иванов* (у выніку ў абодвух сказах першай пары, што натуральна, дзейнікам трэба прызнаваць словазлучэнне *все дети*, у другой – прозвішча *Иванов*).

> Аднак зусім інакш, – адзначае І. Распопаў, – трактуюцца сказы іменнага і змяшанага (дзеяслоўна-іменнага) ладу, у складзе якіх галоўныя пазіцыі займаюць два назоўныя склоны назоўнікаў (параўн.: *Учитель – мой брат* і *Мой брат – учитель*), або інфінітыў і назоўнік (параўн.: *Поехать на Север – его мечта* і *Его мечта – поехать на Север*) <…>. Тут на першы план выступае ўжо момант камунікацыйнага прызначэння, і з улікам таго, пра што і што іменна ў іх паведамляецца, сказы, якія параўноўваюцца, кваліфікуюцца як розныя (нятоесныя) паводле свайго складу. Такім чынам, узнікае відавочная супярэчнасць: калі, грунтуючыся на прынятай трактоўцы апошніх прыкладаў, мы можам сцвярджаць, што дзейнік – гэта член сказа, які абазначае прадмет выказвання (тэму выказванага паведамлення), то ў адносінах да шэрагу першых прыкладаў (такіх, як: <…> *Командиром отряда был Иванов*) мы гэтага сцвярджаць ужо не можам (ясна, што ў падобных выпадках прадмет выказвання абазначаецца зусім не дзейнікам), г. зн. мае месца яўнае парушэнне прынцыпу кансеквентнасці [Распопов 1976: 21–22].

Натуральна, што, адмаўляючы “непаслядоўную” пазіцыю, І. Распопаў мусіў прапанаваць нейкі, на яго погляд, найбольш рацыянальны і несупярэчлівы падыход у справе вызначэння дзейніка і выказніка. Гэты падыход быў выкладзены ім яшчэ ў папярэдняй кнізе і быў заснаваны на прызнанні канструкцый тыпу *Поехать на Север – его мечта* і *Его мечта – поехать на Север* узаемна тоеснымі, а становішча ў іх

інфінітыва і назоўніка з пункту гледжання іерархіі сувязей, а таксама адносін, якія выражаюцца паміж інфінітывам і назоўнікам, – аналагічнымі тым, якія характарызуюць б я с с п р э ч н ы я дзейнік і выказнік у канструкцыях шэрагу іншых тыпаў. Пры гэтым заяўленая аналогія "пацвярджаецца магчымым пераўтварэннем (пры выкарыстанні наяўнай звязкі) назоўнага склону назоўніка ў творны (параўн.: *Поехать на Север было его мечтой*. – *Его мечтой было поехать на Север*) паводле падабенства пераўтварэнняў накшталт *Он инженер*. – *Он был инженером* і г. д." [Распопов 1970: 54].

Магчымасць ажыццяўлення паказанай трансфармацыі, натуральна, мае пад сабой пэўны аб'ектыўны тэарэтычны грунт. Яго сутнасць у тым, што гэтая трансфармацыя абумоўліваецца логіка-семантычным значэннем кампанентаў структурнай схемы сказа. Гэтае значэнне раскрывае В. Бабайцава на прыкладзе аналагічнага сказа *Самое большое сокровище Сибири – леса*: "…слова *леса* абазначае суб'ект лагічнага суджэння, выражае прыватнае, з'яўляецца носьбітам прыметы, а слова *сокровище* – гэта прэдыкат, агульнае, прымета, кваліфікацыя" [Бабайцева 2011: 78].

Таму не выглядае выпадковым той факт, што ў наступныя гады фармальная магчымасць замены формай творнага склону аднаго з галоўных членаў сказа, выражаных граматычна незалежнымі формамі, стала ўспрымацца і выкарыстоўвацца шэрагам мовазнаўцаў як першасны і практычна адзіны крытэрый і сродак выяўлення выказніка ў сказах падобнага тыпу. У выніку некаторыя з сінтаксістаў у наш час на значнасці формулы "X з'яўляецца Y-ам" у справе вызначэння дзейніка і выказніка ў сказах разгляданага тыпу настойваюць катэгарычна і безапеляцыйна. Праілюстраваць гэта можна сцверджаннямі расійскага мовазнаўцы В. Чупашавай. Яна лічыць, што паколькі "пазіцыю дзейніка здольны займаць назоўнік толькі ў назоўным склоне, а пазіцыю выказніка – і ў назоўным, і ў творным (гэтак званы творны прэдыкатыўны)", значыць, "для распазнавання галоўных членаў трэба пераўтварыць сказ так, каб адзін з назоўных склонаў назоўнікаў замяніўся творным: гэты назоўнік і будзе выказнікам". А далей у яе ідзе самае паказальнае: "Уводзім у сказ звязку *являться* (толькі яе!): <…> *Их* [аспірантаў. – *В. Ч.*] *специальность – русская литература.* (А. Эфрос) – *Русская литература является их специальностью* (няправільна: *Специальность является русской литературой*). Значыць, *литература* – дзейнік, а *специальность* – выказнік" [Чупашева 2005] (з шэрагу прыкладаў, прыведзеных аўтаркай, мы пакінулі адзін – найбольш праблемны і паказальны).

Але трэба адзначыць, што фармальна прынцып кансеквентнасці пры вырашэнні разгляданай праблемы не парушаюць і сінтаксісты, якія ў сказах, аналагічных апошняму, дзейнік і выказнік вызначаюць

з адваротным вынікам. Так, калі Л. Бурак сцвярджае, што "граматычная функцыя парадку слоў заключаецца ў тым, што ад месца, якое займае тое ці іншае слова ў сказе, залежыць яго сінтаксічная функцыя" [Бурак 1987: 136], то ён прыходзіць да высновы, што ў сказе "*Мінск – сталіца БССР* на першым месцы знаходзіцца дзейнік, на другім – выказнік; пры адваротным парадку слоў *Сталіца БССР – Мінск* папярэдні выказнік становіцца дзейнікам, а дзейнік – выказнікам" [Бурак 1987: 137]. Дарэчы, на важнасці парадку слоў пры вызначэнні дзейніка і выказніка рабілі акцэнт і іншыя мовазнаўцы, параўн.:

> Яго [парадку слоў. – *В. В.*] роля тым важнейшая, чым менш маецца іншых сродкаў, якія пазначаюць форму выказніка (творны склон назоўніка, дзеяслоўныя звязкі ў спрагальных формах, часціцы-звязкі). Асабліва важны парадак слоў пры нулявой форме звязкі *быць* і назоўным склоне назоўніка; напрыклад: – *Вообще изучать краски и свет, милый вы мой, – наслаждение* (Пауст.). У такіх сказах адноснае становішча дзейніка і выказніка (прэпазіцыя дзейніка) з'яўляецца граматычна значным [Лекант 1986: 52].

Праўда, калі Л. Бурак быў схільны бачыць парадак слоў у тым ці іншым сказе проста як факт, то П. Лекант адрозніваў сказы з "натуральным" парадкам слоў ад тых, дзе ўзаемнае размяшчэнне дзейніка і выказніка падпала свядомай інверсіі (за якой і трэба бачыць зыходны, "сапраўдны" парадак)[1]. І таму калі Л. Бурак у сказе *Вялікае шчасце для чалавецтва – будаваць* слова *шчасце* вызначае як дзейнік, а *будаваць* – як выказнік [Бурак 1987: 55], то П. Лекант у аналагічным сказе *Наслаждение – изучать краски и свет* першае слова ўважае за выказнік, а ўжо інфінітыў лічыць дзейнікам (пры ўмове моцнага інтанацыйнага падкрэслівання слова *наслаждение*) [Лекант 1986: 52–53].

І сярод двух азначаных супрацьлеглых рашэнняў лагічным, мэтазгодным, а таму і слушным варта прызнаць другое (з дэталёвым абгрунтаваннем яго яўнай перавагі можна азнаёміцца ніжэй). А гэта падказвае нам, што замыкацца на нейкай адной прыкмеце, адным аспекце сказа (на адной "формуле рашэння") пры вызначэнні дзейніка і выказніка, выражаных граматычна раўназначнымі формамі, нельга. Таму ў гэтай справе неабходны к о м п л е к с н ы падыход.

---

[1] Трэба мець на ўвазе, што не кожнае ўзаемнае перамяшчэнне галоўных членаў у сказе можна лічыць інверсіяй. Так, у адным з акадэмічных выданняў беспадстаўна падаецца як прыклад інверсіі другі сказ адносна першага, а таму і выказнік у другім сказе вызначаецца без пераканаўчых аргументаў, параўн.: "У сказе, дзе абодва галоўныя члены выражаны назоўнікам у назоўным склоне, выказнік звычайна знаходзіцца ў постпазіцыі: *Мінск – сталіца БССР*. Аднак пры інверсіі ён аказваецца ў прэпазіцыі: *Сталіца БССР – Мінск*" [*Беларуская граматыка* 1985–1986, II: 130].

Такі падыход, у прыватнасці, вынікае з распрацаванага В. Бабайцавай кірунку сінтаксісу, названага ёю структурна-семантычным.

> Спецыфічнай асаблівасцю структурна-семантычнага кірунку, якая адрозніває яго ад аднааспектных даследаванняў, з'яўляецца ш м а т а с п е к т н а е даследаванне і апісанне сінтаксічных адзінак, у прыватнасці простага сказа. <…> Асноўныя ўласцівасці простага сказа выяўляюцца пры апісанні яго лагічнага, структурнага, семантычнага і камунікацыйнага аспектаў [Бабайцева 2010: 64].

Як зазначае аўтарка,

> з чатырох аспектаў сказа найбольш важныя для кваліфікацыі сказаў / выказванняў структурны і семантычны, аб'яднанне якіх і дазволіла вызначыць разгляданы кірунак як структурна-семантычны, улічваючы, што лагічны аспект сказа знаходзіць выражэнне ў структуры і семантыцы, а камунікацыйны – дапаўняе семантыку сказа актуалізацыяй камунікацыйнага цэнтра [Бабайцева 2010: 67].

Пры гэтым

> члены сказа суадносяцца ў нейкіх уласцівасцях і з кампанентамі лагічнай фразы, і з кампанентамі структурных схем, і з кампанентамі семантычнай структуры сказа, і з кампанентамі актуальнага чляненне сказа, але не могуць быць атаясамлены ні з першым, ні з другім, ні з трэцім, ні з чацвёртым [Бабайцева 2010: 68].

Як бачым, гэта якраз тая пазіцыя, пры якой улічваецца камунікацыйнае прызначэнне выказвання. Прычым паказальна, што такі падыход дазваляе не толькі размяжоўваць, "бачыць па-рознаму" сказы з тым самым наборам словаформаў, але з рознай іх паслядоўнасцю, а і мець розныя рашэнні нават для цалкам аднолькавых структур з аднолькавым іх лексічным напаўненнем. Так, В. Бабайцава мяркуе, што сказы тыпу *Самое большое сокровище Сибири – леса* або *Лучший подарок – книга* не дапускаюць адназначнага рашэння па-за кантэкстам, а значыць, у розных кантэкстах адны і тыя ж словы ў іх могуць быць то дзейнікам, то выказнікам [Бабайцева 2011: 78–79]. Безумоўна, магчымасць такой тонкай дыферэнцыяцыі сказаў апрыёры выглядае, прынамсі ў пэўных адносінах, як выйгрышны фактар.

У рэчышчы тэорыі В. Бабайцавай знаходзяцца і падыходы шэрагу іншых сінтаксістаў, прэзентаваныя як у навучальных дапаможніках, так і ў спецыяльных даследаваннях (ва ўсякім разе, тыя падыходы, якія далей будуць намі адзначаны, у поўнай меры або ў сваёй аснове не супярэчаць тэорыі В. Бабайцавай – галоўным чынам таму, што ў іх улічваецца камунікацыйная скіраванасць сказа, яго тэма-рэматычны

падзел). Больш за тое, у некаторых працах прапануюцца пэўныя рашэнні для канкрэтных тыповых сітуацый і нават амаль вычарпальныя методыкі вызначэння дзейніка і выказніка з улікам розных нюансаў.

Так, заслугоўвае ўвагі праца З. Данільчык, якая сцвярджае, што ў сказах, дзе адзін з галоўных членаў – інфінітыў, а другі – назоўнік у назоўным склоне, пры вызначэнні дзейніка і выказніка "неабходна <…> ўлічваць: 1) семантыку назоўнікаў, што ўступаюць у прэдыкатыўныя адносіны з інфінітывам; 2) наяўнасць пры гэтых назоўніках розных дадатковых элементаў (часціц, атрыбутыўных кампанентаў); 3) ролю інтанацыі" [Данільчык 1995: 68]. Пры гэтым яна заўважае:

> …сярод назоўнікаў, якія разам з інфінітывам выступаюць у ролі галоўных членаў сказа, вылучаюцца дзве семантычныя групы: 1) назоўнікі са значэннем эмацыянальнай, якаснай ацэнкі (*прыемнасць*, *радасць*, *шчасце*, *пакута*, *бяда*, *гора*, *гонар* і інш.); 2) абстрактныя назоўнікі з лексічна аслабленым значэннем, якія функцыянуюць як з атрыбутыўнымі кампанентамі, так і без іх (*абавязак*, *задача*, *занятак*, *звычай*, *мэта*, *падзея*, *работа*, *рэч*, *справа*, *штука* і інш.). Назоўнікі першай групы, якія ўступаюць у прэдыкатыўныя адносіны з інфінітывам, выконваюць ролю выказніка незалежна ад размяшчэння назоўніка адносна інфінітыва, бо значэнне якаснай ацэнкі выступае выразна і вылучае гэты субстантыў як камунікатыўны цэнтр. Напрыклад: "Прыемнасць – пазнаёміцца з чалавекам ветлым, радасць – пагутарыць з разумным, удача – знайсціся ў патрэбе са смелым, шчасце – жыць, працаваць з чалавекам сумленным" (М. Танк) [Данільчык 1995: 68–69].

Што да назоўнікаў другой групы, то яны, паводле слушнага меркавання даследчыцы, не заўсёды выконваюць функцыю выказніка. Таму, каб размежаваць сінтаксічную ролю інфінітыва і назоўніка, патрэбна ўлічваць наступныя акалічнасці:

> Па-першае, калі назоўнік займае постпазіцыйнае становішча адносна інфінітыва, то ён заўсёды выконвае ролю выказніка незалежна ад спосабу выражэння атрыбутыўнага кампанента пры ім. <…> Па-другое, калі атрыбутыўны кампанент пры назоўніку, што займае прэпазіцыйнае становішча адносна інфінітыва, выражаецца адносным прыметнікам, прыналежным займеннікам або назоўнікам, то гэтае спалучэнне не выдзяляецца лагічным націскам, не вылучаецца як камунікатыўны цэнтр, гэта значыць не выконвае функцыі выказніка. Гэтую ролю будзе выконваць інфінітыў. Напрыклад: "<…> Наша задача – усямерна дапамагаць Чырвонай арміі" (М. Лобан). Па-трэцяе, тое ж адбываецца і ў сказах, калі прэпазіцыйны назоўнік зусім не мае пры сабе атрыбутыўнага кампанента. Напрыклад: "Задача – разведаць, ці стаіць каля кнігаўскага млына варта: калі так, без шуму зняць яе" (І. Гурскі). Іншы малюнак назіраецца ў канструкцыях, дзе назоўнікі маюць пры сабе атрыбутыўныя кампаненты, выражаныя якаснымі прыметнікамі. Спалучэнні "назоўнік + атрыбутыўны кампанент"

> (ці “атрыбутыўны кампанент + назоўнік”) заўсёды выконваюць функцыю выказніка незалежна ад размяшчэння іх адносна інфінітыва, бо менавіта ацэначныя атрыбутыўныя кампаненты “дапамагаюць” спалучэнню стаць выказнікам. Напрыклад: “Цяжкі абавязак – быць мужам студэнткі” (І. Шамякін) [Данільчык 1995: 70].

Прымаючы ў цэлым выкладзеныя вышэй сцверджанні, мусім усё ж адно з іх удакладніць: як нам бачыцца, у сказах накшталт *Наша задача – рыхтаваць сабе кадры* ў адпаведным кантэксце можна-такі паставіць лагічны націск на прыналежным займенніку, а ў такім разе менавіта прэпазіцыйны кампанент будзе выказнікам, а інфінітыў у постпазіцыі – дзейнікам. Таму парады, распрацаваныя З. Данільчык, было б дарэчы дапоўніць універсальным палажэннем іншага плану, прапанаваным М. Панюшавай:

> Калі адзін з галоўных членаў выражаны інфінітывам, а другі – назоўнікам у назоўным склоне, то дзейнік вызначаецца ў залежнасці не ад парадку слоў, а ад сэнсу сказа. Напрыклад, у сказе “Какое же счастье быть земским врачом! <…>” сцвярджаецца, што быць земскім урачом – гэта ёсць шчасце, а не наадварот [*Современный русский язык* 1979: 32–33].

Такім чынам, можна зрабіць наступнае прамежкавае падагульненне: на працягу апошніх больш чым пяці дзясяткаў гадоў ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве склаліся і супрацьстаяць адзін другому два асноўныя падыходы ў размеркаванні сінтаксічных роляў паміж двума назоўнікамі, якія выражаны формамі назоўнага склону (або назоўнікам і незалежным інфінітывам) і складаюць граматычную аснову двухсастаўнага сказа. Адзін з падыходаў замыкаецца на логіка-семантычным аспекце сказа і мае ў якасці перавагі (ва ўсякім разе, так сцвярджаюць яго прыхільнікі) магчымасць падвядзення любых лексічных камбінацый галоўных членаў сказа пад адзіную стандартную формулу “X з’яўляецца Y-ам”, што ў сваю чаргу дае ўжо магчымасць лёгка, на фармальнай аснове ажыццяўляць іх сінтаксічную кваліфікацыю праз названую формулу.

У межах жа другога падыходу бяруцца пад увагу ўсе аспекты сказа, у тым ліку камунікацыйны, што дае магчымасць праз вызначэнне дзейніка і выказніка выяўляць канкрэтную мэту выказвання, а дзякуючы гэтаму – і яго рэальны сэнс; дазваляе прэзентаваць галоўныя члены сказа практычна з вычарпальнай іх характарыстыкай.

Суадносячы два гэтыя падыходы чыста абстрактна з мэтай абрання аднаго з іх як больш мэтазгоднага, дарэчы было б дапусціць, што ў якасці такога мог бы быць прызнаны другі як больш ахопны, а таму яго можна было б ацэньваць як падыход, што характарызуецца найбольшай вытлумачальнай сілай. Але пры гэтым неабходна было б упэўніцца

ў тым, што апора гэтага падыходу на шматаспектнасць не прыводзіць да ўнутрана супярэчлівых, непаслядоўных рашэнняў.

Што да апошніх, то нельга не адзначыць, што ў некаторых аўтараў, якія дэкларатыўна ці хоць бы няяўна ўлічваюць тэма-рэматычны падзел выказвання пры вызначэнні дзейніка і выказніка, сапраўды назіраюцца выпадкі непаслядоўнасці. Напрыклад, у дапаможніку Н. Валгінай для абодвух сказаў з пары *Логика – наука о законах мышления* і *Наука о законах мышления – логика* дзейнікам лічыцца прэпазіцыйны кампанент, паколькі менавіта ён з'яўляецца тэмай выказвання. Але ў сказе *Самое трудное – принять решение*, які мы схільныя бачыць як граматычна аднатыпны ў адносінах да ўсіх тых сказаў, якія з'яўляюцца аб'ектам разгляду ў гэтым артыкуле, паколькі форма найвышэйшай ступені параўнання прыметніка *самое трудное* з'яўляецца тут субстантываванай, аўтарка лічыць прэпазіцыйны кампанент ужо выказнікам. З такім размеркаваннем роляў паміж складнікамі сказа можна было б і пагадзіцца, калі дапусціць, што ў ім мае месца інверсія, якую абазначаў бы цалкам магчымы лагічны націск на слове *трудное*, што рабіла б гэты прыметнік рэмай выказвання. Аднак жа Н. Валгіна сама адзначае, што выказнік *самое трудное* з'яўляецца тут тэмай [Валгина 2003: 144, 146][2].

Таксама незразумелую для нас непаслядоўнасць у кваліфікацыі адпаведных кампанентаў сказа як дзейніка і выказніка сустракаем у адной з прац І. Шумскай. Так, калі даследчыца размяжоўвае дзве групы назоўнікаў, якія ўступаюць у прэдыкатыўныя адносіны з інфінітывам, і пры гэтым канстатуе, што "прэпазіцыйныя назоўнікі з нейтральным значэннем часцей выступаюць у якасці дзейніка, асабліва калі ўжываюцца без азначэнняў: *задача*, *мэта*, *дэвіз*, *абавязак*, *загад*, *занятак*, *талент*, *указанне* і інш." [Шумская 1977: 30], – то гэта лагічна (гл. вышэй ацэнку падобных назоўнікаў, дадзеную ім З. Данільчык). Таксама лагічна, калі кваліфікуюцца ўжо як выказнікі назоўнікі з ацэначным значэннем – напрыклад, назоўнік *шчасце* ў сказе *Якое шчасце – вызнаць мару і чуць заўжды яе агонь!* (К. Кірэенка) [Шумская 1977: 30]. Аднак неапраўданым бачыцца меркаванне І. Шумскай, паводле якога аднесеныя ёю да асобай групы "назоўнікі, якія страцілі сваё першапачатковае значэнне: *справа*, *рэч*, *правіла*, *шутка* (напэўна, маецца на ўвазе *штука*. – *В. В.*), *звычай*, *падзея*, *мудрасць* і інш.", – пры інфінітыве-дзейніку "заўсёды

[2] Дарэчы, В. Бабайцава ў падобным сказе *Самое главное – здоровье* прадказальна, а таму, як на наш погляд, лагічна і апраўдана дзейнікам лічыць тэму выказвання, а выказнікам – рэму. Праўда, заснавальніца структурна-семантычнага сінтаксісу дапускае, зноў жа слушна, што вызначыць, што́ ў пададзеным сказе з'яўляецца тэмай, а што – рэмай, без уліку кантэксту немагчыма (гэта мы ўжо адзначалі вышэй у некалькі інакшай падачы) [Бабайцева 2011: 79].

выконваюць функцыю выказніка". Як неапраўданы і сказ-прыклад, якім ілюструецца ўжыванне назоўніка *правіла* нібыта ў функцыі выказніка: *Па-мойму, галоўнае правіла, якога трэба трымацца паэту і цяпер, як і тады, – старацца пісаць прасцей* (І. Мележ. *Подых навальніцы*) [Шумская 1977: 31].

Напрошваецца дапушчэнне, што неапраўданыя, з нашага пункту гледжання, сцверджанні ў Н. Валгінай і І. Шумскай вынікаюць з таго, што пры вызначэнні сінтаксічнай функцыі назоўніка як аднаго з галоўных членаў сказа яны перабольшваюць ролю якасных прыметнікаў як азначэнняў пры гэтых назоўніках, кваліфікуючы апошнія ў выніку як выказнікі. Бо "нельга лічыць, што ўсе якасныя прыметнікі змяшчаюць ацэначны кампанент" [Мао 2018: 143]. І нават той ці іншы прыметнік, які ў адным кантэксце выступае як ацэначны, у іншым можа не выражаць ацэнкі і нават ужывацца ў значэнні адноснага. Таму і яшчэ адзін сказ, прыведзены І. Шумскай з мэтай даць прыклад прэпазіцыйнага назоўніка ў функцыі выказніка, не выглядае дарэчным. Хоць тэма і рэма ў сказе *Святы закон медыцыны – рабіць усё магчымае і немагчымае, каб уратаваць жыццё чалавеку незалежна ад таго, у якім стане ён трапіў у бальніцу* з улікам магчымых для яго кантэкстаў, як мы лічым, могуць быць вызначаны па-рознаму – з супрацьлеглымі вынікамі, у сувязі з чым пры адным з вынікаў слова *закон* можна-такі прызнаць выказнікам, але гэты сінтаксічны статус для названага назоўніка будзе абумоўлівацца зусім не наяўнасцю пры ім прыметніка *святы*. Бо ні ў водным выпадку (ні пры якім варыянце тэма-рэматычнага падзелу), насуперак сцверджанню даследчыцы, лагічны націск у прыведзеным сказе не падае на згаданае азначэнне. А менавіта ж за кошт гэтага лагічнага падкрэслівання, як сцвярджаецца ў артыкуле і што лагічна само па сабе, "камунікатыўная значнасць спалучэння [якаснага прыметніка і назоўніка. – *В. В.*] узрастае" [Шумская 1977: 30], што і павінна сведчыць пра функцыю выказніка для адпаведнага назоўніка. Што ж да семантыкі прыметніка *святы* і яе сувязі з адсутнасцю лагічнага вылучэння гэтага азначэння, то відавочна, што ў прыведзеным сказе слова *святы* ўжыта ў значэнні, пазбаўленым ацэначнай канатацыі: 'непарушны; такі, які патрабуе безумоўнага выканання'.

На кантрасце з прыведзенымі вышэй двума апошнімі сказамі як непрыдатнымі ў якасці прыкладаў для прэпазіцыйнага назоўніка ў якасці выказніка, у якіх названая сінтаксічная роля субстантыва нібы абумоўліваецца якасным прыметнікам пры ім, варта паглядзець на сказы, якімі апісаная сітуацыя ілюструецца ў згаданым вышэй артыкуле З. Данільчык:

Ох, і нялёгкая ж гэта справа – купіць (М. Ткачоў); *Не хацелася выходзіць з камеры, бо не вялікая прыемнасць пражыцца на сонцы і глытаць гарачае паветра* (М. Машара); *Самая цяжкая хвароба – згубіць сям'ю, а тым больш адначасна і жонку, і дзяцей* (П. Кавалёў); *Найскладанейшая задача – такога сома злавіць* (А. Савіцкі); *Увогуле, прыгожы і добры гэта звычай – дарыць кветкі* ("Маладосць") [Данільчык 1995: 71].

Даволі відавочна, што ў кожным з гэтых сказаў якасны прыметнік пры назоўніку ў назоўным склоне патрабуе інтанацыйна-сэнсавага вылучэння, і гэта абумоўлена тут тым, што кожны з гэтых якасных прыметнікаў яшчэ і выразна ацэначны. А, са свайго боку, ацэначнасць і факт сэнсава-інтанацыйнага вылучэння абумоўліваюць і функцыю адпаведнага атрыбутыўна-субстантыўнага спалучэння – быць для выказвання інфармацыйным цэнтрам, выступаць кваліфікатарам у адносінах да прадмета паведамлення, што, у сваю чаргу, лагічна стасуецца з прызначэннем выказніка, характарам і прынцыпам яго суадносінаў з дзейнікам.

Разам з тым відавочны і той факт, што наяўнасць ацэначнай канатацыі ў атрыбутыўна-субстантыўных спалучэнняў у сказах падобнага тыпу шчыльна стасуецца з выкананнем імі функцыі рэмы выказвання. А таму калі для абодвух галоўных членаў сказа іх фармальная выражанасць не дыктуе іх кваліфікацыі як нейкіх іншых членаў сказа, рацыянальным рашэннем было б вызначаць выказнік і дзейнік у тым ліку на падставе тэма-рэматычнага падзелу выказвання. Прычым для многіх сказаў улік іх камунікацыйнай скіраванасці можа адыгрываць вырашальную ролю. Зрэшты, менавіта на гэтым настойвае В. Бабайцава, што намі адзначалася пры прадстаўленні яе падыходу і што, у прынцыпе, павінна выключаць любыя праявы непаслядоўнасці ў вызначэнні дзейніка і выказніка пры аналізе сказаў разгляданага тут тыпу з любым іх лексічным напаўненнем. А значыць, комплексны падыход у справе вызначэння дзейніка і выказніка ёсць падставы лічыць цалкам мэтазгодным. Дарэчы, выпадкі непаслядоўнасці пры выкарыстанні названага падыходу ў гэтай справе адзначаюцца якраз у тых спробах аналізу сказаў, у якіх у недастатковай ступені бярэцца пад увагу фактар тэма-рэматычнага падзелу выказвання.

Але, як ужо адзначалася вышэй, пэўнасць у вызначэнні тэмы і рэмы выказвання нярэдка можа быць дасягнута толькі пры ўліку кантэксту, у якім ужыты той ці іншы сказ. Разам з тым нельга не адзначыць і таго, што кантэкст насамрэч абумоўлівае і іншыя характарыстыкі сказа, прычым мы лічым неабходным сцвердзіць, што ў тым ліку і тыя, якія бяруцца за аснову пры вызначэнні дзейніка і выказніка прадстаўнікамі "вузкафармальнага" падыходу. У прыватнасці, як мы лічым, асаблівасцямі

кантэксту нярэдка можа вызначацца логіка-семантычная структура сказа, а разам з ёю і формула яго граматычнай трансфармацыі, праз якую можна праясніць функцыі галоўных членаў сказа: які з іх з'яўляецца дзейнікам, а які – выказнікам.

З апошняга нашага сцверджання вынікае дапушчэнне, што ў працэдуры ідэнтыфікацыі граматычна незалежных кампанентаў сказа як дзейніка і выказніка можна не абмяжоўвацца як праверачнай толькі формулай трансфармацыі "X з'яўляецца Y-ам", як на гэтым катэгарычна настойвае, напрыклад, В. Чупашава, а, наадварот, варта задзейнічаць і альтэрнатыўныя формулы. Але перш чым прапанаваць якую-небудзь з такіх альтэрнатыўных формул, прапануем уявіць наступны, досыць імаверны, дыялог:

– Дзе ўладкаваўся на працу твой калега?
– У сталіцы Турцыі.
– О, цудоўна! Мне таксама давялося пабываць у Стамбуле.
– Але сталіца Турцыі не Стамбул!
– Ты хочаш сказаць, што туркі называюць гэты горад трошкі інакш – Істанбулам?
– Не. Проста сталіца Турцыі – гэта зусім іншы горад.
– Вось як! Але я іншых турэцкіх гарадоў не ведаю. То якая сталіца ў Турцыі? Як яна называецца?
– Сталіца Турцыі называецца Анкарой.
– Што ж, цяпер буду ведаць. Сталіца Турцыі – Анкара!

Як бачым, два апошнія сказы, што маюць у сваім складзе словазлучэнне *сталіца Турцыі*, паводле рэальных суадносінаў у межах пададзенага дыялогу выяўляюць ідэнтычны змест, а таму, паколькі абодва яны, калі не ўлічваць звязку, маюць аднолькавае лексічнае напаўненне, адзін з іх можа быць прызнаны г р а м а т ы ч н ы м трансформам другога. Гэта можна сцвярджаць у тым ліку на той падставе, што ўжытая трансфармацыя (абазначым яе формулай "X называецца Y-ам") не можа быць ацэнена як прынцыпова больш "насычаная" зместам у параўнанні з трансфармацыяй "X-ом з'яўляецца Y", паколькі кампаненты формул *называецца* і *з'яўляецца* ў праекцыі на сказ, у якім прэдыкатыўны цэнтр складаюць словы *сталіца* і *Анкара*, узаемавыключальныя, тады як, напрыклад, для сказаў накшталт *Такія паводзіны называюцца свінствам* звязкі *называцца* і *з'яўляцца*, наадварот, могуць быць узаемазамяняльнымі. Разам з гэтым першая з названых формул трансфармацыі значна больш адэкватна перадае рэальны змест зыходнага сказа ў параўнанні з альтэрнатыўнай, якая дае трансформ *Сталіцай Турцыі з'яўляецца Анкара*.

Якая можа быць падстава, каб сцвярджаць, што змест зыходнага сказа *Сталіца Турцыі – Анкара*, асабліва з улікам кантэксту, у якім

ён у нас разглядаецца, не зусім адэкватна перадаецца трансформам *Сталіцай Турцыі з'яўляецца Анкара*? Мы мяркуем, што, для таго каб сцвярджаць, што нешта з'яўляецца чымсьці, неабходна ведаць пра гэтае нешта як пра факт, а інакш проста не будзе прадмета думкі, якому ў прыведзеным апошнім сказе павінен адпавядаць назоўнік *Анкара*. Але адзін з суразмоўцаў, як вынікае з дыялогу, пра існаванне Анкары як горада не ведаў, таму, прамаўляючы заключны сказ дыялогу, ён фактычна канстатаваў для сябе суаднесенасць з тэмай выказвання (канцэптам "сталіца Турцыі") не самога канкрэтнага горада, а толькі яго назвы. І гэта зусім лагічна стасуецца і з формай зададзенага ім пытання (*Як яна называецца?*), і з адказам яго суразмоўцы (*Сталіца Турцыі называецца Анкарой*).

Такім чынам, сказы накшталт *Сталіца Турцыі – Анкара*, як бачым, могуць граматычна трансфармавацца не толькі паводле адной формулы, паколькі паміж іх галоўнымі членамі могуць выражацца розныя сэнсавыя адносіны, што вымагае выкарыстання і розных звязак. Магчымасць жа задзейнічання альтэрнатыўнай формулы пераўтварэння сказа, у прыватнасці такой, як "X называецца Y-ам" для згаданага вышэй сказа, паказвае, што і пры выкарыстанні граматычнай трансфармацыі ў якасці верыфікацыйнага прыёму можна атрымаць вынік, пры якім той з галоўных членаў сказа, які ў суадносінах з іншым галоўным членам "знешне" выглядае як яго кваліфікатар (у нашым выпадку – *сталіца (Турцыі)*), тым не менш вымагае прызнання сябе як граматычнага дзейніка.

Да гэтага трэба дадаць, што калі мы вышэй сцвярджалі пра тое, што трансформ *Сталіца Турцыі называецца Анкарой* больш адэкватна перадае рэальны змест зыходнага сказа *Сталіца Турцыі – Анкара* ў параўнанні з трансформам *Сталіцай Турцыі з'яўляецца Анкара*, то пад рэальным зместам мы мелі на ўвазе ў тым ліку логіка-семантычную структуру сказа. І гэтым мы хочам сказаць, што ў зыходным сказе *Сталіца Турцыі – Анкара* (прычым узятым ужо нават не толькі ў кантэксце прыведзенага дыялогу) лагічны прэдыкат увасабляецца зусім не ў словазлучэнні *сталіца Турцыі*, а ў назоўніку *Анкара*. Гэта пацвярджаецца таксама найбольш адпаведным для гэтага сказа-сцвярджання пытаннем (гл. пададзены вышэй згенераваны намі дыялог): "Якáя сталіца Турцыі?". Параўнаем з аналагічнымі пытаннямі і адпаведнымі ім сцверджаннямі: "Якога росту Андрэй?" – "Андрэй высокі"; "Якога колеру фламінга?" – "Фламінга ружовы"; "Якая твая сястра?" – "Мая сястра добрая". І калі хтосьці не прымае нашага меркавання пра аналагічны характар пар прыведзеных тут сцверджанняў і пытанняў да іх, то мы вымушаны выказаць наступную заўвагу, якая мае прынцыповае значэнне ў падыходзе да разгляданай праблемы: не прызнаваць

аднолькавай логіка-семантычнай структуры для пытанняў "Якая твая сястра?" і "Якая сталіца Турцыі?", а таксама для сцверджанняў "Мая сястра добрая" і "Сталіца Турцыі – Анкара" – значыць ацэньваць **не логіка-семантычны** бок гэтых пытанняў і сцверджанняў, а іх **дэнататыўны** бок.

Гэтым мы хочам сказаць, што калі спараджаецца выказванне, моўца не заўсёды мае намер адлюстраваць тую рэальную сітуацыю, ад якой ён адштурхоўваецца, самым непасрэдным чынам, у яе першаснай, самай істотнай сутнасці. Таму пазамоўная рэальнасць не заўсёды становіцца сапраўдным зместам выказвання, у якім бы аспекце мы ні разглядалі сказ, акрамя дэнататыўнага. Так, калі мы спараджаем сказ *Анкара – сталіца Турцыі*, то суадносіны паміж лагічным суб'ектам і прэдыкатам адпаведнага гэтаму сказу суджэння адлюстроўваюць рэальную сітуацыю, грунтуюцца на ёй непасрэдна. Але калі спараджаецца сказ *Сталіца Турцыі – Анкара*, то гэта сведчыць пра тое, што моўца выкарыстоўвае аб'ектыўную пазамоўную сітуацыю толькі як зыходны "матэрыял", а "канфігурацыя" суадносінаў лагічнага суб'екта і прэдыката суджэння (гэтак званая прапазіцыя) зведвае пераразмеркаванне іх роляў адносна таго стану, пры якім суб'ект і прэдыкат больш "шчыльна" былі "прыкладзены" да адпаведных дэнататаў.

У якасці прыкладу, які пацвярджае, што "дрэйф" лагічнага суб'екта і прэдыката, "прывязаных" да адной і той жа дэнататыўнай сітуацыі, у прынцыпе магчымы, можна прывесці выпадак, які ў логіцы называецца канверсіяй суджэння. Так, суджэнне "Усе акулы з'яўляюцца рыбамі" можа быць пераўтворана ў новае без змянення зыходнага "стану рэчаў": "Некаторыя рыбы з'яўляюцца акуламі". Тое, што змяненне аднаго суб'екта на іншы суправаджаецца заменай квантара "ўсе" на квантар "некаторыя", лічыцца неістотным для структуры суджэння, паколькі логіка "не бярэ пад увагу змест мыслення і займаецца толькі яго формай" [Гусев 2003: 50]. Можна прывесці прыклад і трошкі іншага плану, без замены квантараў: "Чалавек смертны" > "Смерць – прыкмета ўсіх людзей" (тут трэба мець на ўвазе, што форма адзіночнага ліку назоўніка *чалавек* у сказе, якім выражаецца першае суджэнне, не супярэчыць множнаму характару адпаведнага дэнататa). А пара суджэнняў "Скончыўся жнівень" > "Пачаўся верасень" увогуле дэманструе магчымасць выкарыстання зусім іншых суб'екта і прэдыката для выражэння той самай дэнататыўнай сітуацыі. Такім чынам, гэта ўсё азначае, што і пару сказаў *Анкара – сталіца Турцыі* vs *Сталіца Турцыі – Анкара* трэба разглядаць як два розныя суджэнні з рознымі прапазіцыямі, дзе з адным і тым жа дэнататам "Анкара" суадносіцца ў адным выпадку лагічны суб'ект суджэння (і таму назоўнік *Анкара* слушна лічыцца дзейнікам у адпаведным сказе), а ў другім – лагічны

прэдыкат суджэння (і таму назоўнік *Анкара* ў другім сказе яшчэ і з гэтай прычыны варта кваліфікаваць як выказнік).

Калі вярнуцца да пары сказаў *Поехать на Север – его мечта* vs *Его мечта – поехать на Север*, якія аналізаваліся І. Распопавым, і таксама разгледзець іх як прыклад канверсіі суджэння, то для апошняга з іх можна атрымаць, напрыклад, такія граматычныя трансформы: *Его мечта заключается в поездке на Север*; *Его мечта – это поездка на Север* або *Его мечта заключается в том, чтобы поехать на Север* (у апошнім выпадку мае месца заўважнае ўскладненне фармальнай структуры сказа пры атрыманні трансформа, тым не менш яно не пазбаўляе трансфармацыю выключна граматычнага характару). Што ж да акцэнтавання ўвагі І. Распопавым на магчымасці пераўтварэння зыходнага сказа *Его мечта – поехать на Север* перш за ўсё ў трансформ *Его мечтой было поехать на Север*, то, як сведчаць выкладзеныя вышэй прыклады трансформаў, такі спосаб з'яўляецца ўсяго адным з некалькіх і таму н і ч о г а н е д а к а з в а е. Як нельга нічога даказаць, напрыклад, магчымасцю пераўтварэння сказа *Знакаміты архітэктар праектуе палац* у трансформ *Палац праектуецца знакамітым архітэктарам*, бо і тут лагічны суб'ект "архітэктар", застаючыся ім у абодвух выказваннях, у адным выпадку выконвае функцыю граматычнага дзейніка, а ў другім "не супраць" набыць форму творнага склону і выступіць у ролі дапаўнення. І гэты апошні сказ з'яўляецца хрэстаматыйным прыкладам магчымасці несупадзення гэтак званай глыбіннай структуры суджэння з яго паверхневай структурай, г. зн. ужо з граматычнай структурай сказа.

З другога ж боку, калі, засноўваючыся на "вузкафармальным" падыходзе, пры аналізе такога сказа, як, напрыклад, *Ідэя архітэктара – паказаць велічнасць асобы героя*, паспрабаваць абаперціся на яго трансформ *Паказ велічнасці асобы героя з'яўляецца ідэяй архітэктара*, то мы, па-першае, сутыкнемся фактычна з ненатуральным сказам (хутчэй, нават з бессэнсоўным), а па-другое, такі сказ выразна нам пакажа, што кваліфікаваць слова *ідэя* (як у зыходным сказе, так і ў яго трансформе) як выказнік было б гэтак жа ненатуральна, паколькі яно не нясе ў сабе ніякага сэнсу, ва ўсякім разе, дастатковага для выказніка. Каб гэта даказаць, возьмем для параўнання "дапоўнены" варыянт трансформа: *Паказ велічнасці асобы героя з'яўляецца в ы д а т н а й ідэяй архітэктара*. Як бачым, з дададзеным прыметнікам (заўважым: якасным і ацэначным!) і трансформ набывае натуральнасць, і, галоўнае, калі мы будзем вызначаць у ім выказнік, то толькі з прыметнікам у яго складзе: *з'яўляецца выдатнай ідэяй* (як у сказе *Іван быў адказным чалавекам* немагчыма і недарэчна вылучыць у якасці выказніка спалучэнне *быў чалавекам*). Разам з тым зыходны сказ *Ідэя архітэктара – паказаць велічнасць асобы героя* не

выглядае бессэнсоўным і без прыметніка пры слове *ідэя*, але аналіз яго трансформа паказвае, што ўспрыняцце такога сказа як натуральнага магчымае толькі пры той умове, калі слова *ідэя* не лічыць выказнікам.

Паказальнай для гэтага сказа будзе таксама спроба яго трансфармацыі за кошт дадавання ўказальнай часціцы *гэта*, якая выразна адзначае ў сказе выказнік. І тады выяўляецца наступнае: названую часціцу можна падставіць да другога з галоўных членаў, калі інфінітыў трансфармаваць у назоўнік (*Ідэя архітэктара – гэта паказ велічнасці асобы героя*), і немагчыма – да першага (**Гэта ідэя архітэктара – паказаць велічнасць асобы героя*; або: **Гэта ідэя архітэктара – паказ велічнасці асобы героя*; або: **Паказаць велічнасць асобы героя – гэта ідэя архітэктара*). І толькі калі зноў жа дадаць да назоўніка *ідэя* якасны прыметнік, сказ набудзе натуральную структуру і напаўненне: *Гэта выда́тная ідэя архітэктара – паказаць велічнасць асобы героя* (інтанацыйнае вылучэнне прыметніка абавязковае, інакш і ў такой версіі сказ застанецца ненатуральным). Гэта ўсё сведчыць пра тое, што ў сказе *Ідэя архітэктара – паказаць велічнасць асобы героя* выказнікам з'яўляецца інфінітыў, а назоўнік *ідэя* выказнікам можа стаць, толькі калі будзе мець пры сабе якасны прыметнік. А гэтая ўмова якраз прадугледжваецца комплексным падыходам пры вызначэнні выказніка. У выніку ж адзначанае становішча ў чарговы раз засведчыла, што выкарыстанне формулы трансфармацыі "Хз'яўляецца Y-ам" не можа з'яўляцца ўніверсальным і абавязковым спосабам вызначэння выказніка ў сказе.

Падводзячы агульную выснову нашага даследавання, можна сцвердзіць наступнае. Параўноўваючы два альтэрнатыўныя падыходы да вызначэння дзейніка і выказніка ў двухсастаўных сказах, абодва галоўныя члены якіх выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне або адзін з галоўных членаў выражаны інфінітывам, перавагу варта аддаць таму з іх, што мае комплексны характар, будучы заснаваным на ўліку праяў сказа ў розных яго аспектах. Перавага комплекснага падыходу вынікае з таго, што ў такім выпадку ёсць магчымасць улічыць рэальныя асаблівасці зместу сказа аж да тонкіх нюансаў, якія нярэдка знаходзяцца ў шчыльнай сувязі з граматычнай семантыкай сказа. Разам з тым контрпадыход, "вузкафармальны", уяўная перавага якога заснавана на магчымасці абапірацца пры вызначэнні дзейніка і выказніка на выразны фармальны крытэрый, можа даваць неадэкватныя вынікі, у пэўных выпадках спрашчаючы погляд на рэальную семантыку сказа і тым самым скажаючы бачанне сапраўдных роляў яго галоўных членаў.

Пры гэтым крытычная заўвага з боку прадстаўнікоў "вузкафармальнага" падыходу адносна падыходу комплекснага, нібы ў апошнім

выяўляюцца выпадкі непаслядоўных рашэнняў, не мае пад сабой грунту, таму што кваліфікацыя ўнутрана складанага аб'екта, фактар якога, дарэчы, і сам па сабе абумоўлівае неабходнасць комплекснага падыходу, ажыццяўляецца на падставе і е р а р х і з а ц ы і аспектаў. Таму, напрыклад, калі ў сказе *Сталіцай Турцыі з'яўляецца Анкара* адзін з галоўных членаў выражаны назоўнікам ва ўскосным склоне, то гэты назоўнік кваліфікуецца як выказнік (яго частка) з улікам адзначанай яго граматычнай характарыстыкі. Але калі мы маем сказ *Сталіца Турцыі – Анкара*, то форма назоўнага склону, якую маюць абодва галоўныя члены (гэта значыць, адсутнасць фактару граматычнай характарыстыкі), дазваляе прыняць пад увагу іншыя аспекты сказа, тым больш што пры спробе ўзнавіць (нібы) прыхаваную граматычную структуру сказа праз яго трансфармацыю не ў кожным выпадку можна мець пэўнасць, якая іменна формула трансфармацыі будзе адэкватнай рэальнаму зместу сказа, у тым ліку калі змест разглядаецца ў граматычным аспекце.

Дарэчы, тут рэзонна і паставіць пытанне, наколькі карэктна ўвогуле зыходзіць з таго, што граматычная трансфармацыя таго ці іншага сказа можа служыць спосабам выяўлення сінтаксічных роляў яго членаў. Бо, па-першае, граматычная структура сказа не заўсёды знаходзіцца ў карэляцыі з яго логіка-семантычнай структурай. А па-другое, калі і не браць пад увагу логіка-семантычную структуру сказа, а засяроджвацца толькі на граматычнай, то трэба ўсведамляць, што фактычна пэўны сказ і яго трансформ з'яўляюцца самастойнымі сінтаксічнымі адзінкамі – у тым сэнсе, што кожны з іх мае сваю ўласную граматычную структуру, так што ў гэтым плане пэўны сказ і яго трансформ хутчэй з'яўляюцца с а м а д а с т а т к о в ы м і, чым адзін з іх паказальным для другога. І з гэтай самадастатковасці граматычных структур мэтазгодна зыходзіць у тым ліку і пры вызначэнні дзейніка і выказніка ў кожным сказе.

Refereces

Âŭnevìč Mìhaìl, Scâcko Pavel. 2006. *Sìntaksìs sučasnaj belaruskaj movy*. Mìnsk: Aversèv [Яўневіч Міхаіл, Сцяцко Павел. 2006. *Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы.* Мінск: Аверсэв].

Babajceva Vera. 2010. *Strukturno-semantičeskoe napravlenie v sovremennoj rusistike*. V: Babajceva Vera. *Izbrannoe. 2005–2010: Sbornik naučnyh i naučno-metodičeskih statej*. Moskva – Stavropol': Izd-vo SGU [Бабайцева Вера. 2010. *Структурно-семантическое направление в современной русистике*. В: Бабайцева Вера. *Избранное. 2005–2010: Сборник научных и научно-методических статей*. Москва – Ставрополь: Изд-во СГУ].

Babajceva Vera. 2011. *Sistema členov predloženiâ v sovremennom russkom âzyke*. Moskva: Flinta – Nauka [Бабайцева Вера. 2011. *Система членов предложения в современном русском языке*. Москва: Флинта – Наука].

Belaruskaâ gramatyka ŭ 2 častkah. 1985–1986. Rèd. M. Bìryla, P. Šuba. Mìnsk: Navuka ì tèhnìka [*Беларуская граматыка ў 2 частках.* 1985–1986. Рэд. М. Бірыла, П. Шуба. Мінск: Навука і тэхніка].

Burak Leanìd. 1987. *Sučasnaâ belaruskaâ mova: Sìntaksìs. Punktuacyâ*. Mìnsk: Unìversìtèckae [Бурак Леанід. 1987. *Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя.* Мінск: Універсітэцкае].

Čupaševa Ol'ga. 2005. *Grammatičeskaâ osnova predloženiâ: problemy i rešeniâ*. "Russkij âzyk". № 13 [Чупашева Ольга. 2005. *Грамматическая основа предложения: проблемы и решения.* "Русский язык". № 13] [online] https://rus.1sept.ru/article.php?ID=200501306 [доступ: 26.02.2024].

Danìl'čyk Zìnaìda. 1995. *Sìntaksìčnaâ rolâ ìnfìnìtyva*. "Rodnae slova" № 7: 67–77 [Данільчык Зінаіда. 1995. *Сінтаксічная роля інфінітыва*. "Роднае слова" № 7: 67–77].

Gusev Dmitrij. 2003. *Kratkij kurs logiki: Iskusstvo pravil'nogo myšleniâ*. Moskva: Izd-vo NC ÈNAS [Гусев Дмитрий. 2003. *Краткий курс логики: Искусство правильного мышления*. Москва: Изд-во НЦ ЭНАС].

Lekant Pavel. 1986. *Sintaksis prostogo predloženiâ v sovremennom russkom âzyke*. Moskva: Vyssaâ škola [Лекант Павел. 1986. *Синтаксис простого предложения в современном русском языке*. Москва: Высшая школа].

Mao Ân'. 2018. *Ocenočnost' kačestvenno-otnositel'nyh prilagatel'nyh v sovremennom russkom âzyke*. "Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki" № 1, č. 1: 143–148 [online] https://www.gramota.net/materials/2/2018/1-1/37.html [доступ: 09.04.2024] [Мао Янь. 2018. *Оценочность качественно-относительных прилагательных в современном русском языке*. "Филологические науки. Вопросы теории и практики" № 1, ч. 1: 143–148].

Raspopov Igor'. 1970. *Stroenie prostogo predloženiâ v sovremennom russkom âzyke*. Moskva: Prosveŝenie [Распопов Игорь. 1970. *Строение простого предложения в современном русском языке.* Москва: Просвещение].

Raspopov Igor'. 1976. *Metodologiâ i metodika lingvističeskih issledovanij (Metody sinhronnogo izučeniâ âzyka)*. Voronež: Izd-vo Voronežskogo universiteta [Распопов Игорь. 1976. *Методология и методика лингвистических исследований (Методы синхронного изучения языка)*. Воронеж: Изд-во Воронежского университета].

Sovremennyj russkij âzyk. Čast' 2. Sintaksis. 1979. Red. D. Rozental'. 3-e izd., ispr. Moskva: Vyssaâ škola [*Современный русский язык. Часть 2. Синтаксис.* 1979. Ред. Д. Розенталь. 3-е изд., испр. Москва: Высшая школа].

Sovremennyj russkij âzyk 1989. Red. V. Belošapkova. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva: Vyssaâ škola [*Современный русский язык* 1989. Ред. В. Белошапкова. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Высшая школа].

Šumskaâ Ìryna. 1977. *Kanstrukcyì z ìnfìnìtyvam-dzejnìkam u belaruskaj move*. "Belaruskaâ lìngvìstyka". Vyp. 11: 29–34 [Шумская Ірына. 1977. *Канструкцыі з інфінітывам-дзейнікам у беларускай мове*. "Беларуская лінгвістыка". Вып. 11: 29–34].

Valgina Nina. 2003. *Sovremennyj russkij âzyk: Sintaksis*. 4-e izd., ispr. Moskva: Vyssaâ škola [Валгина Нина. 2003. *Современный русский язык: Синтаксис.* 4-е изд., испр. Москва: Высшая школа].

STRESZCZENIE: Przedmiotem badań jest problem ustalenia podmiotu i orzeczenia wyrażonych przez gramatycznie niezależne formy: rzeczownik w mianowniku lub rzeczownik oraz bezokolicznik w zdaniu dwuczęściowym z łącznikiem zerowym. Aktualność tematu badawczego polega na tym, że różne źródła opisujące składnię w ramach tradycyjnej teorii części zdania, takie jak gramatyki akademickie, podręczniki

uniwersyteckie, artykuły naukowe i naukowo-metodyczne, w ciągu ostatnich kilku dekad proponowały i nadal proponują różne sposoby wyróżnienia podmiotu i orzeczenia w zdaniach określonego typu, które wpływają na odmienne rezultaty rozbioru wielu zdań, co powoduje problemy w nauczaniu składni. Celem badania było nakreślenie ogólnego podejścia jako optymalnego w ramach powyższego problemu wraz z oznaczeniem konkretnych rozwiązań jako najbardziej racjonalnych dla zdań o odrębnych cechach w ich strukturze. W związku z tym artykuł ujawnia zalety i słabe strony dwóch najczęstszych sposobów wyodrębniania podmiotu i predykatu w białorutenistyce i rusycystyce w zdaniach określonego typu oraz odpowiadających im metodyk. W rezultacie uzasadnia się celowość wyboru kompleksowego podejścia w ustaleniu podmiotu i orzeczenia, które uwzględnia nie poszczególne aspekty zdania, lecz wszystkie razem, w tym komunikacyjny, wpływający na znaczenie zdania i jego aktualne rozczłonkowanie. Punktem kulminacyjnym artykułu jest uzasadnienie tezy, że formuła transformacji gramatycznej zdania *X з'яўляецца Y-ам* ('X jest Y-iem') nie może służyć jako uniwersalny i jedyny sposób wyróżnienia podmiotu i orzeczenia w zdaniu.

SŁOWA KLUCZOWE: podmiot, orzeczenie, podstawowe części zdania, transformacja gramatyczna zdania, podmiot logiczny, predykat, logiczno-semantyczna budowa zdania.

АНАТАЦЫЯ: Прадметам даследавання з'яўляецца праблема вызначэння дзейніка і выказніка, выражаных граматычна незалежнымі формамі: назоўнікамі ў назоўным склоне або назоўнікам і інфінітывам, – у двухсастаўным сказе з нулявой звязкай. Актуальнасць тэмы даследавання палягае на тым, што ў розных крыніцах, якія апісваюць сінтаксіс у межах традыцыйнага вучэння пра члены сказа: акадэмічных граматыках, універсітэцкіх дапаможніках, навуковых і навукова-метадычных артыкулах, – на працягу апошніх некалькіх дзесяцігоддзяў і да гэтага часу прапануюцца розныя падыходы да вызначэння дзейніка і выказніка ў сказах названага тыпу, якія абумоўліваюць супрацьлеглыя рашэнні пры аналізе многіх сказаў, што, акрамя іншага, выклікае праблемы ў навучальным працэсе пры выкладанні сінтаксісу. Мэтай даследавання было акрэсліць аптымальны агульны падыход у межах названай праблемы разам з адзначэннем прыватных рашэнняў як найбольш мэтазгодных для сказаў з паасобнымі асаблівасцямі ў сваёй структуры. У сувязі з гэтым у артыкуле выяўляюцца вартасці і недахопы двух найбольш распаўсюджаных у беларусістыцы і русістыцы падыходаў да вызначэння дзейніка і выказніка, а таксама адпаведных ім методык. У высновах абгрунтоўваецца мэтазгоднасць абрання комплекснага падыходу ў справе вызначэння дзейніка і выказніка, пры якім бяруцца пад увагу не паасобныя аспекты сказа, а ўсе разам, у тым ліку камунікацыйны, які абумоўлівае асаблівасці семантыкі сказа, звязаныя з яго актуальным падзелам. Адметнасцю артыкула з'яўляецца абгрунтаванне таго, што апора на формулу граматычнай трансфармацыі сказа "X з'яўляецца Y-ам" не можа выступаць як універсальны і абавязковы спосаб вызначэння дзейніка і выказніка ў сказе.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: дзейнік, выказнік, галоўныя члены сказа, граматычная трансфармацыя сказа, лагічны суб'ект, прэдыкат, логіка-семантычная структура сказа.

Data przesłania artykułu: 14.05.2024
Data akceptacji artykułu: 21.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Valery Varanovich / Валеры Варановіч – Białoruś, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Katedra Filologii Białoruskiej; dr nauk filologicznych, docent; specjalność naukowa: językoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: słowotwórstwo białoruskie; fonologia, morfonologia w zakresie języków wschodniosłowiańskich oraz polskiego; krajoznawstwo filologiczne Grodzieńszczyzny; opracowywanie zadań konkursowych w zakresie języka białoruskiego dla uczniów.

Adres: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, кафедра беларускай філалогіі, вул. Ажэшка, 23, 230023 Гродна, Беларусь.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Варановіч Валеры. 2023. *Феномен вулічных прозвішчаў вёскі Пракопавічы Індурскага сельсавета* (127–133). У: *Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні: Зборнік навуковых прац*. Рэд. А. Садоўская. Гродна: ГрДУ.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Katarzyna Węgorowska, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.17

Katarzyna Węgorowska

Uniwersytet Zielonogórski / University of Zielona Góra
ORCID: http://orcid.org/0000-0001-5851-706X
e-mail: k.wegorowska@ifp.uz.zgora.pl

Wyróżniki dawnego kobiecego stroju bielsko-hajnowskiego zwerbalizowane w dwóch etnograficznych opracowaniach popularnonaukowych

Distinguishing features of the ancient women's costume of Bielsko-Hajnowy verbalized in two ethnographic popular articles
Характэрныя рысы старога жаночага бельска-гайнаўскага строю, вербалізаваныя ў двух этнаграфічных навукова-папулярных даследаваннях

ABSTRACT: This article is a continuation of the consideration of the linguocultural distinctive features of the old traditional costume of Bielsko-Hajnowskie. This time the items of traditional female dress from the Bielsko Podlaskie and Hajnówka areas are taken into linguo-culturological consideration. Their reconstruction was based on two popular scientific ethnographic publications by Elżbieta Piskorz-Branekova (2007) and Jarosław Górski (2013). Owing to an insightful study of both readings, the elements that co-create one of the most "archaic and simple", yet "elegant and peculiar in form and character" old regional "costumes" were established. The names fixed in them are: 1) ornaments and headgear (ribbons, flowers, Tibetan kerchiefs), 2) shirts (soroczki), 3) different types of skirts (andarak, sajan), 4) different types of stockings (połka, pudpołnik), 5) winter sheepskins, 6) footwear and related footraps (footwear, tufli), 7) jewellery (real beads, inner tubes), 8) embroidery and other "costume" decorations (Janina stitch, tulle ribbon). These also demonstrate that traditional folk costumes are representative denotes of individual regional small homelands, whose local linguistic heritage saves the linguistic and cultural legacy of the nation from being forgotten.

KEYWORDS: women's Bielsko-Podlaskie costume, ethnography, linguoculturology, verbalisation, nomenclature, cultural and linguistic interference.

Jaki kraj, taki strój. To ludowe przysłowie utrwalone przez Ojca polskiej etnografii – Oskara Kolberga [Kolberg 1977: 440] uwydatnia jedną z bardziej istotnych kulturowych prawidłowości, według której odpowiedni tradycyjny ubiór regionalny stanowi reprezentatywny wyróżnik konkretnego regionu.

Relacja *konkretny region charakterystyczny dlań tradycyjny ubiór regionalny* dotyczy także, stanowiącego przedmiot niniejszych rozważań „archaicznego i prostego" [Górski 2013: 4], „a mimo to eleganckiego i swoistego w formie i charakterze" [Piskorz-Branekova 2007: 109], powstałego pod wpływem kultury białoruskiej, dawnego kobiecego, zarówno codziennego, jak i świątecznego, stroju bielsko-hajnowskiego.

Pomimo, że

> zainteresowanie kulturą ludową i jej ochrona przypada na początek XIX wieku. Począwszy od powstania kościuszkowskiego, szczególnie zaś listopadowego, zaczęto dostrzegać istnienie warstwy chłopskiej jako takiej oraz jej rolę, jaką odgrywa w całej kulturze narodowej. Skonstatowano fakt, iż warstwa chłopska jest nie tylko podmiotem produkcji, ale również współtwórcą i nosicielem kultury narodowej, która pielęgnowana i podtrzymywana przez wiele pokoleń przybrała swoiste oblicze, właściwe dla ludu polskiego [Szałygin 2005: 131].

„kostium" ten, podobnie jak dawny męski strój bielsko-hajnowski, nie został nigdy, również pod względem lingwokulturologicznym [Węgorowska 2023], wystarczająco opisany i „nie doczekał się zbyt bogatej kolekcji" [Piskorz-Branekova 2007: 112].

Odnośnie do owego północnokresowego ubioru odpowiednie jest też kolejne polskie przysłowie: *Każdy strój ma swój krój* [Masłowska, Masłowski 2003: 400], które uwydatnia jego modową niepowtarzalność i modowy indywidualizm.

Owa modowa regionalna tożsamość oraz modowy regionalny indywidualizm widoczne są już bowiem w dwóch wstępnych, ogólnych jeszcze, charakterystykach żeńskich ubiorów z okolic Bielska Podlaskiego i Hajnówki, które, podobnie jak męski strój tego obszaru, wykreowane były z naturalnych lokalnych surowców: lnu, wełny, konopi, słomy, sitowia, bydlęcych, świńskich oraz baranich skór i pozostawały pod wpływem narodowej kultury białoruskiej.

Na podstawie pierwszej, dość zdawkowej, relacji wiadomo, że bielsko-hajnowski „strój kobiecy w swej podstawowej wersji składał się z nakrycia głowy (chustki, czepka), koszuli, spódnicy, zapaski, kożucha i obuwia" [Piskorz-Branekova 2007: 119].

Autor drugiej z nich wymienia z kolei i opisuje jego zwizualizowane na fotografii komponenty, jak:

> czerwony czepek składający się z szerokiego otoku często zdobionego haftem, koronką lub tasiemką i miękkiej główki; chusta naramienna w kolorowe kwiaty; *pudpołnik* (zapaska) marszczona u góry, rozszerzająca się ku dołowi, na dole obszyta tasiemką, fabryczną koronką lub paskiem tiulu; *soroczka* koszula o kroju przyramkowym, z bufiastymi rękawami i haftowaną stójką z rozcięciem na środku zapinanym na małe guziczki; spódnica z samodziału, najczęściej w kratę czerwono-żółto-czarną, rzadziej prążkowana, na tle czerwonym; czarne trzewiki na obcasiku [Górski 2013: 5].

Jednak świadomość obojga przywoływanych tu etnografów, że „inaczej ubierały się dziewczęta, inaczej mężatki" [Karwicka 1995: 37], sprawia że wymieniane przez nich wyróżniki podlaskich kobiecych ubiorów zostają werbalnie / językowo ubogacone, a tym samym uszczegółowione / doprecyzowane.

Przedmiotem, a zarazem celem niniejszego opracowania, będącego kontynuacją rozważań poświęconych wyróżnikom dawnych tradycyjnych strojów bielsko-hajnowskich zwerbalizowanym w dwóch przytoczonych powyżej, dopełniających się, etnograficznych popularnonaukowych publikacjach – *Polskie stroje ludowe, cz. 2* autorstwa Elżbiety Piskorz-Branekovej z 2007 r. oraz *Bielszczanka* autorstwa Jarosława Górskiego z 2013 r. – są zatem bardziej szczegółowe, bardziej doprecyzowane, językowe świadectwa / językowe detale / językowe szczegóły[1] / „dane językowe"[2], pozwalające na lingwistyczną i kulturologiczną zarazem rekonstrukcję żeńskich, tym razem, niezwykle ciekawych, dawnych północnokresowych strojów ludowych, które noszone były jeszcze w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

Owo językowo-„kostiumowe" uszczegółowienie widoczne jest w uwagach dotyczących:

1) ozdób i nakryć głowy panien:

> Dziewczęta z okolic Bielska Podlaskiego chodziły najczęściej z odkrytą głową, eksponując plecione warkocze ozdobione wstążkami lub kwiatami [Górski 2013: 6]. Przywilejem panien było chodzenie z odkrytą głową, jedynie w chłodne dni zakładały chustki takie same, jak nosiły kobiety zamężne [Piskorz-Branekova 2007: 115];

---

[1] *Językowy detal*, *językowy szczegół* – termin zaproponowany przez autorkę rozważań, wprowadzony do językoznawstwa w 2004 roku i stosowany przez nią na określenie nazwy – leksemu będącego elementem charakteryzującym i dopełniającym pojęcie główne, stanowiące centrum pola semantycznego, <fr. *détail* 'szczegół, część większej całości> [Węgorowska 2004: 39].

[2] Zdaniem Stanisława Gajdy „lingwistyka była i będzie nauką empiryczną. Nie może istnieć bez danych językowych, ale te dane to nie tylko fakty o charakterze zewnętrznym (materiał językowy), lecz także – jak w lingwistyce kognitywnej – struktury wiedzy. Charakterystyka języka wymaga sięgnięcia do myślenia, odwołania do kontekstu społecznego i kulturowego. I na odwrót – w miarę pełna eksplikacja tych ostatnich nie jest możliwa bez przywołania języka" [Gajda 2005: 34].

2) czepków noszonych wyłącznie przez mężatki, które

> ukrywały włosy pod czerwonym czepkiem składającym się z dość szerokiego otoku i miękkiej wystającej spoza niego główki [Górski 2013: 6]. Do pierwszej wojny światowej obowiązkowym nakryciem głowy mężatki od dnia oczepin był czepek (*czepeć*, *czapiec*), potem chustki. Czepki starszego typu szyte były z czerwonego fabrycznego płótna bawełnianego gładkiego lub w bardzo drobne, zwykle czarne wzory. Otok czepka ściśle okalał czoło i skronie, natomiast główka w kształcie czapeczki, ściągana z tyłu sznureczkiem lub tasiemką, lekko odstawała od głowy, tworząc nad czołem dwa niewielkie rożki [Piskorz-Branekova 2007: 116];

3) różnego rodzaju chustek noszonych na głowie latem, w dni chłodniejsze oraz zimą, wykonanych z:
a) płótna lub sukna:

> Latem był to najczęściej płócienny płatok (kosynka) wiązany do tyłu na karku [Piskorz-Branekova 2007: 115]. W chłodniejsze dni dziewczęta z okolic Bielska Podlaskiego wiązały na głowie płatok, czyli chustkę z samodziałowego płótna lub sukna [Górski 2013: 6];

b) tybetu:

> Od końca XIX wieku w powszechnym użyciu były już fabryczne barwne chustki tybetowe [Górski 2013: 6]. W dni chłodniejsze noszono chustki z tybetu w ostrych kolorach, z wyraźnym kontrastowym wzorem kwiatowym (szlak drobnych motywów wzdłuż wszystkich czterech boków, większe kwiatki i bukieciki pośrodku). Ich boki wykończone były gładko lub plecionymi frędzlami, wiązano je raczej pod brodą [Piskorz-Branekova 2007: 116];

c) wełny:

> W chłodniejsze dni na czepek i chustkę można było narzucić chustkę z grubszej wełny [Górski 2013: 6]. Zimą, w czasie mrozów kobiety zakładały duże, grube chusty, kraciaste w ciemnych stosunkowo barwach. Przed założeniem składano je po przekątnej, następnie najdłuższy bok powstałego trójkąta, zwijano tworząc około 15 centymetrową zakładkę. Tak przygotowaną chustkę zakładano na głowę, krzyżowano pod brodą, a jej końce wiązano na plecach [Piskorz-Branekova 2007: 116];

4) pragmatycznych koszul, które

> tak, jak męskie zwane soroczkami, o bufiastych rękawach i kroju przyramkowym były najczęściej wpuszczane pod spódnicę i zapaskę. Ze względów oszczędnościowych ich widoczną, górną część szyto z cienkiego, dobrze wybielonego płótna dobrej jakości, a dolną od pasa do kolan, z szarego grubego samodziału. […] Kobiece koszule miały haftowaną stójkę, a wzmocnione, zapinane na małe guziczki rozcięcie umiejscowione było centralnie i mogło sięgać aż do brzucha, co miało znaczenie praktyczne, kiedy kobieta karmiła piersią [Górski 2013: 6–7].

Koszule kobiece (*soroczki*) podobnie jak i męskie miały krój przyramkowy. Szyto je także z tkanin lnianych, część dolną z płótna grubego, gorszego gatunkowo, natomiast górną widoczną z samodziału cienkiego starannie bielonego. Na piersiach miały one głębokie rozcięcie, wzmocnione pasami płótna, przy szyi kołnierzyk – stójkę (kownier, kowner), rękawy przymarszczone i wszyte w mankiet. Zapinano ją na drobne szklane guziczki (białe, kremowe, granatowe) przyszyte na mankietach oraz po lewej stronie rozcięcia koszuli i stójki [Piskorz-Branekova 2007: 116];

5) różnych rodzajów spódnic, które

dopóki używano tkanin samodziałowych, były raczej kraciaste. Na wyraźnym, czerwonym tle widoczne były delikatne kraty żółte, czarne, granatowe lub zielone. Spotykało się tu również spódnice prążkowane, także na tle czerwonym (prążki mogły biec zarówno wzdłuż, jak i w poprzek spódnicy). Tkaniny na spódnice gładkie miały często czarną osnowę i czerwony lub żółty wątek [Górski 2013: 7]. Spódnice (*spódnicia*) najczęściej szyte były z tkanin samodziałowych kraciastych, pasiastych lub gładkich. Samodziały pasiaste i kraciaste miały najczęściej tło w kolorze czerwonym, natomiast gładkie tkaniny miały osnowę i wątek w dwóch kontrastowych kolorach (osnowa była zwykle czarna), dzięki temu lekko się mieniły. Spódnice miały swoje indywidualne nazwy takie jak *sajan* czy *andarak*. Spódnice starszego typu były szersze, szyto je z czterech szerokości tkaniny, natomiast na te noszone po pierwszej wojnie światowej przeznaczano już tylko trzy szerokości samodziału. Spódnica miała w obwodzie około 210 cm [Piskorz-Branekova 2007: 116];

6) odmiennych rodzajów zapasek:

Na spódnicę zakładano zapaskę. Codzienną, pełniącą funkcję roboczego fartucha nazywano *połką*. Zwykle szyto ją z jednobarwnej tkaniny niezbyt dobrej jakości. Zapaska świąteczna nazywała się *pudpołnik*, była marszczona na górze, rozszerzała się ku dołowi, często na dole obszywano ją tasiemką, fabryczną koronką albo paskiem tiulu [Górski 2013: 7]. Zapaski (*pudpołniki*, *pudpolniki*, *pudpoliki*) noszono do stroju świątecznego niekiedy codziennego, natomiast zapaską wybitnie roboczą była *półka* (*połka*). *Podpołniki* starszego typu szyto z kraciastych tkanin samodziałowych. Przeznaczano na nie pas samodziału szerokości około 70 cm i długości około 98 cm. Jego dłuższy bok po ułożeniu w drobne zakładki wszywano w pasek – oszewkę, często ze specjalnie w tym celu utkanego samodziałowego paska tkaniny. Późniejsze zapaski były nieco węższe (około 80 cm) i szyto je z gładkich cienkich tkanin wełnianych produkcji fabrycznej lub białego płótna bawełnianego. […] Zapaski płócienne krojono z jednego kawałka płótna, ale zszywano je tak, że sprawiały wrażenie krojonych z trzech klinów. Dzięki pionowym zaszewkom miały kształt trapezu, wszywano je w pasek z tej samej tkaniny [Piskorz-Branekova 2007: 119];

7) zimowych kożuchów i kożuszków:

Zimą kobiety zakładały obszerne kożuchy podobne do męskich (czasem też pożyczone do męża). Bogatsze gospodynie wybierały kożuszki o kobiecym

> kroju i obcisłym stanie, rozszerzające się na dole i sięgające do połowy łydek. Szyto je ze skóry wyprawionej na żółto i obszywano haftem z wełnianej nici [Górski 2013: 7]. Zimowym okryciem wierzchnim kobiet były kożuchy identyczne z noszonymi przez mężczyzn [Piskorz-Branekova 2007: 119];

8) obuwia i związanych z nim onuc:

> Latem zarówno mężczyźni, jak i kobiety nosili łapcie (*postoły*) plecione z łyka na drewnianej podeszwie. […] Tutaj, inaczej niż w innych regionach kraju, nikogo nie dziwił widok wieśniaków w łapciach uczestniczących we mszy lub tańczących na weselu. Takie łapcie szybko się zużywały, więc niemal w każdym domu był ktoś, kto umiał je pleść i strugać nożem podeszwy. […] Jednak większość kobiet nosiła tradycyjne spódnice, do których pasowały łapcie sznurowane na onucach sięgających do kolan [Górski 2013: 6–7]. Do stroju codziennego noszono najczęściej postoły z łyka, mocowane do stopy sznurkiem konopnym przewlekanym przez uszka znajdujące się wzdłuż ich boków. W wypadku braku łyka używano też postołów z pasów plecionej w warkocz słomy [Piskorz-Branekova 2007: 115];

9) biżuterii, która „pełniła różne funkcje, przede wszystkim zdobiła ubiór odświętny i stanowiła jednoznaczny, widoczny dowód zamożności, świadczyła więc o wysokiej pozycji kobiety w lokalnej, wiejskiej społeczności" [Piskorz-Branekova 2008: 5; por.: Minksztym 2010, Węgorowska 2019], i o której wiadomo, że

> Podlasianki bardzo lubiły ozdoby. W święta zakładały po kilka sznurów barwnych, szklanych paciorków, czasem także nosiły korale z dętego szkła. Rzadko spotyka się tu prawdziwe korale czy bursztyny, na które mogły sobie pozwolić tylko bardzo zamożne gospodynie [Górski 2013: 7]. Do stroju kobiecego okolic Bielska Podlaskiego i Hajnówki niezbyt powszechnie noszono tanie koraliki z różnych mas plastycznych [Piskorz-Branekova 2008: 231];

10) haftów i innych „kostiumowych" dekoracji:

> Dół otoku mógł być zdobiony haftem, wąską fabryczną koronką lub tiulową tasiemką. […] Kobiece koszule miały haftowaną stójkę. […] Zapaskę często na dole obszywano tasiemką, fabryczną koronką albo paskiem tiulu. […] Kożuszki o kobiecym kroju obszywano haftem z wełnianej nici [Górski 2013: 6–7]. Kożuchy wzdłuż obu przodów kieszeni, niekiedy na rękawach zdobiły rzędy haftu wykonanego ściegiem Janina w kolorach najczęściej żółtym, zielonym i brązowym. […] Czepek w części znajdującej się blisko twarzy zdobiły odszycia z wąskiej koroneczki i rzędy kolorowej pasmanterii. […] Koszulę na piersiach, stójce przy szyi i mankietach zdobiły pasy czerwono-czarnego haftu krzyżykowego lub liczonego, dominowały w nim zgeometryzowane motywy roślinne. […] Dolny brzeg zapaski był gładki lub wykończony odszyciem z pasa fabrycznego haftu angielskiego, zdobił go także często szlak czerwono-czarnego haftu krzyżykowego, którego motywem była esowato ułożona gałązka z kwiatkami i listkami. […] Zapaski wełniane w części dolnej zdobiły

> ozdobne naszycia, z kolorowej pasmanterii, wstążek lub białej bawełnianej koronki, po ułożeniu w zakładki wszywano je w wąski pasek-oszewkę [Piskorz-Branekova 2007: 114, 116–117, 119].

Modowa prawidłowość, według której „strój podlegał zmianom i przeobrażeniom, które nie dokonały się w izolacji od wpływów zewnętrznych" [Piskorz-Branekova 2006: 5] wpłynęła natomiast na fakt, że

> na przełomie XIX i XX wieku osoby najbardziej zamożne i hołdujące nowinkom w dziedzinie mody nosiły ubiory szyte, co prawda, z tkanin samodziałowych, ale krojone i zdobione według mody miejskiej [Piskorz-Branekova 2007: 110], a na początku XX wieku bogatsze mieszkanki Bielska Podlaskiego chętnie nosiły w święta miejskie spódnice długie do kolan z niewielką turniurą i rozszerzane ku dołowi. Do takich spódnic zakładało się ciemny kaftanik, także o miejskim kroju, i sznurowane ciemne trzewiczki na obcasiku [Górski 2013: 7].

Przywołana powyżej E. Piskorz-Branekova uszczegóławia ową „miejską" tendencję w tradycyjnej bielsko-hajnowskiej modzie ludowej, wskazując na charakterystyczne dla niej *spódnice*, które

> szyto zgodnie z modą miejską z tkanin pasiastych, kraciastych lub gładkich, przeważnie w ciemnych spokojnych kolorach. Krojono je z klinów, miały prosty przód i boki, natomiast ułożone na tyle zakładki upodabniały ją do turniury. Spódnice te zdobiły podkreślające krój naszycia z pasów aksamitu, nie noszono na nich zapasek [Piskorz-Branekova 2007: 118].

oraz zakładane do nich *kaftaniki*

> krojone według tych samych zasad, niekiedy z tej samej materii, co spódnica, częściej jednak z cienkiej tkaniny fabrycznej. Zdobiły je naszycia z czarnego aksamitu [Piskorz-Branekova 2007: 119].

Autorka „Polskich strojów ludowych" werbalizuje również dodatki owego ludowo-miejskiego ubioru, którego

> uzupełnienie stanowił czepek lub półczepek i niekiedy jedwabny szal. […] Oprócz tych czepków używano niekiedy półczepków szytych z tiulu, białego płótna lub batystu zdobionego najczęściej haftem maszynowym, czasem ręcznym. Półczepki noszono wyłącznie do ubioru wzorowanego na modzie miejskiej przełomu XIX i XX wieku, czasem ich miejsce zajmował jedwabny szal w kolorze kremowym [Piskorz-Branekova 2007: 116, 119].

Pozostałe, równie bogate, ale bardziej doprecyzowane, nacechowane metajęzykowo, „dane językowe" dowodzą, że stanowiący przedmiot niniejszych lingwokulturologicznych refleksji kobiecy strój bielsko-hajnowski skomponowany był z: 1) naturalnych tworzyw i materiałów, jak: *łyko* – miękka, lekko wilgotna, mięsista warstwa drzew i krzewów, znajdująca się pod korą,

przewodząca w roślinie wodę i inne substancje organiczne; *płótno samodziałowe* – tkanina o wyrazistym splocie, w której nitki wątku i osnowy przecinają się pod kątem prostym; *wątek* – układ nici biegnących w poprzek tkaniny wprowadzony pomiędzy nitki osnowy w czasie tkania; *osnowa* – układ nici wzdłuż długości tkaniny, stanowiący jej podstawę, zawsze prostopadła do wątku i zwykle w odróżnieniu od niego z nici mocniejszych, silniej skręconych i mocniej naprężonych; *samodział* (*tkanina samodziałowa*) – tkanina o wyraźnym splocie, w której nitki wątku i osnowy pokrywają się w układzie szachownicy. W Polsce najczęściej lniana lub wełniana, niekiedy bawełniana wykonana na ręcznym warsztacie tkackim, lniana zwykle gładka, wełniana najczęściej pasiasta; *aksamit* – gładka lub wzorzysta tkanina z krótką ciętą lub pętelkową okrywą włókienną, wytwarzana z jednego surowca (jedwabiu, wełny, lnu i bawełny) lub połączenia dwóch nici; *jedwab* – tkanina z włókien otrzymanych z rozwijanych oprzędów gąsienic motyla nocnego z rodziny prządek (*Bombyx mori*); *tybet* – cienka, miękka tkanina z wełny czesankowej owiec lub kóz tybetańskich produkowana w Europie, od końca XIX wieku często wzorzysta, najczęściej o wzorach kwiatowych lub cięższa tkanina wełniana używana na odzież wierzchnią [Piskorz-Branekova 2007: 9–10, 13]; 2) konkretnych ubraniowych części, elementów i dodatków, jak: *czepeć*, *czapiec* – nakrycie głowy mężatki składające się z *otoku*, czyli prostokątnego paska tkaniny o jednostronnie zaokrąglonych końcach z nieznacznym wcięciem nad czołem i mocno przymarszczonej *główki*; *półczepek* – czepek o romboidalnej główce obszytej koronką, z długimi wiązaniami o brzegach gładkich, wykończonych ząbkami lub obszytych koronką; okala on górną część głowy i jej boki, wiązany pod brodą w węzeł lub kokardkę; *płatok* (*kosynka*) – biała płócienna chustka niekiedy w drobne drukowane wzory; *andarak* – spódnica z kraciastej tkaniny samodziałowej o czerwonym tle, spadająca do pół łydki; *sajan* – długa, sięgająca prawie do kostek, gładka, pasiasta lub kraciasta spódnica z wełnianego samodziału; *spódnicia* – spódnica z samodziału wełnianego ułożona w części górnej w drobne, ale gęste zakładki (*zbory*) i wszyta w wąską oszewkę, dołem podszyta pasem gładkiego samodziału w kolorze kontrastowym, którego wąski pasek był widoczny w prawej stronie; *półka* (*połka*) – zapaska robocza z grubego ciemnego samodziału lnianego (najczęściej w kolorze ciemnoszarym, ciemnobrązowym, niekiedy czarnym), zawsze długa (sięgająca do kostek), szeroka (przysłaniająca przód i głęboko boki spódnicy), w części górnej podwinięta, ściągana i mocowana w pasie przeciągniętym przez obrąbek sznurkiem; *pudpołniki*, *podpolniki*, *pudpoliki* – zapaski noszone do stroju świątecznego i częściowo codziennego; *turniura* – wypiętrzenie i drapowanie na tyle sukni kobiecej uzyskiwane dzięki specjalnemu krojowi; *soroczki* – kobiece koszule noszone zarówno do stroju codziennego, jak i świątecznego; *kownier*, *kowner* –

kołnierzyk, stójka; *onuce* (*onuczki*, *onuczi*) – kwadratowe lub prostokątne płaty najczęściej lnianego samodziału [Piskorz-Branekova 2007: 112–117]; 3) tkanin o odpowiednim kroju i zdobiących je haftów, jak: *krój przyramkowy* – rodzaj kroju koszul kobiecych. Charakterystyczna jest zasada, że wszystkie elementy koszuli (przód, plecy, rękawy, przyramki, kliny pod pachami) są prostokątnymi lub kwadratowymi kawałkami płótna i zszywane wzdłuż linii prostych, bez jakichkolwiek podcięć i wykrojów; *przyramki* – prostokątne płaty materiału łączące na ramionach przód i plecy koszuli, a od strony zewnętrznej koszulę z rękawami. Pełnią one nie tylko funkcję konstrukcyjną, ale także wzmacniają koszulę na ramionach. Zwykle widoczne spod innych elementów stroju, często ozdobione haftem; *haft angielski* – haft dziurkowy, dziureczkowy, utworzony z dziurek o różnym kształcie, powstałych po rozsunięciu nitek tkaniny i obrobionych ściegiem dzierganym właściwym i wałeczkiem, oraz wzorów z motywami roślinnymi wykonanymi haftem płaskim; *haft krzyżykowy* – tworzą go dwie nitki przecinające się pod kątem prostym (na planie kwadratu lub prostokąta); *haft liczony* – wyszycie ściśle związane ze strukturą tkaniny, wykonane różnymi ściegami zgodnie z biegiem nitek tkaniny; *hafty maszynowe* – płaskie lub dziureczkowe wykonane maszynowo. Powszechnie zaczęto je wytwarzać po 1828 roku; *ścieg Janina* – wykonany jest zawsze od strony lewej ku prawej, nitkę prowadzi się zawsze poziomo. Zasadą jest, że każde skrzyżowanie krzyżuje się z poprzednim, a we wzorze po linii prostej nabiera się na igłę zawsze jednakową liczbę. Regularne ściegi dają efekt romboidalnej kratownicy, przy czym miejsca ściegów są naprzemianległe [Piskorz-Branekova 2007: 10–11]; 4) różnych rodzajów żeńskiego obuwia, jak: *czerewiczki* – kobiece buty sznurowane, sięgające do kostek; *tufli* – kobiece pantofle na niewielkim obcasie zapinane na pasek; *postoły* (*łapcie*) – plecione obuwie z łyka najczęściej lipowego, niekiedy wierzbowego lub wiązowego, ocieplone w części pod wyściółką („podszywką") [Piskorz-Branekova 2007: 13, 115]; 5) naturalnej i sztucznej biżuterii, jak: *korale prawdziwe* – walcowate lub okrągłe koraliki z korala szlachetnego; *dętki* – korale szklane, puste w środku, lekkie, wielokolorowe, łatwo się tłukące [Piskorz-Branekova 2007: 12–13].

Odmienności charakteryzowanego tu, zarówno tradycyjnego, jak i szytego z tkanin samodziałowych, krojonego, zdobionego, kreowanego, wzorowanego na modzie miejskiej przełomu XIX i XX wieku, jakże rzadko eksponowanego, codziennego oraz świątecznego, regionalnego symbolu bielsko-hajnowskiego dziedzictwa materialnego dowodzą zatem zarówno pojedyncze nazwy i wieloczłonowe, czasami dodatkowo definiowane, określenia współtworzących go denotatów reprezentowane przez miana: 1) różnych rodzajów ubraniowych tworzyw, jak: aksamit, pasy aksamitu, batyst, bawełna, jedwab, len, płótno, płótno bawełniane, fabryczne płótno bawełniane, płótno

samodziałowe, samodziałowe płótno, pasy płótna, tiul, tybet, wełna czesankowa owiec lub kóz tybetańskich, tkanina fabryczna, tkaniny lniane, samodział, tkanina samodziałowa, tkaniny samodziałowe, lniany samodział, sukno, tkaniny gładkie, samodziałowe sukno, wełna, wełniany samodział, samodział wełniany, wełniana nić, łyko, skóra, szkło; 2) różnych rodzajów nakryć głowy i ich komponentów, jak: chustka, płócienna chustka, chustka z grubszej wełny, chustka z samodziałowego sukna, płatok, chustka z samodziałowego płótna, płócienny płatok, płócienny płatok wiązany do tyłu na karku, chustki, chustki z tybetu, chustki tybetowe, chustki tybetowe wiązane pod brodą, płatok, chustka z samodziałowego sukna, chusty, chusty kraciaste, czepek, czerwony czepek, czepek z długimi wiązaniami, czepki starego typu, czepki szyte z czerwonego, fabrycznego płótna bawełnianego gładkiego, główka, główka w kształcie czapeczki, miękka główka, główka ściągana z tyłu tasiemką, główka ściągana z tyłu sznureczkiem, otok, otok czepka, półczepek, półczepki z batystu zdobionego haftem maszynowym, półczepki szyte z białego płótna, półczepki szyte z tiulu, kwiaty; 3) różnych rodzajów spódnic i ich elementów, jak: andarak, sajan, spódnica, spódnicia, tradycyjne spódnice, spódnice starszego typu, spódnica z samodziału, spódnica z wełnianego samodziału, spódnica z samodziału wełnianego, gładka spódnica, kraciasta spódnica, spódnica ułożona w części górnej w drobne, ale gęste zakładki, spódnica z kraciastej tkaniny, spódnica w kratę czerwono-żółto-czarną na tle czerwonym, pasiasta spódnica, spódnica prążkowana na tle czerwonym, spódnica w ciemnych spokojnych kolorach, spódnice gładkie, spódnice z tkanin gładkich, spódnice z samodziałowych tkanin gładkich, spódnice z tkanin kraciastych, spódnica z tkanin samodziałowych kraciastych, spódnice kraciaste, spódnice z tkanin pasiastych, spódnice z tkanin samodziałowych pasiastych, spódnice prążkowane, spódnica wszyta w wąską oszewkę, spódnice o prostym przodzie i bokach, miejskie spódnice z niewielką turniurą, miejskie spódnice rozszerzane ku dołowi, kliny, oszewka, wąski pasek-oszewka, zakładki, niewielka turniura; 4) różnych rodzajów zapasek i ich detali, jak: zapaska, podpołnik, pudpołnik – zapaska świąteczna, zapaska świąteczna marszczona ku górze, zapaska marszczona u góry, zapaska rozszerzana ku dołowi, połka – zapaska codzienna połka, półka – zapaska wybitnie robocza, zapaska robocza w części górnej podwinięta, zapaska robocza ściągana i mocowana w pasie przeciągniętym przez obrębek sznurkiem, zapaski, zapaski wełniane, zapaski noszone do stroju codziennego, zapaski noszone do stroju świątecznego, późniejsze zapaski, zapaski szyte z gładkich cienkich tkanin wełnianych produkcji fabrycznej, dolny brzeg zapaski, gładki dolny brzeg zapaski, pasek, oszewka, wąski pasek-oszewka, oszewka ze specjalnie utkanego samodziałowego paska tkaniny, sznurek, przeciągnięty przez obrębek sznurek; 5) różnych rodzajów okryć wierzchnich, współtworzących je elementów i charakteryzującego

je kroju, jak: koszula, koszula z bufiastymi rękawami, bufiaste rękawy, koszula z rozcięciem na środku zapinana na małe guziczki, rozcięcie, umiejscowione centralnie rozcięcie, wzmocnione rozcięcie, głębokie rozcięcie, wzmocnione pasami płótna, część górna koszuli, część dolna koszuli, mankiety, rękawy przymarszczone i wszyte w mankiety, stójka, kołnierzyk-stójka, kownier, kowner, drobne szklane guziczki przyszyte na mankietach, drobne szklane guziczki przyszyte na mankietach oraz po lewej stronie rozcięcia koszuli i stójki, przód koszuli, plecy koszuli, rękawy koszuli, przyramki koszuli, kobiece koszule, koszule kobiece, krój przyramkowy soroczka – koszula o kroju przyramkowym, soroczki, soroczki o kroju przyramkowym, soroczki o bufiastych rękawach, soroczki wpuszczane pod spódnice, soroczki wpuszczane pod zapaskę, kaftanik, ciemny kaftanik o miejskim kroju, kaftanik z cienkiej tkaniny fabrycznej, kożuch, kożuchy, kożuszki, kożuszki o kobiecym kroju i obcisłym stanie, kożuszki rozszerzające się na dole; 6) różnych rodzajów obuwia i jego detali, jak: buty sznurowane, trzewiczki, trzewiczki na obcasiku, sznurowane trzewiczki, sznurowane ciemne, trzewiczki na obcasiku, czerewiczki, sięgające do kostek buty sznurowane, pantofle, pantofle na niewielkim obcasie, pantofle zapinane na pasek, obcasik, niewielki obcas, pasek, łapcie postoły; 7) różnych odzieżowych akcesoriów, dodatków i współtworzących je elementów, jak: chusta naramienna w kolorowe kwiaty, jedwabny szal, jedwabny szal w kolorze kremowym; 8) różnych rodzajów haftów i wyszywanych nimi garderobianych części, jak: haft ręczny, batyst zdobiony haftem ręcznym, haft maszynowy, batyst zdobiony haftem maszynowym, hafty maszynowe, hafty wykonane maszynowo, hafty maszynowe płaskie, hafty maszynowe dziureczkowe, haft angielski, haft dziurkowy, haft dziureczkowy, haft utworzony z dziurek o różnym kształcie, fabryczny haft angielski, odszycie z pasa fabrycznego haftu angielskiego, dolny brzeg zapaski wykończony odszyciem z pasa haftu angielskiego, brzeg zapaski wykończony odszyciem z pasa fabrycznego haftu angielskiego, haft krzyżykowy, pasy czerwono-czarnego haftu krzyżykowego, szlak czerwono-czarnego haftu krzyżykowego, haft liczony, pasy czerwono-czarnego haftu liczonego, haft z wełnianej nici, kożuszki obszyte haftem z wełnianej nici, ścieg Janina, haft wykonany ściegiem Janina, przody kieszeni zdobione rzędami haftu wykonanego ściegiem Janina, rękawy zdobione rzędami haftu wykonanego ściegiem Janina, haftowana stójka, koszula z haftowaną stójką, kobiece koszule z haftowaną stójką, szeroki otok zdobiony haftem, dół otoku zdobiony haftem; 9) różnych rodzajów „kostiumowych" dekoracji, jak: pasmanteria, kolorowa pasmanteria, rzędy kolorowej pasmanterii, ozdobne naszycia z kolorowej pasmanterii, koronka, bawełniana koronka, biała bawełniana koronka, ozdobne naszycia z białej bawełnianej koronki, wiązania obszyte koronką, fabryczna koronka, zapaska obszywana fabryczną koronką, zapaska na dole obszyta fabryczną

koronką, szeroki otok zdobiony koronką, wąska fabryczna koronka, dół otoku zdobiony wąską fabryczną koronką, wąska koroneczka, odszycie z wąskiej koroneczki, tasiemka, zapaska na dole obszywana tasiemką, zapaska na dole obszyta tasiemką, szeroki otok zdobiony tasiemką, tiul, tiulowa tasiemka, dół otoku zdobiony tiulową tasiemką, pasek tiulu, zapaska obszywana na dole paskiem tiulu, zapaska na dole obszyta paskiem tiulu, wstążki, ozdobne naszycia z wstążek, naszycia z pasów aksamitu, zapaska obszyta paskiem tiulu, wiązania o brzegach gładkich, wiązania wykończone ząbkami, drobne drukowane wzory; 10) charakterystyczne zarówno dla różnych rodzajów naturalnej oraz sztucznej biżuterii, jak: bursztyny, korale, prawdziwe korale, korale prawdziwe, koraliki z korala prawdziwego, okrągłe koraliki z korala szlachetnego, walcowate koraliki z korala szlachetnego, dęte szkło, korale z dętego szkła, szklane paciorki, barwne szklane paciorki, sznur barwnych szklanych paciorków, kilka sznurów barwnych szklanych paciorków, masy plastyczne, tanie koraliki z różnych mas plastycznych.

Lingwokulturologa-dialektologa wrażliwego nie tylko na bogactwo języka, lecz także na piękno tradycyjnych północnokresowych artefaktów zafrapują z pewnością, świadczące o interferencji kulturowo-językowej, „ocalone od zapomnienia" przez oboje autorów przybliżanych tu etnograficznych tekstów popularnonaukowych, czasami wariantywne, regionalne nazwy i nazwy o regionalnym brzmieniu oraz regionalnej proweniencji, jak:

> *czepieć / czapiec* = składające się z otoku i główki nakrycie głowy mężatki; *płatok / kosynka* = pokryta drobnymi drukowanymi wzorami biała płócienna chustka; *andarak* = spadająca do pół łydki spódnica uszyta z kraciastej tkaniny samodziałowej o czerwonym tle; *sajan* = długa, sięgająca prawie do kostek, gładka, pasiasta lub kraciasta spódnica z wełnianego samodziału; *spódnicia* = spódnica z samodziału wełnianego ułożona w części górnej w drobne, ale gęste zakładki (zbory) i wszywa w wąską oszewkę, dołem podszyta pasem gładkiego samodziału w kolorze kontrastowym, którego wąski pasek był widoczny w prawej stronie; *półka / połka* = zapaska robocza z grubego ciemnego samodziału lnianego i (najczęściej w kolorze ciemnoszarym, ciemnobrązowym, niekiedy czarnym), zawsze długa (sięgająca do kostek), szeroka (przysłaniająca przód i głęboko boki spódnicy), w części górnej podwinięta, ściągana i mocowana w pasie przeciągniętym przez obrąbek sznurkiem; *połka* = zapaska codzienna; *połka / półka* = zapaska wybitnie robocza; *pudpołniki / podpolniki / pudpoliki* = zapaski noszone do stroju świątecznego i częściowo codziennego; *soroczki* = kobiece koszule noszone zarówno do stroju codziennego, jak i świątecznego; *oszewka* = pasek ze specjalnie utkanego samodziałowego paska tkaniny; *onuce/ onuczki / onuczi* = kwadratowe lub prostokątne płaty najczęściej lnianego samodziału; *czerewiczki* = sięgające do kostek kobiece buty sznurowane; *tufli* = zapinane na pasek kobiece pantofle na niewielkim obcasie; *postoły / łapcie* = plecione obuwie z łyka najczęściej lipowego, niekiedy wierzbowego lub wiązowego, ocieplone w części pod wyściółką („podszywką"); dętki = puste szklane korale.

Będące inspiracją niniejszych rozważań etnograficzne opisy, wyróżniają się ponadto, oddziałującą na zmysły, werbalną wizualizacją charakteryzowanego stroju, współtworzących go części i ubraniowych dodatków. Ich językowymi wykładnikami są utrwalone w celowo przytaczanych cytatach: 1) chromatyczne nazwy barw, jak: biała bawełniana koronka, białe płótno, półczepki szyte z białego płótna, biała płócienna chustka, białe płótno bawełniane, guziczki białe, czerwony czepek, tło w kolorze czerwonym, wyraźne, czerwone tło, czerwone fabryczne płótno bawełniane gładkie, czepki szyte z czerwonego fabrycznego płótna bawełnianego gładkiego, krata czerwono-żółto-czarna, spódnica w kratę czerwono-żółto-czarną na tle czerwonym, spódnica prążkowana na tle czerwonym, spódnice prążkowane na tle czerwonym, czerwony wątek, tło czerwone, kraciasta tkanina samodziałowa o czerwonym tle, czerwono-czarny haft krzyżykowy, pas czerwono-czarnego haftu krzyżykowego, szlak czerwono-czarnego haftu krzyżykowego, pas czerwono-czarnego haftu liczonego, delikatne kraty granatowe na wyraźnym czerwonym tle, delikatne kraty żółte na wyraźnym czerwonym tle, delikatne kraty zielone na wyraźnym czerwonym tle, czarna osnowa, fabryczne płótno bawełniane w bardzo drobne, czarne wzory, ścieg Janina w kolorze brązowym, ścieg Janina w kolorze zielonym, ścieg Janina w kolorze żółtym, haft wykonany ściegiem Janina w kolorach najczęściej żółtym, zielonym i brązowym, jedwabny szal w kolorze kremowym, guziczki kremowe, guziczki granatowe, szary samodział, wyprawione na ciemnobrązowo skóry baranie, żółty wątek, skóra wyprawiana na żółto, chusty w ciemnych barwach, spódnice w ciemnych spokojnych kolorach, sznurowane ciemne trzewiczki na obcasiku, ciemny kaftanik, ciemny samodział lniany w kolorze ciemnoszarym, ciemny samodział lniany w kolorze ciemnobrązowym, ciemny samodział w kolorze czarnym, fabryczne barwne chustki tybetowe, barwne szklane paciorki, pasmo gładkiego samodziału w kolorze kontrastowym, osnowa i wątek w dwóch kontrastowych kolorach, kolorowa pasmanteria, rzędy kolorowej pasmanterii, pasmo gładkiego samodziału w kolorze kontrastowym, korale wielokolorowe, kolorowe kwiaty, chusta naramienna w kolorowe kwiaty chustki z tybetu w ostrych kolorach; 2) nacechowane przestrzennością nazwy figur, kształtów i wzorów, jak: motywy roślinne, zgeometryzowane motywy roślinne, esowato ułożona gałązka z kwiatami i listkami, chustki z tybetu z wyraźnym kontrastowym wzorem kwiatowym, większe kwiatki i bukieciki pośrodku chustek tybetowych, otok – prostokątny pasek tkaniny o jednostronnie zaokrąglonych końcach, romboidalna główka obszyta koronką, główka w kształcie czapeczki, kwadratowe kawałki płótna, prostokątne kawałki płótna, kawałki płótna zszywane wzdłuż linii prostych, onuce – kwadratowe płaty lnianego samodziału, onuce – prostokątne płaty lnianego samodziału, prostokątne płaty materiału, kształt trapezu zapasek płóciennych, dziurki o różnym kształcie, pionowe

zaszewki, samodziały kraciaste, tkaniny samodziałowe kraciaste, kraciasta tkanina samodziałowa o czerwonym tle, chusty kraciaste, spódnica kraciasta, spódnica z kraciastej tkaniny, spódnice z tkanin kraciastych, spódnice z tkanin samodziałowych kraciastych, spódnice kraciaste, tkaniny pasiaste, samodziały pasiaste, tkaniny samodziałowe pasiaste, pasiasta spódnica, spódnice z tkanin pasiastych, spódnice z tkanin samodziałowych pasiastych, spódnice prążkowane, kliny, okrągłe koraliki z korala szlachetnego, walcowate koraliki z korala szlachetnego; 3) miana sugerujące strukturalny „monolit" ubraniowych tkanin, jak: gładkie tkaniny, tkaniny gładkie, lekko się mieniące tkaniny gładkie, spódnice z tkanin gładkich, gładka spódnica, spódnice gładkie, zapaski szyte z gładkich cienkich tkanin wełnianych produkcji fabrycznej, gładki dolny brzeg zapaski, fabryczne płótno bawełniane gładkie, tkaniny samodziałowe gładkie; 4) nazwy wskazujące na szerokość, długość, wielkość, ilość, grubość, ciężar, jak: szeroki otok, dość szeroki otok, oszewka – wąski pasek, wąska oszewka, spódnica wszyta w wąską oszewkę, dół otoku zdobiony wąską fabryczną koronką, wąska koroneczka, cienkie płótno, samodział cienki, gładkie cienkie tkaniny wełniane produkcji fabrycznej, cienka tkanina fabryczna, chustka z grubszej wełny, grube chusty, duże, grube chusty, płótno grube, gruby samodział, szary gruby samodział, zapaska robocza z grubego ciemnego samodziału lnianego, grubsza wełna, drobne zakładki, drobne, ale gęste zakładki, szlak drobnych motywów wzdłuż wszystkich czterech boków, guziczki, drobne szklane guziczki, małe guziczki, sznureczek, 15 centymetrowa zakładka, późniejsze nieco węższe zapaski (około 80 cm), 210 cm obwód spódnicy, pas samodziału szerokości około 70 cm i długości około 98 cm, zapaski krojone z trzech klinów, zapaski płócienne krojone z jednego kawałka płótna, spódnice szyte z czterech szerokości tkaniny, trzy szerokości samodziału, szersze spódnice starszego typu, spódnica spadająca do pół łydki, długa, sięgająca prawie do kolan spódnica, obszerne kożuchy, kożuszki sięgające do połowy łydek, miejskie spódnice długie do kolan, długie wiązania, zapaska robocza szeroka, zapaska przysłaniająca przód i głęboko boki spódnicy, zapaska robocza długa, zapaska robocza sięgająca do kostek, buty sięgające do kostek, niewielka turniura, kaftanik z cienkiej tkaniny fabrycznej, ciemny kaftanik o miejskim kroju, dwa niewielkie różki, obcasik, niewielki obcas, pantofle na niewielkim obcasie, trzewiczki, koraliki z korala szlachetnego, drobne drukowane wzory, kołnierzyk, korale lekkie.

Godne uwagi są też utrwalone w nich nacechowane aksjologicznie, wartościujące „dane językowe", jak: obowiązkowe nakrycie głowy mężatki, dobrze wybielone płótno, dobrze wybielone płótno dobrej jakości, samodział cienki starannie bielony, płótno grubsze gorsze gatunkowo, delikatne kraty żółte na wyraźnym, czerwonym tle, pudpołnik – zapaska świąteczna, połka – zapaska codzienna, połka / półka – zapaska wybitnie robocza, zapaski noszone

do stroju codziennego, zapaski noszone do stroju świątecznego, oszewka – pasek ze specjalnie utkanego samodziałowego paska tkaniny, korale łatwo się tłukące, tanie koraliki z różnych mas plastycznych.

Do nielicznych należą natomiast zwroty i wyrażenia werbalizujące czynności wykonywane nad poszczególnymi detalami dawnego kobiecego stroju bielsko-hajnowskiego, jak: spódnice krojono z klinów, spódnice najczęściej szyte były z tkanin samodziałowych kraciastych, spódnice starszego typu szyto z czterech szerokości tkaniny, górną część koszuli szyto z cienkiego, dobrze wybielonego płótna dobrej jakości, spódnice szyto zgodnie z modą miejską, ubiory szyte z tkanin samodziałowych, krojone i zdobione według mody miejskiej, zakładki wszywano w wąski pasek, czepki szyte z czerwonego fabrycznego płótna bawełnianego gładkiego, kożuchy szyto ze skóry wyprawionej na żółto i obszywano haftem z wełnianej nici.

Powyższe ustalenia dowodzą, że dzięki wnikliwej lingwokulturologicznej lekturze dwóch dopełniających się współczesnych etnograficznych tekstów popularnonaukowych, a przede wszystkim dzięki współtworzącemu je językowi, który „stanowi integralną część systemu poznawczego człowieka" [Sławkowa 2013: 171], możliwa stała się rekonstrukcja jednego z mniej znanych, przez co unikatowych, północnokresowych regionalnych strojów kobiecych. Taka interdyscyplinarna ochrona owego tradycyjnego, również kresowego, dziedzictwa, w tym wpisujących się w nią strojów ludowych, stanowi bowiem odpowiedź na ponadczasowy apel Artura Hazeliusa, który w 1891 r. konstatował:

> Podczas swojej podróży stałem się świadomy znikania […] narodowych kostiumów, rękodzieł i artystycznej umiejętności dawnych generacji. To wrażenie i obojętność władz spowodowały, że uważam za obowiązek każdego prawego obywatela, aby zachować dla przyszłości wszystko, co może być zachowane z tych lub innych rzeczy [Szałygin 2005: 131].

References

Górski Jarosław. 2013. *Bielszczanka*. Warszawa: De Agostini Polska Sp. z o. o.

Karwicka Teresa. 1995. *Ubiory ludowe w Polsce*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

Kolberg Oskar. 1977. *Przysłowia*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Masłowska Danuta, Masłowski Włodzimierz. 2003. *Przysłowia polskie i obce*. Warszawa: Świat Książki.

Minksztym Joanna. 2010. *A „…z jarmarku najpiękniejszych koralików sznur…" Symbolika i funkcja biżuterii koralowej w polskiej kulturze ludowej i popularnej (XIX–XXI w.)* (78–85). W: *Koral, perła i inne wątki. Biżuteria w Polsce*. Red. K. Kluczwajd. Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki.

Piskorz-Branekova Elżbieta. 2006. *Polskie stroje ludowe* cz. 1. Warszawa: Sport i Turystyka – MUZA SA.

Piskorz-Branekova Elżbieta. 2007. *Polskie stroje ludowe* cz. 2. Warszawa: Sport i Turystyka – MUZA SA.

Piskorz-Branekova Elżbieta. 2008. *Biżuteria ludowa w Polsce*. Warszawa: Sport i Turystyka – MUZA SA.

Sławkowa Ewa. 2013. *Tekst literacki. Propozycja „lektury językoznawczej"* (169–190). W: *Zielonogórskie seminaria językoznawcze 2011*. Red. M. Hawrysz, M. Uździcka. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Szałygin Jerzy. 2005. *Zabytki etnograficzne w Polsce i ich ochrona* (132–139). W: *O zabytkach. Opieka, ochrona, konserwacja*. Red. T. Rudkowski. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Towarzystwa Opieki nad Zabytkami.

Węgorowska Katarzyna. 2019. *Od Gorgony do Kolberga. Rzecz lit(h)olingwistyczno-kulturologiczna o koralach / koralowcach w polszczyźnie*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Węgorowska Katarzyna. 2023. *Wyróżniki dawnego męskiego stroju bielsko-hajnowskiego zwerbalizowane w dwóch etnograficznych opracowaniach popularnonaukowych*. „Acta Albaruthenica" 23: 95–110.

STRESZCZENIE: Niniejszy artykuł to kontynuacja rozważań o lingwokulturologicznych wyróżnikach dawnego tradycyjnego stroju bielsko-hajnowskiego. Tym razem językowo-kulturologicznej refleksji poddane zostały komponenty dawnego żeńskiego ubioru z okolic Bielska Podlaskiego i Hajnówki. Ich rekonstrukcji dokonano na podstawie dwóch popularnonaukowych publikacji etnograficznych autorstwa Elżbiety Piskorz-Branekovej (2007) oraz Jarosława Górskiego (2013). Dzięki wnikliwej lekturze obu opracowań ustalono zwerbalizowane w nich elementy współtworzące jeden z najbardziej „archaicznych i prostych", a zarazem „eleganckich i swoistych w formie i charakterze" dawnych regionalnych „kostiumów". Utrwalone w nich nazwy: 1) ozdób i nakryć głowy (*wstążki*, *kwiaty*, *chustki tybetowe*), 2) koszul (*soroczki*), 3) różnych rodzajów spódnic (*andarak*, *sajan*), 3) odmiennych rodzajów zapasek (*połka*, *pudpołnik*), 5) zimowych kożuchów, 6) obuwia i związanych z nim onuc (*postoły*, *tufli*), 7) biżuterii (*korale prawdziwe*, *dętki*), 8) haftów i innych „kostiumowych" dekoracji (*ścieg Janina*, *tiulowa tasiemka*), dowodzą, że tradycyjne stroje ludowe są reprezentatywnymi denotatami poszczególnych regionalnych małych ojczyzn, których lokalne dziedzictwo językowe ocala od zapomnienia językowo-kulturową spuściznę narodu.

SŁOWA KLUCZOWE: kobiecy strój bielsko-podlaski, etnografia, lingwokulturologia, werbalizacja, nazewnictwo, interferencja kulturowo-językowa.

АНАТАЦЫЯ: Дадзены артыкул з'яўляецца працягам разгляду характэрных лінгвакультуралагічных рысаў традыцыйнага старога бельска-гайнаўскага строю. Гэтым разам моўна-культуралагічныя разважанні прысвечаныя элементам даўняга жаночага адзення з ваколіцаў Бельска Падляскага і Гайнаўкі. Яго рэканструкцыя праведзена на падставе дзвюх навукова-папулярных этнаграфічных публікацый Эльжбеты Піскаж-Браняковай (2007) і Яраслава Гурскага (2013). Дзякуючы ўважліваму прачытанню абодвух даследаванняў, устаноўлены вербалізаваныя ў іх элементы, якія ўтвараюць разам адзін з найбольш "архаічных і простых" і ў той жа час "элегантных і непаўторных паводле формы і характару" старых рэгіянальных "касцюмаў". Замацаваныя ў іх назвы: 1) упрыгожанняў і галаўных убораў (*стужкі, кветкі, тыбецкія хусткі*); 2) кашуль (*сарочкі*);

3) рознага кшталту спадніц (*андарак, саян*); 4) розных відаў фартухоў (*полка, падпольнік*); 5) зімовых кажухоў; 6) абутку і звязаных з ім ануч (*пасталы, туфлі*); 7) біжутэрыі (*каралі сапраўдныя, трубачкі*); 8) вышыўкі і іншых "касцюмных" упрыгожанняў (*шво Яніна, цюлевая тасемка*) – даказваюць, што традыцыйныя народныя строі прадстаўленыя дэнататамі асобных "малых радзім", мясцовая моўная спадчына якіх выратоўвае культурныя набыткі народа ад забыцця.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: жаночы бельска-падляскі строй, этнаграфія, лінгвакультуралогія, вербалізацыя, наменклатура, культурна-моўная інтэрферэнцыя.

Data przesłania artykułu: 10.05.2024
Data akceptacji artykułu: 24.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Katarzyna Węgorowska – Polska, Uniwersytet Zielonogórski, Pracownia Kultury i Dziedzictwa Ludowego; dr hab., prof. UZ; specjalność: językoznawstwo polskie; zainteresowania naukowe: polszczyzna i kultura Kresów Północno-Wschodnich, lit(h)olingwistyka (ambronimia, gemmonimia, gliptonimia, tezauronimia), językowe wyróżniki prawdziwej oraz sztucznej biżuterii.

Adres: Pracownia Kultury i Dziedzictwa Ludowego, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Zielonogórski, al. Wojska Polskiego 69, 65-762 Zielona Góra, Polska.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Węgorowska Katarzyna. 2023. Album *Wilno i Wileńszczyzna na przełomie wieków w fotografii Stanisława Filiberta Fleury (1858–1915)* inspiracją lingwokulturologicznych refleksji. „Bibliotekarz Podlaski" 3/2023: 55–85.
2. Węgorowska Katarzyna. 2023. *Kilka językowo-kulturologicznych uwag o perłach współtworzących sztuczną biżuterię.* „Białostockie Archiwum Językowe" 23: 257–284.
3. Węgorowska Katarzyna. 2023. *Kilka lit(h)olingwistycznych uwag o cechach minerałów, skał i kamieni zwerbalizowanych w Małym słowniku wyrazów obcych Michała Arcta z 1911 roku*. „Słowo. Studia językoznawcze" 14/2023: 270–281.

VARIA

Materiały

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Mikałaj Chaustowicz, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.18

Mikałaj Chaustowicz / Мікола Хаўстовіч

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3007-0603
e-mail: m.khaustovich@uw.edu.pl

Іван Луцкевіч пра беларускае адраджэнне ў нямецкамоўным украінскім часопісе

Ivan Lutskevich about the Belarusian revival in a German-language Ukrainian magazine
Iwan Łuckiewicz o odrodzeniu białoruskim w niemieckojęzycznym czasopiśmie ukraińskim

У апошняе дзесяцігоддзе XIX ст. беларускае нацыянальнае жыццё зрэдчас выяўляла сябе кніжнымі і газетнымі публікацыямі, роспачна нагадваючы пра свой бядотны стан, бо не жадала, каб, як таму чалавеку перад скананнем, мову заняло. З лёгкай рукі Мацея Бурачка (Францішка Багушэвіча) і А. J. (Аляксандра Ельскага) наступнікі пачалі паўтараць раз за разам, што мову "my sami puścili na ździek, nie raŭnujuczy, jak i pany wialikije achwotniej haworać pa francuzku, jak pa swojmu" [Buraczok 1891: IV], што трэба палюбіць "ŭsim sercam swajù ròdnaju, zaniadbànaju, światuju biełaruskuju mowu, katoraja z pradwieku nia tolka byłà wàszaju u siołach, no jej używali sàmyje daŭniejszyje manarchi kraja i ich wialmoży" [A. J. 1892: 4].

"Мы пусцілі на здзек…", "мы занядбалі сваю мову…". Складваецца ўражанне, што пачынальнікі беларускага адраджэння не ведалі сапраўдных прычынаў нацыянальнае летаргіі народу, не чыталі газетку Яські, гаспадара з-пад Вільні (Кастуся Каліноўскага), а таксама іншую літаратуру часоў Паўстання 1863 года альбо проста не згадвалі пра гэтыя прычыны з цэнзурных меркаванняў, разлічваючы на магчымасць паўлегальнага пашырэння сваіх выданняў. Але, пераклаўшы віну на саміх сябе за нацыянальнае бяспамяцтва і рэнегацтва, ці магчыма было дасягнуць поспеху ў справе адраджэння народу, станаўлення нацыі? Ці магчыма было, не адшукаўшы каранёў таго зла, якое шмат дзесяцігоддзяў труціла,

не давала развівацца здаровым сілам народнага арганізму, не назваўшы гэтае зло, пачынаць увогуле справу адраджэння?

“Старыя” дзеячы, абапіраючыся на традыцыі сваіх папярэднікаў, не мелі шансаў дастукацца да розумаў і сэрцаў малацывілізаванае сялянскае грамады. Мацей Бурачок, А. J., Шыман Рэўка з-пад Барысава, Янка Лучына, Адам Гурыновіч і нешматлікія іншыя, ставячы і часткова вырашаючы надзённыя праблемы, якія болем праціналі асяроддзе, што іх атачала, з аб’ектыўных, а часцей – суб’ектыўных прычынаў не маглі яшчэ ў той час мысліць нацыянальна-палітычнымі катэгорыямі, а г. зн. не маглі быць і генератарамі нацыянальнае ідэі, нягледзячы на вялікую каштоўнасць іхнага творчага даробку дзеля гэтае ідэі.

Тым часам на хвалі пашырэння сацыялістычных ідэй на пачатку XX ст. прыйшло пакаленне, абцяжаранае не грузам старашляхецкага сарматызму, але ўніверсітэцкаю ведаю ды ідэямі забароненае літаратуры. У колах народжанае ў 1902 г. Беларускае рэвалюцыйнае партыі ўзнікла ўлётка *Do inteligencyi*, выдадзеная на гектографе, а пазней перадрукаваная ў лютаўскім нумары часопіса Польскае сацыялістычнае партыі “Przedświt” як частка артыкула Вітольда Ёдкі-Наркевіча (1864–1924; псеўданім Wroń) *Z powodu odezwy białoruskiej* (*З нагоды беларускае адозвы*) [гл.: Хаўстовіч 2019: 303–308].

Пэўна ж, з гэтага асяроддзя выйшла яшчэ адна публікацыя, якая нават больш востра адказвала на пытанне: хто віноўны ў тым, што васьмімільённы народ, які можа ганарыцца сваім мінулым, застаецца невядомым цэламу свету і можа неўзабаве знікнуць з этнаграфічнае карты Еўропы. Маем на ўвазе нямецкамоўны артыкул *Das totgesagte Weissrussland*, надрукаваны ў 19-м нумары двухтыднёвіка „Ruthenische Revue” (першая палова кастрычніка 1904 г.), а ў хуткім часе – у перапрацаваным выглядзе, у перакладзе на ангельскую мову пад тытулам *The White-Russians. A Nation driven back into the Middle Ages under Muscovite rule* (*Беларусы. Нацыя, адкінутая маскавіцкім панаваннем назад у Сярэднявечча*) у штомесячным часопісе “The Anglo-Russian” (снежань 1904 г.)[1].

Хіба ўпершыню адукаваная Еўропа магла даведацца пра яшчэ адзін невялікі народ (Völklein), прыгнечаны расейскім царызмам. І, пэўна, даведалася, улічваючы нямецкамоўную і англамоўную версіі артыкула.

Мы мяркуем, што загаловак *Das totgesagte Weissrussland* (а можа, і сам артыкул) навеяны развагамі Адама Кіркора пра будучыню беларускае мовы і самой Беларусі:

[1] Інфармацыя Антона Адамовіча, які спасылаецца на Вітаўта Кіпеля [гл.: Адамовіч 1983: 26].

> Smutne nasze dzieje z lat ostatnich zmieniły postać rzeczy. Niewolno już śpiewać pieśniarzom i dudarzom białoruskim. Białorusin nie|zobaczy więcej swej pracy drukiem ogłoszonej. Dźwięk mowy ojczystej nie|zabrzmi mu nawet w kościele. W szkołach dziś licznych uczy się po rossyjsku. ***Białoruś umrzeć musi*** (вылучэнне нашае. – *М. Х.*), jako odrębne, jedne z najstarszych plemion słowiańskich, od wieku IX przeważnie występujące w dziejach Litwy i Rusi, umrze w swej narodowej odrębności[2] [Kirkor 1874: 55].

Аўтарам нямецкае публікацыі быў нехта "Heb. Palisander", што нібыта жыў у Слуцку. З тэксту таксама можна зразумець, што беларусы – суайчыннікі аўтара (meiner Konnationalen), што "Heb. Palisander" няблага арыентуецца ў далёкай і сённяшняй гісторыі краю, ведае прадстаўнікоў яго літаратуры.

Выявіў сваю асабовасць і перакладнік артыкула *Das totgesagte Weissrussland* на ангельскую мову: ва ўступнай нататцы ад рэдактара ён зазначае, што сам "народжаны і ўзгадаваны сярод Беларусаў і можа пацьвердзіць сьветчаньне аўтара" [цыт.: Адамовіч 1983: 26].

На жаль, нам не ўдалося адшукаць патрэбны нумар "The Anglo-Russian" (1897–1914), але знайшліся звесткі пра ягонага рэдактара Якуба Прылукера (Jaakoff Prelooker, 1860–1935)[3], які нарадзіўся ў Пінску, вучыўся ў слонімскай школе рабінаў, закончыў Жытомірскі жыдоўскі настаўніцкі інстытут, працаваў у Адэсе, а ў 1891 г. эміграваў у Англію [гл.: Slatter 1984], дзе заснаваў часопіс "дзеля ачалавечвання расейскіх варвараў", бо матэрыялы, якія з'яўляліся ў ім, былі асноўным стрыжнем эмігранцкае кампаніі па ліквідацыі позневіктарыянскае русафобіі ("the émigré campaign to redress late Victorian russophobia" [Peaker 2006, online]). Праўда, часопіс адначасна раскрываў праўду пра Расію, аспрэчваў погляды і выказванні апалагетаў імперыі, выкрываў зверствы царскага рэжыму, выстаўляючы расейскі ўрад на суд цывілізаванага свету.

Пра артыкул "Heb. Palisander'a" ўпершыню згадаў Антон Луцкевіч (1884–1942) у зборніку ўспамінаў *Памяці Івана Луцкевіча* (1920):

> У 1904 годзе Іван Луцкевіч канчае археолёгічны інстытут і атрымлівае камандзіроўку дзеля навуковых досьледаў у Беларусь і дзеля далейшае навукі ў Вену, куды ў тым-жа годзе і выяжджае. У Вене ён працуе ў універсытэце у „Slavisches Seminar" пад кіраўніцтвам праф. Ягіча. Там-жа

---

[2] "Сумныя падзеі апошніх гадоў змянілі стан рэчаў. Нельга ўжо спяваць песнярам і дударам беларускім. Беларус не ўбачыць больш надрукаванае свае працы. Зыкі бацькоўскае мовы не загучаць яму нават у касцёле. У школах, цяпер шматлікіх, вучаць па-расейску. Беларусь мусіць памерці як асобнае, адно з найстарэйшых славянскіх плямёнаў, якое ад IX стагоддзя выступала ў гісторыі Літвы і Русі, памрэ ў сваёй нацыянальнай адметнасці" (*польск.*).

[3] Сям'я паходзіла з Прылукаў, магчыма, Чарнігаўскае губерні [Slatter 1984: 49].

> завязавае знаёмствы з украінскімі дзеячамі і друкуе сваю першую працу аб беларусах і беларускай справе ў журнале „Ukrainische Rundschaŭ”[4], выдаваным украінцамі пад рэдакцыяй д-ра Кушніра (ў нямецкай мове) [Луцкевіч 1920: 9].

У Вену „dla uzupełnienia tam swej wiedzy archeologicznej” [A. N. 1926: 5] І. Луцкевіч ехаў праз Львоў[5] восенню 1904 г. Магчыма, падчас двух- ці трохмесячнага побыту ў сталіцы Аўстра-Венгерскае імперыі ён удзельнічаў у працы „Slavisches Seminar”, якім кіраваў прафесар Венскага ўніверсітэта Ватраслаў Ягіч (1838–1923). Зрэшты, не зусім зразумела, чаму І. Луцкевіч наведвае семінар філолага-славіста В. Ягіча? Нібыта ж накіраваны ён у Вену вывучаць археалогію. Хоць, вядома, найважнейшае ў паведамленні тое, што малады беларускі дзеяч наладжвае сувязі з украінскімі выдаўцамі і публіцыстамі ды друкуе сваю “першую працу аб беларусах і беларускай справе ў журнале «Ukrainische Rundschaŭ»”, галоўным рэдактарам якога быў “д-р Кушнір”.

Дзіўна, што пра першую Іванавую працу Антон нічога канкрэтнага не паведамляе: не падае ні загаловак артыкула, ні псеўданім, пад якім гэты артыкул друкаваўся. Павінен быў ён ведаць таксама, што часопіс „Ukrainische Rundschau” выходзіў з 1906 г. па 1915 г. і хіба да 1912 г. пад рэдакцыяй Уладзіміра Кушніра (1881–1933). Але ў дадзенай публікацыі ён не згадаў, што папярэднікам „Ukrainische Rundschau” быў часопіс „Ruthenische Revue”, які выходзіў у прыкладна такім жа фармаце, хоць колькасць старонак была ці не ў два разы меншая.

Афіцыйна выдаўцамі „Ruthenische Revue” з’яўляліся “Basil R[itter] v. Jaworskyj[6], Dr. Andreas Kos[7], Roman Sembratowycz[8]”; апошні быў апрача таго яшчэ і адказным рэдактарам ды актыўным аўтарам двухтыднёвіка.

Выданне было цалкам прысвечанае русінска-ўкраінскай тэматыцы. Прычым русіны – гэта не асобны этнас, а народ, які больш правільна называць “украінцы”, бо ўсе іншыя найменні, у тым ліку – “маларосы”, збліжалі яго з расейцамі, пад уладаю якіх знаходзілася большая частка ўкраінскага люду.

---

[4] Слова *Rundschau* надрукавана гэтак, пэўна, праз недагляд.

[5] У іншым месцы гаворыцца, што ў Львоў І. Луцкевіч заязджаў, “варочаючыся зь Вены” [Луцкевіч 1920: 9].

[6] Маецца на ўвазе Васіль Яворскі (1852–1926), украінскі грамадска-палітычны дзеяч на Галіччыне, дэпутат Дзяржаўнага Савета Аўстра-Венгерскай імперыі ў 1901–1907 гг., праўнік.

[7] Пра Андрэаса Коса вядома толькі тое, што ён быў Reichsratsabgeordneter (дэпутатам Рэйхсрата [Дзяржаўнага Савета] Аўстра-Венгерскай імперыі).

[8] Гаворка пра Рамана Сембратовіча (1875–1906).

Невыпадкова, што ўжо на другім годзе існавання часопіса рэдакцыя звярнулася з просьбаю пракаментаваць сакрэтны "эмскі" загад Аляксандра II ад 30 мая 1876 г. пра забарону друкаваць на тэрыторыі Расейскае імперыі і правозіць праз мяжу кнігі на ўкраінскай мове («на малорусскомъ нарѣчіи»). Больш за дваццаць еўрапейскіх навукоўцаў у адзінаццаці нумарах „Ruthenische Revue" выказалі сваё стаўленне да забароны ўкраінскае мовы ў Расеі ("Das Verbot der ukrainischen Sprache in Russland").

Heb. Palisander, відавочна, быў знаёмы з гэтымі публікацыямі, калі пісаў, што з апытання, "арганізаванага гэтаю газетаю, відаць, што сярод найвыдатнейшых прадстаўнікоў заходнееўрапейскае культуры ёсць людзі, якія з гарачай сімпатыяй ставяцца да эмансіпацыйных намаганняў украінскага народа[9], што, вядома, выклікае дыскамфорт у колах расейскіх панславістаў" [Palisander 1904: 533]. Магчыма, яму таксама рэдакцыя прапанавала выказацца па гэтаму пытанню, але беларускі аўтар палічыў за лепшае падняць на старонках часопіса "беларускае пытанне".

Заўважым, што ўпершыню нямецкамоўнае выданне звярнулася да беларускае тэматыкі. Пазней на старонках часопіса толькі зрэдчас будзе гаворка пра беларусаў і Беларусь. Так, Andreas Mykytiak (Вена) адным словам згадаў суседні край у артыкуле *Die Ruthenen im Lichte der neuesten anthropologischen Forschungen* (*Русіны ў святле найноўшых антрапалагічных даследаванняў*): "Finnische Blondheit käme wohl für die Grossrussen, aber fast gar nicht für Kleinrussland in Betracht, ebensowenig wie warjägisch-germanische für Weissrussland"[10] [Mykytiak 1904: 664].

Вядома, гэта не азначае, што публіцысты „Ruthenische Revue" зусім нічога не ведалі пра паўночнага суседа. Рэдакцыйны артыкул *Die Petersburger Akademie der Wissenschaften über die ruthenische Frage* (*Пецярбургская акадэмія навук пра русінскае пытанне*) сведчыць, што яны былі дастаткова дасведчаныя:

> Die Publizisten, die der ukrainischeu literarischen Sprache das Recht auf Existenz absprechen, berufen sich gern auf Weissrussland. Sie schreckten die russische Regierung und die russische Gesellschaft mit der Perspektive der Freiheit für das weissrussische, gedruckte Wort ab. Was die Zukunft dazu sagt, das Wissen wir nicht, aber die Vergangenheit bezeugt klar, das die Weissrussische Intelligenz sich zu jener Zeit polonisierte, als Gross- und Kleinrussland ihre Schriftsprache noch hoch in Ehren hielten. Und bei jener Intelligenz war nie

[9] Напрыклад, прафесар універсітэта ў Катаніі Марыё Рапісардзі выказаўся лаканічна, але вельмі трапна: "Указ 1876 года – гэта ўдар па цывілізацыі! <..> Хіба існаванне дэспатычнай сістэмы кіравання не з'яўляецца вечным парушэннем найвышэйшых і самых значных каштоўнасцей чалавецтва?" [Rapisardi 1904: 244].

[10] "Для вялікаросаў фінская бландзінка, напэўна, лічылася б, але для Маларосіі – пэўна, не, як і варага-германская для Беларусі" (*ням.*).

> die Lust oder ein Grund vorhanden, sich der volkstümlichen Sprache zuzuwenden, während die Ukrainer dies aus äusserstem Bedürfnis machten[11] [Anonim 1905, nr 18: 451].

Падчас падрыхтоўкі спаранага 23–24 нумару „Ruthenische Revue" за 1905 г. памёр адказны рэдактар Р. Сембратовіч. На ягонае месца прыйшоў Уладзімір Кушнір, які ўжо пэўны час супрацоўнічаў з выданнем. Былі і іншыя змены: часопіс пачаў выходзіць адзін раз у месяц і змяніў тытул на "Ukrainische Rundschau". Прычыну рэдакцыя тлумачыла наступным чынам:

> Die „Ukrainische Rundschau" erscheint als Fortsetzung der „Ruthenischen Revue". Der Grund, welcher uns zu dieser Änderung veranlasst hat, ist derselbe, welcher uns bestimmte, in der „Ruthenischen Revue" ständig und konsequent das europäische Publikum mit der Bezeichnung „ukrainisch" vertraut zu machen. Denn ebenso wie das ruthenische „Rusyn" hat auch die deutsche Bezeichnung „Ruthene" nur eine lokale Bedeutung als Kennzeichnung des in Österreich wohnenden Teiles unseres Volkes, dessen Gros sich ukrainisch nennt und im Auslande unter dem falschen, von der russischen Regierung ihm willkürlich aufgedrängten Namen „Kleinrussen" bekannt ist[12] [Die Redaktion 1906: 1].

Часопіс працягваў друкаваць артыкулы, тэматычна звязаныя з жыццём украінскага народа, ягонаю барацьбою за нацыянальнае адраджэнне. Спарадычна з'яўляліся згадкі і пра Беларусь. І толькі ў 1909 г. рэдакцыя вырашыла даць на сваіх старонках слова самім беларусам:

> In Erfüllung des Wunsches der führenden weissrussischen Kreise, mittels der „Ukrainischen Rundschau" das Ausland über die weissrussische Frage aufzuklären, eröffnen wir die neue Abteilung *Aus Weissrussland*. Die Abteilung wird von weissrussischen Autoren selbst besorgt[13] [Redaktion 1909, nr 6: 271].

---

[11] "Публіцысты, якія адмаўляюць украінскай літаратурнай мове права на існаванне, любяць спасылацца на Беларусь. Яны запалохалі расейскі ўрад і расейскае грамадства перспектывай свабоды беларускага друкаванага слова. Не ведаем, што скажа будучыня, але мінулае яскрава паказвае, што беларуская інтэлігенцыя паланізавалася ў той час, калі Вялікая і Малая Русь яшчэ шанавалі сваё пісьменства. І тая інтэлігенцыя ніколі не мела жадання і прычыны звяртацца да народнай мовы, а ўкраінцы рабілі гэта з крайняй патрэбы" (*ням*.).

[12] "Ukrainische Rundschau" з'яўляецца працягам "Ruthenischen Revue". Прычына, якая падштурхнула нас да гэтае змены, – гэта тая самая прычына, якая абумоўлівала нас пастаянна і паслядоўна знаёміць еўрапейскую аўдыторыю з тэрмінам "украінец" у "Ruthenischen Revue". Бо як і русінскі "русін", нямецкі назоў "Ruthene" мае толькі мясцовае значэнне як абазначэнне тае часткі нашага народу, што жыве ў Аўстрыі, большасць з якіх называе сябе ўкраінцамі і за мяжой вядомы пад самавольна навязаным ім расейскім урадам фальшывым імем "маларосы" (*ням*.).

[13] "Выконваючы жаданне прагрэсіўных беларускіх колаў пазнаёміць праз „Ukrainischen Rundschau" замежныя краіны з беларускім пытаннем, мы адчыняем новы аддзел *Aus Weissrussland*. Тут будуць публікавацца беларускія аўтары" (*ням*.).

На працягу 1909 г. часопіс апублікаваў тры артыкулы Івана Мялешкі (Iwan Meleschka): *Zur weissrussischen Frage* (*Да беларускага пытання*, nr 6, s. 271–276), *Weissrussen und Polen* (*Беларусы і палякі*, nr 8–9, s. 344–348) і *Neuer Versuch einer Vivisektion an dem weissrussischen Volke* (*Новая спроба вівісекцыі беларускага народу*, nr 12, s. 414–417).

Традыцыйна лічыцца, што псеўданімам "Іван Мялешка" карыстаўся Антон Луцкевіч. Праўда, даступная нам літаратура падае, што ўпершыню з'яўляецца гэты псеўданім толькі ў 1916 г. [гл.: Рэут 1994: 108], калі ў першым нумары газеты "Homan" быў надрукаваны артыкул *Dla rodnaho Kraju*, падпісаны „I. Mieleszka". Аднак ёсць думка, што гэты псеўданім фактычна належыць абодвум братам Луцкевічам:

> Іван часамі рабіў накіды артыкулаў, а Антон тады іх апрацоўваў. Гэтыя артыкулы, апрацаваныя паводля накідаў Івана Луцкевіча ягоным братам Антонам, звычайна падпісваліся псэўданімам "Іван Мялешка" (у газэце "Гоман", у якой працавала Дубейкаўская), тымчасам як свае собскія артыкулы Антон Луцкевіч найчасцей падпісваў псэўданімам "Антон Навіна" (або ініцыяламі гэтага псэўданіму – А. Н.)[14] [Адамовіч 1983: 9].

Пра дзяржаўнага дзеяча Вялікага Княства Літоўскага Івана Мялешку (1552–1622) Луцкевічы, бясспрэчна, ведалі з навуковае літаратуры[15] і лічылі, што менавіта ён аўтар славутае *Прамовы*:

> Таксама захаваліся і помнікі беларускае пісьменнасці[16], напрыклад, прамова смаленскага кашталяна Івана Мялешкі, агучаная ў канцы XVI ст. на Варшаўскім сойме ў прысутнасці караля [Meleschka 1909: 275].

Вельмі імаверна, што браты Луцкевічы ўжо ў 1908–1909 гг. супольна працавалі над шэрагам артыкулаў пра беларускае нацыянальнае адраджэнне для замежнага чытача. "След" гэтае працы знаходзім у "ананімнай" публікацыі ў 20 нумары (25 верасня / 8 кастрычніка) газеты "Наша Ніва" за 1908 г. *Kolki słou ab nacjonalnym adradzeńniu zabytaho narodu* [гл.: Ananim 1908, № 20: 1].

---

[14] У кнізе Юліяны Вітан-Дубейкаўскае (1886–1970) *Мае ўспаміны* чытаем: "...амаль усю рэдакцыйную працу рабіў Антон Луцкевіч; І в а н ч а с а м і р а б і ў н а к і д ы а р т ы к у л а ў, а А н т о н і х а п р а ц о ў в а ў (вылучэнне нашае. – *М. Х.*). Калі газэта пачала выходзіць і лацінскай і гражданкай, Антон ня мог сам справіцца з карэктай і гэтую працу перадаў Аляхновічу" [Вітан-Дубейкаўская, online]. Як бачым, Ант. Адамовіч, схвавана цытуючы адзін сказ Ю. Вітан-Дубейкоўскае, невядома на падставе якіх крыніцаў "тлумачыць" паходжанне псеўданіма "Іван Мялешка".

[15] *Прамова Мялешкі* шмат разоў друкавалася ў працах польскіх, расейскіх і ўкраінскіх навукоўцаў.

[16] У арыгінале: "Denkmäler der weissrussischen Rhetorik" – помнікі беларускае рыторыкі.

Гэтая нататка, скіраваная да беларускае інтэлігенцыі і беларускае вёскі, з'явілася, відаць, пасля таго, як браты Луцкевічы падрыхтавалі для рэдактара Аляксандра Касцялянскага строга акадэмічны раздзел для калектыўнае навуковае манаграфіі *Формы національнаго движенія въ современныхъ государствахъ: Австро-Венгрія. Россія. Германія*, што меўся быць друкаваны ў Пецярбурзе[17]. Якраз дзеля гэтае працы быў падабраны псеўданім – Антон Новіна/Навіна, якім А. Луцкевіч пачне актыўна карыстацца хіба з 1912 г.[18].

У 1908 г. артыкулы пра народы Расейскае імперыі, як сцвярджае А. Касцялянскі [гл.: Кастелянскій 1910: I], былі ўжо ў складальніка[19]; а г. зн., што на падставе нарыса *Бѣлоруссы* браты (?) Луцкевічы падрыхтавалі публікацыі дзеля прапаганды беларушчыны за мяжою і дзеля іншамоўнага чытача. З іх мы ведаем наступныя друкаваныя працы, падпісаныя псеўданімам "Антон Новіна"[20]:

Novina Anton. 1909. *Národni probuzeni Bělorusů* (159–163). „Slovanský přehled: Sborník statí, dopísův a zpráv ze života slovanskeho", ročník XI, číslo 4, 8 ledna.

Новина Антонъ. 1909. *Національное возрожденіе бѣлорусов*. «Московскій еженедельникъ», № 9 (29.02).

Nowina Antoni. 1909. *Odrodzenie narodowe białorusinów*. „Litwa: Dwutygodnik illustrowany litewski w języku polskim", nr 4 (15 marca): 50–54.

Артыкул А. Новіны ў чэшскім зборніку Адольфа Чэрнага (1864–1952) выявіў у 1927 г. у Museum Regni Bohemiae Францішак Грышкевіч (1904/1906–1946) і прапанаваў „za dwa hady (u 1929 h.) <…> światkawać dwaccacihodździe našaje zahraničnaje prapahandy" [Hryškiewič 1927, nr 29: 1–2].

А. Луцкевіч, пазнаёміўшыся з публікацыяй Ф. Грышкевіча ў газеце "Беларуская Крыніца", палічыў патрэбным удакладніць маладога паэта і навукоўца:

---

[17] У зборнік артыкул пра ўкраінцаў напісаў прафесар Міхал Грушэўскі (1866–1934), пра палякаў – Людвік Кшывіцкі (1859–1941), а таксама Міхал Ромэр (1880–1945), пра летувісаў – Андрэй Булат (Andrius Bulota, 1872–1941).

[18] Так, напрыклад, падпісаны артыкул *На дарозі да новаго жыцьця* ў альманаху "Маладая Беларусь" (1912). Гэты артыкул з'явіўся на падставе шэрагу публікацый 1909 г. Антона Новіны і Івана Мялешкі за мяжою. Звернем увагу, што ў 1909–1915 гг. А. Луцкевіч у "Нашай Ніве" падпісваў свае публікацыі крыптанімамі "Г. Б.", "А. Н-а" і "а-н-а".

[19] Зборнік убачыў свет у 1910 г., але значна раней з'явіліся адбіткі асобных артыкулаў. У № 12 (19.03/1.04) "Нашае Нівы" за 1909 г. паведамлялася, што ў рэдакцыі газеты можна набыць "брошуру Ант. Новіны *Бѣлоруссы*". А ў маі 1909 г. Янук Журба пазнаёміў чытачоў "Нашае Нівы" са зместам гэтае працы Антона Луцкевіча [гл.: Журба 1909, № 19: 279–281].

[20] І, як гаварылася раней, яшчэ тры артыкулы, падпісаныя псеўданімам "Iwan Meleschka", былі надрукаваныя ва ўкраінскім нямецкамоўным штомесячніку „Ukrainischen Rundschau".

> У імя праўды мушу адзначыць, што чэсьць п е р ш а г а выступленьня ў замежнай прэсе аб беларускім пытаньні належыць ня мне, а н я б о ж ч ы к у Івану Л у ц к е в і ч у, які шмат раней зьмясціў сваю першую стацьцю аб беларусах у выдаваным у Вене журнале „Ruthenische Revue" (пасьля перайменаваным у „Ukrainische Rundschau" пад рэдакцыяй ведамага ўкраінскага дзеяча Уладзіміра Кушніра. Не магу толькі прыпомніць точна году: ці гэта было ў 1904 г. (мо пачатку 1905 года), калі Ів. Луцкевіч быў у Вене, дапаўняючы сваю архэалягічную веду, ці – пазьней. Падпісаў ён свой артыкул псэўданімам: Heban Palissander" (гэтым імем яго называлі ў партыйнай перапісцы Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады). Ів. Луцкевіч першы завязаў зносіны з замежнымі ўкраінскімі дзеячамі і чэхамі (А. Чэрны), падрыхтаваўшы грунт і для маіх пазьнейшых артыкулаў у „Ukrinische Rundschau"[21], „Slovansky Prehled" ды інш. Паўтараю: магчыма, што першыя крокі Івана Луцкевіча ў замежнай прэсе былі зроблены і пазьней, чым у 1904 года, – мо' ў аднэй з пазьнейшых падарожжаў, але ўсё-ж не пазьней 1908 году. Мо' грам. Грышкевіч, карыстаючыся сваей бытнасьцяй заграніцай, пастараецца пакапацца ў гадавіках „Ruthenische Revue" і „Ukrainische Rundschau" ад 1904 да 1908 году, бо-ж можа акажацца, што нам трэба гатавацца да абходу не 20, а 25-лецьця прэсавае акцыі [Навіна 1927, № 31: 4].

Такім чынам, А. Луцкевіч здолеў тут прыгадаць (у адрозненне ад нарыса з 1920 г. *Жыцьцё і праца Івана Луцкевіча*) шэраг важных акалічнасцяў, звязаных з публікацыяй першага ў нямецкамоўным друку артыкула пра беларускае нацыянальнае пытанне. Цяпер ён дакладна называе тытул выдання, псеўданім, якім была падпісаная публікацыя, і даволі правільна акрэслівае час, калі яна друкавалася. Істотна тое, што ён расшыфроўвае іменную частку псеўданіма, якую пазней марна будзе спрабаваць зразумець Ант. Адамовіч:

> ані беларускага, ані нямецкага ймя, якое пачыналася-б з "Гэб.", знайсці нельга, гэта хіба пачатак нейкага, але цяжка сказаць якога, слова зь нейкім самастойным значэньнем [Адамовіч 1983: 26].

І сапраўды, "гэбан" – гэта слова з тае самае галіны, што і "палісандар": каштоўныя пароды дрэў, "знан[ыя] антыквару Івану Луцкевічу" [Адамовіч 1983: 26]. Усё гэта, а таксама тое, што І. Луцкевіча "называлі ў партыйнай перапісцы Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады" Гэбанам Палісандэрам можа быць сведчаннем на карысць ягонага аўтарства артыкулу ў "Ruthenische Revue".

Падобна на тое, што апрача братоў Луцкевічаў ніхто ў тагачаснай Літве-Беларусі не ведаў пра публікацыю артыкулаў пра беларускае

---

[21] Вельмі імаверна, што тут ідзе гаворка пра артыкулы *Zur weissrussischen Frage*, *Weissrussen und Polen* і *Neuer Versuch einer Vivisektion an dem weissrussischen Volke*. Тым самым А. Луцкевіч дае знаць, што псеўданім "Іван Мялешка" належыць толькі яму.

адраджэнне ў "Ruthenischen Revue" і ў „Ukrainischen Rundschau". З прычыны антыцарскага характару гэтае выданне, пэўна ж, не распаўсюджвалася ў Расейскай імперыі. Невядома таксама, ці Ф. Грышкевіч выканаў просьбу А. Луцкевіча: адшукаў у Празе "Ruthenischen Revue", скапіраваў *Das totgesagte Weissrussland* ды прыслаў копію ў "Беларускі Музэй у Вільні".

Больш за тое, даследнікі беларускага нацыянальнага руху былі знаёмыя толькі з успамінамі А. Луцкевіча *Жыцьцё і праца Івана Луцкевіча* (1920), дзе шмат недакладнасцяў у справе з'яўлення ў друку вышэй згаданае публікацыі. Недаступнаю была доўгі час і сама публікацыя.

Невыпадкова, што Алесь Каваль [Аляксей Каўка] і Юры Туронак падчас "ніўскае" дыскусіі 1981 г. так і не змаглі вырашыць пытанне: у якім "часопісе" быў надрукаваны артыкул *Das totgesagte Weissrussland* і ці можна даць веры, што яго аўтарам быў Іван Луцкевіч? [гл.: Каваль 1981a, № 23; Туронак 1981a, № 25; Туронак 1981b, № 35; Каваль 1981b, № 46]. Праўда, Анатоль Сідарэвіч аўтарытэтна сцвердзіў, што

> Кропку ў гэтай спрэчцы, здаецца, паставіў Ант. Адамовіч. Ён піша пра часопіс "Ruthenische Revue", у якім (у № 19 за першую палову кастрычніка 1904 г.) і быў зьмешчаны артыкул І. Луцкевіча *Das totgesagte Weissrussland*. Назву гэтага артыкулу Ант. Адамовіч пераклаў як *Мёртваю абвешчаная Беларусь*. Ён жа паведамляе, што гэты артыкул у сьнеж. 1904 г. надрукаваны ў часопісе "The Anglo-Russian" пад загалоўкам *The White-Russians. A Nation driven back into the Middle Ages under Muscovite rule* (*Беларусы. Нацыя, адкінутая назад у сярэднія вякі пад маскавіцкім панаваннем*). Тэкст гэты, дадае Ант. Адамовіч, выявіў В. Кіпель [Сідарэвіч 2007: 66].

І ўсё ж – кропку ў гэтай справе, на нашую думку, паставіў яшчэ раней А. Луцкевіч сваім артыкулам *Маленькая папраўка* ў малазнанай заходнебеларускай газеце Беларускае Сялянска-Работніцкае Грамады "Наша праўда", якая выдавалася ад вясны да восені 1927 г. у Вільні два разы на тыдзень пад фармальнай рэдакцыяй (№№ 20–34) Марыі Гічан.

Ужо няма ніякіх сумненняў, што першы артыкул пра беларускія нацыянальныя справы ў нямецкамоўным часопісе належыць пяру І. Луцкевіча. Што датычыць аўтарства трох нямецкамоўных артыкулаў ва "Ukrainische Rundschau" (1909), падпісаных псеўданімам "Іван Мялешка", дык нягледзячы на тое, што Ант. Адамовіч сцвярджаў, нібыта гэтым псеўданімам падпісвалі свае супольныя артыкулы браты Луцкевічы, варта лічыць іх публікацыямі Антона Луцкевіча.

Друкуецца ў перакладзе з нямецкае мовы паводле першапублікацыі: Heb. Palisander, *Das totgesagte Weissrussland*, „Ruthenische Revue" 1904, nr 19, s. 533–538.

Названая мёртваю Беларусь[22]

Heb. Palisander (Слуцак)

Узяўшы тут слова, хачу скарыстацца з гасціннасці „Ruthenischen Revue", каб пазнаёміць чытачоў гэтага выдання з сітуацыяй маіх суайчыннікаў, беларусаў. Многія іншаземцы са здзіўленнем прачытаюць гэтыя радкі і спытаюць: што гэта за такі малы народ, пра існаванне якога ім нагадваюць? Але ж беларускае пытанне ўзнікла не ў апошнія гады! Яно такое ж старое, як літоўскае, польскае і ўкраінскае (русінскае).

Нават украінскі народ малавядомы ў Заходняй Еўропе. Але заходнееўрапейскія навукоўцы, прынамсі, філолагі і гісторыкі, ведаюць, што ёсць украінскі (русінскі) народ, які мае сваю гісторыю, сваю мову і літаратуру, а таксама вельмі багатую народную паэзію, дык з гэтае прычыны не тоесны расейскаму народу. Між іншым, „Ruthenische Revue" ўжо шмат зрабіла ў гэтай галіне і з апытання[23], арганізаванага гэтым выданнем, відаць, што сярод найвыдатнейшых прадстаўнікоў заходнееўрапейскай культуры ёсць людзі, якія з гарачай сімпатыяй ставяцца да эмансіпацыйных намаганняў украінскага народа, што, вядома, выклікае дыскамфорт у колах расейскіх панславістаў. І хоць русіфікацыя Украіны – гэта адна з самых запаветных мараў панславістаў, але ўсе адукаваныя славяне сёння ведаюць, што гэтая русіфікацыя адно *pium desiderium*[24], прыгожая ўтопія.

Значна горшая сітуацыя з беларускімі справамі. Тут таксама вялікую ролю адыгрывае назва. У той час, калі ўкраінскі народ сам сябе называе "ўкраінцы", а ў Заходняй Еўропе ён уважаецца за "русінаў", дык нашая адзіная праўдзівая назва – беларусы. Ці гэта адпавядае планам панславістаў? Пра гэта сведчаць намаганні расейскага ўрада надаць русінам выдуманую назву "маларосы". Іншаземцы схільныя палучаць сапраўдных расейцаў з беларусамі і "маларосамі". З гэтае прычыны беларусаў нават славяне лічаць расейцамі і гэтым павялічваюць колькасць прадстаўнікоў расейскага народа ў славянскай статыстыцы.

Беларусы насяляюць большую частку тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага, якая цяпер называецца «Сѣверо-Западнымъ краемъ». Расейскі ўрад не хоча прызнаваць адметнае назвы гэтае краіны: называе беларусаў "русскими Сѣверо-Западнаго края". У той час як вышэйзгаданы ўрад, нягледзячы на панславянскія тэндэнцыі, п р ы з н а е

---

[22] У друку можна сустрэць іншыя варыянты перакладу нямецкамоўнага тытулу артыкула на беларускую мову: *Прыгавораная да смерці Беларусь* (Ю. Туронак) і *Мяртвою абвешчаная Беларусь* (Ант. Адамовіч).

[23] Параўн. „Ruth[enische] Revue", год II, № 11–17. (*Заўвага аўтара.*)

[24] Пабожнае жаданне (*лац.*).

нацыянальную адрознасць русінаў і стала называе іх "маларосамі", ён адмаўляецца даваць беларусам якую-небудзь адметную назву і, як я ўжо казаў, называе іх проста "русскими Сѣверо-Западнаго края". Агульная колькасць беларусаў паводле афіцыйнае статыстыкі[25], праведзенай дзеля навукова-этнаграфічных мэтаў, складае дзесяць мільёнаў[26]. Большасць народу, блізу васьмі мільёнаў, вызнае праваслаўную веру, да якое належыць таксама шмат беларусаў-уніятаў, якіх у 1839 г. урад цара Мікалая I далучыў да праваслаўных, як і шматлікіх католікаў пасля стлумлення польскага паўстання 1863 г., у якім бралі ўдзел і беларусы. Астатнія 1 800 000–2 000 000 беларусаў і сёння з'яўляюцца рыма-каталікамі. Гэтых апошніх урад звычайна называе рускімі каталіцкага веравызнання, хоць апошнім часам назіраецца тэндэнцыя залічваць іх да палякаў, а не лічыць асобным народам.

Самастойна кіраваная ў першыя стагоддзі свайго гістарычнага існавання на аснове дэмакратычных, народна-абшчынных прынцыпаў, Беларусь у часе свайго найвышэйшага культурнага росквіту ў XVI ст. уваходзіла ў склад Вялікага Княства Літоўскага, у некалькі разоў перасягаючы этнаграфічную Літву памерамі і насельніцтвам. Пераважаючы ў культурных адносінах над сваімі заваёўнікамі[27], беларусы змаглі аказаць на іх такі вялікі ўплыў, што пры дварах вялікіх князёў літоўскіх панавала беларуская мова і беларускія звычаі. Беларуская мова была дзяржаўнаю на ўсёй тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага з канца Сярэднявечча да 1696 г.[28], на ёй таксама былі напісаны літоўскі Судзебнік[29], Статуты Вялікага Княства Літоўскага[30].

Пасля заняпаду культурнага цэнтру літоўскай сталіцы, Вільні, у эпоху каталіцкае рэакцыі, беларускія асветнікі пераехалі ў Кіеў, у Магілянскую

---

[25] У Расеі перапіс насельніцтва праводзіцца паводле рэлігійнае прыналежнасці. (*Заўвага аўтара*.)

[26] Вельмі імаверна, што аўтар карыстаецца звесткамі з працы Я. Карскага *Бѣлорусы* (1903) [гл.: Карскій 1903: 185–191].

[27] Тут і далей аўтар ідзе ўслед за канцэпцыяй расейскіх навукоўцаў пра літоўскае заваяванне Русі ў XIII–XIV стст.

[28] Тут аўтар мае на ўвазе пастанову канвакацыйнага Сойму 1696 г.: "Dekreta wszystkie Polskim ięzykiem odtąd maią być wydane" ("Усе дэкрэты з гэтай пары павінны выдавацца на польскай мове"), якая касавала патрабаванне Статута 1588 г.: "А пісар земскі маець па-руску літарамі і словы рускімі ўсі лісты, выпісы і позвы пісаці, а не іншым языком і словы".

[29] Маецца на ўвазе напісаны на старабеларускай мове *Судзебнік 1468 года* – зборнік норм права XV ст., складзены на загад вялікага князя літоўскага Казіміра Ягайлавіча.

[30] Маюцца на ўвазе напісаныя на старабеларускай мове *Першы* (1529), *Другі* (1566) і *Трэці* (1588) *Статуты Вялікага Княства Літоўскага* – зводы заканадаўчых актаў дзяржавы.

акадэмію[31]. З гэтага часу беларускія навукоўцы перасталі працаваць на карысць Бацькаўшчыны. У канцы XVII ст. яны бралі ўдзел у станаўленні расейскае літаратуры, развіваючы ў ёй новы кірунак і ўзбагачаючы сваімі творамі. Варта толькі згадаць Сымона з Полацка[32] альбо Радзівіла[33]. Але больш за ўсё беларусам могуць дзякаваць палякі. Беларусы ўзбагацілі польскую літаратурную мову беларускімі элементамі, беларусы далі палякам самую яркую зорку іхняе літаратуры – Адама Міцкевіча. Таксама шмат іншых славутых палякаў, як паэт Сыракомля, які таксама пісаў беларускія вершы, як вялікі арганізатар першага польскага паўстання Тадэвуш Касцюшка, былі беларусамі з паходжання.

Гэта асобныя звесткі з беларускае гісторыі. А цяпер давайце паглядзім на цяперашнюю сітуацыю беларусаў. З матэрыяльнага пункту гледжання яна зусім незайздросная. У Беларусі ў асноўным вільготная глеба, шмат пяску і балотаў пасярод першабытных лясоў, якія сёння высякаюцца з прычыны спусташальнае эканомікі, якая цалкам знаходзіцца ў руках ураду. Рэгіён населены беларускім людам і паланізаванымі панамі, якія бязлітасна эксплуатуюць народную працоўную сілу. Неабсяжныя латыфундыі знаходзяцца ва ўладанні ўрада, які альбо пакідае іх пусткаю, альбо размяркоўвае сярод каланізатараў-расейцаў, не звяртаючы ўвагі на тубыльцаў, якія масава эмігруюць у Амерыку і Сібір. Варта згадаць пра нізкі культурны ўзровень народа, чаму, бадай, няма роўных у Еўропе. Наўрад ці 8–10 % умеюць чытаць, а толькі 6–8 % – пісаць[34]. Афіцыйная народная адукацыя заснаваная на навучанні расейскай тэхніцы чытання і пісьма, на навучанні чытанню царкоўнаславянскіх імшалаў, на завучванні ўсіх членаў царскае фамілії, на практыкаваннях у чатырох матэматычных дзеяннях і на запамінанні найбольш важных падзей

---

[31] Гаворка пра заснаваны ў 1632 г. праваслаўным мітрапалітам Пятром Магілаю Кіеўскі калегіум, празваны ў гонар заснавальніка Кіева-Магілянскім. У 1701 г. калегіуму былі нададзены правы і тытул акадэміі.

[32] Маецца на ўвазе Сімяон Полацкі (Самуіл Пятроўскі-Сітняновіч, 1629–1680), які ў 1664 г. (падчас вайны Расеі з Рэччу Паспалітай у 1654–1667 гг.) быў вывезены ў Маскву.

[33] У арыгінале: "Radziwiłłowitsch". Цяжка сказаць, каго мае на ўвазе аўтар.

[34] Невядома, на падставе якіх крыніцаў аўтар падае гэтыя звесткі пра ўзровень пісьменнасці на тэрыторыі Беларусі. У артыкуле Антона Луцкевіча *Школы і граматнасць у Беларусі* ["Наша Ніва" 1911, № 35 (1/14 верас.)] на падставе вынікаў Усеагульнага перапісу насельніцтва Расейскае імперыі 1897 г. пададзеныя іншыя, значна вышэйшыя, паказчыкі пісьменнасці. Найбольш поўныя звесткі пра школьную справу ў Беларусі XIX – пачатку XX ст. гл. у працы Міколы Улашчыка *Пісьменнасць у дарэвалюцыйнай Беларусі* [Улашчык Мікола. 2019. *Збор твораў*. Т. 2. Смаленск: Інбелкульт, с. 995–1011).

з расейскае гісторыі. Асновы праваслаўя таксама з'яўляюцца абавязковымі для каталіцкіх школьнікаў у малодшых класах. Але нават калі не браць пад увагу палітычныя, нацыянальныя і рэлігійныя аспекты гэтага навучання, колькасць школаў настолькі малая, а само навучанне такое кепскае, што, правучыўшыся ў школе два-тры гады, вучань праз год ужо не можа чытаць. А пра пісьмо і гаворкі няма. Прычынаю гэтага сумнага відовішча з'яўляецца тое, што ўрокі вядуцца на незразумелай расейскай мове. Настаўнікам пачатковых класаў забараняецца выкладанне на беларускай мове пад пагрозаю неадкладнага звальнення. Нядзіва, што ў гэтых умовах народная асвета амаль не развіваецца, хутчэй занепадае, што пасля 30 гадоў інтэнсіўнае русіфікатарскае працы больш за 90 % беларусаў цалкам непісьменныя. Усе культурна-асветніцкія выданні на беларускай мове забароненыя, як і рэвалюцыйныя. Дазваляецца перадрукоўваць толькі асобныя літаратурныя творы ў навуковых мэтах, а таксама збіраць этнаграфічны матэрыял, усё, зразумела, расейскім шрыфтам і расейскім правапісам. Тэксты, надрукаваныя лацінскімі літарамі, нават калі яны маюць чыста навуковы характар, як, напрыклад, этнаграфічная праца *Lud białoruski* Міхала Федароўскага[35], выдадзеная Кракаўскаю акадэміяю навук, не прапускаюць ў Расею.

У праваслаўных цэрквах апрача царкоўнаславянскае мовы выкарыстоўваецца толькі расейская мова (беларусы-ўніяты апрача царкоўнаславянскае мовы карысталіся беларускай). На расейскай мове чытаюцца пропаведзі, на гэтай жа мове адбываюцца споведзі і г. д. Урад спрабаваў увесці расейскую мову ў каталіцкіх святынях; але з тае прычыны, што люд і беларуская інтэлігенцыя супраціўляліся гэтаму двацаць гадоў, ён мусіў адмовіцца ад свае задумы. Аднак ён перашкодзіў планам тагачаснага мітрапаліта[36], які хацеў дазволіць беларускую мову ў духу папскае булы, у якой запісана, што "кожны народ павінен ужываць сваю родную мову ў сакраментах"; урад палічыў за лепшае замест беларускае, якой карысталіся да 1863 г., увесці польскую мову!

У сваім русіфікатарскім запале расейскі ўрад правёў поўную забарону беларускае мовы. І гэтая забарона распаўсюджваецца не толькі на афіцыйнае выкарыстанне, не толькі на царкву, школу і дачыненні з уладамі, але таксама і на прыватнае жыццё. Пастанова Міністэрства

[35] Гаворка пра выдадзеныя ў Кракаве ў 1897, 1902 і 1903 гг. тры тамы „materiałów do etnografii słowiańskiej" *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej* Міхала Федароўскага (1853–1923).

[36] Статус мітрапаліта мелі ў Расейскай імперыі Магілёўскія архіепіскапы, якія звычайна знаходзіліся ў Санкт-Пецяргурзе і кіравалі каталіцкім касцёлам Імперыі. Невядома, каго з мітрапалітаў другое паловы XIX ст. мае на ўвазе аўтар.

ўнутраных спраў забараняе выкарыстанне беларускай мовы ў прыватных кампаніях; жаўнерам не дазваляецца атрымліваць беларускамоўныя лісты з радзімы, а студэнтаў проста выключаюць за выкарыстанне роднае мовы ў дачыненнях з калегамі.

Аднак русіфікатарска-праваслаўны дух не абмяжоўваецца культурным прыгнётам, а распаўсюджваецца і на эканамічную сферу. Перш за ўсё, беларуская каталіцкая шляхта пазбаўленая права набываць ворную зямлю ў сваім краі. Ёй таксама забаронена займаць дзяржаўныя пасады на радзіме. Беларускім сялянам-католікам дазваляецца купляць зямельныя ўчасткі, але не больш за 60 дзесяцін[37] і толькі ў тым выпадку, калі яны будуць апрацоўваць іх сваімі рукамі. Урад імкнецца падтрымаць варожае стаўленне беларускіх сялян да апалячанае беларускае шляхты; гэта існуе з часоў польскага паўстання 1863 г., у якім удзельнічала і згаданая шляхта. Гэта дасягаецца шляхам забароны камасацыі фальваркавых і сялянскіх палёў, а таксама шляхам прадухілення часта выгаднага для сялянаў абмену сервітутамі. (Сервітуты таксама былі ўведзены адмыслова дзеля гэтае мэты ў 1860-я гады). Праваслаўнае духавенства – падахвочанае ўрадам – падбухторвае народ супраць інтэлігенцыі. Нядаўна пайшла ў народзе чутка, што паны, жыды і ўсе католікі вывозяць золата, порах і харчы японцам, а калі японцы перамогуць[38], то з дапамогай апошніх будзе ўведзена паншчына. Дык абавязкам кожнага селяніна з'яўляецца ахвяраваць на Добраахвотны флот[39] і Чырвоны Крыж, а ўсіх падазроных людзей, напрыклад антываенных агітатараў, здаваць уладам. Усё гэта было даказана ў судзе падчас працэсу, прадметам якога быў напад падбухтораных сялянаў на асобных падарожных. Сяляне палічылі падарожных японскімі шпіёнамі, збілі іх і звязанымі завялі ў турму. Сяляне пачынаюць пагражаць, што заб'юць усіх паноў, жыдоў і католікаў з-за іх нібыта сімпатый да японцаў. Апошнім часам наступствы гэтае агітацыі выяўляюцца ў выглядзе падпалаў. Праваслаўнае духавенства маўкліва дапускае ўсё гэта.

На заканчэнне хачу падаць некаторыя звесткі з гісторыі беларускае літаратуры і нацыянальнага адраджэння беларускага народа ў 40–60-я гады мінулага стагоддзя. Беларуская літаратура, заснаваная на фальклорных элементах, развівалася хуткімі тэмпамі. Доказам гэтаму з'яўляецца

---

[37] Дзесяціна мае 2400 сажняў. (*Заўвага аўтара*). Паводле метрычнай сістэмы, 1 дзесяціна роўная 1,09 га.

[38] Расейска-японская вайна пачалася ў лютым 1904 г.

[39] Акцыянернае суднаходнае таварыства, утворанае ў 1878 г. дзеля таварна-пасажырскіх зносінаў і садзейнічання развіццю расейскага гандлю.

пераклад найвялікшае польскае паэмы Адама Міцкевіча *Пан Тадэвуш*, які ўзнік у тыя часы. Тады ж узнік беларускі тэатр і вядомы польскі кампазітар Манюшка, таксама беларус з паходжання, напісаў музыку да лібрэта оперы *Ідылія*, аўтарам якога быў вядомы беларускі паэт Марцінкевіч. Адбылося гэта ў 50-я гады мінулага стагоддзя. Але забарона Мураўёвым выкарыстоўваць лацінку[40] ў беларускіх творах спыніла гэта адносна паспяховае развіццё літаратуры. Расейскі алфавіт ў Беларусі, дзе палякі ўвялі сваё пісьмо[41], быў у тыя часы проста невядомы. Далейшыя рэпрэсіі працягваліся ў тым жа духу блізу 50 год. Народ вымушаны быў вярнуцца да даўніх песень і паданняў, якія і да сённяшняга дня замяняюць яму адсутнасць друкаванага слова. Сёння ў гэтым кірунку зроблена сёе-тое, што паклала пачатак барацьбе з афіцыйным адурманеннем народа. З гэтаю мэтаю ўтвараюцца ўсё новыя і новыя літаратурна-асветніцкія таварыствы, дзейнасць якіх пачалася ў апошнім дзесяцігоддзі XIX ст. 25–30 нелегальнымі выданнямі, некаторыя з іх друкаваліся кірыліцай для праваслаўных, некаторыя – лацінскімі літарамі для каталікоў. Гэтыя выданні карыстаюцца такім попытам і прызнаннем, што нават непісьменныя людзі з задавальненнем слухаюць іх і вучаць на памяць. Такім чынам многія беларускія вершы сталі здабыткам народа і ў якасці народных песень увайшлі ў этнаграфічныя зборнікі. Дык самы час не забараняць жыццёва важнае, а дазволіць друкаванне не толькі этнаграфічных матэрыялаў, але і іншых карысных кніг, як кірыліцай, так і лацінкай. У адваротным выпадку два мільёны беларусаў-каталікоў мусілі б карыстацца адно польскімі ці нелегальнымі беларускімі тэкстамі, што таксама не спадабалася б расейскім уладам. Расея ўжо мела сумны досвед у гэтым плане ў літоўскім пытанні.

Гэта карціна народа, які жыве ў Еўропе, гэта самая цёмная карта змрочнае Расеі. І ўсё ж менавіта гэты народ пасля заваявання Украіны татарамі, пасля разгрому паўночных рэспублік[42] маскавітамі меў з XVI ст. цесныя дачыненні з Заходняю Еўропаю, і нават перанёс на сваю глебу ейныя рэфарматарскія ідэі. І гэты народ, які доўгі час быў культурным

[40] Расейскія ўлады забаранілі беларускую (польскую) лацінку пастановаю Галоўнае ўправы цэнзуры ад 26 верасня 1859 г.: «Не допускать употребления польского алфавита при печатании сочинений на белорусском наречии, книгу *Pan Tadeusz* Мицкевича, в белорусском переводе Дунина-Марцинкевича, отпечатанную польским шрифтом, не выпускать в свет» [гл.: Шлюбскі 1928: 303–337]. Забарона друку лацінкаю была ўспрынята як забарона беларускага друку наогул. Як не прадугледжаная законам, забарона на друк у беларускай мове (як лацінкаю, гэтак і кірыліцаю) была знята на падставе ўказа Мікалая II ад 12.12.1904 г.

[41] Відаць, аўтар мае на ўвазе пастанову канвакацыйнага Сойму 1696 г. Гл. вышэй.

[42] Меліся на ўвазе далучэнне да Масковіі Ноўгарадскае і Пскоўскае зямель.

цэнтрам для цяперашняе Расеі аж да Ламаносава, сёння пазбаўлены самых элементарных правоў. Яго трымаюць у жахлівай цемры; ён, "дзякуючы" стогадоваму кіраванню белых цароў[43], мае менш школаў, чым меў у XVI ст. Расейская ўлада адкінула беларускі народ на тры стагоддзі назад ад XVI ст., каб сёння ён жыў у сапраўды сярэднявечных умовах.

References

A. J. 1892. *Słoŭco ad tłumacza* (3–5). U: Mickiewicz Adam. *Tan Tadeusz*. Lwoŭ.

A. N. 1926. *Metropolita Szeptycki a ruch białoruski*. (Przekład z kwart. „Bohosłowija"). „Przegląd Wileński" nr 9: 5–6.

Adamovič Anton. 1983. *"Jak dux zmahan′nja Belarusi"*: *Da 100-x uhodkaĭ naradžèn′nja Ivana Luckeviča*. N′ju-Ërk [Адамовіч Антон. 1983. *"Як дух змаганьня Беларусі": Да 100-х угодкаў нараджэньня Івана Луцкевіча*. Нью-Ёрк].

Ananim. 1908. *Kolki słou ab nacjonalnym adradzeńniu zabytaho narodu*. „Nasza Niwa" Nr 20 (25[8] sienciabra): 1–2.

Anonim. 1905. *Die Petersburger Akademie der Wissenschaften über die ruthenische Frage*. „Ruthenische Revue" nr 18: 451.

Buraczok Maciej. 1891. *Dudka białaruskaja*. Kraków.

Die Redaktion. 1906. *Von der Redaktion*. "Ukrainische Rundschau" nr 1: 1.

Die Redaktion 1909. [*Das Anmerkung*]. "Ukrainische Rundschau" nr 6: 271.

Hryškiewič Francišak. 1927. *Z pryčyny byćcia ŭ Prazie Rektara Mienskaha Ŭniwersytetu, praf. Pičety*. „Biełaruskaja Krynica", nr 29 (15 lipnia): 1–2.

Karskij Evfimij. 1903. *Bѣlorussy*. T. I: *Vvedenie v" izučenie âzyka i narodnoj slovesnosti. Varšava* [Карскій Евфимій. 1903. *Бѣлоруссы*. Т. I: *Введеніе въ изученіе языка и народной словесности*. Варшава].

Kastelânskij Aleksandr". 1910. *Predislovie* (I–XIII). V: *Formy nacional'nago dviženiâ v" sovremennyh" gosudarstvah": Avstro-Vengriâ. Rossiâ. Germaniâ*. Pod" red. A.I. Kastelânskago. S.-Peterburg" [Кастелянскій Александръ. 1910. *Предисловіе* (I–XIII). В: *Формы національнаго движенія въ современныхъ государствахъ: Австро-Венгрія. Россія. Германія*. Подъ ред. А.И. Кастелянскаго. С.-Петербургъ].

Kaval′ Ales′. 1981a. *Ivan Luckevič. 1881–1981*. "Niva" № 23 (7 čèrvenja) [Каваль Алесь. 1981a. *Іван Луцкевіч. 1881–1981*. "Ніва" № 23 (7 чэрвеня)].

Kaval′ Ales′. 1981b. *Jaščè ab Ivane Luckeviču*. "Niva" № 46 (15 listapada) [Каваль Алесь. 1981b. *Яшчэ аб Іване Луцкевічу*. "Ніва" № 46 (15 лістапада)].

Kirkor Adam Honory. 1874. *O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich*. Kraków.

Luckievič Anton. 1920. *Žyćcio i praca Ivana Luckieviča* (5–27). U: *Pamiaci Ivana Luckieviča ŭ pieršyje ŭhodki śmierci jaho. (20.VIII.1919–20.VIII.1920)*. Viĺnia [Луцкевіч Антон. 1920. *Жыцьцё і праца Івана Луцкевіча* (5–27). У: *Памяці Івана Луцкевіча ў першые ўгодкі сьмерці яго. (20.VIII.1919–20.VIII.1920).* Вільня].

Meleschka Iwan. 1909. *Zur weissrussischen Frage*. "Ukrainische Rundschau", nr 6: 271–276.

Mykytiak Andreas. 1904. *Die Ruthenen im Lichte der neuesten anthropologischen Forschungen* (662–665). „Ruthenische Revue" 1904, nr 24.

[43] Так з XVI ст. тытулавалі маскоўскага цара прадстаўнікі цюркскіх і мангольскіх народаў, кубанскія казакі. Вобраз белага цара сустракаецца ў расейскай духоўнай паэзіі.

Navina Anton. 1927. *Malieńkaja paprajka: Piśmo ŭ redakcyju*. "Naša praŭda" № 31 (20 lip.) [Навіна Антон. 1927. *Маленькая папраўка: Пісьмо ў рэдакцыю*. "Наша праўда" № 31 (20 ліп.)].

Palisander Heb. 1904. *Das totgesagte Weissrussland*. „Ruthenische Revue" nr 19, s. 533–538.

Peaker Carol. 2006. *We are not Barbarians: Literature and the Russian Émigré Press in England, 1890–1905*. "19: Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century" 3 [online] www.19.bbk.ac.uk[date of access: 01.06.2024].

Rapisardi Mario. 1904. *Das Verbot der ukrainischen Sprache in Russland. Eine Enquete.* „Ruthenische Revue" 1904, nr 11, s. 4 (244).

Reut Halina. 1994. *Biblijahrafija* (106–111). U: *Bielaruskija piśmienniki: Bijabiblijahrafičny sloŭnik u 6 tamach*, t. 4, Minsk [Рэут Галіна. 1994. *Бібліяграфія* (106–111). У: *Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік у 6 тамах*, т. 4, Мінск].

Sidarevič AnatoĺI. 2007. *Kamientary* (65–76). U: Sidarevič AnatoĺI (uklad.) *Pra Ivana Luckieviča: Uspaminy, śviedčańni*. Minsk [Сідарэвіч Анатоль. 2007. *Каментары* (65–76). У: Сідарэвіч Анатоль (уклад.) *Пра Івана Луцкевіча: Успаміны, сьведчаньні*. Мінск].

Slatter John. 1984. *Jaakoff Prelooker and The Anglo-Russian* (49–66). In: *From the Other Shore: Russian Political Emigrants in Britain, 1880–1917*. London.

Šliubski Aliaksandar. 1928. *Adnosiny rasijskaha ŭradu da bielaruskaj movy ŭ XIX st.* (303–337). U: *Zapiski Addzielu humanitarnych navuk*, kn. 2: *Pracy kliasy filioliohii*, tom 1. Miensk [Шлюбскі Аляксандар. 1928. *Адносіны расійскага ўраду да беларускай мовы ў XIX ст*. (303–337). У: *Запіскі Аддзелу гуманітарных навук*, кн. 2: *Працы клясы філёлёгіі*, том 1. Менск].

Turonak Jury. 1981a. *Pa plionach paznajecie ich*. "Niva" № 25 (21 červienia) [Туронак Юры. 1981a. *Па плёнах пазнаеце іх*. "Ніва" № 25 (21 чэрвеня)].

Turonak Jury. 1981b. *List da Aliaksandry Bierhman*. "Niva" № 35 (30 žniŭnia) [Туронак Юры. 1981b. *Ліст да Аляксандры Бергман*. "Ніва" № 35 (30 жніўня)].

Vitan-Dubejkaŭskaja Julijana. *Mae ŭspaminy* [online] https://knihi.com/Julijana_Vitan-Dubiejkauskaja/Maje_uspaminy.html[date of access: 01.06.2024] [Вітан-Дубейкаўская Юліяна. *Мае ўспаміны*].

Xaŭstovič Mikola. 2019. *Dasledavanni i matèryjaly: Litaratura Belarusi XIX – pačatku XX stahoddzja*. Tom pjaty. Warszawa [Хаўстовіч Мікола. 2019. *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя*. Том пяты. Warszawa].

Data przesłania artykułu: 01.06.2024
Data akceptacji artykułu: 10.09.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Mikałaj Chaustowicz / Мікола Хаўстовіч – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki; prof. dr hab.; specjalność naukowa: literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: literatura białoruska w XIX wieku, polsko-białoruskie związki literackie.

Adres: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa, Polska.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Хаўстовіч Мікола. 2023. *Да пытання пра беларускамоўную творчасць Юльяна Ляскоўскага* (91–96). [У:] *Шляхам яго жыцця: успаміны, роздумы, доследы:*

матэрыялы круглага стала, прысвеч. памяці І.В. Жука, рэд. Н.П. Чукічова, Гродна: ГрДУ імя Янкі Купалы.
2. Хаўстовіч Мікола. 2023. *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя*, том дзявяты. Warszawa: Katedra Białorutenistyki UW.
3. Хаўстовіч Мікола. 2023. *Псеўданімы Юльяна Ляскоўскага* (117–123). [У:] *Беларуская мова, літаратура, культура і свет: праблемы рэпрэзентацыі: зборнік навуковых артыкулаў па выніках IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай памяці Пятра Васючэнкі*. Мінск: МДЛУ.
4. Хаўстовіч Мікола. 2023. *Юльян Ляскоўскі як беларускамоўны літаратар.* „Studia Białorutenistyczne" 17: 125–137.
5. Хаўстовіч Мікола. 2024. *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX стагоддзя*, том дзясяты. Warszawa: Katedra Białorutenistyki UW.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Magdalena Lajewska, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.19

Magdalena Lajewska

Badaczka niezależna / Independent researcher
ORCID: https://orcid.org/
e-mail: mlajewska@gmail.com

Cykl *Miłość i śmierć* Maksima Bahdanowicza, jego recepcja w Polsce oraz propozycja tłumaczenia

The series Love and Death by Maksim Bahdanovich, its reception in Poland and translation proposal
Нізка Каханне і смерць Максіма Багдановіча, яе рэцэпцыя ў Польшчы і прапанова перакладу

W 1973 roku ukazały się *Poezje wybrane* Maksima Bahdanowicza [Bahdanowicz 1973] pod redakcją Jana Huszczy, do dziś jest to jedyny zbiór wierszy białoruskiego klasyka w języku polskim. Utwory zostały przetłumaczone przez następujących poetów: Jana Huszczę (55 utworów), Tadeusza Chróścielewskiego (9 wierszy), Wiktora Woroszylskiego (7 wierszy) oraz Jana Koprowskiego (2 wiersze). Wybór zawiera najważniejsze utwory poetyckie oraz prozatorskie, to niewątpliwie przełomowy moment w recepcji twórczości Maksima Bahdanowicza w Polsce[1]. Szczegółowej analizy wyboru poezji dokonała Zofia Skibińska w artykule *Poezja Maksima Bahdanowicza w polskich przekładach* [Skibińska 1994]. Badaczka udowodniła, że na tle wszystkich tłumaczeń wyróżniają się przekłady W. Woroszylskiego, najodważniej, najlepiej oddają warstwę muzyczną i semantyczną. Pozostałe tłumaczenia są wierne oryginałowi pod względem ideowym, jednak nie oddają melodyjności warsztatu Bahdanowicza, zastępują sylabotonizm wierszem sylabicznym. Z. Skibińska ostrożnie postawiła następującą tezę: „Przekłady Wiktora Woroszylskiego mogą być – jak sądzę – wzorem dla przyszłych tłumaczy poezji tego oryginalnego białoruskiego poety" [Skibińska 1994: 54].

[1] Pierwszy przekład wiersza *Tkaczki słuckie* na język polski ukazał się we „Wsi Ilustrowanej" w 1913 r. pióra Józefa Wierzyńskiego.

Antologia J. Huszczy jest kamieniem milowym w polskiej recepcji M. Bahdanowicza, jednak pokazuje ona tylko fragment twórczości tego pisarza. Myśl tę chciałabym rozwinąć w oparciu o cykl *Miłość i śmierć*.

Cykl ten nie został opublikowany w *Wianku* w 1913 r., lecz dopiero po śmierci poety, w 1927 r. Z listów do redaktora tomu, Wacława Łastouskiego, wiemy, że poeta miał zamiar umieścić go w rozdziale pt. *Madonny*. Nie wiadomo, dlaczego W. Łastouski ostatecznie zrezygnował z tego pomysłu [Багдановіч 1992, т. I: 612–613]. Wiersze były pisane od sierpnia do października 1912, kiedy poeta miał zaledwie 21 lat. Do antologii J. Huszczy trafiły tylko dwa z nich: *Ciemnemu uczuciu podległa* oraz *Leży cała w potach, jak biały śnieg blada*.

Z pewnością warto je interpretować w kontekście całego cyklu, ponieważ jest on swoistym dziennikiem lirycznym. Pierwszy wiersz (****Choć i byliśmy sami w ten czas*) opowiada o relacji zakochanych, która rozwinęła się niespodziewanie. Miłość jest porywcza i jednocześnie dziecinna, pocałunki kończą się banalnymi rymowankami. Drugi wiersz (*Ciemnemu uczuciu podległa*) traktuje o nocy poślubnej i obawach z nią związanych. Napięcie buduje silny, naturalny, żywiołowy instynkt (*Jedno wdarło się pragnienie, by całym ciałem, sobą wchłonąć burzliwe męskie nasienie*) i zgoda na konsekwencje aktu, na ból, a nawet śmierć przy porodzie. Trzeci wiersz to scena, gdy ojciec dowiaduje się o ciąży (****Ciemne niebo w nocy*). Poeta bawi się kontrastem nocy i wewnętrznego światła, schowanego życia. Czwarty utwór (*Brzemiennej*) to ciąża, szczęśliwa, senna, prawdziwy opis drugiego trymestru. Wiersz piąty, *Triolet*, przybliża czytelnika do trzeciego trymestru, kobieta się zaokrągla, przypomina jajeczko, podmiot liryczny opisuje ją ciepło i serdecznie. Szósty wiersz pokazuje radość z poruszania się malucha, który niby pisklę trzepocze skrzydłami we wnętrzu matki (****Jak dobrze, kiedy dziecię*). Siódmy utwór (*Przekleństwo brzemiennej*) przerywa idyllę, Cyganka przeklina kobietę, mówi, że urodzi martwe dziecko. Ósmy wiersz (****Z jękiem dziecię rodzisz*) przedstawia sytuację, w której kobieta ciężarna odczuwa skurcze. Mężczyzna wyrzuca sobie, że jest przyczyną cierpienia. Dziewiąty utwór (****Leży cała w potach, jak biały śnieg blada*) to fotografia już po porodzie – zakrwawione łóżko, a na nim noworodek, ssący pierś, zestawienie obok siebie słabości ciała i wielkości ducha. Dziesiąta część (****Po porodzie marniejesz z dnia na dzień*) to okres poporodowy, kobieta marnieje z każdym dniem. Jedenasty wiersz (****Dla nich sławy wieńce surowe*) to śmierć kobiety. Dwunasty (****Biały krzyż, płyta, pod nią – mogiła*) to wyniesienie takiej śmierci do rangi bohaterstwa, śmierć, która daje życie, jest bardziej bohaterska niż śmierć żołnierza na polu bitwy! Ostatnia stacja to cmentarz, krzyż, kwiaty i pamięć o ukochanej.

Podobne zestawienie to ogromne uproszczenie. Tylko język poetycki jest w stanie przekazać wszystkie odcienie oraz paradoksy jednoczesnych narodzin

i śmierci, miłości i rozpaczy, bezsilności i herozimu, poświęcenia i tragicznego losu. Motywy te są dobrze znane francuskiej poezji modernistycznej, z której czerpał poeta. Fundament filozoficzny obecnych w jego tekstach dychotomii, dialektycznego spojrzenia na rzeczywistość zawarty jest w myśli Arthura Schopenhauera. Tamara Czaban rozpatruje cykl *Miłość i śmierć* w kontekście twórczości rosyjskich symbolistów – Konstantego Balmonta, Walerija Briusowa, Władimira Sałłoguba oraz Fiodora Tiutczewa. Motyw miłości jako fatalnego uczucia, które prowadzi do śmierci, był modny w kręgu wyżej wymienionych poetów [Bahdanovič 1992: 516]. M. Bahdanowicz jednak wychodzi poza kanon dekadentyzmu, wprowadza wątki ewangeliczne. Jak przekonuje Tamara Czaban:

> Cykl *Miłość i śmierć* jest głęboko i bezpośrednio związany obrazem Madonny z gawędami poetyckimi *Na wsi* i *Weronika*. W obrazach wiejskich dziewczynki i Weroniki Madonna pojawia się tylko na chwilę, jako ideał, nadzieja, obietnica, a w *Miłości i śmierci* to właśnie wypełnia się ta obietnica, mamy do czynienia z uosobieniem Madonny. To swojego rodzaju Ewangelia według Madonny – unikatowe w literaturze światowej odkrycie duchowe i estetyczne Maksima Bahdanowicza [Bahdanovič 1992: 515].

Badacze białoruscy fenomen dojrzałości podmiotu lirycznego tłumaczą również biografią M. Bahdanowicza. Matka umarła na gruźlicę, kiedy poeta miał pięć lat, nastąpiło to wkrótce po urodzeniu czwartego dziecka – córki Niny. Po porodzie zmarła także pierwsza macocha, Aleksandra Wołżyna, która urodziła syna Aleksandra (1899 r.). W takiej atmosferze żył poeta i genialnie, prawdziwie ją przekazał [Петрушкевіч 2011: 276–277].

Trudności translatorskie chciałabym pokazać na przykładzie wiersza *Triolet*. Po pierwsze – tylko w kontekście całego cyklu można zruzumieć jego sens. Po drugie – triolet ma trudne do spełnienia wymagania formalne. To strofa 8-wersowa o dwóch rymach i schemacie rymowym: ABaA abAB, w której wers pierwszy powtarza się jako czwarty i siódmy, a drugi jako ósmy. Triolet Bahdanowicza to czterostopowy trochej. Akcent w języku białoruskim jest ruchomy, w języku polskim – paroksytoniczny. Słowa – mimo swojego podobieństwa – nie zawsze tłumaczą się literalnie. Na przykład białoruskiego *чалавечка* można zastąpić polskim *człowieczkiem*, jednak bardziej pasuje *ludzik*, który z kolei nie rymuje się z *jajeczkiem*. Z tego powodu zdecydowałam się na pewną modyfikację semantyczną i zastosowałam rym *jajeczko-dzieciąteczko*, bardziej dokładny niż *jajeczko-człowieczka*. Długie poszukiwania odpowiedniej melodyjności skłoniły mnie do wykorzystania częściowego sylabotonizmu, który w moim zamiarze miał dodać naturalności pośród wyżej wymienionych ograniczeń formalnych. Podobne trudności napotykałam przy tłumaczeniu każdego wiersza.

Каханне і смерць

* * *

Хоць мы былі адны ў той час, –
Я і зірнуць ня сьмеў на Вас,
І тое, што тады зрабілася,
Зьнянацку вышла, але ўраз.

Ня помню, як – я ручку ўзяў,
Ня помню, як – пацалаваў,
Ціхутка пальчыкі цалуючы,
Як да дзіцёнка, ў лад казаў:

“Сарока-варона кашку варыла,
Дзетак карміла;
Гэтаму дала, гэтаму дала,
А гэтаму ня дала:

Ты мал, глуп, табе кашка на палічцы
Ў чарапічцы.
Шух, шух, паляцелі,
На другую ручку селі”.

Miłość i śmierć

* * *

Chociaż byliśmy sami w ten czas,–-
Nie śmiałem spojrzeć na pani blask,
To, co się wtedy wydarzyło,
Znienacka wyszło, z nagła tak.

Nie pamiętam, jak rękę wziąłem,
Nie pamiętam, jak ją musnąłem,
Cichutko paluszki całując,
Jak do dziecka szepnąłem:

„Sroczka kaszkę warzyła,
Swoje dzieci karmiła;
Temu dała, temu dała,
A temu najmniejszemu nic nie dała:

tylko ogonkiem zamieszała
i fruuuuuu poleciała”.

Пачуццю цёмнаму падлеглая

Ты ўжо рассталася з уборам
І ў ложка шлюбнае лягла,
Свой сорам, свой жаноцкі сорам,
Дрыжачая, перамагла.

І ведаеш, табе мучэнні
І нават мо канец жыцця
Сабой накліча пры раджэнні,
Ірвучыся на свет, дзіця.

Ды абяссіленай душою
Ты можаш аднаго жадаць, -
Каб семя бурнае муское
У нетрах цела пахаваць.

Таксама без надзей да спыну
У пропасць чалавек ляціць
І сквапна ўніз, на дно страмніны,
З салодкай жудасцю глядзіць.

Ciemnemu uczuciu podległa

Ty już rozstałaś się ze strojem,
Żeby ślubne dzielić łoże,
Przemogłaś wstydy wszystkie swoje,
Cała drżąca, lecz w pokorze.

Wiesz, że skazujesz się na męki,
Grozi ci życia utrata,
A sprawić może to maleńkie
Dziecię, rwące się do świata.

Lecz w duszę, strachem przepełnioną,
Jedno wdarło się pragnienie,
By całym ciałem, sobą wchłonąć
Burzliwe męskie nasienie.

Tak jak człowiek, gdy się opuści,
Nie wierząc, że coś się zmieni,
Skwapliwie w dół, na dno czeluści
Patrzy w słodkim przerażeniu.

(Tłumaczenie Jana Huszczy)

* * *

Цёмна неба начное, –
Ноч даўно пераважыла дзень.
Ад свячы у пакоі
Ужо бясшумна хістаецца плямамі цень.

Ты дасюль не заснула, –
Напружона у ложку ляжыш,
Быццам сквапна і чула
Узіраешся ў гэтую цёмную ціш.

Вось няпэўна і глуха,
Ледзь раскрыўшы румяны свой рот,
Мне шапнула: "Паслухай", –
І кіўнула, зардзеўшыся, ўніз на жывот.

О, як дрогнула сэрца!
Я паняў. Я каленямі стаў
Прад табой на каберцы
І да гібкага чэрава шчыльна прыпаў.

А яно ўжо дрыжала
У глыбі затаёным жыццём, –
І душа празіяла
Незгасімым ніколі свяшчэнным агнём.

* * *

Ciemne niebo w nocy, –
Noc dawno pokonała dzień.
W pokoju od świecy mocy
Bezgłośnie drży plamami cień.

A ty nie możesz zasnąć wciąż, –
przejęta w łóżku leżysz,
wpatrujesz się uparcie w kąt,
w tę najciemniejszą z wszystkich cisz.

Cała niepewna i milcząca,
Ledwie wydobyłaś głos ze swych ust,
Szepnęłaś mi: „Posłuchaj do końca", –
I pokazałaś, zawstydzona, na brzuch.

O, jak drgnęło na sercu!
Pojąłem. Uklęknąłem
Przed tobą na kobiercu
I do łona szczelnie przylgnąłem.

A ono już drżało
W głębi tajemnym życiem, –
I dusza zajaśniała
Niegasnącym świętym ogniem.

Да вагітнай

Ціха ідзеш ты, у нетрах дзіцёнка хадою калышаш,
Цёмнай і цёплай яму служыш калыскай цяпер.

Дзіцё, што ў коласе зярно,
Пад сэрцам у цябе ўсё спее,
І сэрца цёмнае святлее,
І шчырым робіцца яно.

Ужо нічога ў ім няма,
Адно ёсць – рупнае каханне,
Салодка-соннае бажанне,
Салодка-сонная дума.

Brzemiennej

Cicho idziesz, we wnętrzu dzieciątko chodzeniem kołyszesz,
jesteś dla niego teraz ciemną i ciepłą kołyską.

Dziecko, niczym w kłosie ziarno,
Pod sercem twoim dojrzewa,
I serce blaskiem zalewa,
I szczerość kładzie na dno.

Nie targają nim emocje,
Tylko gorliwe kochanie
Słodko-senne pragnienie,
Słodko-senne dywagacje.

Трыялет

Дзераўлянае яечка
Ты ўдаеш сабой зусім.
Адчыні яго, – а ў ім
Дзераўлянае яечка.
Гэтак сама чалавечка
Затаіўшы ў нетрах, тым
Дзераўлянае яечка
Ты ўдаеш сабой зусім.

* * *

Як хораша, калі дзіцё
Пад сэрцам ціха зварухнецца,
І ўраз па целу разліецца
Яшчэ нязвычнае чуццё.
Душа – ў салодкім палусне,
І кажуць знакі чалавечка:
“Я – пценчык, ты – маё гняздзечка,
Не руш, не руш, не руш мяне!”

Triolet

Drewniane, małe jajeczko
Mi przypominasz na wskroś.
Otworzysz – a tam drobny ktoś,
Drewniane, małe jajeczko.
Tak właśnie dzieciąteczko
We wnętrzu zataiło się.
Drewniane, małe jajeczko
Mi przypominasz na wskroś.

* * *

Jak dobrze, kiedy dziecię
Pod sercem poruszy się cichutko,
po ciele rozlewa się szybciutko
takie niezwykłe uczucie,
Dusza - w słodkim półśnie,
I szepczą znaki człowieczka:
„Ja – pisklę, a ty – gniazdeczko,
Nie ruszaj, nie ruszaj mnie”.

Праклятце вагітнай

К твайму аконцу каля ганка
Падходзіць варажыць цыганка
Ў лахмане зрэбным і нячыстым
Са срэбрам ззяючым маністам.
І, чуючы твае адмовы,
Шыпіць праклятця злыя словы
З паглядам у пагляд упёртым:
“Каб ты дзіцё радзіла мёртвым!”
І, засмяяўшыся нясмела,
Ты задрыжэла і збляднела.

* * *

З енкам дзіцё ты раджаеш,
Болю не змогшы сцярпець,
Стогнамі сэрца ўражаеш...
Што я магу зразумець?

Шчыра мяне ты любіла,
Шчыра цябе я кахаў,
Але давёў да магілы,
Сам на мучэнні аддаў.

Przekleństwo brzemiennej

Do twojego okna obok ganku
Podchodzi wróżyć Cyganka
W łachmanie zgrzebłym i śmierdzącym,
Z blaskiem srebra mamiącym.
A słysząc twoje odmowy,
Szepcze przekleństwa złymi słowy
Z wzrokiem utkwionym zacięcie:
„Żebyś urodziła martwe dziecię!”
Ty zaś, zaśmiejawszy się nieśmiało,
Zadrżałaś i wnet zbladłaś cała.

* * *

Z jękiem dziecię rodzisz,
Nie mogąc bólu wytrzymać,
Stękami serce trwożysz...
Jak to rozumieć mam?

Szczerze mnie lubiłaś,
Szczerze ciebie kochałem,
Lecz doprowadziłem do śmierci,
Sam na męki oddałem.

* * *

Без сіл, уся ў пату, як белы снег,
блядна,
На злітаю крывёй і змятай караваці
Ляжыць цічаслівая і жалкая яна,
І аб адным у ёй цяпер дума: "Я – маці".

Яна збалела ўся. Ёй, можа, ўжо не
жыць.
І ўсё ж ткі радасцю бязмежнай ззяюць
вочы,
А на яе тугіх грудзях ужо ляжыць
Чырвоны, цёпленькі і неяк смешна
смокча.

* * *

Пасля радзін ты ўсё штодня марнееш:
Асунулася цела, зблякла твар,
Засмяглі і растрэскаліся губы;
На іх парой няпэўна прабяжыць
Пасмех – і знікне, жалкі і пужлівы;
Як сцені, сіняватыя кругі
Навокала вачэй ляглі, а вочы
Як быццам просяць злітавацца ўсіх.

Так крохкая, пушыстая багатка
Пад ветрам аблятае, каб магло
Яе насенне узрасці і кветнуць,
І толькі кволае сцябло пасля
Гаворыць аб жыцці, дзіцям адданым.

* * *

Тым вянкі суворай славы,
Што за край свой у баю
Жрэбі вынулі крывавы,
Напаткалі смерць сваю.

Ды слаўней вагітнай доля, –
Ў сэрцы маючы любоў,
За дзіцё зазнаці болі,
За дзіцё праліці кроў.

Слава тым, хто сілу мае
Смерць, не дрогнуўшы, спаткаць,
Хто ў мучэннях памірае,
Каб жыццё дзіцёнку даць!

* * *

Leży cała w potach, jak biały śnieg blada,
Na zmiętej pościeli, co krwią
przesiąknięta,
Tak bardzo szczęśliwa. I, choć z sił opada,
O tym, że jest matką, jedynie pamięta.

Straszliwie zbolała, że może nie przeżyć,
Lecz radość bezmierna w jej oczach
błyszczących,
Bo przy prężnej piersi niespokojnie leży
Ktoś ciepły, różowy, zabawnie smokczący.

(Tłumaczenie Jana Huszczy)

* * *

Poród już minął, marniejesz co dzień:
Osłabło ciało oraz zbladła twarz,
Zaschły i popękały twe usta;
Na nich czasem niepewnie zagości
Uśmiech – i zniknie, marny i strachliwy;
Jak cienie sine, ciemne kręgi
Dookoła oczu legły, a oczy
Jak gdyby prosiły o litość wszystkich.

Tak kruchy, puszysty dmuchawiec
Unosi się na wietrze, by mogło
Jego nasienie urosnąć i zakwitnąć,
I tylko słaba łodyga zostaje
I mówi o życiu, dzieciom oddanym.

* * *

Dla nich sławy wieńce surowe,
Co za kraj swój w boju
Losy wyciągnęli krwawe,
ponieśli śmierć na bitwy polu.

Sławniejsza wszak brzemiennej dola, –
W sercu swym kochając na wskroś,
Za dziecko zaznała bólu,
Za dziecko przelała krew.

Chwała tym, kto wybiera
Bez wahania śmierci cios,
Kto w męczarniach umiera,
By dziecku dać życia los!

* * *

Белы крыж, пліта, пад ёй – магіла;
Мілым кветам рожа зацвіла.
Тут калісьці ты, мой друг, спачыла, –
Спарадзіла ў муках і лягла.

Ўсё мінулася – і боль, і гора, –
Ўсё кудысь далёка адышло;
Але строгі надпіс: "Disce mori"
Нагадае, што з табой было.

* * *

Biały krzyż, płyta, pod nią – mogiła;
Miłym kwiatem róża zakwitła.
Tu kiedyś, przyjaciółko, spoczęłaś,-
Narodziłaś w mękach i poległaś.

Wszystko minęło – i ból, i mrok, –
Wszystko dokądś daleko odeszło;
Ale srogi napis: „Disce mori"
Przypomina naszą wspólną przeszłość.

References

Bahdanowicz Maksim. 1973. *Poezje wybrane*. Łódź.

Bahdanovič Maksim. 1992. *Poŭny zbor tvoraŭ*. T. I. Minsk [Багдановіч Максім. 1992. *Поўны збор твораў*. Т. І. Мінск].

Petruškevič Ala. 2011. *Kachanne i smerc*. U: Maksim Bahdanovič: Ènciklapedyja. Rèd. Mikoła Trus. Minsk [Петрушкевіч Ала. 2011. *Каханне і смерць*. У: *Максім Багдановіч: Энцыклапедыя*. Рэд. Мікола Трус. Мінск].

Skibińska Zofia. 1994. *Poezja Maksima Bahdanowicza w polskich przekładach* (49–54). W: *W kręgu kultury białoruskiej*. Olsztyn.

Data przesłania artykułu: 10.05.2024
Data akceptacji artykułu: 30.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Magdalena Lajewska – Polska, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, mgr; zainetresowania: glottodydaktyka, związki literatury polskiej i białoruskiej, współczesna poezja polska i białoruska.

Wybrane publikacje:

1. Лаеўская Магдалена. 2023. *Дабраславёная нерухомасць рэчаў*. „Літаратурная Беларусь" № 9 (205).
2. Лаеўская Магдалена. 2023. *Шуфляда. Вершы.* „Дзеяслоў" № 1 (122).

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Maryla Chaustowicz, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.20

Maryla Chaustowicz / Марыля Хаўстовіч

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3094-1365
e-mail: m.khaustovich2@uw.edu.pl

Старабеларуская *Аповесць пра Трох Каралёў*

Old Belarusian Tale of Three Kings
Starobiałoruska Opowieść o Trzech Królach

Узнікненне ў 1364 г. апакрыфічнай *Аповесці пра Трох Каралёў* (*Liber de gestis ac trina beatissimorum trium regum translatione*) звязваюць з угодкамі перанясення астанкаў трох біблейскіх каралёў у Кёльн у 1164 г. Твор, напісаны нямецкім манахам з ордэну кармелітаў Ёаганам з Гільдэсгайма на лацінскай мове, цешыўся вялікай папулярнасцю. У XV ст. з'явіліся пераклады твора на еўрапейскія мовы, у тым ліку і на старабеларускую.

Поўнае апісанне найстарэйшай вядомай версіі старабеларускага перакладу зрабіў у 1897 г. Яўхім Карскі [гл.: Карский 1897], які таксама падае звесткі пра два рукапісы Маскоўскай Сінадальнай бібліятэкі. Навуковец сцвярджае, што рукапісы Сінадальнай бібліятэкі маюць шмат агульнага між сабой, але значна адрозніваюцца ад рукапісу Імператарскай бібліятэкі: іх мова адзначаецца царкоўнаславянскім ўплывам.

У 1903 г. *Аповесць…* была надрукаваная Уладзімірам Пратцам паводле рукапісу Імператарскай публічнай бібліятэкі Q. 1. № 391, які па палеаграфічных прыкметах належыць да XV ст.[1]. Твор знаходзіцца на аркушах 38–97 [гл.: Перетц 1903]. У адным з *Аповесцю…* манускрыпце маюцца яшчэ дзве перакладныя аповесці: *Пакуты Хрыстовы* (да 38 арк.) і *Жыціе Аляксея, чалавека Божага* (пасля 97 арк.). Дадзены рукапіс быў ахарактарызаваны У. Пратцам як «помникъ стараго бѣлорусскаго нарѣчія».

[1] Рукапіс Q. 1. № 391 колісь быў датаваны, аднак пазней (?) месца з годам перастварэння (?) было наўмысна выскабленае.

Заўважым яшчэ, што ў Імператарскую публічную бібліятэку (сёння: Расейская нацыянальная бібліятэка ў Санкт-Пецярбурзе) рукапіс трапіў з Бібліятэкі Залускіх.

У савецкую эпоху беларускія навукоўцы не часта звярталіся да *Аповесці пра Трох Каралёў*. Яна фактычна застаецца недаследаваная; пра яе амаль не згадваецца ў мовазнаўчых працах. Прапануем невялікі фрагмент твора на мове арыгінала і ў перакладзе на сучасную беларускую мову. Цалкам твор будзе неўзабаве апублікаваны асобным выданнем.

Аповесць пра Трох Каралёў

(фрагмент)

Дале^{и} коли^{ж} та^{к} тело мспера моурина третего короля з острова было пренесено. да ины^{м} тело^{м} двоу^{х} короле^{в}. было прилоучоно. тогды така» вонѧ. и та^{к} велїкїй запахъ и смакъ ѿ нихъ вышо^{ѧ}. иже люди здалека смачнего запах^{ѵ} были напо^{ѧ}нены шхложены и оуздоровены. тогды велебна гелена ты^{х} тре^{х} короле тела. оу местечко богатше болше и шлехетнейше. с҃на своего место которе заложи^{ѧ} бы^{ѧ} оу костѧнтинополи^{м}. котора есть матка грецко з҃мли. и с силною радостїю и чтїю. и съ иными розманты-ми релїквиѧми. которе та^{м} индїе выпросила и собрала была, то ѵ҃се оу тоё место пренесла. да што все^{х} тамъ того дела собраны^{х} и созваны^{х} с петьёмъ и с хвалами. какъ прислоухало. велми почливе соу^{т} прияты. а тамото оу ц҃ркви с҃тои софеи почесне соу^{т} положены. и што всехъ честованы. да маетъ быти ведомо иже ц҃ркве с҃вты софеи оу констѧнтинополи^{м}. надъ вси ц҃рквы на свете есть велика велми и широка. и такъ иже соу^{т} соу^{ѧ} велїкїи корабль вси пароусы або жакгле рос-тѧгноувши и по^{ѧ}нявши оу той ц҃ркви можетъ красне се оу неи шбрачати и по неи кроужити. да тоую ц҃ркве зовоутъ тамо ц҃ркве с҃вты зофеи. а то по грецки говорѧтъ вербикгена ка^{к} ис слова нароженыи. которою ц҃ркве костѧнсти^{н} заложи^{ѧ}. а ее сто^{ѧ}пи мармоурове вельми велики. з божей помоци и з дитѧтко^{м} самъ по^{ѧ}нима^{ѧ}. и иными розманты-ми шкрасами шкраси^{ѧ}. да оу тои ц҃ркви есть соукна б҃жїа нешита». и гвоздъ б҃жїи. и часть столпа к которомоу їсоу^{с} былъ привѧза^{н} и бичова^{н}. и многе почесне ине релквїеве. ѡ которыхъ грекове не^{ѧ}баютъ. да часовъ лодвика короля. францьскего. короуна тернова» оу ней была зостала. да тогды тоуркове и сараценове констѧнтинополимъ. и цесарьство грецке были велми сказили. тогды цесарь помоци wдъ с҃втго лодивика проси^{ѧ} которыи многе речи страчоне и скажоне з божьею помоцью направи^{ѧ} и wдьврати^{ѧ} тогды за его стравоу цесарь с҃втмоу лодивикоу тоую комороу да^{ѧ}. и записа^{ѧ}. которая з грецки^{м} велїки^{м} жалованїимъ и з сранцкою радостїю. заоутра по с҃втомъ лаврине оу корабль была проважона и до мѣста

париского пренесена к к^{о}торей се грекове ещо надеваю^{т} штобы се к ни^{м} навратила. а^{ж} до нинеишого д҃нѧ те^{ж} оу тои ц҃ркви с҃втое софеи стои^{т}. великїи сто^{л}пъ каменый мармоуровыи. да на не^{м} стои^{т} ѡбразъ цесарскїй на кони тонкїй. а чисте позолочоныи да держи^{т} оу левеи роуце кроугло ѧблоко. ѡбычаемъ цесарскимъ да проти^{в} оустока сердиты^{м} сараценомъ как бы грозѧ правицею. да возле как бы по^{д} ты^{м} сто^{л}по^{м}. велебнаѧ гелена ты^{х} трехъ короле^{в} тела. оу гробе^{х} розмаите ѡкрашоныхъ почесне а ѡсобне положила да коли ты^{х} тре^{х} короле тела оу томже мѣсте были положены тогды з далеки^{х} сторо^{н} и з҃мль ѡто все^{х} людей набожне и п҃окрне были навѣшщаны. и на до^{л}ге часы честованы да къ ихь реликвїамъ приходѧщи^{м} бо^{г} дары своего мл^{с}рдїа. розмаите выдава^{л}. да чере^{з} ни^{х} и многе девы чини^{л}. иже всехъ которые оу вере и в набоженстве помоци ихъ пожадали ѿ которонь коли оутисненїа. на з҃мли албо на мори были оуздержаны. чере^{з} ихъ заслоуги бо^{г} оусе^{х} выбави^{л} да по смерти славного костѧнтина и велебное гелены. коли їоулїаноу^{с} апостота албо ѿщепенець королева^{л}. тогды болванство и поганство. розмноживалосе и тѧжкое преследованїе мечове на хрестїаны и м҃чнки. на долге часы какъ оу моука^{х} розмаиты^{х}. м҃чениковъ. и в ыны^{х} книга^{х} сполней наидеть. але коли тое преследованїе проти^{в} м҃чнковъ престовало. тогды ѡпѧ^{т} на ве^{с} светъ иное з нову почало быти преследованїе. да кажоуть иже бо^{л}ше и твердеише, нижли первое преследованїе мечове ижь то было преслѧдонїе кацерьске. и ѡдъщепенце. такъ што вера хрестїанска. какъ пшеница тереблена. што бы ни ѡдинъ поро^{х} блоудоу в не^{и} пото^{м} не зоста^{л}. да оу то^{м} оутисненїю грекове хотѧ держали многе с҃вте и выборне мистры и римске бискоупы из греко^{в} нарожене. да ве^{ж}ды ѿ ц҃ркви римскои в челонцехъ вѣры ѿстоупили. какъ нижей ѡ то^{м} мало оуслышите. да собе ѡпришного патрїархоу оучинили и выбрали. коли^{ж} ѿ того часоу ве вси^{х} чересъ оуси речи какъ мы ѿцю папе аж до нинеишого д҃нѧ томоу патрїарсе послоушни были. да ꙋ то^{м} замешанїи тела и релїквїе ты^{х} тре^{х} короле^{в} безъ оусѧкое ч҃ти и безъ всеи печали та^{м} лежали тогды бо^{г} грецкоую з҃млю и арменскоую выда^{л} выда^{л} в роуце сараценo^{м} и парсїано^{м}. которые з҃мле ве^{л}ми и которе манрициоу^{с} первыи цесарь римскїи и грецкїи и медїѡланскїи ѡправи^{л}. тогды ка^{к} кажоу^{т}. с того^{ж} радою ты^{х} тре^{х} короле^{в} тела и съ иными релїквїами по маломъ часе были пренесены да чтетсе иже маноуелъ грецкїй цесарь. еоусторгїа моужа законного и моудрого рожае^{м} грека оу посо^{л}стве до медиѡла^{на} посла^{л}. да иже ростропныи бы^{л} да оу цесарѧ преможо^{н} и его въ архиепископа медиѡланского выбрали. да с побоуженьи^{м} ихъ прозбь тыи тела тре^{х} короле^{в} ѡ которы^{х} се никто тогды не печалова^{л} тотъ архїепископ^{п} ѿ цесарѧ выпроси^{л} да с собою до медолана почесне пренеслъ. да оу ц҃ркви опришнеи котора нине есть братеи казнодеевъ с петьемъ и с хвалами со вси^{м} людо^{м} почесне положи^{л} та^{м} те^{х} на ихъ

заслоуги на до^лге часы ка^к оу первы^х местца и многїе дивы и чоуда чини^л. да оу ^лѣтех бжьего нароженїа тисѧцю сто^м шестїю деся^т и четырми место медаланске. фредирика первого цесара. не слоухало. а емоу какъ бы ѿповѣдало. которе цесарь сказити оумысли^л. и шблеглъ. его тогды лѣпшїи и шлехетнеишїи и болшїи оу месте панове. оузвшесѧ оу мале ты^х тре^х королевъ тела. велми таемно похоронили. да коли цесарь с помоцью реино^лда архїепископа коленско^г палаць а шо^н з веже которего зе все^х ненавиде^л взѧ^л и ѵшо^л и во свои роуце wдержа^л которыи па^н аже проси^л штобы его таемно до рейно^лда архиепископа. препоустили. коли^ж безпече^н и таемно до архиепископа пришо^л тогды его проси^л коли бы емоу лаского оу цесара моглъ албо хотелъ выпросити. тогды бы емѵ тела тро^х короле^в ис ыными релїквїами. хоте^л выдати. а схронене оуказати. да коли реино^лдоу^с архиепископу^п тое ѡ што проси^л оучини^л и выправи^л тогды емоу тые релїквїе да^л и оуказа^л. которе оузвши чере^з свое вернеише и таемнеише послы до колна посла^л да то пото^м цесареви сказа^л да тогды перво ты^х релїквїи оу цесара проси^л и выпроси^л. да wдложи^л бы^л тое перво до цесара иже не надеїа^л абы таке почесне релїквїе оу цесара моглъ выпросити тогды архиепископу^п. ринолъдоу^с ты^х тре^х королевъ тела. авне и почесне. ис ыными реликвїами. до ко^лна пренеслъ. да што всего люда оу петью и оу хваленїю. принате оу цркви свтого петра тамото ихъ по^чливе положи^л. чере^з которе бо^г велики дивы и чоуда тамото а^ж до нинеишого дня чини^т, да ѿ кнжатъ и пано^в и ѿ розмаиты^х людей соу^т оу велїкой чти. да з далекихъ велми змль и сторонъ. и з великими честѧми люди ихъ ишчоу^т и навѣщаютъ. и чьтетьсѧ ѵ некоторыхъ книга^х. иже пото^м ты^х тре^х королевъ. тела ис констѧтинополи^м. до медолана зо встѵкоу на запа^л были пренесены иже тогды оусехъ кацеревъ. и ѿщепеньце^в блоуды. и жебраки которыми люмбардїа тоусїа ї асполїа. и всѧ была зарожена чере^з wдволанїе и выкладанїе тре^х даро^в которе тыи три короли с^ноу офероали зосромочены были. и преможены ис коренїа оу нивешто wбернены. иже оу золоте ладане мирре чере^з ты^х трехъ даро^в. рожаи в wдномъ кристоусе божьскаѧ велможность. и королевскаѧ сила и чл̑вченскаѧ смертелность знаменоуетьсе иже лада^н знаменѵетсѧ коу слоужбе бжен. золота к дани а мирра коу погребенїю залежи^т оумерлы^х всехъ ты^х речїи стаѧ вѣра х^ва оферовати непреставаеть коли оу вѣрного б^га правого короля. и правого чл̑вка вѣроуеть. в оферованїи ладана изганбенъ есть аррианоу^с иже wдномоу бо^гу ѿщю слоужбоу ладоно^м оферовати вызнава^л. в оферованїю моурры поганбенъ есть манїхеюсъ который х^са за наше збанїе верне оумерлого не вѣрова^л. да оу золоте посполоу wба два соу^т поганбены. иже манихею^с ис племена давыдова подлоу^г тела кристоуса короля нароженого не вѣрова^л. арїаноусъ иже единородному с̑ноу бо^гу прироженоую слоужбоу. променити конаеть. про

то^{ж} непознаеть королѧ, ѿ которого бы за гре^{х} недовѣрьства скажо^{н} бы^{л}. иже ѡд одного велможность б҃жства. да ѡд дроугого вѣрность и истность тела запрена есть. оу ты^{х} те^{ж} даре^{х} нескорїе бы^{л} поганбе^{н}. которыи х^{с}а на двѣ парсоуне дѣлити хоте видить иже королеве не иномꙋ бо^{г}у да инномоу ч҃лвкоу тые дары набо^{ж}не оферовали. про то^{ж} не маеть быти розделе^{н} оу даре^{х}. того делѧ ѡди^{н} и истине^{н} бо^{г} и ч҃лвкъ. маеть вызнаванъ быти. далеи те^{ж} оу какеи и в какъ велїкой чти три короли которыи г҃^{с}ноу дары дали, во всехъ з҃млѧхъ и королевствахъ были. и такъ ѡто всехъ королевъ и к҃нжатъ и пано^{в}. и ѡто все^{х} людей честованы были.

Пераклад

Калі астанкі мурына Яспера[2], трэцяга караля, з вострава былі прынесены і далучаны да астанкаў іншых двух каралёў, дык такая духмянасць ды такі моцны пах і водар ад іх пайшоў, што людзей здалёк гэты цудоўны пах атачаў, ахалоджваў і лячыў. І вось вялебная Гэлена астанкі гэтых трох каралёў у места больш багатае і шляхетнае (горад свайго сына – Канстанцінопаль, які з'яўляецца маці зямлі грэцкае) з вялікай радасцю і пашанай, з іншымі рознымі рэліквіямі, якія ў Індыі выпрасіла і сабрала, – усё ў той горад прынесла. Усе, сабраныя і скліканыя туды дзеля гэтае справы, з песнямі і з хваламі, як належыць, вельмі пачціва прынялі іх. І там, у царкве святое Сафіі, яны з гонарам былі пакладзеныя, і ўсе іх ушаноўвалі.

Трэба ведаць, што царква святое Сафіі ў Канстанцінопалі – большая за ўсе цэрквы на свеце. Яна такая, што вялікі карабель, усе ветразі расцягнуўшы і падняўшы, у той царкве мог бы паварочвацца і па ёй кружляць. Вось гэтую царкву завуць там царквою святое Сафіі, а па-грэцку гавораць "вербігена" – г. зн. "са слова народжаная".

Царкву заклаў Канстанцін; ейныя вельмі вялікія мармуровыя слупы з дапамогай Бога і Дзіцятка ён сам падымаў; таксама іншымі рознымі ўпрыгожаннямі аздобіў. У царкве ёсць боскае няшытае адзенне, і цвік боскі, і частка слупа, да якога Ісус быў прыбіты і бічаваны, ды шмат якія яшчэ шанаваныя рэліквіі, пра якія грэкі не дбаюць. Да часоў Людовіка, караля французскага, цярновая карона ў той царкве захоўвалася. А калі туркі і сарацыны атакавалі Канстанцінопаль і грэцкае цэсарства, цэсар прасіў дапамогі ў святога Людовіка, які многія рэчы, страчаныя і папсаваныя, з божай дапамогай направіў і вярнуў. За гэты чын цэсар святому Людовіку тую карону аддаў і запісаў. Да вялікага жалю грэкаў і радасці франкаў, на наступны дзень пасля святога

[2] Відаць, Каспера, хоць мурынам з Эфіопіі, паводле легенды, быў Балтазар.

Лаўрына карона была занесеная на карабель і ў горад Парыж дастаўленая. Грэкі яшчэ і сёння маюць надзею, што яна да іх вернецца.

У той царкве святой Сафіі стаіць вялікі слуп, каменны, мармуровы, а на ім – пакрытая чыстым золатам статуя цэсара на кані. Цэсарскім звычаем ён трымае ў левай руцэ дзяржаву[3], а правай рукой нібы пагражае на Усход лютым сарацынам. Пад тым слупом вялебная Гэлена астанкі трох каралёў у шыкоўна ўпрыгожаных трунах з гонарам і пасобку паклала. Калі астанкі трох каралёў у тым месцы былі пакладзены, дык з далёкіх краёў і зямель пабожныя людзі іх наведвалі і доўгі час ушаноўвалі.

Тым, хто прыходзіў да гэтых рэліквій, Бог даваў разнастайныя дары сваёй міласэрнасці ды многія цуды чыніў. Праз заслугі трох каралёў Бог выбаўляў усіх, хто ў веры і ў набожнасці дапамогі іхняе шукаў, ад любой бяды на зямлі або на моры.

Пасля смерці слаўнага Канстанціна і вялебнае Гэлены, калі каралеваў Юліян адступнік[4], або адшчапенец, ідалапаклонства і паганства пачало пашырацца; доўгі час быў цяжкі збройны пераслед хрысціянаў і пакутнікаў. Больш пра гэта можна прачытаць у жыццяпісах пакутнікаў і ў іншых кнігах. Калі той збройны пераслед пакутнікаў спыніўся, дык зноў на ўсім свеце пачаўся іншы пераслед, ды, кажуць, што быў ён больш люты, чым першы, а быў гэта пераслед ерэтыкоў і адшчапенцаў.

Веру хрысціянскую, як пшаніцу, малацілі, каб аніякага пылу аблуды ў ёй не засталося. У тым наступе грэкі, хоць мелі шматлікіх святых і дасканалых магістраў ды рымскіх, грэцкага паходжання біскупаў, аднак ад правілаў веры рымскай царквы адступіліся, як ніжэй трошкі пра гэта вы пачуеце, і сабе асобнага патрыярха зрабілі і выбралі. З таго часу аж да сёння яны ва ўсім, як мы Папу, таму патрыярху паслухмяныя. І вось у тым замяшанні астанкі і рэліквіі трох каралёў без усялякае пашаны і без апекі ляжалі, а Бог грэцкую і армянскую зямлю аддаў у рукі сарацынам і персіянам. Пазней гэтыя землі вызваліў Маўрыкій, першы цэсар рымскі, грэцкі і міланскі. Як кажуць, паводле яго загаду астанкі трох каралёў разам з іншымі рэліквіямі перанеслі.

Можна прачытаць, што Мануэль, грэцкі цэсар, Еўсторгія[5], мужа мудрага, родам грэка, з пасольствам у Мілан паслаў, бо ён кемлівы быў, і яго міланскім архібіскупам абралі. Прыслухаўшыся да просьбаў, ён

---

[3] У арыгінале – *кроугло яблоко*. Так (лац. globus cruciger) у сярэднявеччы называўся адзін з сімвалаў каралеўскай улады.

[4] Гаворка пра Флавія Клаўдыя Юльяна (Юльяна Адступніка, 331–363) з дынастыі Канстанціна, апошняга паганскага рымскага імператара.

[5] Гаворка пра Эўсторгія (памёр блізу 355 г.), біскупа Мілана. З ягоным імем звязаная легенда пра перанос астанкаў трох каралёў з Канстанцінопаля ў Мілан.

астанкі трох каралёў (пра якія ніхто тады не дбаў) у цэсара выпрасіў ды з сабою ў Мілан з гонарам перанёс і ў царкве асобнай, якая сёння належыць дамініканцам, з песнямі і хваламі, у прысутнасці вялікае колькасці людзей пачэсна паклаў.

Доўгі час праз іхнія заслугі, як і ў ранейшых месцах, многія дзівосы і цуды там чыніліся. Але ў 1164 годзе ад Божага нараджэння горад Мілан не падпарадкаваўся Фрыдрыху[6], першаму цэсару, дык цэсар узяў яго ў аблогу і задумаў знішчыць. Дык лепшыя і самыя шляхетныя ў горадзе паны, сабраўшыся разам, астанкі трох каралёў таемна перанеслі і пахавалі. А калі цэсар з дапамогай Райнальда[7], архібіскупа кёльнскага, захапіў палац Ашона з Вежаў, якога ненавідзеў, дык той пан прасіў, каб яго таемна да архібіскупа Райнольда прапусцілі. І калі ён бяспечна і таемна да архібіскупа прыйшоў, то прасіў, каб яму ласку ў цэсара той выпрасіў, дык ён астанкі трох каралёў з іншымі рэліквіямі мог бы выдаць і месца пахавання паказаць. Калі архіепіскап Райнальд гэтага дамогся, то яму тыя рэліквіі былі паказаныя; забраўшы іх, ён з дапамогаю сваіх надзейных людзей у Кёльн адправіў. І толькі пасля тыя рэліквіі ў цэсара пачаў прасіць і выпрасіў, а не спадзяваўся, што такія пачэсныя рэліквіі ад цэсара мог атрымаць.

Тады архіепіскап Райнальд астанкі трох каралёў адкрыта і пачэсна з іншымі рэліквіямі ў Кёльн перанёс, і там іх пачціва паклаў у царкве святога Пятра, дзе яны прынятыя былі ўсім людам са спевамі і хвалою.

Праз іх Бог вялікія дзівы і цуды там аж да сённяшняга дня чыніць, князі і паны і розныя людзі моцна іх шануюць, з вельмі далёкіх зямель і краёў людзі іх наведваюць і сваю пашану ім аддаюць.

У некаторых кнігах можна прачытаць, што пасля таго, як астанкі трох каралёў былі перанесеныя з Канстанцінопаля ў Мілан, з Усходу на Захад, дык Ламбардыя і Таскана былі заражаныя аблудаю ерэтыкоў і адшчапенцаў, але праз тлумачэнне дароў, якія тры каралі Богу ахвяравалі, усе яны былі прысаромленыя і пераможаныя.

У золаце, ладане, міры, тых трох дарах Хрысту, выяўляецца і Боская вяльможнасць, і каралеўская моц, і чалавечая смяротнасць, бо ладан – гэта сімвал служэння Богу, золата – даніны, а міра – пахаванняў памерлых. Усе гэтыя рэчы святая вера Хрыстовая прызнаваць не перастае, калі ў адзінага і праўдзівага бога, караля і чалавека верыць.

---

[6] Гаворка пра Фрыдрыха Барбароса (1122–1190), імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі (1155–1190).

[7] Гаворка пра Райнальда фон Даселя (1124–1167), архібіскупа Кёльна (з 1159) і архіканцлера Італіі.

Ахвяраваннем ладана пераможаны Арыянус[8], што аднаму Богу-бацьку службу з ладанам правіць прызнае. Ахвяраваннем міры пераможаны Маніхеюс[9], які не верыў, што Хрыстос за нашае збаўленне памёр. А ў золаце абодва яны пераможаныя, бо Маніхеюс не верыў, што Хрыстос – кароль з роду Давіда, а Арынянус, што Ён – адзінародны сын Божы; так грэх недавярства быў пераможаны, бо адзін вяльможнасць Боскую, а другі сапраўднасць цела адмаўляў. Гэтымі таксама дарамі быў пераможаны Нясторый[10], які бачыў у Хрысце дзве асобы, але каралі не асобна Богу і не асобна чалавеку тыя дары пабожна ахвяравалі, дык адзіны і сапраўдны Бог і чалавек мае быць вызнаваны.

Далей мы таксама раскажам, у якой пашане тры каралі, якія Богу прынеслі дары, ва ўсіх землях і каралеўствах былі, і як ад усіх каралёў, князёў, паноў і ад усіх людзей шанаваныя былі.

Reference

Karskij Evfimij. 1897. *Zapadnorusskij sbornik XV-go veka, prinadležašij Imperatorskoj Publičnoj biblioteke. Q. 1. № 391. Paleografičeskie osobennosti, sostav i âzyk rukopisi*. S.-Peterburg [Карский Евфимий. 1897. *Западнорусский сборник XV-го века, принадлежащий Императорской Публичной библиотеке. Q. 1. № 391. Палеографические особенности, состав и язык рукописи*. С.-Петербург].

Peretc Vladimir. 1903. *Povest' o trëh korolâh-volhvah v zapadno-russkom spiske XV veka*. S.-Peterburg [Перетц Владимир. 1903. *Повесть о трёх королях-волхвах в западно-русском списке XV века*. С.-Петербург].

Data przesłania artykułu: 17.08.2024
Data akceptacji artykułu: 12.09.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Maryla Chaustowicz / Марыля Хаўстовіч – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki; mgr, wykładowca; specjalność naukowa: historia języka białoruskiego; zainteresowania naukowe: język białoruski w XVI–XVIII w.

Adres: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa, Polska.

Wybrane publikacje (2023–2024):

1. Марыля Хаўстовіч. 2023. *Беларускамоўныя казанні са зборaў Мяніцкіх*. „Acta Albaruthenica" t. 23: 337–361.

[8] Гаворка пра Арыя (блізу 256–336), раннехрысціянскага святара, заснавальніка арыянства.

[9] Гаворка пра Мані (216–273), персідскага святара, заснавальніка маніхейства.

[10] Гаворка пра Нясторыя (384–451), манаха і тэолага з Сірыі.

2. Марыля Хаўстовіч. 2024. *Ці быў Вінцэнт Мяніцкі аўтарам беларускамоўных казанняў?* (121–150). У: Мікола Хаўстовіч. *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX стагоддзя*. Том дзясяты. Warszawa.
3. Марыля Хаўстовіч. 2024. *Ліст Адама Плуга да Фелікса Пяткевіча*, перакл. з пол. (203–278). У: Мікола Хаўстовіч. *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX стагоддзя*. Том дзясяты. Warszawa.

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Siamion Saladounikau, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.21

Siamion Saladounikau / Сямён Саладоўнікаў

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы /
Janka Kupala State University of Hrodna, Belarus
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3182-5776
e-mail: irbis1863@gmail.com

Бабруйскі сшытак

The note of Babrujsk
Zeszyt bobrujski

Важнае месца ў беларускіх даследаваннях займае фальклярыстыка. Нягледзячы на неспрыяльныя для навуковай дзейнасці абставіны, цягам апошніх гадоў унутры краіны з'явілася вялікая колькасць навуковых прац, прысвечаных вывучэнню розных жанраў беларускай вуснай народнай творчасці. Сёння іх каштоўнасць павялічваецца, бо колькасць носьбітаў фальклору ў апошнія гады імкліва скарачаецца: вёска – спрадвечнае асяроддзе бытавання фальклору – занепадае, моладзь у пошуках дабрабыту перабіраецца ў горад, а дзеці былых вяскоўцаў, станаўленне якіх адбываецца ў пераважна расейскамоўным культурным полі гарадоў, разам з беларускай мовай страчваюць і сувязь з вуснай традыцыяй сваіх продкаў. Асабліва неабароненымі ў гэткіх умовах становяцца замовы, захаванне і перадача якіх наступным пакаленням апрача раней названых прычын ускладняецца яшчэ і нежаданнем саміх носьбітаў адкрываць іх для "непадрыхтаваных" асоб, што звязана з сакральным зместам, які ўкладаецца ў замовы [Барташэвіч (уклад.) 1992: 6].

У нашыя рукі трапіў сшытак, у якім змешчана пэўная колькасць перапісаных ад рукі напачатку 1980-х гг. замоваў, якія паходзяць з ваколіцаў Бабруйска.

Гісторыя сшытка наступная. На ўсходняй ускраіне Бабруйска, якую і цяпер насяляюць пераважна перасяленцы з навакольных вёсак, жыла Вера Базарэўская, якая ўмела "загаворваць" хваробы. Са слоў самой В. Базарэўскай, навучылася гэтаму яна ў роднай вёсцы ад старэйшай кабеты, якая разам з магічнымі ведамі перадала ёй сшытак з запіса-

нымі беларускімі замовамі і малітвамі на царкоўнаславянскай мове. Яго змест мог назаўжды быць страчаным, калі б не адна акалічнасць: з асаблівай заўзятасцю ў сілу замоўнага слова верылі ў сям'і Лаўрыкаў, што стала прычынай сяброўства з В. Базарэўскай, дзякуючы якому з'явілася магчымасць перапісаць сшытак для ўласных патрэб і такім чынам захаваць яго змест да нашага часу. Каштоўнасць сшытка для навукі бясспрэчная: ён уяўляе сабой зборнік замоваў на ўсе выпадкі жыцця, у якіх спалучыліся як народныя традыцыі, так і еўрапейскія, якія траплялі на беларускія землі з рукапіснымі "аракуламі" або "саламонамі" [Барташэвіч (уклад.) 1992: 7–8]. Уплыў еўрапейскай замоўнай традыцыі на беларускую апісала Таццяна Валодзіна ў сваёй працы *Нямецкія лекавыя замовы*. Асаблівая паэтычнасць замоваў з сшытка, язычніцкая сімволіка і адметная мова – усё гэта не магло не прыцягнуць нашай увагі.

Замовы ў сшытку занатаваныя з непаслядоўнай перадачай акання і якання, з выкарыстаннем літары "в" для гука [ў], з іншымі асаблівасцямі напісання, пунктуацыі і падзелу на радкі:

Первым разом добрым часам
Господу богу помолюся святой прочистой
Поклонюся, зори, зорницы, божие помощницы,
Приступите Люде ночников
Говорить помогите ночники-сошники
Чтоб в жару и в попели
Ноги попекли в дёгти потопилися
Де днявали там и начуйте а Люде
Сну не псуйте, адни люди, адна
Земля адна вада месечка
Сонейка и неба а вы люди
Живите як треба.

Да ўсталявання савецкай улады на Бабруйшчыне не існавала беларускіх школ. Чалавек, які першы запісаў са слоў носьбіта замовы, відавочна, не быў знаёмы з правіламі беларускага правапісу, таму перадаў сярэднебеларускую гаворку так, як гэта мог зрабіць той, хто авалодаў пісьмом у царкоўнапрыходскай школе, дзе адзінай мовай навучання была расейская. Менавіта гэтым можна патлумачыць асаблівасці арфаграфіі замоў з нашага сшытку. І толькі ў адной з іх – *Ад увярэду* – "ў нескладовае" перадаецца на пісьме звыклым нам чынам. Выкажам здагадку, што запіс ажыццяўляўся ў міжваенны час:

Через поле стежачка
Через море кладачка тудою
Ишоў пеўник як этаму пеўнику

Яичак не несци и детак не водить
Так у Оли руцця увяреду не бываць
Белай кости не ломать красной
крови не сушить синих жил
Не марить боли аслабадить
Ды першым здаровьечкам
Олю наделить.

У нашай публікацыі дзеля лепшага ўспрымання першапачатковы правапіс замоў мадэрнізуецца, але з захаваннем усіх асаблівасцяў мясцовай гаворкі:

Круг-круг, лезь на сук, штоб ты косці не ламіў, сэрца не таміў, мозгі не круціў, мокры і сухі, штоб ты саскрабіўся – на суках астанавіўся.

Злучнік "штоб", пашыраны ў замовах сшытка замест агульнаўжывальнага "каб", сустракаецца, напрыклад, і ў творах Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, які паходзіў з Бабруйскага павета:

У ўдавы жа Агрыпіны,
Апрыч дачкі Кацярыны,
Болей не было сваіх;
Яна з Усцінняй, кумою,
Жыла як рука з рукою,
Адна дума была ў іх:
Штоб сваіх дзетак сасватаць,
Штоб худобку ім прыпратаць,
Штоб, як сядуць на сваём,
Яны весела зажылі,
Без патрэбы не тужылі,
Не рупілі ні аб чом.
[Марцінкевіч 2001: 121–122]

Сярод замоў маецца *Pozdrowienie anielskie*. Малітва гэтая, відаць, часта пераказвалася, дык на момант запісу амаль страціла сваё польскамоўнае аблічча. Нават прызначэнне яе, зыходзячы з назвы, змянілася: ёю належала лячыць дзіця ад пераляку.

Замовы

1. Начнікі

Першым разам добрым часам. Госпаду Богу памалюся, святой прачыстай пакланюся, зоры-зарніцы, божыя памочніцы, прыступіце Людзе начнікоў, гаварыць памажыце начнікі-сошнікі, штоб у жару і попелі ногі папяклі, у дзёгці патапіліся. Дзе днявалі – там і начуйце, а Людзе сну

не псуйце, адны людзі, адна зямля, адна вада, месечка, сонейка і неба, а вы, людзі, жывіце як трэба.

2. Залатнік

Першым разам добрым часам. Папрашу святога дзянька ўторніка, папрашу я Госпада Бога і Мацеры святой, прачыстую божую Мацер, зоры-зарніцы, божыя памочніцы і святы дзянёк уторнік, прыступіце, памажыце С. залатнік гаварыць. Залатнік цару па жывату, не хадзі, бакоў не падпіраць, кос не распускаць, стаць на месцечку, у залатым крэслечку, гдзе бабка пупок вязала – там табе і месцечка, мацер божыя, спусціся з неба, ты ж нам трэба, з залатымі замочкамі, з шаўковымі шнурочкамі, будзеш ты ўсё ліха замыкаць, С. здароўечка на месца стаўляць, белай косці не ламіць, сіняй жылы не марыць, краснай крові не сушыць, першым здароўечкам Соню надзяліць.

3. Ад каўтуна

Першым разам добрым часам. Зоры-зарніцы, божыя памочніцы, прыступіце О. каўтун, гаварыць памажыце, Госпадзі Божа, прыступі, памажы мне, хрышчонай, малечанай, каўтун угаварыць. Угаварываю: каўтунічку божаю памочнічку, я цябе спрашываю, я цябе ўгажаю, штоб ты па касцях не хадзіў, касцей не ламіў і сэрца не нудзіў, крыві не замірaў і жыў – не спачываў, сядзь на месцечку, і дзе матка нарадзіла і бабка благаславіла, шаўковую нітачку прышчапіла.

4. Каўтун

Ля сіняга мора стаіць дванаццаць дубоў, дванаццаць дубоў, дванаццаць дубоў. Для тых дубоў дванаццаць канцоў, дванаццаць канцоў, дванаццаць канцоў. Канец у канец, канец у канец, канец у канец. Для тых канцоў дванаццаць камнёў, дванаццаць камнёў, дванаццаць камнёў. Камень у камень, камень у камень. Для тых камней дванаццаць маладцоў, дванаццаць маладцоў, дванаццаць маладцоў. Маладзец у маладзец, маладзец у маладзец. Волас у волас, голас у голас, глаз у глаз, з глазу ў глаз. У глаз прыдзіце, вазьміце ад Олі каўтун, з хаты дымам, з двара ветрам – унясіце ў сіне мора, у сінем моры дастаньце пяску, а Олю стану пастаўце.

(*здымаць каўтун*)

Із сіняга мора пташыкі выляталі, ад Олі каўтун адразалі, у сіне мора на дно кідалі. Ля сіняга мора стаіць дуб, а там вароны навілі гняздоў, і нанеслі яец і баўтуноў. Каб так у Олі не было каўтуноў, ні самак, ні самцоў.

5. Загаворваць двор

Прашу Бога, малю Бога, святое благавешчанне, святое Ягорыя. Святы Ягорыя, бяры сваё кап'ё, садзіся ў сваю залатую каляску. Святы Ягорыя, памагаеш двару, Чажае сваё кап'ё – забівае. Божая Матка ў варотах сядзіць, грабнічныя свечы дзержыць. Как эта кап'ё не ўзяці, і свечы не тушыце, так злому духу на дварэ не бываць, маіх варот не падкрываць, маю скацінку, чорную-белую, не нарушаць (раздзвенскі дзень).

6. Ад нуды

I

Ігрушка-пяскушка, не стой пад акном, зайдзі ка мне ў хату і пасватайся, і пабяромся, а ты, ігрушка-пасялушка, вазьмі ў маей Олі нуду за сваю нуду замуж, хай твая нуду, а мая Оля спаць і гуляе. Харошыя мыслі маю нуду забіваюць, і крыклівы, і нудлівы, і слухлівы, і сярлівы, як ты ўзнялася, каб так узнелася, а табе, Оля, спаць і гуляць, і харошыя мыслі імець. Я са словам, а Бог з помаччу.

II

Дарожка з дарожкай, бярозка з бярозкай, вада з бядой, а мая Оля са мной. Я не знаю, што ў гэтым сяле дзіцятка, хай не знае ніякае ліха. Свяці зорачка і месечка на ўсё неба, штоб майму дзіцятку не было ніколі ніякай балезні, так як і трэба. На небе відна і маёй Олі дабра. Я са словам, а Бог з помаччу.

III

Святы пераход, давай жывушчае слова ўпярод. Святая Панна, бяры яго слабасці да свае хворасці, а целу дай жывыя косці, штоб маё дзіцятка не хварэла і не балела, а ўсякіх дзяцей ад плахіх дзяцей і ад Госпада Бога. Гасподзь са словам, а я з помаччу.

VI

Папрашу Госпада Бога і цябе, Духа Святога, прыступіце, памажыце Олі станоце і ўрокі, прыгавор лячыць. Як ёй стала, так і перастала, ад Олі станоце і ўрачэнне стала, не ўрочнага, не малочныя, не ўсякіх вачэй і не паганых, і не блядскіх дзяцей, а чыі рэчы ім у плечы, іхныя падумкі ім у жалудкі, іхныя адвароты ім у жывоты. Штоб яны Олі пускай Гасподзь трымае з хаты дымам, а з двара ветрам, а з плавіка ногі пусць ім заверне, на патыліцу глаза, а душу ўрывай і нясі на камочую горушку, сарочку растрапайце раба божага, а ў маёй Олі спаць і гуляць, і станьце ўрокі не бываць. Я са словам, а Бог з помаччу.

7. Ад жыцця

Месяц мой прыўратнік, прысвіўся ты мне, ва сне паявіўся, у ночы кацісь, мой месечак, за завулкі, за перавулкі, за тынкі, за агароды, кацісь, мой месечак, рабу божаму Алегу ў жывот, у сэрца, вазьмі яе за валаса, за галаса, за буйную галаву, за рацівае сэрца, за белыя рукі, за скорыя ногі, штоб ён мяне, дзевіцу, рабу божую Олю ў ядзе не заеў, у хадзе не захадзіў, у мыслях не мысліў, крэпкім сном не засыпаў, как тошна, млосна рыбе без вады, мертвяцу без зямлі, а младзенку без грудзі, штоб было тошна рабу божаму А., памілей і ў нескалька раз мілосней, і красней краснага сонца, ясней яснага месяца, лучшэ паюшчага салаўя і мілей усяго света, і лучшэ раднога айца і роднай мацеры, добры моладзец станеш. Нікуды не ўвойдзеш і будзеш мой, как ключ на небе, замок у моры – станеш у памяць.

8. Грыжа

Госпадзі, дапамажы! Памалюся, святой прачыстай, пакланюся, не сама я з сабой – з прачыстай маткай святой. Прыступіце, памажыце мне, сіраце, залатнік угаварываць, залатнік-залатнічку ўпрамы чалавеку, чаго ты ўзыграўся, чаго ўсхадзіўся, ад яды ілі хады, ад вады, ад подыму ілі ад подзіўку, не шумець, не балець, ідзі на сваё мясцечка, на залатое крэслечка, там табе, залатніку, піць і гуляць, вялікай раскочы маць у М. не бываць.

9. Скула з ятрэсцю

Ты скула-скуліца, ты мая сястрыца, у касцях не сядзі і косці не ламі, і кроў не тамі, і сэрцу дасады не дзелай, і скулу з ятрэсцю ўгаварывай, штоб ты не балела і не калола, і не абветрывалась, ні маладзіком, ні поўнікам, ні сходнімі днямі. Я са словам, а Бог з помаччу.

10. Скула да века

Прашу Госпада Бога і цябе, прачыстая Мацер, прыступіце і памажыце маёй О. давека лячыць. Ішоў Ісус Хрыстос, устрэціў правасуда-правасуду: што ў вас чутно, што ў вас чутно? У вас чутно, у вас чутно людзі балеюць, чым яны балеюць? І вушы-вочы падпірае, і глотку затыкае, я стану, правасуду ячменю жменю дам і кругом яе абнясу, і пад нос паднясу, вочы атачыняю, а правасуду фігу пад нос паднясу. Свецяць зоркі і сонейка, і месяц на ўсё неба, штоб скула не балела, так как і трэба.

11. Загавор ад рожы

I

Рожа простая, рожа сіняя, жоўтая, вадзяная-ўрочная, патуль ты гуляла, пакуль ты іграла, пакуль я цябе, раба божая О., сваім лёгкім духам захваціла, мезяным пальцам не зачарпала, не пушчай ты, рожа, свой цвет і гарашчую кроў, пускай ты, рожа, сваю боль у белы камень, пускай ты, рожа, пускай ты, рожа, пускай ты, рожа, цвет у белы свет. Амін.

II

Мае словы – гасподскі дух, штоб Олі Бог памог, вадзічка-крынічка, я цябе ўмаўляю, я цябе ўпрашаю, прыступі і Олі здароўечка надзялі, ты і я, і мы з табою ўдваём эта ліха перамагаем, а Олю на ногі настаўляем, падмываеш ты, і варочаеш ты камні і паленне, змой ты ад Олі эту балезнь, штоб не гарэла, штоб не балела і не ацятрывалася.

12. Ад зубоў

I.

Маладзік малады на моры купаўся, на сонцы сушыўся, как тваім рагам не гарэць, так у О. зубам не балець.

II.

Над морам стаіць дуб, пад дубам стол, за сталом сядзяць тры дзявіцы, каторыя не могуць ні чытаць, ні пісаць, толькі ад яды ўгаварываць. Ляжыць гад на дарозе, каторы не прапускае ні людзей, ні звярэй. Прашу свайго рта не адкрываць, свайго яда не пускаць, плыві за вадой, там табе будзе піценне і ядзенне, харошае пасадзенне, зоры-зарніцы, божыя памочніцы, памагаеце людзям, памажыце і мне, штоб я ніякай хваробы не мела. Амін.

13. Нерв

Першым разам добрым часам. Прашу Госпада Бога і Духа Святога (*назваць гадавых празнікаў: святога дзянёчка*...), прысвятой божай Мацеры, у маём дзеле памажыце ўгаварыць нерв Олі. А вы, нервы, не зрывайцесь, жылачкі – не падымайцесь, я вас, нервы, прашу і малю, з белай косці і краснага мяса, з краснай крові зганяю. Госпадзі Божа, памажы, а вы, нервы, прымоўныя, прыгаворныя, ветраныя, насланыя, я ж вас, О. нервы, умаўляю, упрашаю, з белай косці, з краснага мяса зганяю: на цёплыя воды, на нікшыя лозы зганяю. Там вам мыцца, купацца і век векаваць, а О. у касці не стаяць, косці не ламаць, сэрца не валнаваць. Я вас, нервы, прашу, малю, О. нервы спаць пакладу. На цёплых водах, на нікшых лозах. На тых лозах ляжыць камень, на тым камне шла гасподня

божа Маці і гаварыла: как таго камня не падняць, так Олі нервы нікому не ўзарваць: ні прыяцелю, ні пастаяцелю, ні жаночаму, ні дзявочаму, ні мужчынскаму, ні хлапоцкаму, ні самой сабе, ні ад сябе. Я ж вас, О. нервы ўсе сабрала, О. нервы спаць паклала. Амінь, амінь, амінь. Госпадзі Божа, памажы, на крэпкім здароўі пастанаві.

14. Ад жыцця

Годзі гуляць, спаць нада, уставаць, мяне ўстрачаць, цалаваць, мілаваць, у пары са мной спаць, Госпада Бога прашу, на помач вызываю любячага Ігара, к сабе вызываю ранняю і вячэрняю зарою, штоб я, Люба, стала вернаю жаною. На небе тры звязды – усе родныя сёстры. Гаворыць, сядзела божая Маці на прыстоле, дзержыць кнігу ў прыполе. Яна кнігу чытае і яркія свечы разжыгае, усё падвей не дапускае. Ні ветраныя, ні прыстрэчныя. Вас, падвей, усякія твары, сабірайцеся, пажэхі акон адкрыйце, на ліхія воды, на жоўтыя пяскі, на зялёныя травы. Вы, арлы, сабірайцеся на сінем моры. Заграбіце, крыллямі замяціце.

15. Ад болю ў жываце

Першым разам добрым часам. Папрашу я святога дзянёчка і самога Госпада Бога. Госпадзі Божа, памажы Н. паясніцу пашаптаць. Саяшні́цы вы саяшні́цы, вы гуляеце па маіх ярах, па зялёных лугах, выйдзі, выступі із буйнога жывата. Тут вам не стаяць, зялёных жыл не сцягаць. Прасвятая Матушка Багародзіца, высылай саяшні́цы із буйнога жывата, з ясных вачэй, з жоўтых касцей, з белага цела – на чорта, на балота, на зялёныя луга, на красную княгіню, гдзе куды не ноюць, добры моладзец каня не сядлае, красная дзевіца касу не пляце.

16. Ад непрыяцеля

Еду я на гаду і паганяю харашэ, устрачаю я плахое і пазадзі астаўляю, і ворагаў сваіх перамагаю, рот ім замыкаю, вочы засланяю, штоб яны не відзелі нас і нашага нічога, ні днём, ні ноччу, штоб днём былі ініем, а ноччу кустом.

17. Ад воласа

Волас-волас, выйдзі на колас, штоб ты косці не ламіў, штоб ты вылiваўся із жыл, із касцей, на трох пучках коласа астанавіўся (*нагаворваць тры разы над цёплай вадой*).

18. Ад кругоў

Круг-круг, лезь на сук, штоб ты косці не ламіў, сэрца не таміў, мозгі не круціў, мокры і сухі, штоб ты саскрабіўся – на суках астанавіўся.

19. Загавор ад скулы

З-пад цёмнага лесу, з-пад цёмнай хмаркі, і вецер усё і вецер павявае, дожджык расу ўкрапляе, а ў М. скула і рожа прападае: і ветраная, і падумная. Як ты, скула, узялася – кожа ўзнялася. Я ж цябе, скула-рожа ўгаварываю: з касцей, із машчэй, із усялякіх жыл, із жоўтага мозгу. Тут табе, скула-рожа, не бываць, і М. спакой даваць. Я са словам, а Бог – з помаччу.

20. Сурокі

Прачыстая Матка з поля ішла, слала рослы лён з прыпола. Як таму льну росламу з горкай зямлі не ўстаць, так у М. ятрэсці не бываць: і не туключай, і не лізучай, і не ацятручай, не агнём і не мячом. Свецяць зорачнік і сонейка на ўсё неба, штоб у М. у панскі не было, як і трэба. Я са словам, а Бог з помаччу.

21. Ад галаўнога болю

Госпадзі Божа, памажы супраціўнік Олі пашаптаць: із глаз серых, із глаз белых, ветраных; ідзе Гасподзь Ісус Хрыстос устрачаць Маці божую:

– Куды ідзе Маці божая?

– Да Олі, народжанай, малітвеннай, хрышчонай, высылаць супраціўніка.

Налётны, паскутны, выдзі і выступі з буйной галавы і ясных вачэй, тут табе не стаяць, зялёных жыл не сцягаць, краснай крыві не піць з буйной галавы – салёных вачэй. Прасвятая Матушка Багародзіца, высылайце супраціўнік і пераполах на зялёныя лясы, на сінія моры, на красную княгіню. Дзе куды не ліюць вады, добры моладзец каня не сядлае, красна дзевіца русу косу не пляце.

22. Ад сэрца

Дзе сонейка ўсходзіць і там госпаду ходзіць, прачыстая божая Маці сваёй рукою незум адкрывала і сваім духам сэрца ўнімала. Як зорачка ўпала – так і сэрца балець і дрыжаць не стала. Свеціць зорачка, сонечка і месечка, на яе штоб у Олі сэрца не балела ніколі.

23. Павага ў клубе

Просім святога дзянька ўторніка і самога Госпада Бога. Дай мне, Госпадзі, добрую часінку, добрую гадзінку – загаварываць мне гэты загавор. Стану я ў хаце, Богу памалюся, выду на вуліцу, крастом абнясуся, выйду ў чыста поле, пасматру на ўсе чатыры стараны: на васточнай старане святая цэркаў: як на эту цэркаў людзі божыя зеркаюць, так на мяне, Веру, штоб людзі зеркалі: маладыя парні, красныя дзевіцы,

маладыя маладцы, старыя старыкі. Будзь маё слова крэпкае і ёмкае, як кругі падзямельныя.

24. Ад стоцця

Першым разам добрым часам, Госпаду Богу памалюся. Зоры-зарніцы, божыя памочніцы, прыступіце Любе стоцця і подумак, гаварыць памажыце. Белай косці не ламіце, краснай крові не сушыце, сіняй жылы не марыце, ад болі асвабадзіце, першым здароўем надзяліце. Яе говару Ганна гаворыць, – пакойніца з таго света, царства ёй нябеснае, подумкі і подзіўкі: жаноцкія, мужчынскія, дзявоцкія, хлапоцкія, дарожныя і падпарожныя, кладавыя і стаццявыя, смешныя і пасмешныя, падумныя і памышлёныя. Жаноцкія пад чапец, дзявоцкія пад вянец, хлапоцкія пад шапку, парабоцкія пад страхец. Тут вам не бываць, белай касці не ламаць, краснай крові не сушыць, жылы не марыць, ад болі асвабадзіць ды першага здароўя надзяліць.

25. Калючка (у сярэдзіне)

Скакаў пан і паня торнаю дарогаю, і везлі вады збан – набілася вада, разлілася, і ў Любы ўсярэдзіне і ў нутрах, і ў жываце калючка перастала. Каб ты не балела і не муліла, і бакоў не закладала, і на двор не ганяла, і сэрцу дасады не давала. На небе відна, а мне з Госпадам Богам і з прачыстаю Маткаю ад усякіх балезняў: і ад насланых, і ад пасланых, і ад прамаўляных – каб у Любы болі не было ніколі, так як і трэба. Я са словам, а Бог з помаччу.

26. Ад няпрыяцеля (адсушка без крыжа)

Вароты-суварот ляжыць камень-алтар, што на том камні-алтары сядзіць сатана і сатанёнак. Пайду я, пакланюся вам, сатане і сатанёнку. Ёсць у вас сто чарцей, бярыце вы па сто прутоў ды біце вы майго ўрага-злабіцеля і няпрыяцеля, біце вы яго прутамі, нажамі рэжце, жыгаламі каліце, штоб ён у ядзе не праядаў, у думах не прадумляў, у хадзе не прахадзіў, у вадзе не прапіў, і штоб ён на Любу забыў, штоб ён Л. не прырабляў ды на Любу забываў. Старшыя сядзіце, а младшыя ўкажыце, Л. урагоў-няпрыяцеляў і злабіцеляў ад яе адвярніце ды іх на сколькі палажыце. Як ішла бура, вярцела-круціла – вывернула хвойкі. Бярыце галінку дуба і клёна, калінку, рабінку, малінку і ёлку, штоб так урага-няпрыяцеля і злабіцеля скруціла і палажыла, як тое дзерава (*два разы*).

27. Пераход

Святы пераход, давай жывушчае слова ўпярод. А слабае не пускайце, і да Олі не пускайце. Святая Ганні і Пана, бяры яго слабасці ды свае хворасці, а Олі цела давай яго, яно на жывыя косці. А Олі спаць і гуляць, і ўсярэдзіне пераходу не маць. Прачыстая божая Мацер у цэркві стаяла, перад царскімі дзвярамі ангелы падымала, і Олі ўсярэдзіне, і ў нутрах, і ў печані пераходу не мала. Я з Госпадам Богам Ісусам Хрыстом і святым касункам – прыступіце, Олі ўсю балезню ўніміце. Я словамі, а прачыстая божая Мацер Ісусам Хрыстом і з святым касункам.

28. Ад жыцця

Ясная зорка, ясная зарніца, родная сястрыца, пасцель бела. Пайду я ў гроб, сарву я доску, накіну-наброшу на І. нуду і таску. Любіш ты маё цела, бела ліцо, чорныя вочы. Ты маё цела, бела ліцо, чорныя вочы і чорныя бровы да длінных валос, а за маё гэта дзела аддай ты мне сваю душу і цела.

29. Ад увярэду

Госпаду Богу памалюся, святой прачыстай пакланюся. Зоры-зарніцы, божыя памочніцы, прыступіце ад увярэду гаварыць, памажыце Олі. Белай косці не ламіце, краснай крові не сушыце, сіняй жылы не марыце, ад болі асвабадзіце – першым здароўем надзяліце. Цераз поле сцежачка, цераз мора кладачка, тудою ішоў пеўнік, як этаму пеўніку яечак не несці і дзетак не вадзіць, так у Олі руцця ўвярэду не бываць, белай касці не ламаць, краснай крові не сушыць, сіняй жылы не марыць, ад болі аслабадзіць ды першым здароўечкам Олю надзяліць.

30. Ад жыцця

Месяц мой месяцу, з намі ўстухгаўся – з намі закатываўся: за тыны, за галаўкі, за прыгалоўкі. За быстрыя рэчкі ўкаціўся раб Ф., прыташчыце яго, прысшуціце яго, за белыя рукі, за белае цела, штоб Ф. думаў, нашоў ка мне Ф. прыятнасць. Есць на свеце тры зарніцы, тры сястрыцы. Вы мае сястрыцы, дайце арданскай вадзіцы, любоў заключыце. Любоў заключаю, замкі замыкаю, ключы кідаю на дно мора-акіяна. Як эцім ключам наверх не ўсплываць, так Ф. навек маей любві не кідаць. Ёсць на моры ў лунках-хмарках хмарная луна, ілі розне яго Божа душу і цела І., штоб ён спаў – не засыпаў, еў – не заеў, штоб ён думаў, жалеў, ка мне, І., прыятнасць імеў. Есць на небе тры зарніцы, вы мае сястрыцы, прашу я вас, ідзіце, вазьміце ў любага любасць, у мілага міласць, у прыятнага прыятнасць, укіньце ў арданскую вадзіцу, дайце яму напіцца, памыцца, ва век на Іру не забыцца. Есць на моры прастол, на прастоле чаша. Анёлы і фарыёны, абвянчайце гэту пару, штоб яны шлі, елі, і друг друга імелі.

31. Загавор ад скулы

Першым разам добрым часам, я са словам, а Бог з помаччу. Памажы, Госпадзі, рады даць скуле з ліца. Красная дзевіца, тут табе не быць, у раба божага І. жывых жыл не таміць і не знабіць. На сінем моры ляжыць віста, на той вісце стаіць прыстол, за прыстолам сядзіць гаспажа-дзявіца, у кніжку чытае, скулу-скуліцу красную дзявіцу называе. На сіняе мора ссылае, жоўтым пяском, халоднай вадой забівае. Бог з помаччу, а я са словам. Усягда і ныне і прыснакі і вавекі вякоў. Амінь.

32. Кашаль

Баравы дзед і баба, дзе вы былі? На бару. Што вы рабілі? Бор дралі. Штоб вы маёй Олі кашаль знялі. Куды вачэй і ад блядскіх дзяцей. Тут вам піць і гуляць, і да Олі на трэбы не маць. На небе відна, а Олі добра.

33. Загавор звіху

Па гарам, па ярам, шоў Ісус Хрыстос з прасвятой Багародзіцай гаспажою і лура гуршыга, шлі рабы божыя. Не хацеў гэты віх, не будзі, ліх, ніколі рыжага мяса, не тамі белай косці, на сей час па сей прыгавор ей болі.

34. Удар

Жылі тры хлопцы-браты на сінем моры, белы камень секлі-рубалі. І белай камень, камень секлі-рубілі, у В. у руцэ ўдар угаварывалі, калючы, балючы і свярбучы, і нізучы, штоб свярбеў і не адверываўся, і косці не ламаў, і жылы не натамляў, і крові не разліваў. Удар-ударыца, ухадзі з маіх касцей, і з рыжага мяса, і з сініх жыл, і з краснай крові. І М. спакой давай. Прачыстая Матка на царскіх дзвярах стаяла і ўдар унімала, і свярбучага, і балючага, і пухлючага. Гасподзь са словам, а Бог з помаччу.

35. Дзіцячая

Устань Госпадзі, дапамажы незабыннік угаварыць. На сінем моры асінавай лаўне, над лаўном сівы дзед сядзіць. Ён век дзяцей не меў, ні аднаго, ні двух, ні трох, ні чатырох, ні пяці, ні шасці, ні сямі, ні васьмі, ні дзевяці, ні дзесяці. Як яны цябе не зналі, так і дзедам не звалі. Як мы сталі цябе знаць, і так сталі сваім духам падуваць. І не будзеш ты з Олінага цела ўступаць, будзе табе святы Міхайла, Арыола, Нікола тваё мяса растываць, за сіне мора іссылаць. Гдзе людзі не ходзяць, сабакі не брэшуць – там табе піць і гуляць, у Олі не бываць. Касцей не ламаць і крыві не заміраць.

36. Падвей

Каціўся падвей па сялу, пытаўся Олінай галавы: з галоўкі ў шыйку, з шыйкі ў спінку, са спінкі ў сцегенцы, з сцегенцоў у каленцы, з каленцаў у лытачкі, з лытачак у пяткі, з пятак у пальчыкі, з пальчыкаў у ногцікі. Тут вам краватка заслана і пасцелька прыбрана. Тут вам і любавацца.

37. Ідучы на суд

Ноч Варвара, дзень Гаўрыла. Прабой вырываю, замкі сваім суддзям і няпрыяцелям, сэрцы замаўляю, і мову аднімаю. Іду я-не-я дарогаю шырокаю, долар суду, штодня таго долар суду. Стаіць кол, што на тым калу свечка, што я буду ў суддзі гаварыць – штоб мая была праўда да славечка. Іду я к вам, суддзі, з паскаю, а вы да мяне, суддзі, з ласкаю.

38. Ад жыцця

Ішло дванаццаць маладцоў, неслі дванаццаць малаткоў – яны шлі бярозу рубаць. Яны бярозы не рубілі – любіць крэпка прыказалі. Рукі-ногі вязалі – любіць крэпка прыказалі. Як з той бярозы трэсак не сабраць, то І. так на мяне ліха слова не сказаць. Штоб ён тросся, калаціўся, і на мяне не забыўся. Штоб яго не ўзяў ні сон, ні работа, толькі па мне, О., клапота. Месечкам падпярэзываюся і на сонейка гляджу, і пайду я за раку, штоб я здавалася мілей і красівей была. Я яму: “Ох, мілы мой, ідзі ка мне, бяжы ка мне ў любую мінуту, у любы час”.

39. Ад зубоў

Месяц малады – твой рог залаты, па небу ты ходзіш – жывых і мёртвых відзіш, мёртвых зуб-зубы немы, так пусць і занямеюць у раба божага І. і правекі іх болі. Амін.

40.

Хто ка мне з дабром – штоб мне шуба з бабром, а хто ка мне з ліхам – штоб яго вынес віхор.

41.

Якая та вада, каб Нацці такая бяда. Каб яна вады не лікавала, штоб яна сама туда папала.

42. Падвей

Зоры-зарніцы, божыя памочніцы, прыступіце Н., гаварыць памажыце. Абсецца і абносіцца Н. макам. А ты, вядзьмар і знахар, стань ракам. Як ведзьмару і знахару гэтага маку не сабраць, так Ніне ні жызні, ні

любві не адабраць. А хто Н. падсыпаў і падліваў, і падкладываў чорны гэты мак – штоб ён счарнеў сам, так засаліваў Н. сваім ворагам вочы, штоб яны не відзілі ні днём, ні ноччу.

43. Наконт любові

Любіў жа ты мяне, любі маю тую, за маё гэта дзела аддай мне сваю душу і цела. Каб мы жылі і былі, і да смерці дажывалі. Ёсць у нас дзеткі, штоб мы іх пагадавалі і прыюцілі, і замуж падавалі. Прыпёка яго прыпячы, а прыварак прывары, а прынуда прынудзі, гдзе б ён не быў – да мяне на крылышках ляцеў, на мяне не сярдзіўся, больш ні ў кога не ўлюбляўся, чужымі рушнікамі не ўціраўся. Штоб ён быў так для мяне, як сэрца ў крыві, штоб ні з кім не піў, не еў, гдзе б не быў, штоб ён да мяне на крылышках ляцеў. Я са словам, Гасподзь сваім духам. Амін.

44. На работу

На работу прыступаю, трох ангелаў сустракаю. Адзін сценкі становіць, другі рассцілае, трэці мяне да работы, да начальства пускае. На работу іду. Будзе вораг ісці першы – штоб не дайшоў, а другі не дагнаў, а трэці мяне ў добрым здароўі Госпаду Богу паслаў. Амін.

45. Нарадка

Нарадку з гукам гукаю, ветрам пасылаю, ад каго маю – на таго пасылаю. З хаты дымам, з двара ветрам. Хто ўрачае, ніхай крывёю вочы яго ацякаюць, хто падзівіцца, хай яму рот набок скрывіць, што співалі і з'ядалі – к поясу падперазалі. Чужога не хачу і сябе ў абіду не пушчу. Амін.

46. Грыжа

Грыжа-Грыжа, дзень добры! На залатой крушэні сядзела бабка. У той бабкі тры дачкі: адна платкі вышывае, другая лісты чытае, трэцяя О. грыжу грызе. На сухія сукі нясе, каб не балела, не рыпела, не скрыпела, не ацятрывалася (*чытаць скрозь чырвоную хустку*).

47. Адсушка

Прашу і вызываю прачыстую божую Мацер, стань нам у помач. Памажы нам чарадзейства, сатану адагнаць, на бельмы чараўнікоў чараўніцу адаслаць. Рабе божай (*імя*), здароўю памажы. Не сваім духам, а гасподнім.

48. Крывацёк

Шла прачыстая Маці з поля, несла сякерку ў прыполе. Сякерка ўпала, да ў камень упала, так у Машы кроў не кане, як яна ці з удару, ці з вялікага путане, ці з вялікага подыму, ці з ветру послана. Прачыстая божая Маці ў цэркві людзям пасху свяціла, Маці кроў устанавіла, штоб

яна не балела, не кілела, не тамілася, сэрцу спакой дала і Машы нуду не давала. Я са словам, а Бог з помаччу.

49. Прымаўка

Першым разам добрым часам. Прашу госпада Бога Ісуса Хрыста і Маткі прачыстай і ўсе Святыя Тройцы, і святога дзянёчка (якога), прасвятой Багародзіцы, жаркага сонца, светлага месяца, яснай зарніцы – скорай памочніцы, святой грабніцы і божай памочніцы, і ўсіх зорай-зарніц – божых памочніц. Угаварываю (*імя*) ўрокі, прыдумкі, прыгаворкі, дзяцінцы, урадзімцы, каўтуны, снарадкі, прыдумныя, прыгаворныя, ветраныя, пасланыя, завіваныя, заламаныя, падладныя, падступныя, следавыя, абсыпныя, мужчынскія, жаночыя, хлапоцкія, дзявоцкія, начныя, паўночныя, раннія, паўраннія, дняўныя, паўднявыя, вячэрнія, паўвячэрнія і нутрнаныя – змаўляю, ссылаю і ўгаварываю Олю. З рабы божай, з белай косці, з краснай крові, з рыжага мяса, з крэпкага жывата, з вясёлага сэрца, з буйной галавы, з ножак, з ручак, з усіх жыл умаўляю, ссылаю і ўгаварываю: на сіне мора, з неба аблакамі, з луга лазой, з озера вадой, з леса суч'ём, з поля камнем, з агарода макам, з пчол воскам, з хаты дымам, з двара пыллю. На сінем моры стаіць выспа, пад той выспай стаіць стол, на тым стале стаяць два кубка наліваныя. За тым сталом сядзяць жывец і жывіца – то вам брат і сястрыца. Там вам піць і гуляць і век векаваць, а ў рабы божай Вольгі балезні не бываць, белай косці не ламаць, рыжага мяса не порціць, гарачай крыві не таміць, на (дзень) першым месцы здароўечка пастанавіць. Сам Гасподзь па моры ідзе, красачкі нясе, волны разбівае і мора пацяшае, рабу божую Олю аздараўляе і ўкрапляе. Акрапі, Госпадзе! Аздараві, Госпадзе! Маім словам, сваім духам. Амін.

50. Хмель і дзіцячую

I

Прашу Госпада Бога і Ісуса Хрыста, Маткі прачыстай і святога дзянёчка ўторнічка. Выхадзіце, Марыно, з варот у вароты. Становіцца Мара, з-пад сіняга мора спадае воблака. Выйшаў марыён. Як крыкне: "Чаго, раба божая, жадаеш?" Я жадаю адлячыць Л. хмель, штобы ў піцці не перапіваў, штобы ў ядзе не пераеў, штобы ў хадзе не перахадзіў, штобы ў ветры не перадуў. Як цяжка, неінцярэсна пад цэрквай ляжаць, так цяжка і важка чараўніка-ведзьмака заклінаць. Амінь.

II

Пі (*імя*) гарэлкі – не напівайся, на Бога Ісуса не забывайся. Ісус Хрыстос з неба нарадзіўся, сам не піваў і нам не даваў і не вялеў. Ішоў

Ісус Хрыстос дарогаю, нёс тры свячы: страчэнскую, іспасаўскую і прачыстую. Як гэтым свячам не запаляцца, не загарацца, так (*імя*) не напівацца, на чужых баб не заглядацца, штоб гарэлка была горка, як бальному колька, як крату зямлю не пражаваць, так (*імя*) гарэлку не піваць. Зіма з летам сонцам прыгрэта, марозам прымарожана, лёдам абледзянела. Носам чмыхне – нікуды не ўвойдзеш. Вадою ўмывайся, з няшчасцем, Л., распрашчайся.

51. З нажом

I

Хто мяне вывеў у людзі – таму нож у грудзі. Круціся, муціся этаму ліху, ад мяне адвяжыся, чараўніку, ведзьмаку, завідніку. Не мірыся, штоб ён знаў, пастрадаў, ад мяне ліха ўзяў, маё ліха і кручыну, і панёс на гарачую асіну. Асіна будзе гарэць, а я не буду балець і мятацца, а ведзьмаку негдзе будзе дзявацца. Хто мяне скалдаваў, штоб сам прападаў. Ты і я – наша сям'я. Шоў Бог з пасхаю, штоб мы былі здаровы і жылі любоўю і ласкаю. Амінь. Як мне горача ваду піць, штоб так ведзьмаку было трудна жыць. Кубак абярніся – і ад мяне ліха адвяжыся (*круціць нажом у вадзе*).

II

(*Узяць сем або дзевяць капеек, пакласці ў хустку і насыпаць паўшклянкі пшана, падысці да ракі і стаць тварам да поўдня, каб рака была з левай рукі*)

Хінцы, я вас прашу прыступіць ка мне. Вас усіх есць семдзесят сем, я прынесла вам круп на кашу і дзеньгі на закрасу. Вы ад мяне гэта ўсё прыміце і кашу варыце, і кашу спажывайце, ад мяне ўрагоў аднімайце і це балезні, што яны пасылаюць на мяне і маіх дзяцей, то на іх пасылайце. Пусць яны самі палучаюць. (*Кінуць у ваду, плюнуць тры разы і ідучы дахаты ні з кім не размаўляць*)

52. Ад воласу

Волас-волас, выйдзі на колас, штобы ты косці не ламаў, штобы ты выліваўся із жыл, із касцей, на трох пучках коласа астанавіўся (*дзевяць разоў маліцца, паліваць тры каласкі цёплай вадой*).

53. Кроў

Ехаў Даніла на крывой кабыле. Кабыла храмая – кроў замаўляе. Кабыла здохла – кроў перасохла. Шла рота цераз балота. Чарот ламала – кроў замаўляла.

Пераляк (для дзіцячай)

Во имя Отца и Сына и свянтого духа и Амэн. Здравий Мария ласки пэнна, пан Стабан, благословлёны ты. Мендзы невестами и овоц живота твоего и езус. Свянта Мария матка Божья, молясь за нами грешных через и в годину смерти нашей. Амэн*(тры ключы, два слоікі, тры парогі. На кожным парозе тройчы пераліваеш і чытаеш малітву)*.

References

Bartašèvič Halina (uklad.). 1992. *Zamovy*. Rèd.: A. Fjadosik i inš. Minsk [Барташэвіч Галіна (уклад.). 1992. *Замовы*. Рэд.: А. Фядосік і інш. Мінск].

Dunin-Marcinkevič Vincènt. 2001. *Vybranyja tvory*. Minsk [Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт. 2001. *Выбраныя творы*. Мінск].

Data przesłania artykułu: 28.01.2024
Data akceptacji artykułu: 24.08.2024

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Siamion Saladounikau – Białoruś, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Katedra Filologii Białoruskiej; specjalność naukowa: filologia białoruska (działalność literacka i redakcyjna); zainteresowania naukowe: białoruska mitologia oraz folklor.

Adres: Katedra Filologii Białoruskiej Grodzieńskiego Uniwersytetu Państwowego im. Janki Kupały, ul. Lenina 32–19, Grodno, Białoruś.

Recenzja

ACTA ALBARUTHENICA 24: 2024
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Anna Żebrowska, 2024
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-
-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.24.22

Mirosław Jankowiak. *Lexikum běloruských nářečí v Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí = Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Slovanský ústav AV ČR. Praha 2022, 623 s.

Gwary białoruskie od wielu lat są przedmiotem badań Mirosława Jankowiaka – polskiego językoznawcy i kulturoznawcy, białorutenisty eksplorującego pogranicze białorusko-bałtyckie oraz białorusko-rosyjskie. Mirosław Jankowiak jest autorem kilku monografii oraz ponad stu artykułów, z których większość jest poświęcona gwarom białoruskim poza granicami Białorusi i ich socjolingwistycznym uwarunkowaniom. Pierwszą monografią w dziejach polskiej białorutenistyki poświęconą gwarom białoruskim na obszarze Litwy, Łotwy, Polski i Ukrainy jest *Dialektologia białoruska*[1] napisana wspólnie z Niną Barszczewską. Przedmiotem kompleksowych badań językoznawcy były także gwary białoruskie na Łotwie. Zaowocowały one dwoma opracowaniami: *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*[2] oraz *Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów*[3], w których zostały poruszone zarówno aspekty stricte językoznawcze, jak i socjolingwistyczne. Kolejnym opracowaniem „odkrywającym" czytelnikowi gwary białoruskie na byłych ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego jest recenzowana monografia – obszerne opracowanie składające się z przedmowy w języku czeskim oraz dwóch zasadniczych części: *Leksyka gwar białoruskich na Litwie* i *Słownik*, uzupełnionych aneksem, wykazem wykorzystanej literatury, streszczeniem w języku angielskim, białoruskim i litewskim. Zanim przejdę do zasadniczej treści, chciałabym zaznaczyć, że w recenzji znajduje się kolejna monografia M. Jankowiaka dotycząca leksyki gwar białoruskich na Łotwie. Obydwie publikacje obejmą cały areał pogranicza białorusko-bałtyckiego i otworzą nowe możliwości badawcze dla specjalistów różnych dyscyplin naukowych.

[1] N. Barszczewska, M. Jankowiak. *Dialektologia białoruska*. Warszawa 2012.
[2] M. Jankowiak. *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa 2009.
[3] M. Jankowiak. *Současná běloruská nářwčí v Lotyšku. Charakteristika. Výběr textů = Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów*, Praha 2018.

Autor omawianej publikacji podjął się analizy jednego z najciekawszych i najbogatszych obszarów do badań lingwistycznych, jakim jest pogranicze białorusko-litewskie i używana tu leksyka. Słownictwo gwar białoruskich na terytorium współczesnej Białorusi było obiektem zainteresowania wielu badaczy, w rezultacie czego powstały liczne publikacje poświęcone tej tematyce. Natomiast znacznie skromniejszy jest dorobek naukowy podejmujący opis współczesnej leksyki gwar białoruskich występujących poza administracyjnymi granicami Białorusi. Zmianę tej wyraźnej dysproporcji w dotychczasowych badaniach gwar białoruskich przyniosła recenzowana monografia. Jest to pierwsza publikacja w dziedzinie językoznawstwa białorutenistycznego, która poddaje gwary białoruskie całościowej analizie, uwzględniając przy tym uwarunkowania historyczno-społeczne (ss. 55–75), aspekty arealne (ss. 77–110), rolę zapożyczeń w kształtowaniu gwar białoruskich na Litwie (ss. 111–170). Ponadto Autor odnosi własne badania i refleksje do dwóch koncepcji wybitnych polskich badaczy: Leszka Bednarczuka postrzegającego sytuację językową na pograniczu bałtycko-słowiańskim jako dziedzictwo wspólnoty komunikatywnej WKL (ss. 171–175) oraz Elżbiety Smułkowej zajmującej się od szeregu lat konwergencją językową na pograniczach (ss. 175–179). Rozważania teoretyczne zostały uzupełnione informacją słownikową oraz przykładami użycia prezentowanego słownictwa pochodzącego z materiałów zgromadzonych podczas badań terenowych na Litwie. M. Jankowiak wytyczając sobie takie zadania, jak: „1. potwierdzenie występowania danych leksemów na terytorium Litwy oraz określenie ich areału, 2. ukazanie, które z grup gwarowych oraz języków (dialektów) wywarły największy wpływ na ukształtowanie białoruskich gwar na Litwie, 3. ukazanie procesów konwergencyjnych w warunkach pograniczności, 4. potwierdzenie (lub odrzucenie) teorii o powstaniu gwar białoruskich na substracie bałtyckim" (s. 25) oraz dokonując kompleksowej analizy współczesnych gwar białoruskich na terytorium Litwy, przygotował i opublikował pierwszą monografię, która w całości została poświęcona gwarom białoruskim na Litwie.

Niewątpliwą zaletą omawianego osiągnięcia jest materiał empiryczny (zgromadzony zarówno przez jej Autora, jak i innych badaczy pogranicza) oraz jego konfrontacja z materiałem archiwalnym i istniejącym opisem słownictwa w literaturze przedmiotu. Na potrzeby opracowania M. Jankowiak wykorzystał ponad 126 godzin nagrań, zarejestrowanych w sześciu rejonach (orańskim, solecznickim, wileńskim, trockim, święciańskim i ignalińskim), z których większość (ponad 90 godzin) została przeprowadzona przez Autora samodzielnie. Jest to ogromny wkład pracy i zaangażowanie Autora zarówno w gromadzenie materiału empirycznego (był zbierany na przestrzeni dziesięciu lat – od 2009 do 2019, s. 31), jak i jego opracowanie, które wymagało wielokrotnego przesłuchania, rozpisania, wyekscerpowania odpowiednich

leksemów, a następnie przeprowadzenia analizy i, ostatecznie, przygotowania tak obszernej publikacji, jaką jest omawiana książka.

Osobną, nie mniej istotną kwestią, staje się wybór metodologii badawczej. Ze względu na kompleksowy charakter monografii Autor zastosował kilka metod: 1. wywiad terenowy służący gromadzeniu materiału, 2. analiza lingwistyczna materiału, 3. analiza ilościowa z elementami statystyki, 4. analiza jakościowa słownictwa z wykorzystaniem teorii kontaktów językowych (ss. 25–31). Podjęte metody są właściwie dobrane i optymalne w stosunku do postawionych celów, zwłaszcza że tradycyjne metody dialektologiczne zostały wzbogacone elementami badań ilościowych oraz statystyki, co pozwoliło ukazać leksykę z uwzględnieniem kategorii gwarowych, kręgów tematycznych oraz zapożyczeń. Analiza statystyczna stanowi cenne uzupełnienie analitycznych rozważań oraz ich podsumowującą ilustrację. Zamieszczone na końcu poszczególnych rozdziałów / podrozdziałów tabele (zob. rozdziały *Leksyka gwarowa* (ss. 77–110) i *Zapożyczenia* (ss. 111–169)) dają czytelnikowi obraz korelacji części mowy z poszczególnymi grupami tematycznymi wyodrębnionymi w badanych rejonach na Litwie.

Podejmując na początku monografii zadanie przedstawienia stanu badań nad złożoną problematyką pogranicza białorusko-litewskiego, badacz omawia najważniejszą literaturę przedmiotu, która, jak można było się spodziewać, jest bardzo obszerna. Dlatego, jak zaznacza Autor (s. 43), słusznie rezygnuje z jej szerokiej prezentacji na stronach monografii, ograniczając się do wybranych pozycji i w syntetycznej formie przedstawiając najważniejsze prace. Jako jedno z pierwszych wybrzmiewa nazwisko Jewfimija Karskiego – pierwszego lingwisty, który wytyczył zasięg gwar białoruskich na badanym obszarze. Sporo miejsca w swoich rozważaniach Autor monografii poświęca badaniom Haliny Turskiej – wybitnej badaczki analizującej wpływy białoruskie w polszczyźnie wileńskiej, a także publikacjom innych naukowców zajmujących się podobną problematyką, w tym Walerego Czekmana, Mikołaja Sawicza, Elżbiety Smułkowej i wielu innych. Oprócz tego porusza tematykę badań nad współczesnym językiem białoruskim na Litwie, wskazując jako najważniejsze opracowania dwie monografie Lilei Plyhaŭki oraz szereg jej artykułów o języku białoruskim na Litwie. Osobno M. Jankowiak omawia publikacje, które ukazują leksykę gwar białoruskich w różnych ujęciach, m. in. z punktu widzenia grup tematycznych, lingwistyki arealnej czy zapożyczeń. Niemniej, przy przedstawianiu wybranych prac poświęconych polszczyźnie na pograniczu białorusko-litewskim zabrakło opracowań, które mogłyby dokładniej przedstawić analizę leksyki gwarowej na badanym obszarze. Jedną z takich pozycji jest praca pod red. Janusza Riegera *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie*[4].

[4] J. Rieger. *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie.* Warszawa 2014.

Zresztą jest to praca wymieniona wśród innych pozycji słownikowych w spisie literatury (s. 584). Sięgnięcie do tego słownika jest o tyle istotne, o ile uwzględnia on materiał z całego powiatu brasławskiego, a więc również i tej jego części, która obecnie znajduje się po stronie litewskiej.

Wyżej omówione elementy recenzowanej książki – struktura monografii; cele i metody badań; charakterystyka materiału źródłowego, zapisu wyrazów i cytatów gwarowych; omówienie literatury przedmiotu – znalazły swoje miejsce w *I Części Rozdziału I* pt. *Wstęp*. Istotnym uzupełnieniem tej przemyślanej i logicznie skonstruowanej treści jest podrozdział *Terminy zastosowane w pracy*. W tej części odnajdujemy najistotniejsze kwestie terminologiczne, zawierające takie pojęcia, jak: *zapożyczenia*, *interferencja*, *konwergencja*, *przełączanie / mieszanie kodów*, *mowa prosta*, które można by wzbogacić opisem innych, nie mniej istotnych terminów niż omówione, np.: *pasy*, *strefy* czy *grupy gwarowe*. Co prawda w kolejnych podrozdziałach omawianej części odnajdujemy opis ich zasięgu oraz charakterystykę poszczególnych areałów (o podziałach na pasy / masywy dialektalne i strefy wytypowanych przez białoruskich lingwistów mowa jest dopiero na ss. 114–116), ale wybrzmiewają one już na wstępie, a brak ich definicji może utrudnić odbiór tekstu, zwłaszcza dla językoznawców, którzy zajmują się tematyką odległą od przedmiotu badań białorutenistów. Kolejnymi terminami wymagającymi, w mojej ocenie, doprecyzowania są pojęcia: *polszczyzna północno-kresowa*, *polszczyzna kresowa*, *polszczyzna wileńska*, *polszczyzna litewska*. Autor stosuje je naprzemiennie, np. „każdy z rozmówców posługiwał się również polszczyzną kresową" (s. 32), „we wszystkich tych miejscowościach […] dominuje polszczyzna północnokresowa" (s. 33), „są to osoby dwujęzyczne (na co dzień posługujący się także polszczyzną wileńską) lub trójjęzyczne (gwara białoruska, polszczyzna litewska i język litewski) (s. 69), nie wiadomo jednak, czy rozumienie ich jest tożsame, czy kryje się pod nimi zróżnicowanie.

W kolejnym rozdziale badacz koncentruje się na uwarunkowaniach społeczno-historycznych. Ta część monografii składa się z dwóch podrozdziałów. W pierwszym M. Jankowiak omawia procesy migracyjne Słowian i Bałtów w kontekście gwar białoruskich, określa zasięg osadnictwa bałtyckiego oraz zasięg gwar białoruskich, nawiązując do północno-wschodniego i południowo-zachodniego dialektu języka białoruskiego, gwar środkowobiałoruskich oraz północno-zachodniej strefy dialektalnej. W drugim podrozdziale badacz zwraca uwagę na socjolingwistyczne i prawne aspekty funkcjonowania gwar białoruskich na terytorium Litwy. Przy tym nie tylko porusza sytuację współczesnych gwar białoruskich, lecz także rozpatruje je w kontekście kontaktów z językami ogólnymi (polskim, litewskim, rosyjskim) oraz ich odmianami gwarowymi (polszczyzną północnokresową, gwarami litewskimi, gwarą staroobrzędowców). Prezentacja materiału w tym rozdziale

pokazuje dobrą orientację w poruszanej problematyce oraz znajomość badań prowadzonych przez specjalistów różnych dyscyplin (nie tylko językoznawców, lecz także historyków, archeologów i etnografów).

Dwa kolejne rozdziały *I Części* – *Rozdział III* i *Rozdział IV* – zostały poświęcone słownictwu gwarowemu, które wraz z częścią słownikową stanowią zasadniczą wartość monografii. Na początku *Rozdziału III* M. Jankowiak omawia leksykę charakterystyczną dla poszczególnych areałów (obszaru Litwy, strefy pogranicznej, północno-zachodniej strefy dialektalnej, zachodniej strefy dialektalnej, dialektu południowo-zachodniego, grodzieńsko-baranowickiej grupy gwar, gwar środkowobiałoruskich, dialektu północno-wschodniego, północnej grupy gwar dialektu północno-wschodniego oraz połockiej grupy gwar dialektu północno-wschodniego). Jest to słuszny wybór obszarów, ponieważ, jak podkreśla badacz, „narzecza białoruskie, funkcjonujące na obszarze współczesnej Litwy nie obejmują tylko jednej wybranej grupy gwarowej" (s. 77), lecz stanowią przedłużenie dwóch najważniejszych dialektów białoruskich oraz gwar środkowobiałoruskich. Po określeniu geograficznej przynależności leksemów (opierając się na informacjach pochodzących z atlasów autorstwa białoruskich badaczy – *Dialektologicznego atlasu języka białoruskiego*[5] oraz *Leksykalnego atlasu białoruskich gwar ludowych*[6], a także z wybranych słowników tematycznych) Autor wytypował dziewięć kręgów tematycznych: 1. metereologia, ukształtowanie terenu, czas; 2. świat roślin; 3. świat zwierząt; 4. gospodarka wiejska; 5. człowiek; 6. warunki życia; 7. kultura ludowa i duchowa; 8. państwo, gospodarka, administracja, edukacja, miasto; 9. pozostała leksyka (s. 79). W ostatnim dziale znalazły się wyrazy trudne do zakwalifikowania do jednego z wyróżnionych wcześniej kręgów tematycznych. Opis słownictwa charakterystycznego dla określonych obszarów cechuje klarowność i przemyślana struktura, co niewątpliwie ułatwia odbiór i zrozumienie tekstu. Każdy podrozdział tego rozdziału podsumowuje zestawienie ilościowe (liczbowe i procentowe) ukazujące tematyczne kategorie leksemów z ich odniesieniem do poszczególnych części mowy. Uwzględnione zostały również zapożyczenia, które Autor omówił w następnym rozdziale *I Części* omawianej publikacji. Zanim jednak przejdę do jej charakterystyki, chciałabym zwrócić uwagę na jedną rzecz. Na s. 79 monografii dr. M. Jankowiaka czytamy: „Charakterystykę leksyki gwar białoruskich rozpoczynam od słownictwa, które występuje tylko [wyróżnienie moje – *AŻ*] na obszarze Litwy". Dalej są podane słowniki, z których zostały wyekscerpowane analizowane wyrazy (najnowszy z 2010 r.) i bardzo słuszne stwierdzenie, że kolejne ekspedycje badawcze mogą potwierdzić ich występowanie również

[5] Р.І. Аванесаў (рэд.). *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*. Мінск 1963.
[6] Ю.Ф. Мацкевіч (рэд.). *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*, Мінск 1993–1998.

po białoruskiej stronie granicy. Zginął tu niestety z pola widzenia badacza *Słownik brasławski* pod redakcją Elżbiety Smułkowej[7], który zawiera imponujący zbiór leksemów tego obszaru graniczącego z Litwą i Łotwą. Prowadząc też własne badania terenowe w Komarowszczyźnie (strefa pograniczna po stronie białoruskiej, północno-zachodnia Białoruś), spotkałam się z wieloma wyrazami zarezerwowanymi w *Leksyce gwar białoruskich* „tylko" dla obszaru litewskiego: *adchadzić, apśniahaŭšy, nahnać, puścić, siarpok, zimnavata, aduvančyk, chvojny, čaromcha, lipa, dziubać, bachurčyki, rahulka, hlina, uhnojeny, abajści, apachavać, časannie, česany, kopačka, štukar, bryčka, upražka, zad* i in. Wyrazy te w Komarowszczyźnie mają takie same znaczenia, które przedstawia Autor na obszarze Litwy, i są one charakterystyczne przede wszystkim dla mowy najstarszej generacji mieszkańców.

W *IV Rozdziale* prezentowana leksyka – zapożyczenia z języków bałtyckich, języka polskiego, rosyjskiego, niemieckiego i in. – została odniesiona do tych samych kręgów tematycznych, co leksyka gwarowa. Wierność założonemu wcześniej schematowi jest niewątpliwą zaletą Autora, który wzorem poprzednich rozdziałów przejrzyście i logiczne wyjaśnia cele i zamierzenia swoich działań. Po lakonicznym, ale klarownym omówieniu etymologii zapożyczeń oraz ich klasyfikacji M. Jankowiak przechodzi do poszczególnych grup wyrazów zapożyczonych, podsumowując rozważania każdego z podrozdziałów tabelą z liczbą zapożyczeń (bałtyzmów, polonizmów, rusycyzmów i in.) oraz podziałem na kręgi tematyczne i części mowy. Przy analizie zapożyczeń białorutenista stosuje podejście leksykalistyczne, uwzględniając przy tym wiele czynników pozwalających zakwalifikować dany wyraz jako zapożyczenie z konkretnego języka („kwalifikacje normatywne, trwałość w danej gwarze / języku, stopień rozpowszechnienia, częstotliwość użycia, przynależność leksyki do konkretnych kręgów tematycznych oraz w jakim tekście słowo wystąpiło" (s. 114)). Każdy podrozdział w omawianym rozdziale rozpoczyna się przedstawieniem sposobu przyporządkowania leksemów do konkretnej grupy wyrazów zapożyczonych (bałtyzmów, polonizmów, rusycyzmów i in.). Następnie M. Jankowiak odnosi je do konkretnej strefy dialektalnej jako przykładu kontaktów językowych, podaje typy adaptacji zapożyczeń (fonetycznej, fleksyjnej, słowotwórczej i semantycznej) oraz grupuje wyekscerpowany materiał według zaprezentowanych wcześniej kręgów tematycznych. Najliczniejszą grupę, jak dowodzą badania, stanowią polonizmy i wyrazy zapożyczone za pośrednictwem języka polskiego (968 jednostek leksykalnych), natomiast najmniejszą grupę wśród bezpośrednich zapożyczeń stanowią rusycyzmy – 178 wyrazów. Pomimo że Autor uznaje tę

[7] E. Smułkowa. *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność,* t. II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu*. Warszawa 2009.

liczbę za „dość znaczną" (s. 150), powstaje wątpliwość, czy tak rzeczywiście jest. Biorąc pod uwagę długi okres wpływów rosyjskich na Litwie, kontakty językowe chociażby z rosyjskojęzyczną ludnością z Białorusi Zachodniej, która w celach edukacyjnych lub zarobkowych emigrowała do sąsiedniej Litwy, możliwość odbioru telewizji rosyjskiej itp., można przypuszczać, że rusycyzmów jest znacznie więcej. Możliwe, że przyczyną takiego stanu jest wiek respondentów – większość z nich urodziła się w drugiej połowie lat 20. – na początku 40., najstarszy rozmówca w roku prowadzenia wywiadu (2014) miał 96 lat, a najmłodszy – 46. Przy tym respondentów urodzonych pomiędzy rokiem 1950 a 1968 jest zaledwie ośmioro. Można zatem przypuszczać, że najprawdopodobniej większa liczba rozmówców młodszych (np. ur. w latach 50. – 60.) mogłaby dać inne rezultaty badań.

Ostatni – *V Rozdział I Części* – stanowią rozważania teoretyczne dotyczące leksykalnego dziedzictwa pogranicza bałtycko-słowiańskiego, w których M. Jankowiak nawiązuje do koncepcji wspólnoty komunikatywnej WKL szczegółowo opisanej przez L. Bednarczuka[8] oraz koncepcji mowy pogranicza wielokrotnie poruszanej w pracach E. Smułkowej[9], a także opracowaniach innych badaczy, w tym Justyny Straczuk[10] czy Anny Zielińskiej[11]. Podsumowując swoje refleksje na ten temat, zaznacza, że przeprowadzone przez Niego badania nad gwarą białoruską na Litwie potwierdzają ogólne hipotezy przywołanych koncepcji. Konwergencja językowa według M. Jankowiaka odbywa się, zarówno dawniej, jak i współcześnie, na wielu płaszczyznach i jest uzależniona od uwarunkowań pozajęzykowych. Omawiany rozdział wieńczą rozważania na temat wspólnej leksyki dla gwar białoruskich, litewskich i łotewskich oraz polszczyzny północnokresowej, które zostały poparte przykładami zaczerpniętymi z analizowanego materiału gwarowego. Na koniec Autor zastanawia się nad losami gwary białoruskiej, która, jak stwierdza w *Zakończeniu* monografii: „odchodzi do historii wraz ze śmiercią najstarszego pokolenia mieszkańców" (s. 191). Chciałoby się wierzyć, że nie zaniknie, a jedynie dozna transformacji, jak to ma miejsce np. w Komarowszczyźnie – po drugiej stronie pogranicza białorusko-polsko-litewskiego.

Cześć II recenzowanej monografii stanowi *Słownik* liczący 285 stron, podzielony na leksykę gwarową charakterystyczną dla poszczególnych areałów

---

[8] L. Bednarczuk. *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*. *Millennium Lithuaniae MIX – MMIX*. Kraków 2010.

[9] Zob. E. Smułkowa. *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność,* t. I: *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*. Warszawa 2011.

[10] J. Straczuk. *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi.* Wrocław 2006.

[11] A. Zielińska. *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*. Warszawa 2013.

(obszaru Litwy, strefy pogranicznej, północno-zachodniej strefy dialektalnej i in.) oraz zapożyczenia. Zarówno w pierwszym (*Leksyka gwarowa*), jak i drugim rozdziale (*Zapożyczenia*) leksyka została przedstawiona z podziałem na kręgi tematyczne. Prezentacja haseł słownikowych jest zgodna z założeniami Autora przedstawionymi w części wstępnej monografii (s. 22, ss. 38–39) oraz z przyjętym schematem analizy. *Słownik* tworzy znacząca liczba wyekscerpowanych leksemów, których znaczenie zostało skonfrontowane z innymi źródłami leksykograficznymi (np. *Słownikiem białoruskich gwar północno-zachodniej Białorusi*[12], *Słownikiem etymologicznym języka białoruskiego*[13], *Słownikiem polonizmów w języku litewskim*[14], *Słownikiem etymologicznym języka polskiego*[15], *Słownikiem języka rosyjskiego*[16] i wieloma innymi). Leksyka gwarowa oraz leksemy zapożyczone z języków bałtyckich i polskiego omawiane są przeważnie w odniesieniu do kilku słowników (białoruskich, litewskich i polskich). Natomiast rusycyzmy głównie konfrontowane są z czterotomowym *Słownikiem języka rosyjskiego* pod red. A.P. Jewnieńjewa. Tu zasadne byłoby uwzględnienie innych opracowań, np. czterotomowego *Słownika języka rosyjskiego* W.I. Dala[17], *Słownika języka rosyjskiego* S.I. Ożegowa[18], a także wymienionego przez Autora w spisie literatury kilkudziesięciotomowego *Słownika rosyjskich gwar ludowych*[19] czy *Pskowskiego słownika regionalnego z danymi historycznymi*[20]. Ostatnią już kwestią w omawianej *Części II* monografii, do której chciałabym się odnieść, są przykłady funkcjonowania wybranych jednostek leksykalnych. Biorąc pod uwagę własne eksploracje dialektologiczne Autora, jak i innych badaczy, na których M. Jankowiak powoływał się w swojej monografii, oczekiwałoby się więcej ilustracji tekstowych pokazujących, w jaki sposób wybrane leksemy funkcjonują w obrębie konkretnego areału. Z pewnością zarówno konteksty użyć, jak i dołączenie do *Aneksu* wybranych tekstów / fragmentów gwary białoruskiej wzbogaciłyby recenzowaną publikację.

---

[12] Ю.Ф. Мацкевіч (рэд.). *Слоўнік беларускіх народных гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*. Т. 1–5, Мінск.

[13] В.У. Мартынаў, Г.А. Цыхун, М.П. Антропаў (рэд.). *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Т. 1 –, Мінск 1978 –.

[14] R. Kregždys. *Lietuvių kalbos polonizmų žodynas*. Vilnius 2016.

[15] W. Boryś. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 2005.

[16] А.П. Евненьев (гл. ред.). *Словарь русского языка*. Т. 1–4. Москва 1981–1984.

[17] В.И. Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка.* Т. 1–4. Москва 1863–1866.

[18] С.И. Ожегов. *Толковый словарь русского языка* / Л.И. Скворцов (ред). 28-е изд. Москва 2014.

[19] *Словарь русских народных говоров*. Т. 1 –. Москва 1965 –.

[20] *Псковский областной словарь с историческими данными*. Ленинград / Санкт-Петербург 1967.

Mimo różnych refleksji polemicznych monografia M. Jankowiaka jest opracowaniem przygotowanym na podstawie solidnej bazy materiałowej, merytorycznie wartościowym, warsztatowo dojrzałym, opartym na wieloletnim doświadczeniu Autora w prowadzeniu badań terenowych. Jest to cenna publikacja nie tylko pod względem naukowym, lecz także edukacyjnym, ponieważ daje kompleksową wiedzę o gwarach białoruskich na pograniczu białorusko-litewskim.

Anna Żebrowska
zanna@amu.edu.pl

Data przesłania artykułu: 05.09.2024
Data akceptacji artykułu: 12.09.2024

Spis treści

Да 100-годдзя з дня нараджэння Васіля Быкава

7 **Інэса Кур'ян**, *"Войнакультура" і "фантомы гісторыі": да прачытання Васіля Быкава*

STUDIA i ARTYKUŁY

29 **Вераніка Бандаровіч**, *Самаідэнтыфікацыя і моўныя прыярытэты беларускай моладзі 20-х гг. XXI ст.*

41 **Аксана Данільчык**, *Актуалізацыя тэкстаў жаночай паэзіі міжваеннага перыяду і мадэляванне канона беларускай літаратуры*

57 **Andrei Haiduk**, *Problem autorstwa i historiografia* KRÓTKIEGO ZEBRANIA NAUKI CHRZEŚCIJAŃSKIEJ DLA WIEŚNIAKÓW MÓWIĄCYCH JĘZYKIEM POLSKO-RUSKIM WYZNANIA RZYMSKOKATOLICKIEGO

79 **Hanna Halavina**, *Działania edukacyjne rodziców wielojęzycznych w nauczaniu dziecka języka ojczystego i języków obcych (na przykładzie nauczania języków białoruskiego i angielskiego)*

93 **Уладзіслаў Іваноў**, *Моўная няўпэўненасьць і каляніялісцкія гіпэркарэктныя формы ў сучаснай беларускай мове: сацыялінгвістычны аналіз*

113 **Mirosław Jankowiak**, *Granice zasięgu gwar białoruskich w świetle badań lingwistów. Część II: pogranicze białorusko-łotewskie*

135 **Natasha Kadlec**, *World Literature in Aliaksei Kulakoŭski's Maladosć (1953–1958)*

147 **Mariusz Kaliciński**, *Świat ptaków w poezji Ryhora Baradulina na podstawie wybranych przykładów z tomu poezji* KSTY

167 **Алена Лепішава**, *"Тэатр унутранай эміграцыі" Канстанціна Сцешыка*

181 **Уладзімір Лобач**, *Лес у структуры акупацыйнага ландшафту Беларусі 1941–1944 гг.*

197 **Жанна Некрашэвіч-Кароткая**, *Традыцыя анімалістычных гратэскаў у беларускай культурнай прасторы*

217 **Юры Пацюпа**, *Эцюды да класіфікацыі дзеяслова: Гісторыя праблемы, катэгорыі, таксоны і карэляцыі*

281 **Алена Пагрэбняк**, *Літаратурны вобраз сучаснага беларуса ў люстэрку імагалогіі (на матэрыяле ўкраінамоўных тэкстаў і перакладаў)*

297 **Mikołaj Petryga**, *„Biełsat" o kryzysie humanitarnym na polsko–białoruskiej granicy. Analiza językowa wybranych artykułów z 2023 roku*

309 **Валеры Варановіч**, *Да праблемы вызначэння дзейніка і выказніка ў сказах з марфалагічна раўназначнымі складнікамі граматычнай асновы*

331 **Katarzyna Węgorowska**, *Wyróżniki dawnego kobiecego stroju bielsko-hajnowskiego zwerbalizowane w dwóch etnograficznych opracowaniach popularnonaukowych*

VARIA

349 **MATERIAŁY**

351 **Мікола Хаўстовіч**, *Іван Луцкевіч пра беларускае адраджэнне ў нямецкамоўным украінскім часопісе*

371 **Magdalena Lajewska**, *Cykl Miłość i śmierć Maksima Bahdanowicza, jego recepcja w Polsce oraz propozycja tłumaczenia*

379 **Марыля Хаўстовіч**, *Старабеларуская Аповесць пра Трох Каралёў*

389 **Сямён Саладоўнікаў**, *Бабруйскі сшытак*

407 **RECENZJA**

409 Mirosław Jankowiak, *Lexikum běloruských nářečí v Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí = Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Slovanský ústav AV ČR. Praha 2022, 623 s. **(Anna Żebrowska)**

Contents

On the occasion of the 100th anniversary of the birth of Vasil Bykaŭ

7 **Inesa Kuryan**, *„War Culture" and „Historical Phantoms": Learning to Read Vasil Bykaŭ*

STUDIES AND ARTICLES

29 **Vieranika Bandarovich**, *Self-identification and linguistic priorities of Belarusian youth in the 20s of the 21st century*

41 **Aksana Danilchyk**, *Actualization the texts of women's poetry of the interwar period and modeling the canon of Belarusian literature*

57 **Andrei Haiduk**, *The problem of autorship and the historiography of the* Brief statement of the Christian Faith for the Roman-Catholic peasants using the polish-ruthenian language

79 **Hanna Halavina**, *Educational activity of multilingual parents in teaching children the mother tongue and foreign languages (based on the examples of Belarusian and English language teaching)*

93 **Uladzislaŭ Ivanoŭ**, *Linguistic insecurity and colonialist hypercorrect forms in Belarusian language: a sociolinguistic analysis*

113 **Mirosław Jankowiak**, *The limits of the range of Belarusian dialects in the research of linguists. Part II: The Belarusian-Latvian borderland*

135 **Natasha Kadlec**, *World Literature in Aliaksei Kulakoŭski's Maladość (1953–1958)*

147 **Mariusz Kaliciński**, *The world of birds in the works of Ryhor Baradulin in selected examples from the volume of poetry* Ksty

167 **Alena Lepishava**, *„Theatre of Internal Emigration" by Konstantin Steshyk*

181 **Uladzimir Lobach**, *The forest in the structure of the occupation landscape of Belarus 1941–1944*

197 **Zhanna Nekrashevich-Karotkaja**, *The tradition of animalistic grotesques in the Belarusian cultural space*

217 **Jury Paciupa**, *Studies on verb classification: History of the problem, categories, taxa and correlations*

281 **Olena Pogrebnyak**, *The literary image of a modern Belarusian in the mirror of imagology (on the material of Ukrainian-language texts and translations)*

297 **Mikołaj Petryga**, *"Belsat" on the humanitarian crisis on the Polish-Belarusian border. A linguistic analysis of selected articles from 2023*

309 **Valery Varanovich**, *On the problem of determining the subject and the predicate in sentences with morphologically equivalent components of the subject-predicate pair*

331 **Katarzyna Węgorowska**, *Distinguishing features of the ancient women's costume of Bielsko-Hajnowy verbalized in two ethnographic popular articles*

VARIA

349 **MATERIALS**

351 **Mikałaj Chaustowicz**, *Ivan Lutskevich about the Belarusian revival in a German-language Ukrainian magazine*

371 **Magdalena Lajewska**, *The series Love and death by Maksim Bahdanovich, its reception in Poland and translation proposal*

379 **Maryla Chaustowicz,** *Old Belarusian Tale of Three Kings*

389 **Siamion Saladounikau**, *The note of Babrujsk*

407 **REVIEW**

409 Mirosław Jankowiak, *Lexikum běloruských nářečí v Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí = Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Slovanský ústav AV ČR. Praha 2022, 623 s. **(Anna Żebrowska)**

www.wuw.pl